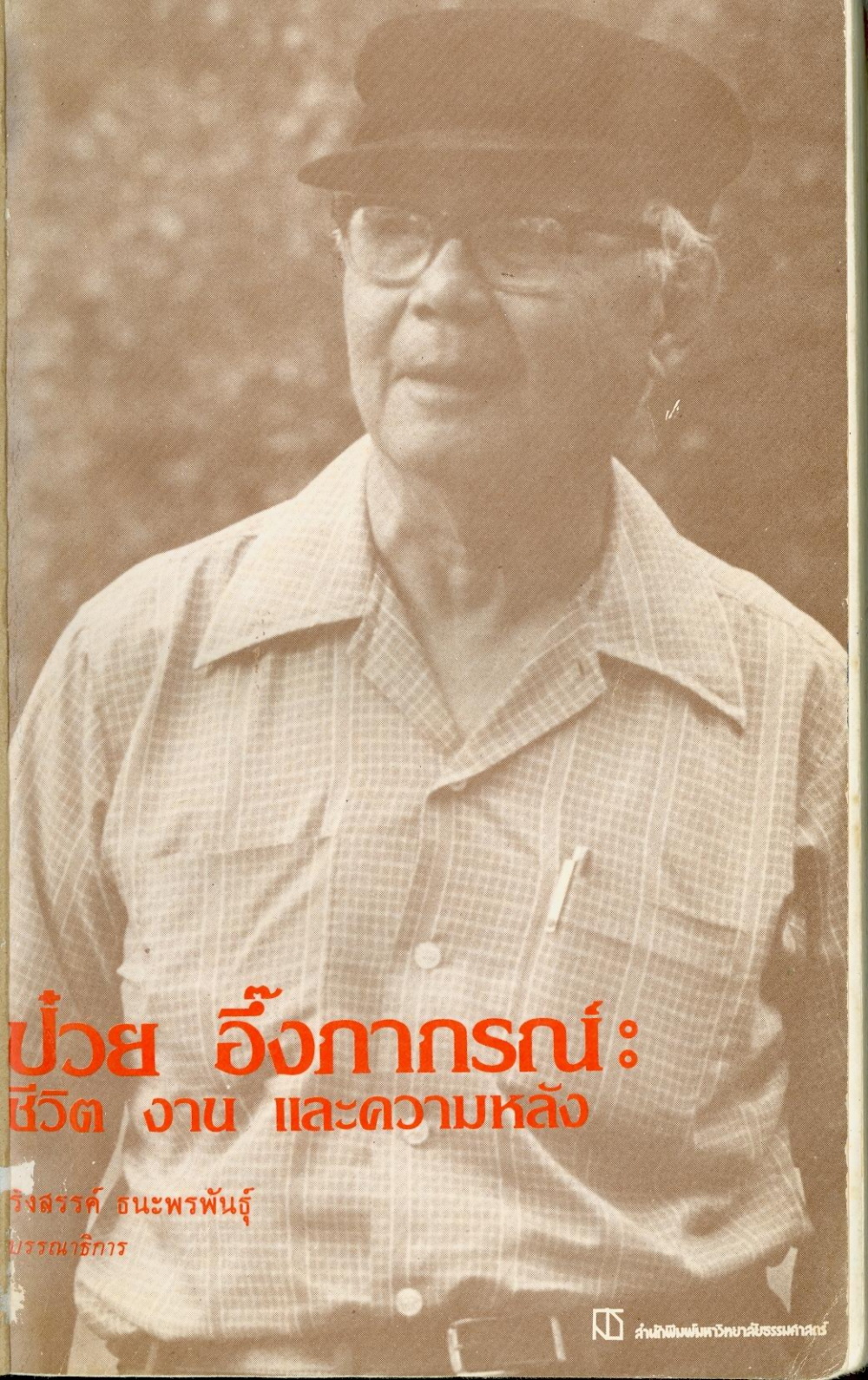

ป๋วย อึ๊งภากรณ์: ชีวิต งาน และความหลัง

ริงสรรค์ ธนะพรพันธุ์
บรรณาธิการ

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ป๋วย อึ๊งภากรณ์: ชีวิต งาน และความหลัง

สนับสนุนการจัดทำ E-Book โดย โครงการ Open School Thailand
ChangeFusion สสส. เครือข่ายจิตอาสา VolunteerSpirit Network

ป๋วย อึ๊งภากรณ์: ชีวิต งาน และความหลัง

รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์

บรรณาธิการ

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสที่ศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์

มีอายุครบ 70 ปี เมื่อวันที่ 9 มีนาคม 2529

เนื้อหาทั้งหมดใน OpenBase ถูกเผยแพร่ภายใต้สัญญาอนุญาต Creative Commons Attribution-Noncommercial-Share Alike 3.0 Unported License ท่านสามารถนำเนื้อหาทุกชิ้นไปใช้และเผยแพร่ต่อได้ โดยต้องอ้างอิงแหล่งที่มา ห้ามนำไปใช้เพื่อการค้า และต้องใช้สัญญาอนุญาตชนิดเดียวกันนี้เมื่อเผยแพร่งานที่ดัดแปลง เว้นแต่จะระบุเป็นอย่างอื่น

ป๋วย อึ๊งภากรณ์: ชีวิต งาน และความหลัง
รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (บรรณาธิการ)
ISBN 974-571-197-7

ลิขสิทธิ์ของบทความในหนังสือเล่มนี้เป็นของผู้เขียนและผู้แปลแต่ละคน
ผู้เขียนและผู้แปลอนุญาตให้สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จัดพิมพ์จำหน่าย
โดยมอบค่าลิขสิทธิ์ที่พึงได้จากการจัดพิมพ์ครั้งนี้
สมทบทุนสร้างอนุสรณ์รูปปั้นศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์
สงวนลิขสิทธิ์

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 เดือนมีนาคม 2529
จำนวน 3,000 เล่ม

จัดพิมพ์โดย *สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*
อาคารอเนกประสงค์ ชั้น 5 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ 10200 โทร. 223-9232

จัดจำหน่ายโดย *ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*
อาคารอเนกประสงค์ ชั้นล่าง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ 10200 โทร. 221-0633

พิมพ์ที่ *โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*
นางสาวอรุณี อินทรสุขศรี ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

แบบปกโดย นายเพิ่มพล โพธิ์เพิ่มเหม

คำนำ

ก่อนหน้าที่จะถึงวาระที่ศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ หรือ "อาจารย์ป๋วย" ของชาวธรรมศาสตร์ จะมีอายุครบ 70 ปีในวันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2529 นี้นั้น ผมได้ทราบข่าวมาก่อนว่าจะได้มีการจัดงานเพื่อระลึกถึงอาจารย์ป๋วยอย่างที่ได้เคยมีการจัดขึ้นมาก่อนหน้านี้แล้วเป็นครั้งคราว ผมก็มาคิดว่าในโอกาสจัดการเช่นนี้บรรดามิตรและศิษย์ของอาจารย์คงจะได้มีความคิดที่จะพิมพ์หนังสือเพื่อที่เป็นที่ระลึกด้วย ซึ่งการจัดทำหนังสือนั้นเป็นเรื่องที่ต้องใช้เวลา ยิ่งต้องการข้อเขียนใหม่ยิ่งต้องใช้เวลามาก ฉะนั้นถ้าเตรียมการได้เร็วเท่าใดก็จะเป็นการดีเท่านั้น ประกอบกับสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ก็เป็นหน่วยงานที่เกิดมาจากความคิดของอาจารย์ป๋วย ผู้ซึ่งเคยเป็นอาจารย์ คณบดี และอธิการบดี ของมหาวิทยาลัยแห่งนี้ จึงได้นำความปรึกษากับคณะกรรมการของสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่จะจัดทำหนังสือเกี่ยวกับอาจารย์ป๋วย เป็นการล่วงหน้าไปก่อน

ปรากฏว่าคณะกรรมการของสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้เห็นชอบด้วยกับข้อเสนอ และยังได้มีมติมอบหมายให้ นายรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ กรรมการท่านหนึ่งของสำนักพิมพ์ เป็นผู้รับผิดชอบในการสรรหาและรวบรวมต้นฉบับ ซึ่งนายรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ ก็รับไปดำเนินการ

แต่ทั้ง ๆ ที่เราได้คิดและดำเนินการล่วงหน้าก่อนวันงานประมาณถึง 6 เดือน เราก็ยังไม่อาจหาข้อเขียนที่ใหม่ได้ ด้วยเวลาที่จำกัดของหนังสือฉบับนี้ที่ชื่อ *ป๋วย อึ้งภากรณ์: ชีวิต งาน และความหลัง* จึงเป็นงานที่รวบรวมข้อเขียนเกี่ยวกับอาจารย์ป๋วย ที่เขียนโดยอาจารย์ป๋วยเองและที่เขียนโดยคนอื่นมาไว้ด้วยกัน ฉะนั้นงานหลายชิ้นจึงอาจผ่านสายตาท่านมาบ้างแล้ว ณ ที่ต่าง ๆ กัน การจัดพิมพ์คราวนี้มีเจตนาที่จะเลือกสรรข้อเขียนมารวมไว้เป็นกลุ่มเรื่องในทำนองเดียวกันที่เหมาะสม ด้วยเหตุนี้สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จึงหวังว่า การจัดทำหนังสือนี้จะยังประโยชน์ให้แก่ท่านทั้งหลายที่สนใจ รักและนับถืออาจารย์ป๋วย สามารถที่จะรู้จัก "ชีวิต งาน และความหลัง" ของอาจารย์ป๋วยได้ดียิ่งไปกว่าเดิม

ดังที่เรียนให้ทราบแล้วว่า ข้อเขียนทั้งหมดนี้ มีทั้งข้อเขียนของอาจารย์ป๋วยเองและของผู้เขียนรายอื่น ซึ่งสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้ดำเนินการขออนุญาตนำมาตีพิมพ์ซ้ำ โดยจ่ายค่าลิขสิทธิ์ที่พึงได้จากการจัดพิมพ์ครั้งนี้ สมทบทุนสร้างอนุสรณ์รูปปั้นของท่านอาจารย์ป๋วย ซึ่งเป็นที่น่ายินดีว่าผู้เขียนทั้งหลายได้กรุณาอนุญาตให้สำนักพิมพ์นำมาพิมพ์ซ้ำได้ตามเจตนารมณ์ของสำนักพิมพ์ อันนับว่าเป็นความเอื้อเฟื้อเป็นอย่างมากในการทำหนังสือเล่มนี้ จึงขอขอบพระคุณไว้ ณ โอกาสนี้

ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่า แม้หนังสือเล่มนี้จะเป็นการรวบรวมข้อเขียนเก่าก็ตาม แต่ก็เป็นการรวบรวมเอาความร่วมมือ ความเต็มใจเพื่อนำเสนอหนังสือที่ดีอีกเล่มหนึ่ง ที่ต้องการเผยแพร่ความคิดและตัวอย่างที่ดีของบุคคลอย่างอาจารย์ป๋วย อึ้งภากรณ์ให้ปรากฏต่อไป

นายนรนิติ เศรษฐบุตร
ประธานคณะกรรมการดำเนินงาน
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

กุมภาพันธ์ 2529

สารบัญ

ภาคที่หนึ่ง

ป๋วย อึ๊งภากรณ์: ชีวิต งาน และความคิด 1

ป๋วย อึ๊งภากรณ์: ชีวิตและงาน 5

โดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์

ป๋วย อึ๊งภากรณ์: เกียรติประวัติ 27

โดย มูลนิธิแมกไซไซ

แนวคิดทางเศรษฐศาสตร์การเมืองของอาจารย์ป๋วย 51

โดย ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์

บททดลองเสนอว่าด้วยความคิดทางจริยศาสตร์
ของอาจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์ 59

โดย พรชัย คุ้มทวีพร

ภาคที่สอง
ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ฟื้นความหลัง 77
บันทึกเรื่องชื่อ "ป๋วย" 81
ผู้หญิงในชีวิตของผม–แม่ 85
แตกเนื้อหนุ่มเมื่อ 2475 99
ทหารชั่วคราว 105
พระบรมวงศานุวงศ์และขบวนการเสรีไทย 143
เรียนให้เก่ง 149
เหลียวหลัง แลหน้า 157

ภาคที่สาม
ป๋วย อึ๊งภากรณ์ กับสงครามโลกครั้งที่สอง:
บันทึกที่เพิ่งเปิดเผย 187
ปฐมลิขิตว่าด้วยบันทึกของป๋วย อึ๊งภากรณ์ 191
โดย สมบูรณ์ ศิริประชัย
บันทึกที่เพิ่งเปิดเผยของป๋วย อึ๊งภากรณ์ 209
แปลโดย ทวี หมื่นนิกร
พบคุณลุงบุญธรรม ปานแก้ว ผู้ช่วยชีวิตป๋วย อึ๊งภากรณ์ 229
โดย ระดม สรรพพันธุ์

ภาคผนวก 233
บรรณานุกรมงานของป๋วย อึ๊งภากรณ์ 235

ภาคที่หนึ่ง
ป๋วย อึ๊งภากรณ์:
ชีวิต งาน และความคิด

เนื้อหาในภาคนี้ประกอบด้วยบทความ 4 เรื่อง ในจำนวนนี้ สองเรื่องเป็นเรื่องเกี่ยวกับชีวิตและงานของศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ส่วนอีกสองเรื่องเป็นบทวิเคราะห์ความคิดของท่านผู้นี้

บทความว่าด้วยชีวิตและงานของศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ซึ่งนำมารวมตีพิมพ์ไว้ในหนังสือนี้ แม้จะมีเนื้อหาซ้ำซ้อนกันอยู่บ้าง แต่ก็ให้อรรถรสแตกต่างกัน บทความของชาญวิทย์ เกษตรศิริ และรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ เขียนขึ้นในปี 2519 และตีพิมพ์ครั้งแรกโดยไม่ปรากฏชื่อผู้เขียนเป็นส่วนหนึ่งของหนังสือชุด*รักเมืองไทย* ซึ่งโครงการตำรวสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสที่ศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ มีอายุครบ 60 ปี ส่วนบันทึกเกียรติประวัตินั้น คณะกรรมการมูลนิธิแมกไซไซใช้เป็นเอกสารประกอบการพิจารณาให้รางวัลแมกไซไซ สาขาบริการสาธารณะ แก่ท่านผู้นี้ในปี 2508 ดังนั้น บทความว่าด้วยชีวิตและงานของศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ซึ่งนำมารวมตีพิมพ์ไว้ในหนังสือนี้จึงเขียนขึ้นต่างกรรมต่างวาระ โดยมีเวลาแตกต่างกันอยู่ทศวรรษเศษ อย่างไรก็ตาม ชีวิตและงานที่บันทึกไว้ในบทความทั้งสอง หากนำมาปะติดปะต่อกัน ก็มีมาจนถึง

ปี 2519 ชีวิตและงานหลังกรณี 6 ตุลาคม 2519 ยังไม่มีการประเมินและเขียนขึ้นอย่างเป็นกิจจะลักษณะ แต่สามารถหาอ่านได้จากหนังสืออย่างเช่น *นายป๋วย อึ๊งภากรณ์: ผู้ใหญ่ที่ไม่กะล่อน* ของ ส.ศิวรักษ์ และ *อันเนื่องมาแต่ 6 ตุลาคม 2519* ของป๋วย อึ๊งภากรณ์

บทวิเคราะห์ความคิดของศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ซึ่งนำมารวมตีพิมพ์ในหนังสือนี้ เรื่องหนึ่งเขียนโดยปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ อีกเรื่องหนึ่งเขียนโดยพรชัย คุ้มทวีพร ผู้เขียนทั้งสองมิได้สนิทชิดเชื้อกับนายป๋วย อึ๊งภากรณ์ แต่ประการใด

จากการประมวลงานเขียนทางวิชาการเกี่ยวกับชีวิตและงานของศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ เราพบว่ายังไม่มีการศึกษาชีวประวัติอย่างเป็นทางการ (official biography) ช่วงแห่งชีวิตซึ่งสมควรจะได้มีการศึกษาอย่างลึกซึ้งมีอยู่อย่างน้อย 3 ช่วงเวลา คือ

(1) ช่วงเวลาที่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย (พ.ศ. 2502 - 2514)

(2) ช่วงเวลาที่ดำรงตำแหน่งผู้บริหารมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในฐานะคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ (พ.ศ. 2507 - 2515) และอธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (พ.ศ. 2518 - 2519)

(3) ช่วงเวลาที่ดำรงตำแหน่งที่ปรึกษาเศรษฐกิจของรัฐบาลนายสัญญา ธรรมศักดิ์ (พ.ศ. 2516 - 2517)

นอกจากนี้ ยังไม่มีการศึกษาความคิดเกี่ยวกับสังคมเศรษฐกิจไทยของท่านผู้นี้อย่างลึกซึ้งอีกด้วย

ป๋วย อึ๊งภากรณ์: ชีวิตและงาน*

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ
รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์

ในบรรดาผู้หลักผู้ใหญ่ของเมืองไทย ที่มีอายุอยู่ในราว 60 ปีและมีเกียรติประวัติในการทำงานเพื่อสังคมและส่วนตัวอันดีงามแล้ว นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ หรือที่คนทั่วๆ ไปเรียกว่าอาจารย์ป๋วยนั้น ก็เป็นบุคคลหนึ่งในจำนวนน้อยคนนักที่มีผลงานและการอุทิศตนเพื่อประโยชน์ของสังคมเสมอมา

นายป๋วยเป็นครูสอนหนังสือ เป็นนักเศรษฐศาสตร์ เป็นนักพัฒนา เป็นนักมนุษย-ธรรม ให้ความสนใจต่ออนาคตและโชคชะตาของประเทศชาติ และท้ายที่สุดเป็นบุคคลสำคัญทั้งในวงการภายในประเทศและวงการระหว่างประเทศ ที่ถูกกล่าวขวัญถึงอยู่เป็นประจำ

---

*บทความนี้ตีพิมพ์ครั้งแรกโดยไม่ปรากฏชื่อผู้เขียนในสมบัติ จันทรวงศ์ และรังสรรค์ ธนะพร-พันธุ์ (บรรณาธิการ), *รักเมืองไทย* เล่มที่หนึ่ง และณรงค์ชัย อัครเศรณี และรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (บรรณาธิการ), *รักเมืองไทย* เล่มที่สอง ซึ่งโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย จัดพิมพ์เพื่อเป็นเกียรติแด่ ศาสตราจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ในโอกาสอายุครบ 60 ปี เมื่อวันที่ 9 มีนาคม 2519

นายป๊วย อึ้งภากรณ์ เกิดเมื่อวันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2459 ที่ตลาดน้อย ใจกลางย่านธุรกิจของกรุงเทพ ฯ บิดาชื่อนายซา เป็นชาวจีนที่อพยพเข้ามาเมืองไทย เพื่อทำอาชีพขายส่งปลา มารดาชื่อนางเซาะเซ็ง มีเชื้อไทย–จีน ครอบครัวของนายซาและนางเซาะเซ็งมีบุตรทั้งหมด 7 คน เป็นชาย 5 และหญิง 2

ถ้าจะว่ากันโดยชาติกำเนิด นายป๊วยก็เป็น "ลูกจีน" และประสบปัญหาในเรื่องนี้เหมือน ๆ กับคนไทยเชื้อจีนจำนวนมากในประเทศของเรา นายป๊วยเล่าไว้ว่า

"เพราะชื่อเราก็เป็นจีน นามสกุลก็เป็นจีน เพื่อน ๆที่โรงเรียนก็ล้อว่าเป็นเจ๊ก เขาตั้งฉายาต่างๆ ให้เจ็บอาย เช่น เรียกผมว่าไอ้ตี๋ เวลาเตี่ยต้องลงชื่อรับทราบรายงานความประพฤติและผลสอบในสมุดประจำตัวนักเรียน เตี่ยก็เขียนภาษาไทยไม่ได้ ต้องลงชื่อภาษาจีน ก่ำมีความอายเรื่องนี้มากกว่าผม ตอนหลัง ๆ ถึงกับปลอมลายมือเตี่ยเขียนเป็นภาษาไทย และเปลี่ยนชื่อให้เป็นไทยเสร็จ เตี่ยเป็นลูกชายคนที่สามของปู่ ใคร ๆ เรียกว่า "ซา" ก่ำก็เปลี่ยนให้เป็น "สา" ฟังดูแล้วเป็นชื่อไทย

"อยู่โรงเรียน เราทั้งสองพยายามนักที่จะให้เพื่อน ๆ รับเราว่าเป็นคนไทย พอกลับมาบ้านและโดยเฉพาะเมื่อไปหาลุงกับเตี่ยที่แพปลา บรรดาญาติทางเตี่ยที่มาร่วมทำงานหากินกับลุงก็มักจะล้อเลียนพวกเราว่า กลายเป็นคนไทยไปเสียแล้ว พูดภาษาจีนก็ไม่ชัด กลายเป็น "ฮวนเกี๊ย" คือลูกชาวป่าเถื่อน เรายังเด็กอยู่รู้สึกอึดอัดเป็นกำลัง เพราะโดนขนาบทั้งสองด้าน ทั้งที่โรงเรียนและที่บ้าน แม่เป็นคนปลอบและให้กำลังใจแก่เรา ท่านว่า "ฮวนเกี๊ย" ชิดี เกิดเมืองไทย อยู่เมืองไทย ต้องเป็นไทย ถ้าอยู่เมืองจีนเป็นคนจีนดีแล้ว เข้ามาหากินในเมืองไทยกันทำไม ท่านว่าท่านเลี้ยงลูกของท่านให้เป็นคนไทย จะได้ไม่ต้องเป็นจั๊บกัง คือกรรมกรแบกหาม อย่างญาติที่ช่างล้อเรา ไม่ต้องหาบก๋วยเตี๋ยวขายอย่างเด็ก ๆ เพื่อนบ้านและเพื่อนเล่นของเรา และไม่ต้องเป็นอั้งยี่ สมาชิกสมาคมลับของจีนที่เป็นอันธพาล

"ปัญหาเรื่องลูกจีนในประเทศไทยนั้น พวกเราโดยมากมักจะมองไปในทำนองว่าลูกจีนเป็นตัวปัญหา หาได้คำนึงไม่ว่าลูกจีนนั้นเองมีปัญหาของตัวอยู่ เพราะถูกอัดก๊อปปี้ทั้งด้านไทยและด้านจีน ผมคิดว่า ปัญหาของลูกจีนนั้น ถ้าเรามาแก้ไขให้แล้ว จะช่วยแก้ไขป้องกันปัญหาเรื่องลูกจีนสำเร็จไปด้วยในตัว สำหรับผมเอง แม่ได้ช่วยแก้ปัญหาให้เสร็จด้วยคาถา

ที่ว่า เกิดเมืองไทย อยู่เมืองไทย ต้องเป็นไทย ต้องจงรักภักดีต่อไทย แม้จะถูกเย้ยหยันต่อว่า ว่าทิ้งขนบธรรมเนียมภาษาจีนของปู่ย่าและพ่อไป ก็ทนไหว เพราะแม่ชี้ทางให้ แม่เองก็ชื่อจีน มีเชื้อจีนและพูดภาษาจีนได้คล่อง รู้ขนบธรรมเนียมจีนดี เช่น เช่นไหว้ปู่ย่าตายาย พระภูมิเจ้าที่แบบจีน นั่นเป็นเรื่องของครอบครัวของสังคม ไม่ใช่เรื่องสัญชาติและความจงรักภักดี ซึ่งต้องเป็นของไทยเด็ดขาด เมื่อครั้งสงครามญี่ปุ่น ผมและเพื่อน ๆ ลูกจีนอย่างผมอีกหลายคนไม่เคยลังเลใจเลยที่จะสละชีพเพื่อชาติไทย เพราะนอกจากจะเกิดเมืองไทย กินข้าวไทยแล้ว ยังได้รับทุนเล่าเรียนรัฐบาลไทย คือเงินของชาวนาชาวเมืองไทย ไปเมืองนอก แล้วผูกพันใจว่าจะรับราชการไทยด้วย"[1]

นายซาผู้บิดาถึงแก่กรรมเมื่อนายป๋วยมีอายุได้ 10 ขวบ ดังนั้นจึงตกเป็นหน้าที่ของนางเซาะเซ็ง ที่จะต้องเลี้ยงดูบุตรธิดาทั้งหมด มารดานั้นมีความตั้งใจอย่างแรงกล้าที่จะให้ลูก ๆ ได้รับการศึกษาอย่างดีเลิศ และก็ฝ่าฟันปัญหานั้นมาอย่างหนักหน่วง

นายป๋วยเข้าศึกษาที่โรงเรียนอัสสัมชัญในแผนกภาษาฝรั่งเศส และก็ทำคะแนนได้อย่างดีในวิชาฝรั่งเศสและวิชาคณิตศาสตร์ อันเป็นผลให้เมื่อจบการศึกษาในปี พ.ศ. 2475 นั้น ทางโรงเรียนเก็บนายป๋วยไว้เป็นครูสอนหนังสือต่อ

อาชีพเริ่มแรกของการเป็นครูได้รับเงินเดือน 40 บาท ซึ่งเป็นเงินจำนวนมากในสมัยนั้น (เสมียนพนักงานที่รับราชการได้รับเงินเดือนขั้นต้น 15 บาท) ดังนั้น นายป๋วยซึ่งเป็นครูหนุ่มอายุ 17 ปี ก็สามารถช่วยเหลือครอบครัวได้ โดยแบ่งให้มารดาเดือนละ 30 บาท และเก็บไว้ใช้เองส่วนตัวเพียง 10 บาท

ในปี พ.ศ. 2477 มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้น มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในสมัยนั้นเป็นตลาดวิชาที่เปิดโอกาสการศึกษาให้แก่คนไทยอย่างกว้างขวาง นักศึกษาไม่จำเป็นจะต้องเข้าเรียนเป็นประจำ และก็สามารถหาซื้อคำบรรยายไปศึกษาได้ด้วยตนเองในราคาวิชาละ 2 บาท นายป๋วยก็เป็นคนหนึ่งในจำนวนคนไทยหลายพันคนที่เข้าเป็นนักศึกษาของ ม.ธ.ก. และศึกษาไปพร้อมกับการทำงานอาชีพครู

---

[1] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *สันติประชาธรรม* (สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, 2516), หน้า 7–8; "ก๋ำ" ในถ้อยความที่ยกมาอ้างนี้ เป็นพี่ชายคนที่สามของนายป๋วย ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นกำพล

นายป๋วยจบปริญญาธรรมศาสตร์บัณฑิตในปี พ.ศ. 2480 และก็ได้เริ่มงานอาชีพใหม่ในธรรมศาสตร์ โดยเป็นล่ามให้กับอาจารย์ฝรั่งเศส

ในปี พ.ศ. 2481 เมื่อมีอายุได้ 23 ปี นายป๋วยสอบแข่งขันได้ทุนรัฐบาลไปศึกษาต่อทางเศรษฐศาสตร์และการคลังที่ London School of Economics ของมหาวิทยาลัยลอนดอน ประเทศอังกฤษ นางเซาะเซ็งผู้มารดาก็ถึงแก่กรรมในปีเดียวกันนั้น แต่ก็ได้ทราบแล้วว่า บุตรชายกำลังจะได้มีโอกาสไปศึกษาต่อในต่างประเทศ

ในระหว่างที่ศึกษาอยู่ที่ London School of Economics นั้น นายป๋วยมีผลการเรียนดีเด่น และเป็นศิษย์เอกของศาสตราจารย์ไลออนเนล รอบบินส์ ศาสตราจารย์เฟรด-เดอริก ฮาเย็ก (ซึ่งได้รับรางวัลโนเบลสาขาเศรษฐศาสตร์ในปี 2517) และศาสตราจารย์ฮาโรลด์ ลาสกี้ จนในที่สุดสำเร็จปริญญาตรีในปี 2484 โดยได้รับเกียรตินิยมอันดับหนึ่ง นับเป็นนักเรียนไทยคนเดียวที่ได้รับเกียรตินิยมอันดับหนึ่งจากสถาบันแห่งนี้ เกียรติประวัติทางการศึกษาดังกล่าวนี้ ทำให้ได้รับทุน Leverhulme Studentship เพื่อศึกษาต่อในระดับปริญญาเอกทันที

ในระยะนั้นสงครามโลกครั้งที่สองได้เกิดขึ้นในยุโรป และต่อมาสงครามก็ขยายตัวขึ้นในเอเชีย โดยประเทศญี่ปุ่นซึ่งเป็นตัวแทนของฝ่ายอักษะเริ่มรุกรานประเทศต่างๆ ในขณะเดียวกัน รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็เข้าร่วมกับญี่ปุ่น และประกาศสงครามกับสหรัฐอเมริกาและอังกฤษเมื่อวันที่ 25 มกราคม 2485 ดังนั้นประเทศไทยและประเทศอังกฤษจึงอยู่ในฐานะของประเทศคู่สงคราม บรรดาคนไทยในอังกฤษจะต้องถูกส่งตัวกลับประเทศทั้งหมด

การประกาศสงครามของรัฐบาลไทยได้รับการคัดค้านอย่างกว้างขวาง และก็เริ่มมีขบวนการต่อต้านขึ้นทั้งภายในและภายนอกประเทศ ซึ่งรู้จักกันดีต่อมาในนามของ **ขบวนการเสรีไทย** ขบวนการเสรีไทยภายในประเทศมีนายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้นำ ขบวนการเสรีไทยในสหรัฐฯ มี ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช อัครราชทูต เป็นผู้นำ

ขบวนการเสรีไทยในประเทศไทยและในสหรัฐฯ ได้รับการรับรองให้มีฐานะอย่างเป็นทางการจากทางฝ่ายสัมพันธมิตร ทั้งนี้เพราะนายปรีดี พนมยงค์ ในฐานะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ สามารถติดต่อกับฝ่ายสัมพันธมิตรได้ และ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช เองก็ปฏิเสธการประกาศสงครามของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งทำให้สหรัฐฯ

รับรองฐานะของขบวนการนั้น แต่ในอังกฤษปรากฏว่าอัครราชทูตไทยยอมเดินทางกลับประเทศตามคำสั่งรัฐบาล และอังกฤษเองก็ถือว่ามีสภาพสงครามกับประเทศไทย ดังนั้น ขบวนการเสรีไทยในอังกฤษจึงมิได้รับการรับรองฐานะเป็นทางการ คนไทยที่ต้องการทำงานเพื่อประเทศชาติจึงต้องอาสาสมัครเข้าทำงานในกองทัพอังกฤษ

นายป๋วยก็เป็นบุคคลหนึ่งที่อาสาเข้าทำงานนั้นใน British Army Pioneers Corps เพื่อจุดประสงค์ในการทำงานติดต่อระหว่างไทยกับสัมพันธมิตร และมีชื่อรหัสว่า "เข้ม"

จากบทความเรื่อง "ทหารชั่วคราว" ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกในหนังสืองานศพพันเอกสรรค์ ยุทธวงศ์ น้องเขย เมื่อเดือนกรกฎาคม 2496 นายป๋วยได้เล่าว่า เสรีไทยในอังกฤษกลุ่มหนึ่งถูกส่งไปฝึกสงครามจรยุทธ์ ที่เมืองปูนา ประเทศอินเดีย เสรีไทยกลุ่มของนายป๋วยนี้มีฉายาว่า"ช้างเผือก"(The White Elephants) ในเดือนกันยายน 2486 นายป๋วยได้รับเลือกให้อยู่ในหนึ่งในจำนวนสามคนแรกที่จะถูกส่งเข้าประเทศไทย เสรีไทยทั้งสามได้รับการฝึกฝนการส่งวิทยุและการสืบราชการลับ และท้ายที่สุดคือ ฝึกการขึ้นบกจากเรือดำน้ำ

ดังนั้นงานชิ้นแรกของนายป๋วยก็คือ เดินทางไปกับเรือดำน้ำจากลังกาเข้าอ่าวไทย เรือดำน้ำดังกล่าวต้องจอดซุ่มอยู่ถึงหนึ่งสัปดาห์ กลางวันต้องกบดานอยู่ใต้ผิวน้ำเป็นส่วนใหญ่ และจะโผล่ขึ้นมาเหนือน้ำในตอนกลางคืน นายป๋วยเล่าเหตุการณ์ในตอนนี้ว่า

"...การเดินทางด้วยเรือใต้น้ำนี้มิใช่ว่าจะปราศจากเหตุการณ์ก็หามิได้ เราได้มีเวลาตื่นเต้นอยู่บ้างในเมื่อทราบว่ามีเรือใหญ่อยู่เหนือผิวน้ำ ใกล้เคียงกับที่เราจมอยู่ อาจจะเป็นเรือญี่ปุ่นหรือเรือไทยก็เป็นได้ แล้วเราก็ไม่ทราบแน่ว่าเรือลำนั้นเป็นเรือของเราหรือไม่ แต่เราได้พยายามรักษาความเงียบสงบไว้เพื่อความปลอดภัย ในเวลาเช่นนั้นทุกคนในเรือใต้น้ำจะต้องนั่งเงียบ ๆ ไม่ทำเสียงอย่างหนึ่งอย่างใด และข้าพเจ้าเองแทบจะไม่กล้าหายใจ เพราะรู้สึกว่าลมหายใจเป็นเสียงดังอย่างไม่น่าเชื่อ...บางทีไม่จำเป็นที่จะต้องพูดมากไปว่า เรือใต้น้ำนั้นร้อน ชีวิตน่าเบื่อหน่าย ไม่มีอะไรจะทำนอกจากนอน กิน และทอดถูกเต๋า เรานอนในเวลากลางวัน และตื่นในเวลากลางคืน เมื่อเวลาเรือลอยลำขึ้นมาเช่นนั้น ผู้โดยสารก็ได้รับอนุญาตให้ขึ้นไปบนดาดฟ้ารับอากาศบริสุทธิ์ได้... ข้าพเจ้ายังมีความรู้สึกจำได้อยู่ข้อหนึ่งคือ เมื่อส่องกล้องดูฝั่งไทยจากเรือใต้น้ำนั้น ข้าพเจ้าจำได้ว่า ได้เห็นแผ่นดิน

อันเป็นที่รักของเราสวยงามมาก หาดทรายขาวและมีกระท่อมคนหาปลาอยู่ มีต้นไม้เป็นอันมาก ตำบลที่เราตั้งใจจะขึ้นบกนั้นรู้สึกว่าเปลี่ยวอยู่มาก ข้าพเจ้าไม่เคยไปในตำบลนั้นเลย แต่ยังรู้สึกว่าที่นั่นเป็นแผ่นดินที่รักของเรา และมีคนร่วมชาติที่รักของเราอาศัยอยู่"[2]

แผนการขึ้นบกประเทศไทยครั้งแรกนี้ไม่ประสบความสำเร็จ เพราะไม่ได้รับสัญญาณติดต่อจากฝ่ายที่มาคอยรับในประเทศไทย ดังนั้น เรือดำน้ำและคณะเสรีไทยของนายป๋วยจึงต้องเดินทางกลับไปลังกา

เมื่อแผนการเรือดำน้ำล้มเหลว สัมพันธมิตรก็หันไปหาวิธีใหม่ คราวนี้วางแผนส่งเสรีไทยเข้าประเทศโดยทางอากาศ ใช้เครื่องบินไปทิ้งพลร่ม ดังนั้นนายป๋วยและทีมจึงต้องกลับไปฝึกการโดดร่มอีกครั้งที่อินเดีย

ในตอนนี้ นายป๋วยได้รับยศเป็นร้อยโทแห่งกองทัพบกอังกฤษ และถูกส่งเข้ามาโดดร่มลงในประเทศไทย อย่างไรก็ตาม แผนการโดดร่มครั้งแรกล้มเหลว เพราะนักบินไม่สามารถจะค้นหาตำแหน่งทิ้งพลร่มได้ เนื่องจากเป็นเวลากลางคืน แสงจันทร์ข้างขึ้นไม่สว่างพอ นายป๋วยเล่าถึงเหตุการณ์ตอนนี้ว่า

"เราสามคนก็นั่งรออยู่เหนือช่องกระโดดในเครื่องบิน พร้อมที่จะไถลตัวกระโดดลงในท่ามกลางความมืด ช่องที่ว่างนั้นอยู่บนพื้นเครื่องบิน มีประตูเปิดออกใกล้ตัวเครื่องของเครื่องบิน ช่องนั้นใหญ่พอที่จะให้ผู้กระโดดไถลตัวลงไปได้พร้อมด้วยเครื่องหลังและร่มชูชีพที่อยู่บนหลัง ถ้าคำสั่ง "ลง" มีมาเมื่อใด เราก็จะ "กระโดด" ลงไปสู่ความมืด และไปสู่ยถากรรม เราคงได้นั่งอยู่ที่นั่น คือที่ขอบเหวนั้น เป็นเวลาประมาณหนึ่งชั่วโมง... ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจะเป็นหนึ่งปี... คำนึงถึงชีวิตและมรณะ คำนึงถึงอนิจจาและอนัตตา และจากช่องกระโดดนั้น ลมเย็นกระโชกพัดเข้ามาอยู่ตลอดเวลา คงจะมีประโยชน์สำหรับจะทำให้เราแน่ใจว่า ที่ที่จะลงไปนั้นไม่ใช่นรก เพราะว่าไม่มีเปลวเพลิงอันร้อน มีแต่ลมเย็น เครื่องบินวนเวียนอยู่เรื่อย ๆ รู้สึกว่าจะไม่หยุด แต่ว่าคำสั่งให้เตรียมตัวกระโดดไม่มีเข้าหูเราเลย ผลสุดท้ายมีผู้มาบอกไหล่เบา ๆ และเราได้ยินว่าเลิกกันได้ เพราะเหตุว่านักบินไม่สามารถจะหาที่ที่เราจะลงไปได้ แผนที่ก็แคบและอากาศก็มืด พวกเรากำลังเดินทางกลับไปกัลกัตตา"[3]

---

[2] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, "ทหารชั่วคราว," *คำพูดและข้อเขียน* (รวมสาส์น, 2511), หน้า 8–9.

[3] เล่มเดียวกัน, หน้า 18–19.

จนกระทั่งการโดดร่มครั้งที่สองนั่นแหละ ทีมเสรีไทยทั้งสามคนจึงประสบความสำเร็จ และโดดลงมาที่ทุ่งนาใกล้หมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดชัยนาท ซึ่งก็เป็นการลงผิดที่ที่กำหนดไว้ว่าจะลงไปในป่า

ทีมเสรีไทยทั้งสามถูกจับกุมโดยเจ้าหน้าที่บ้านเมืองในเวลาต่อมา และถูกนำตัวส่งเข้ากรุงเทพฯ โดยมีข้อหาฉกรรจ์ว่า ทรยศชาติและทำจารกรรม นายป๋วยกล่าวไว้ว่า

"ต่อมาสักหนึ่งนาทีหลังจากข้าพเจ้าได้ยอมแพ้ เห็นมีประมาณ 30 คน เขามัดมือข้าพเจ้าด้วยผ้าขาวม้า ต่อไปนี้ก็เป็นเวลาที่ผู้จับข้าพเจ้าจะรู้สึกสนุก โดยตะโกนร้องส่งเสียงที่ฟังเอาศัพท์ไม่ได้ ข้าพเจ้าไม่รู้ว่า เขาพูดว่าอย่างไรบ้าง เพราะต่างคนต่างก็พูดพร้อม ๆ กัน แต่คนที่ใกล้ข้าพเจ้าที่สุดดูเหมือนจะบอกข้าพเจ้าว่า ครอบครัวของข้าพเจ้าเป็นสัตว์ชั้นต่ำ และพ่อแม่ของข้าพเจ้าคงจะไม่แต่งงาน ซึ่งข้าพเจ้าเคราะห์ดีที่ยอมแพ้ มิฉะนั้น... ฯลฯ คนที่เขามาทีหลังเมื่อได้เห็นแน่ชัดว่า มือของข้าพเจ้าถูกมัดไพล่หลังแล้ว ก็หาความสนุกได้ด้วยการตบตีข้าพเจ้า และถือโอกาสสั่งสอนข้าพเจ้าด้วยถ้อยคำอันหยาบคาย... ข้าพเจ้าได้ยินเจ้าหน้าที่ถกเถียงกันอยู่บ้าง และรู้สึกว่า ความเห็นของเจ้าหน้าที่ในเรื่องข้าพเจ้านั้นแตกแยกกันออกเป็น 2 ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเห็นว่าข้าพเจ้าเป็นนักโทษอุกฉกรรจ์ เป็นคนทรยศต่อชาติ พยายามทำลายชาติและฆ่าเพื่อนร่วมชาติด้วยกัน อีกฝ่ายหนึ่งรู้สึกจะเป็นจำนวนเท่า ๆ กันกับฝ่ายแรกมีความกรุณา และหลังจากที่ข้าพเจ้าได้บอกเขาโดยไม่ได้บอกชื่อของข้าพเจ้าเองว่า ข้าพเจ้าเป็นนักเรียนของรัฐบาลที่รัฐบาลส่งไปอังกฤษ เขาก็ซื่อข้าพเจ้าและตั้งคำถามข้าพเจ้าหลายข้อด้วยกันถึงเรื่องอนาคตและสถานะแห่งสงคราม"[4]

งานสำคัญของนายป๋วยในครั้งนี้ก็คือ การติดต่อส่งข่าวทางวิทยุให้กับสัมพันธมิตรและนำจดหมายจากกองบัญชาการสัมพันธมิตรไปมอบให้ผู้ถือรหัสว่า "รูธ" ซึ่งก็คือนายปรีดี พนมยงค์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และเป็นหัวหน้าของเสรีไทยภายในประเทศ

นายป๋วยทำการติดต่อกับสัมพันธมิตรอยู่จนกระทั่งถึงเดือนพฤษภาคม 2488 จึงได้รับอนุญาตให้กลับไปพักในอังกฤษ และก็ได้รับเลื่อนยศให้เป็นพันตรี

---

[4] เล่มเดียวกัน, หน้า 30–31. โปรดดู ระดม สรรพพันธุ์ "พบคุณลุงบุญธรรม ปานแก้ว ผู้ช่วยชีวิตป๋วย อึ๊งภากรณ์" ในภาคสามของหนังสือนี้

แห่งกองทัพอังกฤษเมื่อเดือนมิถุนายน 2488 (ได้เลื่อนเป็นร้อยเอกมาแล้วในเดือนกันยายน 2487)

การไปอังกฤษคราวนี้ มีจุดหมายที่จะเขียนวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกให้เสร็จ ในระหว่างนั้นได้แต่งงานกับนางสาวมาร์กาเรต สมิธ ซึ่งเป็นเพื่อนนักศึกษากันมาตั้งแต่สมัยเรียนปริญญาตรี โดยฝ่ายหญิงศึกษามาทางสังคมวิทยา ซึ่งต่อมาได้อุทิศเวลาให้แก่งานสังคมสงเคราะห์ สามีภรรยาคู่นี้มีบุตรชายรวม 3 คน คือ จอน ไมตรี และใจ ตามลำดับ

วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่องเศรษฐศาสตร์ว่าด้วยการควบคุมดีบุก ได้เริ่มเขียนตั้งแต่ปี 2489 เขียนเสร็จและสอบปากเปล่าเสร็จในปลายปี 2491 แต่มรสุมทางการเมืองทำให้ต้องเลื่อนเวลารับปริญญาเอกมาเป็นปี 2492 ดังที่นายป๋วยได้เล่าไว้ว่า

> *"...เวลานั้น ทางการเมืองไทยโจษกันอย่างขวนเสียหายว่า ผมได้โดดร่มเข้ากรุงเทพฯ เพื่อร่วมปฏิวัติหรือปฏิวัติซ้อน พี่น้องทางกรุงเทพฯ เดือดร้อนใจ เขียนจดหมายไปบอกทางลอนดอนว่า อย่าเพิ่งเดินทางกลับจะเป็นอันตราย เพราะเพื่อนฝูงก็ถูกจับไปหลายคน ผมจึงเข้าหาศาสตราจารย์รอบบินส์ (Lionel Robbins) ขออย่าเพิ่งให้มหาวิทยาลัยประกาศผลสอบไล่ได้ เพราะถ้าสอบไล่ได้แล้วก็ต้องเดินทางกลับ ถ้าเดินทางกลับตอนนั้นก็อาจจะอันตราย ศาสตราจารย์รอบบินส์บอกว่า หมอนี่พิกล ตั้งแต่ตั้งมหาวิทยาลัยมา มีแต่คนมาเร่งให้ประกาศผลสอบไล่ได้ นี่มาขอให้หน่วงไว้ แต่ท่านก็หน่วงให้หลายเดือน..."*[5]

นักเรียนทุนรัฐบาลนั้นมีข้อผูกพันที่จะต้องกลับมารับราชการชดใช้ทุน แต่ข้อผูกพันดังกล่าวนี้ก็ยกเว้นสำหรับผู้ที่เป็นเสรีไทย นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ก็อยู่ในข่ายนี้ เกียรติประวัติทางการศึกษาและทางการทหารระหว่างสงคราม ทำให้บริษัทธุรกิจเอกชนทั้งในและนอกประเทศหลายต่อหลายบริษัทเสนองานให้ทำ แต่นายป๋วยกลับตัดสินใจรับราชการดังที่เจ้าตัวได้กล่าวไว้ว่า

> *"... นอกจากจะเกิดเมืองไทย กินข้าวไทยแล้ว ยังได้รับทุนเล่าเรียนรัฐบาลไทย คือเงิน*

---

[5] ป๋วย อึ๊งภากรณ์ "เรียนให้เก่ง," *สันติประชาธรรม* (สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, 2516), เชิงอรรถหน้า 128. (บทความเรื่องนี้ตีพิมพ์ในหนังสือนี้แล้ว)

ของชาวนาชาวเมืองไทย ไปเมืองนอก แล้วผูกพันใจว่าจะรับราชการไทยด้วย..."[6]

ป๋วย อึ๊งภากรณ์ เข้ารับราชการในกรมบัญชีกลาง กระทรวงการคลัง ในปี 2492 ในขณะนั้นรัฐบาลกำลังดำเนินงานบูรณะและฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจ ด้วยการจัดสรรทุนพื้นฐานของสังคม (infrastructure) ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการพัฒนาเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมต่อไป โครงการที่ดำริจะดำเนินการก็มีโครงการเขื่อนเจ้าพระยา โครงการบูรณะโรงงานรถไฟ และโครงการขยายและปรับปรุงท่าเรือ โครงการเหล่านี้ล้วนต้องอาศัยเงินกู้จากต่างประเทศในการดำเนินการทั้งสิ้น และป๋วย อึ๊งภากรณ์ก็ได้ร่วมอยู่ในคณะผู้แทนไทยซึ่งเดินทางไปเจรจาขอกู้เงินจากธนาคารระหว่างประเทศเพื่อการบูรณะและพัฒนาการ หรือที่เรียกกันทั่วไปว่าธนาคารโลก แม้จะเป็นเพียงข้าราชการชั้นผู้น้อย แต่ความรู้ความสามารถของนายป๋วยได้มีส่วนสำคัญไม่น้อยที่บันดาลให้การกู้เงินครั้งนั้นสำเร็จลุล่วงด้วยดี และความรู้ความสามารถอีกนั่นแหละ ที่ช่วยให้ได้เลื่อนตำแหน่งหน้าที่การงานในปี 2496 พร้อมกันนั้นก็ได้ดำรงตำแหน่งกรรมการบริหารของสภาเศรษฐกิจแห่งชาติ การที่ได้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ เหล่านี้ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ได้มีบทบาทสำคัญในการกำหนดนโยบายการเงินและนโยบายการคลัง ซึ่งมีส่วนสำคัญในการช่วยฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจไทยในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองอย่างรวดเร็ว

เมื่อดำรงตำแหน่งรองผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยได้เพียง 7 เดือนเศษ มรสุมทางการเมืองก็โหมกระหน่ำป๋วย อึ๊งภากรณ์อีกครั้งหนึ่ง เหตุเกิดจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ต้องการ "ซื้อ" สหธนาคารกรุงเทพจำกัด จากนายสหัท มหาคุณ แต่เนื่องจากธนาคารแห่งนั้นต้องเสียค่าปรับแก่ธนาคารแห่งประเทศไทยเป็นจำนวนหลายล้านบาทด้วยเหตุที่ปฏิบัติฝ่าฝืนระเบียบของธนาคารแห่งประเทศไทย จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์และผู้มีอำนาจทางการเมืองในขณะนั้นต้องการให้ธนาคารแห่งประเทศไทยยกเลิกการปรับ แต่นายป๋วยไม่ดำเนินนโยบายลู่ตามลม จึงต้องออกจากตำแหน่งรองผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยในปลายปี 2496 นับเป็นผู้ดำรงตำแหน่งรองผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยในช่วงเวลาสั้นที่สุดในประวัติศาสตร์ของธนาคารกลางแห่งนี้*

---

[6] เล่มเดียวกัน, หน้า 8.

*ป๋วย อึ๊งภากรณ์ กล่าวถึงเรื่องนี้ใน *เหลียวหลัง แลหน้า* (ศูนย์บัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2519) บันทึกความทรงจำเรื่องนี้นำมาตีพิมพ์ในหนังสือนี้แล้ว

ในระยะไล่เลี่ยกันต่อมานั้น พล.ต.อ.เผ่า ศรียานนท์ได้พยายามบีบบังคับให้กระทรวงการคลังและธนาคารแห่งประเทศไทยว่าจ้างบริษัทที่ตนมีผลประโยชน์เป็นผู้พิมพ์ธนบัตรไทย แทนบริษัทโธมัสเดอลารู จำกัด พระบริภัณฑ์ยุทธกิจ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังในขณะนั้น ได้ถามความเห็นนายป๋วย อึ๊งภากรณ์ และส่งไปดูกิจการของบริษัทดังกล่าวในสหรัฐอเมริกา เมื่อไปถึง นายอลัน ดัลเลส (ผู้อำนวยการคนแรกขององค์การซี.ไอ.เอ. และเป็นพี่ชายของนายจอห์น ฟอสเตอร์ ดัลเลส รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอเมริกันในสมัยประธานาธิบดีไอเซนเฮาวร์) ได้พยายามเกลี้ยกล่อมด้วยเหตุผลต่าง ๆ นานาให้ปฏิบัติตามข้อเสนอของ พล.ต.อ.เผ่า ศรียานนท์ แต่นายป๋วยเห็นว่า บริษัทดังกล่าวหามีกิจการเป็นกิจจะลักษณะอันน่าเชื่อถือแต่ประการใดไม่[7] จึงมีบันทึกถึงรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง เสนอให้พิมพ์ธนบัตรไทยกับบริษัทโธมัสเดอลารู จำกัด ต่อไป

การขัดขวางผลประโยชน์ของผู้ทรงอิทธิพลทางการเมืองในช่วงแห่งยุคทมิฬของการเมืองไทยครั้งนี้ ยังผลให้สวัสดิภาพแห่งชีวิตหมดสิ้นไป นายป๋วยจึงติดต่อศาสตราจารย์เฟรดเดอริก เบนแนม (ซึ่งเคยเป็นอาจารย์ในสมัยที่เรียนอยู่ที่ London School of Economics) เพื่อไปทำวิจัย ณ Chatham House ในกรุงลอนดอน แต่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังขณะนั้นช่วยให้ได้รับตำแหน่งที่ปรึกษาทางเศรษฐกิจการคลังประจำสถานเอกอัครราชทูตไทยในอังกฤษแทน นายป๋วยรับตำแหน่งนี้ในปี 2499 ในระหว่างปี 2499–2501 นอกจากจะทำหน้าที่เป็นผู้แทนกระทรวงการคลังแล้ว ยังมีส่วนช่วยให้ไทยขายดีบุกและยางพาราแก่อังกฤษและประเทศต่าง ๆ ในยุโรปได้มากขึ้น และเมื่อไทยได้เข้าเป็นสมาชิกสภาดีบุกระหว่างประเทศ (International Tin Council) นายป๋วยก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนประเทศไทยในสภาดังกล่าวและได้รับเลือกตั้งเป็นรองประธานสภาดีบุกระหว่างประเทศในปี 2501–2502 ในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งผู้แทนไทยนี้ นายป๋วยได้แสดงความสามารถในการเจรจาให้สภาดีบุกระหว่างประเทศ เพิ่มโควต้าการส่งดีบุกออกของไทย จาก 7.35% เป็น 8.8% จนเป็นผลสำเร็จ

---

[7] บริษัทต่างด้าวที่ติดต่อให้ พล.ต.อ.เผ่า ศรียานนท์ เป็นนายหน้านี้ ได้หวนกลับเข้ามาอีกครั้งหนึ่งในสมัยที่นายโชติ คุณะเกษม ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง และผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย จนเกิดเป็นกรณีอื้อฉาว

ในปี 2501 เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ทำการรัฐประหารได้สำเร็จ นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ ซึ่งจัดตั้งขึ้นใหม่ ได้มีการปฏิรูปการงบประมาณ จนเป็นผลให้มีการออกพระราชบัญญัติวิธีการงบประมาณ พ.ศ. 2502 และในปี 2502 นั้นเอง ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้อำนวยการสำนักงานเศรษฐกิจการคลัง ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษารัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังอีกตำแหน่งหนึ่ง

ในปลายปีเดียวกัน เกิดกรณีทุจริตเกี่ยวกับการพิมพ์ธนบัตร จนเป็นเหตุให้รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังในขณะนั้น ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยด้วย ต้องออกจากตำแหน่งทั้งสอง และนายป๋วย อึ๊งภากรณ์ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย โดยดำรงตำแหน่งนี้อยู่ 12 ปี จนถึงปี 2514 จึงได้ลาออกจากตำแหน่ง หลังจากที่เพียรพยายามลาออกหลายครั้งหลายครา[8] นับเป็นผู้ที่ดำรงตำแหน่งนี้นานที่สุดในประวัติของธนาคารแห่งประเทศไทย

ในระยะแรกเริ่มที่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย นายป๋วยได้พยายามอย่างยิ่งยวด ที่จะทำให้มหาชนเชื่อถือระบบการธนาคารพาณิชย์ เพราะในปลายยุคจอมพล ป. พิบูลสงคราม ต่อเนื่องกับยุคจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นักการเมืองได้พยายามใช้อิทธิพลในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ขณะเดียวกันบรรดาพ่อค้านักธุรกิจทั้งหลายก็พากันแสวงหาอิทธิพลทางการเมือง โดยการเข้าไปเกาะอยู่กับกลุ่มการเมืองต่าง ๆ เพื่อเป็นเครื่องมือในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจอีกทอดหนึ่ง ในยุคดังกล่าวนี้ **วิสาหกิจอิทธิพล** ได้ผุดขึ้นเป็นอันมาก วิสาหกิจอิทธิพลเหล่านี้ได้อาศัยธนาคารพาณิชย์เป็นแหล่งเงินทุนในการรวบอำนาจทางเศรษฐกิจ และแผ่ขยายสายใยของการผูกขาด ระบบการธนาคารพาณิชย์จึงเป็นระบบที่อ่อนแอ่น ซึ่งเป็นอันตรายต่อระบบเศรษฐกิจอย่างยิ่งและเป็นเหตุให้มหาชนขาดความเชื่อถือในระบบการธนาคารพาณิชย์ กรณีนายธนาคารศรีอยุธยา จำกัดสมคบกับผู้มีอำนาจทางการเมืองอาศัยบริษัทส่งเสริมเศรษฐกิจแห่งชาติ จำกัด ฉ้อราษฎร์บังหลวงในปลายยุคจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็ดี กรณีนายธนาคารพาณิชย์นำเงินฝากของประชาชนไปใช้แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว จนเป็นเหตุให้ฐานะของธนาคารอ่อนแอ่น ดังกรณีธนาคารมณฑล จำกัด และธนาคารเกษตร จำกัด ก็ดี นับเป็นอุทาหรณ์ของความข้างต้นนี้

---

[8] *สันติประชาธรรม*, หน้า 51.

ในฐานะผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ได้พยายามเสริมสร้างความมั่นคงให้เกิดแก่ระบบการธนาคารพาณิชย์ ไม่เพียงแต่จะเป็นตัวการสำคัญในการออกพระราชบัญญัติธนาคารพาณิชย์ในปี 2505 ตลอดจนนำเทคนิคนโยบายการเงินที่สำคัญ ๆ ดังเช่น อัตราเงินสดสำรอง (legal reserve ratio) อัตราส่วนลด (rediscount rate) เป็นอาทิ มาใช้มากขึ้นแล้ว ยังได้พยายามชักจูงนายธนาคารพาณิชย์เป็นการส่วนตัว (moral suasion) เพื่อให้ธนาคารพาณิชย์ปฏิบัติตามกฎระเบียบ อันจำเป็นต่อการเสริมสร้างความมั่นคงของระบบการธนาคารพาณิชย์ อาวุธที่สำคัญในการนี้ ได้แก่ สุนทรพจน์ในงานเลี้ยงประจำปีของสมาคมธนาคารไทย สุนทรพจน์เหล่านี้มักจะเน้นถึงบทบาทและความรับผิดชอบของธนาคารพาณิชย์ที่มีต่อกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมไทย และวิพากษ์วิจารณ์พฤติกรรมอันมิชอบของธนาคารพาณิชย์อย่างนุ่มนวล เช่น เตือนว่า "*...รับฝากเงินเป็นระยะเวลาอันสั้น จะไปผูกพันให้กู้เป็นระยะยาวเกินไปนักมิได้...*"[9] ต่อต้านการผูกขาดและการกักตุนสินค้าด้วยการกล่าวว่า "*...ผู้ใดทำการที่จะทำให้ต้นทุนการผลิตสินค้าต่าง ๆ สูงขึ้นโดยเหตุอันมิชอบ ย่อมถือได้เสมือนผู้ที่ทำลายป่าไม้อันเป็นทรัพยากรของชาติ...*"[10] และตำหนิธนาคารพาณิชย์บางธนาคารว่า "*...บางธนาคารที่หวงตำแหน่งแชมเปี้ยน (คือ เช็คของลูกค้ากระดอนมากที่สุด) ผมใคร่ขอวิงวอนให้ดำเนินการสละตำแหน่งแชมเปี้ยนให้ผู้อื่นครองเถิด ความเชื่อมั่นในธนาคารของท่านจะดีมากยิ่งขึ้น...*"[11] ดังนี้เป็นต้น

สิ่งสำคัญยิ่งกว่าอื่นใดก็คือ การป้องกันมิให้นักการเมืองเข้าไปใช้อิทธิพลในการกำหนดนโยบายของธนาคารแห่งประเทศไทย ซึ่งเป็นสถาบันที่มีความสำคัญยิ่งยวดต่อการเงินการคลังของเศรษฐกิจของไทย และอาจสรุปได้โดยไม่ผิดนักว่า ตลอด 12 ปีที่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย องค์กรแห่งนี้ได้ปลอดพ้นจากอิทธิพลทางการเมืองโดยสิ้นเชิง ซึ่งมีผลสืบเนื่องมาจนกระทั่งทุกวันนี้* อนึ่ง นายป๋วยได้พยายามที่จะเรียกร้องมิให้นักการเมืองและข้าราชการเข้าไปมีผลประโยชน์ในธุรกิจ

---

[9] *คำพูดและข้อเขียน*, หน้า 97.

[10] เล่มเดียวกัน, หน้า 94.

[11] เล่มเดียวกัน, หน้า 97.

*หมายถึง ปี 2519

การค้า และปฏิบัติตนเป็นเยี่ยงอย่างด้วย ในการกล่าวสุนทรพจน์ในการเลี้ยงอาหารค่ำประจำปี 2507 ของสมาคมธนาคารไทย นายป๋วยได้กล่าวเป็นกลอน ความตอนหนึ่งว่า[12]

"ยังจนใจไม่รู้อยู่หนึ่งข้อ
ท่านปรารมภ์ผมก็เห็นเด่นประเทือง
ตัวอย่างเช่นเป็นรัฐมนตรี
อย่าเกี่ยวข้องเที่ยวรับทำเป็นกรรมการ
ผมสงสัยไม่แจ้งจิตกิจการค้า
กิจธนาคารท่านผู้ใหญ่จะไม่เกี่ยว
จอมพล ถ. ท่านแถลงแจ้งเป็นเรื่อง
ว่าใครเฟื่องเป็นผู้ใหญ่ในราชการ
ไม่ควรมีการค้ามาสมาน
สมาจารข้อนี้ดีจริงเจียว
หมายความว่ากิจการใดบ้างยังเฉลียว
หรือจะเหนี่ยวรั้งไว้ไม่นับค้า"

สุนทรพจน์ข้างต้นนี้ได้มีผลให้จอมพลถนอม กิตติขจร ลาออกจากตำแหน่งกรรมการธนาคารพาณิชย์สองแห่ง ยกเว้นธนาคารทหารไทย จำกัด และมีบันทึกเรียกร้องให้รัฐมนตรีร่วมคณะปฏิบัติตามด้วย

นอกเหนือจากงานในตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยแล้ว นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ยังได้มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมอย่างมาก โดยการดำรงตำแหน่งในหน่วยงานและคณะกรรมการที่สำคัญหลายชุด ไม่ว่าจะเป็นสำนักงานส่งเสริมการลงทุน สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ คณะกรรมการจัดวางท่อระบายน้ำและสิ่งโสโครก และอื่น ๆ การอุทิศตนทำงานให้แก่ชาติบ้านเมืองอย่างจริงจังจนเป็นที่เลื่องลือได้เป็นเหตุให้ได้รับรางวัลรามอน แมกไซไซ ในปี 2508

งานที่นายป๋วยให้ความสนใจอย่างมากก็คือ การพัฒนาชนบท และการจัดการศึกษา นายป๋วยเชื่อว่า การพัฒนาชนบทไม่เพียงแต่จะเป็นบทบาทหน้าที่และความรับผิดชอบของรัฐบาลเท่านั้น หากทว่าเอกชนยังสามารถและควรมีบทบาทด้านนี้ด้วย ความเชื่อดังกล่าวนี้ยังผลให้นายป๋วยได้มีบทบาทในการก่อตั้งมูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทย และโครงการพัฒนาลุ่มน้ำแม่กลอง ส่วนในด้านการศึกษา นายป๋วยได้มีบทบาทสำคัญในการเร่งเร้าให้สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติให้ความสนใจในการพัฒนาการศึกษา โดยรวบรวมผู้ที่เกี่ยวข้องกับวงการการศึกษามาร่วมกันศึกษาถึงปัญหาของระบบการ

---

[12] เล่มเดียวกัน, หน้า 109.

ศึกษาที่เป็นอยู่ และจัดทำข้อเสนอเกี่ยวกับโครงการกู้เงินเพื่อพัฒนาการศึกษาระหว่างปี 2508 – 2513 ข้อเสนอดังกล่าวนี้ คณะกรรมการบริหารสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติได้รับหลักการในปี 2506 และโครงการสำคัญที่ริเริ่มขึ้นก็คือ โครงการพัฒนาอาชีวศึกษา และโครงการโรงเรียนมัธยมแบบประสม โดยเฉพาะโครงการแรกนั้น ธนาคารแห่งประเทศไทยได้ให้เงินกู้ร่วมกับธนาคารโลก ความสนใจงานด้านการศึกษาได้เป็นเหตุให้นายป๋วยตอบรับตำแหน่งคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปี 2507 ในทันทีที่กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ อธิการบดีในขณะนั้น ทรงเสนอตำแหน่งให้ และพร้อมกันนั้น ก็ขอลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย แต่ถูกยับยั้งโดยนายกรัฐมนตรีในขณะนั้น

เมื่อมาดำรงตำแหน่งคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ได้พยายามปฏิรูปงานที่สำคัญสองด้านด้วยกัน งานด้านหนึ่งได้แก่การปรับปรุงหลักสูตรปริญญาตรี ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นการสังคายนาครั้งยิ่งใหญ่ อันเป็นรากฐานสำคัญของการศึกษาเศรษฐศาสตร์ในมหาวิทยาลัยแห่งนั้นจนทุกวันนี้ งานอีกด้านหนึ่งได้แก่ การผลิตอาจารย์ ในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยนั้น ท่านผู้นี้ได้ใช้วิธีกวาดนักเรียนหัวกะทิในระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย แล้วส่งไปศึกษาต่อยังประเทศต่าง ๆ เพื่อกลับมาทำงานในสถาบันสำคัญแห่งนั้น ครั้นเมื่อมาดำรงตำแหน่งคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ก็ใช้วิธีเดียวกัน แต่คราวนี้ข้อจำกัดมีมากกว่า เนื่องจากคนที่มีให้เลือกนั้นมีน้อยกว่า และมีความยากลำบากมากกว่าที่จะพิจารณาว่า ใครมีฉันทะทางวิชาการและรักงานสอนหนังสือมากน้อยแตกต่างกันอย่างไร การเร่งผลิตอาจารย์ได้ยังผลให้จำนวนอาจารย์ประจำซึ่งมีอยู่เพียง 4 คน ในปีการศึกษา 2507 เพิ่มขึ้นเป็นประมาณ 90 คน ในปีการศึกษา 2518 นอกเหนือจากการปรับปรุงหลักสูตรและการผลิตอาจารย์แล้ว ได้มีการขยายการศึกษาหลักสูตรปริญญาโท ซึ่งสอนเป็นภาษาอังกฤษ โดยเริ่มตั้งแต่ปีการศึกษา 2511 เป็นต้นมา แต่ที่สำคัญยิ่งกว่าก็คือ การริเริ่มโครงการบัณฑิตอาสาสมัคร ซึ่งส่งบัณฑิตในสาขาวิชาต่าง ๆ ออกไปทำงานในชนบท

สิ่งที่ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ย้ำอยู่เสมอก็คือ ความเป็นธรรมในสังคม และเสรีภาพของประชาชน ดังปรากฏในคำบรรยายและปาฐกถาต่างกรรมต่างวาระกันอยู่เนือง ๆ ดังเช่นเมื่อกล่าวถึงความเป็นธรรมในสังคม ได้เคยกล่าวว่า

"...ในการเพิ่มรายได้นั้น ไม่ควรที่จะให้คนมี มีจนเกินไปนัก และไม่จำเป็นที่จะต้องให้คนจน จนลงไปมาก... สุภาษิตของแมกไซไซที่ว่า ถ้าใครเกิดมามีน้อย บ้านเมืองพึงให้มาก ๆ เป็นสุภาษิตซึ่งควรจะมีประจำใจไว้..."[13]

แม้พื้นฐานทางการศึกษาจะเน้นหนักทางด้านเศรษฐศาสตร์ แต่นายป๋วยก็แตกต่างจากนักเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่*ส่วนใหญ่* ทั้งในด้านความคิดและความประพฤติ ทางด้านความคิด การวิเคราะห์ปัญหาเศรษฐกิจต่างๆของนายป๋วยมิได้คำนึงถึงเฉพาะแต่ปัจจัยทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว แต่ให้ความสำคัญกับปัจจัยที่มิใช่ทางเศรษฐกิจ (non-economic factors) อย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง *ความเป็นมนุษย์และจริยธรรม* ดังที่เคยกล่าวไว้ว่า

"ในการพัฒนาประชาชาติ ข้อที่ควรคำนึงก็คือ ประชาชาติประกอบด้วยประชาชนที่เป็นมนุษย์ และมนุษย์แตกต่างกับสัตว์เดรัจฉานหรือตุ๊กตาของเล่น อยู่ที่มนุษย์สามารถใช้สมองใช้ความคิดสามารถช่วยตัวเองได้ ฉะนั้น วิธีพัฒนาหมู่ชนด้วยการลงทุนน้อยและได้ผลมากก็คือ วิธีที่จะช่วยให้มนุษย์ประชาชนนั้นสามารถช่วยตัวเองได้อย่างดี กล่าวคือ ผู้ที่มีอำนาจหน้าที่ในส่วนกลางคือ รัฐบาล จำเป็นจะต้องเคารพในความเป็นมนุษย์ของเอกชน..."[14]

หรือความอีกตอนหนึ่งว่า

"...ถ้าเราจะเรียนเป็นนักเศรษฐกิจ จะเรียนแต่เพียงเศรษฐศาสตร์ก็คงจะพอ แต่เราจะเรียนเป็นบัณฑิต เพื่อให้ได้ปริญญาเศรษฐศาสตร์บัณฑิต วิสัยบัณฑิตย่อมต้องพิจารณาเรื่องต่าง ๆ ในกรอบแห่งความเป็นจริง และความเป็นจริงแห่งสังคมศาสตร์นั้นย่อมสัมพันธ์กันเป็นลูกโซ่ จะพิจารณาเศรษฐกิจโดด ๆ หาได้ไม่..."[15]

ตลอดชีวิตของการรับราชการ นายป๋วยได้เน้นอยู่เสมอว่า ความรับผิดชอบทางจริยธรรมเป็นสิ่งจำเป็นในการพัฒนาประเทศ และกล่าวเน้นถึงธรรมะทางเศรษฐ–

---

[13] *คำพูดและข้อเขียน,* หน้า 260 – 261.

[14] เล่มเดียวกัน, หน้า 139.

[15] "เศรษฐศาสตร์บัณฑิตที่พึงปรารถนา," *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 (ตุลาคม 2506).

กิจ ดังปรากฏในหนังสือ *เศรษฐกิจแห่งประเทศไทย* (2498) ซึ่งเขียนร่วมกับคุณหญิงสุภาพ ยศสุนทร ได้อุทิศเนื้อหาหนึ่งบทสำหรับกล่าวถึงเรื่องนี้โดยเฉพาะ และสำหรับผู้ที่ใกล้ชิดมักจะได้ยินท่านผู้นี้กล่าวอยู่เนือง ๆ ว่า

"ในการแสวงหาสัจธรรมและใช้วิชาความรู้ของเรา นักเศรษฐศาสตร์ไม่เพียงแต่จักต้องรอบรู้และสามารถเท่านั้น แต่เรายังจะต้องซื่อสัตย์สุจริต และซื่อสัตย์พอที่จะเรียกร้องให้ผู้อื่นซื่อสัตย์อีกด้วย"

นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ อาจเป็นนักเศรษฐศาสตร์คนหนึ่งในจำนวนไม่กี่คนของโลกวัตถุนิยมทุกวันนี้ที่ *"ซื่อสัตย์พอที่จะเรียกร้องให้ผู้อื่นซื่อสัตย์"* และที่ดำเนินชีวิตอย่างเรียบง่าย ในขณะที่นักเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่จำนวนมากไร้ศีลธรรมจรรยาและแสวงหาอำนาจลาภยศสักการะ เพียงเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่จะมาสนองความต้องการทางตัณหา ดังที่มีผู้กล่าวถึงท่านผู้นี้ว่า

"ดร.ป๋วย เป็นแบบอย่างแห่งผู้ใช้ชีวิตง่าย ๆ ผู้คุ้นเคยคงจะยืนยันได้ว่า ตลอดเวลาหลายปีที่ผ่านมานี้ สภาพชีวิตของบุคคลผู้นี้มิได้ผิดแผกแตกต่างกว่าเมื่อหลายปีก่อนเลย ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองใหม่ ๆ หลายคนคงจำได้ว่า ท่านสวมใส่กางเกงผ้าเวสต์ปอยท์เป็นประจำตลอดเวลาหลายปี จนกระทั่งผ้าประเภทดังกล่าว ไม่มีผู้ผลิตหรือมีราคาสูง จึงหันมาใช้ผ้าธรรมดาที่จำหน่ายทั่วไป นาฬิกาข้อมือที่ใช้อยู่ก็เป็นนาฬิกาเรือนเหล็กและเป็นเรือนเดียวกับที่ใช้มานับสิบปี ในด้านอาหารการกินก็เช่นกัน นิยมอาหารแบบพื้น ๆ ที่เคยชอบแต่ครั้งยังเป็นนักเรียน เช่น ก๋วยเตี๋ยว ข้าวแกง ข้าวต้มกับ (ข้าวต้มกุ๊ย)..."[16]

การใช้ชีวิตเยี่ยงเสรีชนและการดำรงอยู่อย่างง่าย ๆ คงเป็นผลจากแนวความคิดพื้นฐานของนายป๋วยที่ว่า *เสรีภาพเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นของความเป็นมนุษย์ของปัจเจกชน* ดังที่ได้กล่าวไว้ว่า

"เสรีภาพเป็นเนื้อดิน อากาศ และปุ๋ย ที่จะทำให้พฤกษชาติแห่งความคิดเจริญเติบใหญ่ขึ้นได้ และเมื่อความคิดนำไปสู่อุดมคติ อุดมคติจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อบุคคลในสังคมสามารถใช้ความคิดอย่างเสรี ปราศจากพันธนาการของจารีตประเพณี หรืออีกนัยหนึ่ง เราต้อง

---

[16] ศุกรเลิศ, "ด้วยความรักและระลึกถึง," *วารสาร ธปท. ปริทัศน์* (มีนาคม 2516).

สนับสนุนให้มนุษย์แต่ละคนใช้ความคิดอย่างมีเสรีภาพ ชนิดที่ไม่ต้องพึงหวาดหวั่นว่าจะเป็นความคิดนอกลู่นอกทาง นั่นแหละจึงจะเป็นการสนับสนุนอุดมคติให้ถือกำเนิดได้ แม่น้ำลำห้วยยังเปลี่ยนแนวเดินได้ สมองมนุษย์อันประเสริฐจะแหวกแนวบ้างมิได้หรือ ในเมื่อไม่เป็นพิษเป็นภัยต่อสังคม..."[17]

การเทิดทูนเสรีภาพทำให้ผู้ใกล้ชิดคุ้นเคยมักได้ยินนายป๋วยวิพากษ์วิจารณ์ระบบการปกครองของสหภาพโซเวียตและสาธารณรัฐประชาชนจีนอยู่เนือง ๆ

โดยมาตรฐานตะวันตก ป๋วย อึ๊งภากรณ์เป็นนักเสรีนิยม โดยมาตรฐานของฝ่ายขวาในเมืองไทย ป๋วย อึ๊งภากรณ์เป็นนักสังคมนิยม และที่ขวาจัดหน่อยก็อาจตีตรานายป๋วยว่าเป็น "คอมมิวนิสต์" แต่สำหรับฝ่ายซ้ายสุด ป๋วย อึ๊งภากรณ์เป็นเพียงนักเสรีนิยมที่รักความเป็นธรรม ผู้ซึ่งยังคงต้องการรักษาธำรงไว้ซึ่งชนชั้นแห่งตน ไม่ว่าจะมีการตีตราป๋วย อึ๊งภากรณ์อย่างไร ป๋วยก็ยังเป็นป๋วยที่รักความเป็นธรรม ป๋วยที่ต้องการเห็นเมืองไทยเปลี่ยนแปลงโดยสันติวิธี และป๋วยที่ยึดหลัก "ธรรม คือ อำนาจ" มิใช่ "อำนาจ คือ ธรรม" ดังจะเห็นได้จากพฤติกรรมส่วนตัว และข้อเขียนใน "จดหมายนายเข้ม เย็นยิ่ง" และ"บันทึกประชาธรรมโดยสันติวิธี"

ว่ากันด้วยมาตรฐานของคนรุ่นใหม่ ป๋วย อึ๊งภากรณ์มีความสำนึกทางการเมืองช้ากว่าปกติ เพราะกว่าจะรู้เดียงสาก็ต่อเมื่อเดินทางไปศึกษาต่อที่อังกฤษในปี 2481 ซึ่งอายุปาเข้าไป 22 ปีแล้ว ดังที่เจ้าตัวได้เขียนไว้ว่า

"...ผมเองไม่ได้มีเดียงสาในเหตุการณ์ต่าง ๆ นัก ในการเรียนปรัชญาก็เล่าเรียนไปด้วยความสนใจกับบทเรียนอย่างธรรมดา ไม่ได้คิดอะไรนอกเหนือจากนั้นไปในการเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศหรือในเรื่องสไตรก์ที่โรงเรียน[18] *ผมมีบทบาทเพียงแบบไทยมุง คือ คอยมุงดูเขา สนุกดี ไม่ได้สำนึกว่า มีความสำคัญอย่างใด..."*[19]

---

[17] *อุดมคติ* (มูลนิธิโกมล คีมทอง, 2517), หน้า 15.

[18] หมายถึงโรงเรียนอัสสัมชัญ นักเรียนได้เรียกร้องให้หยุดเรียนในวันพิธีพุทธศาสนา ให้มีเครื่องแบบนักเรียน ฯลฯ ทางโรงเรียนใช้อำนาจลงโทษนักเรียนให้อยู่ในระเบียบวินัย ทางฝ่ายนักเรียนโต้ตอบด้วยการไม่เข้าห้องเรียน

[19] "แตกเนื้อหนุ่มเมื่อ 2475," *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* (มิถุนายน 2515). บทความเรื่องนี้ตีพิมพ์ในหนังสือนี้แล้ว

แต่มาภายหลัง ก็ได้บทเรียนว่า

> *"...เรื่องของบ้านเมือง เป็นเรื่องที่สำคัญแก่ชีวิต อิสรภาพของคนและชาติเรามาก... ถ้ารักจะให้คุณแห่งชีวิตของประชาชาติไทยเคลื่อนสูงขึ้นไป โดยไม่ทิ้งเสถียรภาพ ไม่มีทางอื่น ต้องร่วมกันมาก ๆ เลิกลัทธิไทยมุง ไทยบ่น ไทยมุงบ่นเสีย ชวนกันย้ายสังกัดเป็นไทยสนไทยร่วม ไทยเรียกร้อง แล้วไทยจะเจริญ..."*[20]

มรสุมทางการเมืองได้เข้ามาแผ้วพานชีวิตของป๋วย อึ๊งภากรณ์โดยตลอด แม้เมื่อจบปริญญาเอกจากมหาวิทยาลัยลอนดอน ก็ต้องร้องขอให้ทางมหาวิทยาลัยเลื่อนการประกาศผลสอบ เหตุเนื่องด้วยมีข่าวลือในเมืองไทยว่า นายป๋วยวางแผนปฏิวัติครั้นกลับมารับราชการในเมืองไทย ทั้ง ๆ ที่อยู่ในฐานะที่จะเสพสุขในต่างแดนได้อย่างสบาย ก็ต้องเผชิญกับอำนาจมืดและอิทธิพลทางการเมือง จนต้องจากเมืองไทยไปทำงานอยู่ในอังกฤษ เพื่อหลีกเลี่ยงภัยที่คุกคามสวัสดิภาพแห่งชีวิต ภายหลังเมื่อกลับสู่เมืองไทยอีกครั้งหนึ่ง ได้อุทิศชีวิตเพื่อประโยชน์สุขของสังคมโดยส่วนรวม เพียรพยายามร่วมกับมิตรสหายที่จะป้องกันการฉ้อราษฎร์บังหลวงและการใช้อำนาจในทางมิชอบของนักการเมืองและข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งประสบผลสำเร็จในบางกรณี และล้มเหลวหลายต่อหลายกรณี เจตจำนงที่จะป้องกันการฉ้อราษฎร์บังหลวงยังผลให้นโยบายของธนาคารแห่งประเทศไทยเป็นนโยบายจารีตนิยม ในช่วง 12 ปีที่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย เงินสำรองระหว่างประเทศได้เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ธนาคารแห่งประเทศไทยไม่ยอมให้นักการเมืองแตะต้องเงินสำรองส่วนนี้ อันเป็นเหตุให้นักเศรษฐศาสตร์เป็นจำนวนมากโจมตีว่า ธนาคารแห่งประเทศไทยมิได้นำเงินสำรองระหว่างประเทศมาใช้เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศเท่าที่ควร[21] แต่ประสบการณ์จากชีวิตคงสอนให้นายป๋วยซาบซึ้งว่า หากเริ่มปล่อยให้นักการเมืองเข้ามาแตะต้องเงินสำรองระหว่างประเทศเมื่อใด หายนภัยทางเศรษฐกิจย่อมเกิดขึ้นเมื่อนั้น ด้วยเหตุนี้เองนายป๋วยจึงมักจะเสนออยู่เสมอว่า ควรจะกู้เงินจากองค์การเงินทุนระหว่างประเทศแทนการ

---

[20] เล่มเดียวกัน.

[21] อาทิเช่น นิมิตร นนทพันธาวาทย์, "นโยบายเกี่ยวกับอัตราแลกเปลี่ยนของไทย," *วารสารธรรมศาสตร์* ปีที่ 5 เล่มที่ 2 (ตุลาคม 2518 – มกราคม 2519).

ใช้เงินสำรองระหว่างประเทศ เพราะนอกจากจะเป็นการระดมเงินทุนจากภายนอกประเทศแล้ว ยังได้ประโยชน์ทางวิชาการอีกด้วย เพราะองค์การที่จะอนุมัติเงินกู้ให้นั้นจะต้องเข้ามาสำรวจสภาพการณ์เศรษฐกิจและประเมินประโยชน์สุทธิที่สังคมจะได้จากโครงการนั้น ๆ นอกจากนี้ การฉ้อราษฎร์บังหลวงยังมีน้อยกว่าด้วย เนื่องจากการก่อสร้างและการซื้ออุปกรณ์ครุภัณฑ์ ใช้วิธีการประมูลระหว่างประเทศ แต่ดูเหมือนว่านายป๋วยจะมิได้ระแวงแม้แต่น้อยว่า ความช่วยเหลือระหว่างประเทศเป็นเครื่องมือของจักรวรรดินิยมสมัยใหม่ ความไม่ไว้วางใจนักการเมือง ทำให้นายป๋วยมีความคิดว่า กิจการทางเศรษฐกิจประเภทใดก็ตาม ที่เอกชนสามารถดำเนินการได้ รัฐไม่ควรเข้าไปยุ่งเกี่ยว ดังที่เคยกล่าวว่า

> *"ผู้ที่มีอำนาจหน้าที่ในส่วนกลาง คือ รัฐบาล จำเป็นจะต้องเคารพในความเป็นมนุษย์ของเอกชน เคารพในศักดิ์และสิทธิ์แห่งเอกชน ที่จะริเริ่มดำเนินการได้ด้วยตนเอง ที่จะดำเนินกิจการของเขาไปได้ โดยปราศจากข้อกีดขวางในทำนองถูกเบียดเบียนแย่งชิงหรือห้ามปรามด้วยเอกสิทธิ์อันไม่ชอบธรรม..."*[22]

มรสุมทางการเมืองโหมกระหน่ำอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเดินทางไปพบนายปรีดี พนมยงค์ในปี 2513 หลังจากที่มิได้พบปะกันเป็นเวลานานนับสิบปี อริของนายปรีดีและผู้ที่อิจฉานายป๋วยต่างรุมเล่นงานนายป๋วย และโจมตีว่า เป็นสมุนรับใช้ของนายปรีดี ผู้รับแผนเข้ามาก่อกวนความสงบในเมืองไทย แต่มรสุมทางการเมืองที่หนักยิ่งกว่าคราวนั้น ก็คือ เมื่อคณะปฏิวัติทำการรัฐประหารตัวเองในเดือนมิถุนายน 2514 และเลิกล้มการปกครองระบบประชาธิปไตย เป็นเหตุให้นายป๋วย ภายใต้นาม "นายเข้ม เย็นยิ่ง" ซึ่งเป็นชื่อรหัสเมื่อครั้งเป็นเสรีไทย เขียนจดหมายถึงจอมพลถนอม กิตติขจร (พี่ทำนุ) วิงวอน *"...ให้โปรดได้เร่งให้มีกติกาหมู่บ้านขึ้นเถิดโดยเร็วที่สุด... โปรดอำนวยให้ชาวบ้านไทยเจริญมีสิทธิเสรีภาพตามหลักประชาธรรม สามารถเลือกตั้งสมัชชาขึ้นโดยเร็ว..."*[23] แม้จะเป็นการวิงวอนขอ"กติกาหมู่บ้าน"แต่ในแง่ของชนชั้นผู้ปกครอง นี่เป็นการตบหน้าอย่างแรง สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ ชื่อของ "นายเข้ม" ปรากฏขึ้นครั้งแรกในช่วงที่ไทยสูญเสียเอกราชอธิปไตย

---

[22] *คำพูดและข้อเขียน*, หน้า 139.

[23] *สันติประชาธรรม*, หน้า 57.

การกลับมาใช้ชื่อ "นายเข้ม" อีกครั้งหนึ่ง อาจเป็นเพราะนายป๋วยเห็นว่า การใช้อำนาจเผด็จการของคณะปฏิวัติทำให้ประชาชนขาดไร้เสรีภาพ ไม่แตกต่างไปจากคราวที่ญี่ปุ่นย่ำยีไทย แม้ว่า "จดหมายนายเข้ม เย็นยิ่ง" จะมีส่วนเกื้อหนุนให้ผู้ฝักใฝ่เสรีภาพกล้าเรียกร้องเสรีภาพมากขึ้น แต่ในอีกแง่หนึ่ง ข้อเขียนดังกล่าวก็กลายเป็นข้ออ้างของฝ่ายเผด็จการที่จะใช้กำจัดนายป๋วยเสีย และอีกครั้งหนึ่งที่มีภัยคุกคามสวัสดิภาพแห่งชีวิต จนเป็นเหตุให้นายป๋วยต้องสอนหนังสือ ณ มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ต่อไปอีกหนึ่งปี แต่ถึงกระนั้นก็ตามเสียงข่มขู่เอาชีวิตก็ยังดังถึงอังกฤษ และด้วยเหตุดังนั้น จึงได้ลาออกจากตำแหน่งคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และที่ปรึกษากระทรวงการคลังในเดือนสิงหาคม 2515 ดังข้อความในจดหมายที่มีถึงอาจารย์คณะเศรษฐศาสตร์ว่า *"วันนี้ ผมได้เขียนใบลาออกจากตำแหน่งคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์แล้ว เพราะมาคำนึงดูว่า ลาออกเสียดีกว่าที่จะถูกให้ออก..."* อย่างไรก็ตาม ในเดือนกุมภาพันธ์ 2516 นายป๋วยได้เดินทางแวะเข้ามาเมืองไทยดังรายละเอียดปรากฏในบันทึก "ไปกรุงเทพฯ 9 – 18 กุมภาพันธ์ 2516"[24] และภายหลังการปฏิวัติวันมหาธรรมตุลาคม 2516 จึงกลับมาเป็นศาสตราจารย์พิเศษประจำคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และรับตำแหน่งอธิการบดีมหาวิทยาลัยแห่งนั้นในเดือนกุมภาพันธ์ 2518 เป็นต้นมา หลังจากที่กรรมการสภามหาวิทยาลัยแห่งนั้นหลีกเลี่ยงที่จะเอ่ยชื่อนายป๋วยทุกครั้งที่มีการสรรหาอธิการบดี

ป๋วย อึ๊งภากรณ์ มีความฝันที่จะเห็นสังคมไทยมีการเปลี่ยนแปลงอย่างสันติไปสู่สังคมที่มีความเป็นธรรมมากขึ้น และไปสู่สังคมที่ประชาชนมีเสรีภาพอย่างสมบูรณ์ อาจจะไม่ผิดนักที่จะกล่าวว่า การอุทิศตนทำงานเพื่อส่วนรวมตลอดชีวิตที่ผ่านมานี้ แม้ในยามเผ่าชราและสังขารร่วงโรยปานนี้ ทั้งๆที่มีโอกาสจะเสพสุขในชีวิตบั้นปลายเยี่ยงชนชั้นกระฎุมพีทั้งหลาย ก็เพียงเพื่อให้สังคมในโลกแห่งความฝันกลายเป็นสังคมในโลกแห่งความเป็นจริง แต่**สันติประชาธรรม**จะเกิดขึ้นอย่างไร กระแสธารแห่งประวัติศาสตร์เท่านั้นที่จะบอกเราได้

---

[24] *สันติประชาธรรม*, หน้า 75 – 82.

ประวัติการทำงานของนายป๋วย อึ๊งภากรณ์

ชาตะ : ปี 2459 จังหวัดพระนคร

ก. เกียรติประวัติทางการศึกษา

2480	ธรรมศาสตร์บัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
2484	ปริญญาตรีทางเศรษฐศาสตร์ เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง London School of Economics มหาวิทยาลัยลอนดอน
2492	ปริญญาเอก London School of Economics มหาวิทยาลัยลอนดอน

ข. เกียรติประวัติทางการงาน

2476 – 2480	ครูโรงเรียนอัสสัมชัญ
2480 – 2481	ล่ามอาจารย์ฝรั่งเศส มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง
2485 – 2488	รับราชการในกองทัพแห่งสหราชอาณาจักร เพื่อทำงานให้ขบวนการเสรีไทย
2492 – 2499	เศรษฐกร ประจำกระทรวงการคลัง
2496	รองผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย
2499 – 2502	ที่ปรึกษาเศรษฐกิจการคลัง ประจำสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงลอนดอน
2501 – 2503	ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ สำนักนายกรัฐมนตรี
2503 – 2505	ผู้อำนวยการสำนักงานเศรษฐกิจการคลัง กระทรวง-การคลัง
2502 – 2514	ผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย
2507 – 2515	คณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
2510 – 2515	ที่ปรึกษากระทรวงการคลัง

2514 – 2516	อาจารย์พิเศษ University College (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น Wolfson College) มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์
2516 – 2517	ที่ปรึกษาเศรษฐกิจของรัฐบาลนายสัญญา ธรรมศักดิ์
2518 – 2519	อธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ค. เกียรติประวัติทั่วไป

1. ศาสตราจารย์ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
2. สมาชิกกิตติมศักดิ์ London School of Economics มหาวิทยาลัยลอนดอน
3. สมาชิกกิตติมศักดิ์ สยามสมาคม
4. รางวัลแมกไซไซ ประจำปี 2508 สาขาบริการสาธารณะ
5. ผู้ว่าการกิตติมศักดิ์ International Development Research Centre นครออตตาวา แคนาดา
6. กรรมการ Board of Trustee, International Council for Educational Development นครนิวยอร์ค สหรัฐอเมริกา
7. ประธานมูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทย ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์
8. กรรมการ Board of Trustee, East-West Center มหาวิทยาลัยฮาวาย สหรัฐอเมริกา
9. กรรมการ Board of Trustee, International Food Policy Research Institute, Washington D.C.
10. กรรมการ Board of Trustee, Asian Institute of Technology, กรุงเทพมหานคร

ง. เครื่องราชอิสริยาภรณ์

1. Member of the Order of the British Empire, 2488
2. มหาวชิรมงกุฎไทย 2505
3. มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก 2507
4. ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ 2508

ป๋วย อึ๊งภากรณ์: เกียรติประวัติ*

มูลนิธิแมกไซไซ

บุคคลสำคัญผู้แสดงบทบาทอยู่เบื้องหลังความสำเร็จของประเทศไทยในการขยายตัวทางเศรษฐกิจ โดยมีเสถียรภาพทางการเงินควบคู่กันไปก็คือ นายป๋วย อึ๊ง-ภากรณ์ ถึงแม้ว่าจะไม่เป็นที่รู้จักในหมู่สาธารณชนมากนัก แต่ในวงการรัฐบาลและวงการธนาคารรวมทั้งบุคคลผู้ต่อต้านความพยายามของเขาด้วย ต่างก็ให้ความยอมรับนับถือนายป๋วย อึ๊งภากรณ์เป็นอย่างมาก นายธนาคารระดับระหว่างประเทศยกย่องนายป๋วยว่าเป็นผู้ว่าการธนาคารกลางที่มีความสามารถดีเด่นคนหนึ่งของโลก

นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ถือกำเนิดเมื่อวันที่ 9 มีนาคม 2459 ที่บ้านในตลาดน้อย ซึ่งอยู่ในใจกลางย่านธุรกิจของกรุงเทพฯ เป็นบุตรคนที่ 4 ของครอบครัวซึ่งมีลูกชาย 5 คน ลูกสาว 2 คน บิดาชื่อนายซา อึ๊งภากรณ์ อพยพมาจากเมืองจีน และมีอาชีพ

---

* เดิมเป็นบันทึกประวัติ ซึ่งเขียนไว้เป็นภาษาอังกฤษ และคณะกรรมการมูลนิธิแมกไซไซใช้เป็นเอกสารประกอบการพิจารณาให้รางวัลแมกไซไซ สาขาบริการสาธารณะ แก่ นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ในปี 2508 ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าใครเป็นผู้เขียนเอกสาร ฉบับภาษาไทยตีพิมพ์ครั้งแรกใน ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *อันเนื่องมาแต่ 6 ตุลาคม 2519* ซึ่งมูลนิธิโกมล คีมทอง จัดพิมพ์เมื่อวันที่ 6 ตุลาคม 2523 ผู้แปลเอกสารนี้มีหลายท่าน แต่ไม่เปิดเผยชื่อ

เป็นพ่อค้าขายส่งปลา บิดาได้ถึงแก่กรรมเมื่อนายป๋วยมีอายุเพียง 10 ปี ทำให้ภาระในการเลี้ยงดูลูกทั้งเจ็ด ตกอยู่กับนางเซาะเซ็งผู้มารดา ซึ่งเป็นคนจีนเกิดในไทย นางเซาะเซ็งมีความตั้งใจมั่นให้ลูกได้รับการศึกษาอย่างดีทุกคน ไม่ว่าจะต้องเสียค่าใช้จ่ายเท่าใดก็ตาม นายป๋วยได้เผยถึงเรื่องนี้กับเพื่อนในภายหลังว่า แม่ต้องประสบกับความยากลำบากเป็นอย่างมากในการพยายามหารายได้มาเลี้ยงดู และส่งเสียให้ลูก ๆ ได้เล่าเรียนหนังสือ

นายป๋วยได้เข้าศึกษาในชั้นประถมศึกษาและมัธยมศึกษาแผนกภาษาฝรั่งเศสที่โรงเรียนอัสสัมชัญบางรัก วิชาที่ได้คะแนนดีเยี่ยมเป็นพิเศษคือภาษาฝรั่งเศสและคณิตศาสตร์ เมื่อสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนอัสสัมชัญในปี 2475 ทางโรงเรียนได้รับไว้เป็นครูสอนทันที โดยให้เงินเดือนเดือนละ 40 บาท ซึ่งนับว่ามากในสมัยนั้น เพราะว่าข้าราชการระดับเสมียนในสมัยนั้นได้รับเพียงเดือนละ 15 บาทเท่านั้น มารดาของนายป๋วยได้เล่าให้ผู้ใกล้ชิดครอบครัวคนหนึ่งฟังว่า ลูกชายวัย 17 ปี ให้เงินนางถึงเดือนละ 30 บาท และเก็บไว้ใช้เองเพียง 10 บาท พร้อมทั้งพูดว่า ขณะนี้ป๋วยกำลังรับผิดชอบครอบครัวแทนตนแล้ว

ในปี 2477 ได้มีการจัดตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้นในกรุงเทพฯ ซึ่งกลายมาเป็นมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปัจจุบัน ในสมัยนั้นไม่มีการบังคับให้เข้าเรียน ทางมหาวิทยาลัยได้พิมพ์คำบรรยายออกจำหน่ายในราคาถูก วิชาละประมาณ 2 บาท ทั้งนี้เพื่อส่งเสริมให้นักศึกษาผู้ทำงานด้วยสามารถศึกษาด้วยตนเองได้ตามสะดวก เช่นเดียวกับคนไทยรุ่นหนุ่มสาวผู้หวังก้าวหน้าจำนวนหลายพันคนในตอนนั้น นายป๋วยก็ได้ไปลงทะเบียนเข้าเป็นนักศึกษาที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองด้วย ในขณะที่ยังเป็นครูสอนหนังสืออยู่ที่โรงเรียนอัสสัมชัญ โดยใช้เวลาในตอนค่ำและวันสุดสัปดาห์ทำการศึกษาอย่างหมั่นเพียร จนสำเร็จการศึกษาได้รับปริญญาตรีทางกฎหมายและการเมืองในปี 2480 หลังจากนั้นนายป๋วยก็ลาออกจากการเป็นครูที่โรงเรียนอัสสัมชัญ และเข้ามาทำงานเป็นล่ามให้กับศาสตราจารย์ชาวฝรั่งเศสผู้หนึ่งที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองเป็นเวลาประมาณ 8 เดือน

ในปี 2481 นายป๋วยเข้าสอบแข่งขันชิงทุนรัฐบาล ได้รับทุนไปศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์และการคลังต่อในต่างประเทศ มารดาของนายป๋วยได้มีโอกาสรับรู้และภาคภูมิใจในความสามารถของลูกชายครั้งนี้ก่อนถึงแก่กรรมในปีนั้น นายป๋วยเลือกเข้าศึกษา

วิชาดังกล่าวที่ลอนดอนสคูลออฟอีโคโนมิคส์ (London School of Economics & Political Science) ในมหาวิทยาลัยลอนดอน และเป็นลูกศิษย์ของศาสตราจารย์ Lionel Robbins ศาสตราจารย์ Frederick Hayek และศาสตราจารย์ Harold Laski ในปี 2484 นายป๋วยก็สำเร็จปริญญาตรีทางเศรษฐศาสตร์

ถึงแม้ว่าจะมีคนไทยทั้งก่อนหน้าและจนถึงปัจจุบันนี้เคยได้รับปริญญาทำนองเดียวกันจากสถานศึกษาแห่งนี้แล้วก็ตาม แต่นายป๋วยเป็นคนไทยเพียงผู้เดียวที่สำเร็จการศึกษา โดยได้คะแนนเป็นอันดับหนึ่งในบรรดาเกียรตินิยมอันดับหนึ่งด้วยกัน ด้วยความสามารถอันนี้ทำให้นายป๋วยได้รับทุนลีเวอร์ฮูล์ม (Leverhulme Studentship) และได้เข้าศึกษาต่อในระดับปริญญาเอกได้เลย โดยไม่ต้องผ่านระดับปริญญาโท การศึกษาของนายป๋วยต้องหยุดชะงักลงช่วงหนึ่ง หลังจากเกิดสงครามโลกได้ไม่นาน เมื่อไทยได้ประกาศเข้าร่วมเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่น นายป๋วยกับกลุ่มนักศึกษาไทยจำนวนหนึ่งซึ่งไม่ยอมถูกส่งตัวกลับ ได้เข้าร่วมฉันจัดตั้ง "ขบวนการเสรีไทย" ขึ้นในอังกฤษ เมื่อเดือนสิงหาคม 2485 ฝ่ายอังกฤษและอเมริกาก็กำลังพยายามจัดตั้งหน่วยพันธมิตรหลังแนวญี่ปุ่น พวกขบวนการเสรีไทยจึงได้อาสาสมัครเข้าประจำในหน่วยบุกเบิกของกองทัพบกอังกฤษ โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะหาทางเข้าไปติดต่อกับขบวนการต่อต้าน ซึ่งเชื่อว่าได้มีการจัดตั้งขึ้นในไทย

นายป๋วยได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับกิจกรรมของเขาระหว่างสงครามไว้ในหนังสือชื่อ *ทหารชั่วคราว* ซึ่งจัดพิมพ์เป็นที่ระลึกงานศพของ พันเอกสรรค์ ยุทธวงศ์ น้องเขย เมื่อเดือนกรกฎาคม 2496 หนังสือเล่มนี้ "ทหารชั่วคราว" ร่วมสมัยกับนายป๋วย ผู้หนึ่งกล่าวว่า เป็นการเขียนอย่างถ่อมตน ตามแบบฉบับของชาวอังกฤษ ถึงบทบาทของตนเองที่มีต่อความสำเร็จของขบวนการเสรีไทยในช่วงที่ไทยถูกยึดครอง บันทึกเล่มนี้เขียนเป็นบันทึกเหตุการณ์ในรูปของบุรุษที่หนึ่งโดย "นายเข้ม" ซึ่งเป็นชื่อรหัสระหว่างสงครามของนายป๋วย

ในเดือนพฤศจิกายน 2485 อาสาสมัครไทยกลุ่มสำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันในนามของ "ช้างเผือก" (The White Elephants) ก็ถูกนำไปเข้าฝึกที่ศูนย์ฝึกกองกำลัง 136 นอกเมืองปูนาในอินเดีย เพื่อเตรียมตัวเข้าสงครามแบบจรยุทธ์ ในเดือนกันยายน 2486 นายป๋วยได้รับเลือกเป็นหนึ่งในสามของอาสาสมัครไทยกลุ่มแรกที่จะถูก

ส่งขึ้นฝั่งไทยจากเรือดำน้ำ โดยมีอุปกรณ์สื่อสารทางวิทยุพร้อม เพื่อหาทางติดตั้งการติดต่อทางวิทยุกับกองบัญชาการของอังกฤษในอินเดีย สำหรับใช้ติดต่องานด้านข่าวกรอง หลังจากได้รับเลือกแล้วนายปั๋วยกับเพื่อนร่วมชุดอีกสองคนก็ถูกส่งไปเข้าโรงเรียนแห่งหนึ่งในกัลกัตตา เพื่อฝึกอบรมด้านการสืบราชการลับและด้านความมั่นคงปลอดภัย นอกจากนี้ทั้งสามคนยังต้องเข้าฝึกการขึ้นบกจากเรือดำน้ำที่เมืองทรินโคมาลีในศรีลังกา ก่อนที่จะออกเดินทางมาประเทศไทยอีกด้วย เรือดำน้ำที่พาคณะนายปั๋วยมาเข้าไทยต้องจอดรออยู่นอกฝั่งด้วยความกระวนกระวายเป็นเวลาถึงหนึ่งสัปดาห์ เพื่อรอรับสัญญาณที่นัดหมายไว้ล่วงหน้า แต่ก็ไม่ปรากฏสัญญาณดังกล่าว เมื่อเดินทางกลับมาถึงอินเดีย นายปั๋วยต้องเข้าทำการฝึกเพื่อเตรียมตัวให้พร้อมอีก รวมทั้งฝึกกระโดดร่มที่ราวัลพินดี สำหรับกระโดดร่มลงมาโดยไม่มีหน่วยรับข้างล่าง เพื่อเข้ามาหาทางติดตั้งการติดต่อทางวิทยุในประเทศไทย

นายปั๋วยซึ่งในขณะนั้นมียศเป็นร้อยโทในกองทัพบกอังกฤษ ได้กระโดดร่มลงในประเทศไทย แต่ปรากฏว่าเกิดผิดพลาดขึ้น แทนที่จะลงในป่ากลับมาลงในทุ่งนาใกล้หมู่บ้านแห่งหนึ่ง จึงถูกควบคุมตัวมาสถานีตำรวจ และถูกนำตัวส่งกรุงเทพฯในเวลาต่อมา เช่นเดียวกับเพื่อนร่วมคณะอีกสองคนที่ถูกจับกุมตัวไว้หลังจากกระโดดมาลงในหมู่บ้านอีกแห่งหนึ่ง หลังจากนั้นไม่นานผู้ที่ลอบเข้ามาในประเทศไทยชุดอื่น ๆ ก็ถูกจับกุมตัวมารวมกันไว้ บางรายก็มาจากสหรัฐอเมริกา บางรายมาทางบกจากยูนาน และบางรายมาทางเรือจากเมืองโคลอมโบ ผู้ถูกจับกุมเหล่านี้ถูกสอบสวนโดยพวกญี่ปุ่น แต่ทว่าอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของตำรวจไทย ซึ่งปล่อยให้ทำอะไรได้อย่างเสรีทั่วบริเวณกักขัง รวมทั้งยังเอาหูไปนาเอาตาไปไร่กับการทำการต่าง ๆ ในช่วงกลางคืนอีกด้วย

การติดต่อทางวิทยุกับกองบัญชาการอังกฤษในอินเดียกระทำได้สำเร็จในเดือนกันยายน 2487 โดยความช่วยเหลือของสมาชิกขบวนการต่อต้านภายในประเทศซึ่งได้ยอมเสี่ยงให้ใช้บ้านของพวกตนเป็นที่ใช้ติดต่อทางวิทยุ ในตอนกลางวัน บรรดานักโทษเหล่านี้ก็จะอยู่กันในบริเวณกักขังของตำรวจ และตระเตรียมการต่าง ๆ หรือไม่ก็ทำกิจธุระต่าง ๆ ให้เป็นปกติเพื่อปกปิด "การหลบหนี" ออกไปในช่วงกลางคืน กลุ่มผู้ถูกควบคุมตัวเหล่านี้สามารถติดต่อคนไทยที่มีชื่อเสียงสำคัญหลายคนเข้าเป็นสมาชิกของขบวนการได้ในช่วงเวลาต่อมา ฝ่ายตำรวจได้เข้าร่วมมือด้วย และ

ก็ปรากฏว่ามีสมาชิกของขบวนการกระจายอยู่ทั่วไปในทุกเหล่าทัพของกองทัพไทย ประมาณเดือนพฤษภาคม 2488 ขบวนการเสรีไทยในประเทศได้รวมตัวจัดตั้งขึ้นมาแข็งแรงพอสมควรแล้ว จึงมีการพาตัวนายป๋วยออกจากเมืองไทยทางหัวหินโดยเรือเร็วคาตาลีนา

ในเดือนกันยายน 2487 ในระหว่างที่ถูก "จับกุม" อยู่ในประเทศไทย ร้อยโทป๋วยได้เลื่อนยศขึ้นเป็นร้อยเอก และในเดือนมิถุนายน 2488 ก็ได้รับยศเป็นพันตรี และจากนั้นก็ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้น M.B.E. ของอังกฤษ

นายป๋วยเดินทางกลับถึงอังกฤษ ในเดือนธันวาคม 2488 เพื่อทำการศึกษาขั้นปริญญาเอกต่อที่ L.S.E. และได้ทำการศึกษาค้นคว้าจนสำเร็จในปี 2492 โดยเขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง "International Tin Control between the Wars (1920–1940)"

ในปี 2489 หลังจากเดินทางกลับอังกฤษได้ไม่นาน นายป๋วยก็ได้แต่งงานกับ มากาเร็ต สมิธ (Magaret Smith) ซึ่งศึกษาขั้นปริญญาตรีสาขาสังคมวิทยาที่ L.S.E. ในสมัยเดียวกับนายป๋วย ทั้งสองมีบุตรด้วยกัน 3 คนคือ จอน (Jon) บุตรคนโต เกิดในกรุงลอนดอนเมื่อเดือนกันยายน 2490 ส่วนอีก 2 คนเกิดในกรุงเทพฯ คือไมตรีหรือ Peter เกิดเดือนมีนาคม 2493 และใจหรือ Giles เกิดเดือนตุลาคม 2496

เพื่อเป็นการตอบแทนคุณความดีของการช่วยประเทศชาติในระหว่างสงคราม รัฐบาลสมัยนั้นจึงได้ยกเว้นบรรดานักศึกษา "เสรีไทย" ที่ได้รับทุนรัฐบาลไปศึกษาในต่างประเทศ จากการเข้ารับราชการชดใช้ทุนตามกำหนดเวลาที่ผูกมัด ด้วยประวัติดีเด่นทางด้านการศึกษาและการทหาร นายป๋วยจึงได้รับข้อเสนอให้ทำงานที่มีรายได้สูงจากบริษัทเอกชนจำนวนมาก ทั้งในประเทศและต่างประเทศ แต่นายป๋วยเลือกเดินทางกลับประเทศไทยในปี 2492 เพื่อเข้ารับราชการ โดยเริ่มต้นเหมือนผู้อื่นคือจากข้าราชการชั้นตรี ได้รับเงินเดือนประมาณเดือนละ 1,600 บาท

บทบาทของนายป๋วยในด้านการพัฒนาเศรษฐกิจและการรักษาเสถียรภาพของเงินบาท นับย้อนหลังไปได้ตั้งแต่เริ่มเข้ารับราชการใหม่ ๆ ความพยายามและบทบาทในด้านต่าง ๆ ของนายป๋วยสะท้อนให้เห็นถึงแนวความคิดของเขาที่ว่า รัฐบาลที่ทันสมัยและมีเหตุมีผลควรมีวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจ 3 ประการ หนึ่ง การพัฒนา คือ การ

เพิ่มขึ้นของรายได้และทรัพย์สินของประเทศชาติ สอง เสถียรภาพ คือ การจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นไปอย่างสม่ำเสมอ ไม่ใช่แบบหยุดชะงักและเร่งเป็นช่วง ๆ และ สาม ความเป็นธรรมทางสังคม คือ การกระจายทรัพย์สินให้เป็นไปอย่างเท่าเทียมกัน

นายป๋วยเริ่มรับราชการครั้งแรกในตำแหน่งเศรษฐกรประจำกรมบัญชีกลาง กระทรวงการคลัง ขณะนั้นเป็นช่วงที่เริ่มมีการเจรจาขอกู้เงินจากธนาคารโลกเพื่อมาซ่อมแซมและปรับปรุงปัจจัยพื้นฐานต่าง ๆ ของประเทศให้ดีขึ้น ซึ่งรัฐบาลตระหนักดีว่าเป็นสิ่งจำเป็น สำหรับการพยายามขยายประเภทและเพิ่มปริมาณผลผลิตทางการเกษตร และสำหรับการหาทางพัฒนาให้เป็นประเทศอุตสาหกรรม ขณะเดียวกันการหาเงินดำเนินการดังกล่าวจำเป็นต้องมาจากการกู้ยืมจากต่างประเทศเพื่อมิให้เงินตราสำรองระหว่างประเทศต้องร่อยหรอหมดสิ้นไป โครงการสำคัญ ๆ ในครั้งนั้นก็ได้แก่ การสร้างเขื่อนเจ้าพระยาที่จังหวัดชัยนาท เพื่อประโยชน์ในการจัดส่งน้ำเข้านา การซ่อมแซมสถานีรถไฟหัวลำโพง ซึ่งถูกทำลายไปบางส่วนจากการโจมตีทางอากาศในระหว่างสงคราม และการขยายและปรับปรุงท่าเรือกรุงเทพฯ

ถึงแม้ว่านายป๋วยในสมัยนั้นยังเป็นเจ้าหน้าที่ชั้นผู้น้อย แต่บรรดาผู้ร่วมงานก็ยอมรับว่า ความรอบรู้เกี่ยวกับเศรษฐกิจและโครงการที่จะจัดทำ ตลอดจนไหวพริบและความตั้งใจทำงานโดยไม่ย่อท้อของนายป๋วย มีส่วนอย่างสำคัญต่อความสำเร็จของการได้เงินกู้เหล่านี้มา ซึ่งนับเป็นแรงกระตุ้นสำคัญต่อการปรับปรุงประเทศและการขยายตัวทางเศรษฐกิจช่วงหลังสงครามของไทย ต่อมานายป๋วยก็ถูกส่งไปสหรัฐอเมริกาเพื่อเข้าฝึกอบรมเกี่ยวกับโครงการเงินกู้ครั้งนี้ภายใต้ความอุปถัมภ์ของธนาคารโลก

ในปี 2495 นายป๋วยได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งระดับสูงเป็นผู้ช่วยฝ่ายวิชาการของปลัดกระทรวงการคลัง ด้วยความสนใจทางด้านการศึกษาและต้องการที่จะเผยแพร่ความรู้ที่ได้เล่าเรียนมาจากต่างประเทศ นายป๋วยจึงได้ทำงานเป็นผู้บรรยายพิเศษวิชาเศรษฐศาสตร์ด้วยในตอนเย็น ที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คำบรรยายวิชาเศรษฐศาสตร์ประยุกต์ (Applied Economics) ของนายป๋วย สำหรับนักศึกษาชั้นปีที่ 4 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งมีวัตถุประสงค์ที่จะเผย

แพร่การศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์ ได้รับการพิมพ์ออกมาเป็นหนังสือชื่อ *เศรษฐกิจประเทศไทย* ในเดือนตุลาคม 2498 ส่วนคำบรรยายเกี่ยวกับหลักธรรมจริยาซึ่งควรยึดถือในทางเศรษฐศาสตร์นั้น ยังคงอยู่ในรูปเดิม ไม่มีการตีพิมพ์ออกมาเป็นเล่ม แต่ได้รับการแก้ไขปรับปรุงให้ทันสมัยและขัดเกลาให้รุนแรงน้อยลงในบางแห่ง โดยคุณสุภาพ ยศสุนทร ซึ่งเป็นผู้ช่วยนายป๋วยและมีชื่ออยู่ในฐานะผู้เขียนร่วม นายป๋วยได้เน้นว่า **ธรรม** และ **ศีล** ตามหลักพุทธศาสนานั้นมีความสอดคล้องกันในทางเศรษฐศาสตร์ด้วย **ธรรม** หมายถึง การช่วยเหลือให้บุคคลและสังคมโดยรวมดีขึ้น ซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญคือความยุติธรรม ส่วน **ศีล** หมายถึง การละเว้นจากการสร้างความเดือดร้อนให้ตนเองและผู้อื่น นายป๋วยได้ขยายความโดยยกตัวอย่างกรณีที่ถือว่าขัดกับธรรมและศีล หรือหลักธรรมจริยาในทางเศรษฐศาสตร์ไว้หลายกรณี ได้แก่

1. ข้าราชการผู้รับสินบนหรือใช้อำนาจหน้าที่เพื่อประโยชน์ส่วนตน
2. ข้าราชการผู้เกี่ยวโยงกับธุรกิจเอกชนในฐานะประธานหรือกรรมการบริษัท ซึ่งมีผลประโยชน์ขัดกับหน่วยงานซึ่งข้าราชการผู้นั้นปฏิบัติงานอยู่ ถึงแม้ว่าจะเป็นผู้มีความซื่อสัตย์สุจริต และมิได้ใช้ตำแหน่งหน้าที่ของตนก่อให้เกิดประโยชน์กับธุรกิจนั้นก็ตาม
3. ข้าราชการผู้ที่มิได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างมีประสิทธิภาพแม้ว่าจะเป็นผู้มีความซื่อสัตย์สุจริตก็ตาม
4. นโยบายเศรษฐกิจซึ่งเอื้อประโยชน์ต่อคนกลุ่มน้อย ในขณะที่เป็นผลร้ายต่อคนส่วนใหญ่
5. บุคคลผู้สมรู้ร่วมคิดกับข้าราชการ เพื่อเอาเปรียบสาธารณชน
6. ข้อจำกัดต่าง ๆ ซึ่งรัฐบาลออกบังคับใช้อย่างไม่สมเหตุสมผล
7. การหลีกเลี่ยงภาษีอากรของบุคคลและบริษัทห้างร้าน
8. การกักตุนสินค้าในยามขาดแคลน โดยมุ่งค้าหากำไรในตลาดมืด
9. ราษฎรผู้ปราศจากอาชีพ ผู้ไม่พยายามหาเลี้ยงชีพโดยสุจริตหรือไม่ตระหนักถึงหน้าที่ของตนในฐานะพลเมืองของชาติ ผู้ปราศจากสติยับยั้งและความรู้สึกผ่อนหนักผ่อนเบา ผู้ที่พยายามเอาเปรียบผู้อื่น และผู้ไม่พยายามขวนขวายหาความรู้ใส่ตัวและคอยขัดขวางความก้าวหน้า

10. ชนกลุ่มน้อยซึ่งกลายเป็นผู้ร่ำรวยอย่างมหาศาลในขณะที่ประชาชนส่วนใหญ่มีความยากจนแร้นแค้น
11. ผู้ที่ประสบความสำเร็จในทางธุรกิจและมีรายได้อย่างสูง หรือผู้ที่ได้รับมรดกตกทอดจำนวนมาก แต่มิได้นำทรัพย์สินเหล่านั้นมาลงทุนในทางที่ก่อให้เกิดผลผลิตอันจะช่วยการพัฒนาทางเศรษฐกิจ

นายป๋วยได้เสริมว่า การที่คนจนจะเรียกร้องให้คนรวยแบ่งปันทรัพย์สินมาให้โดยคนจนเหล่านั้นไม่ทำงาน ก็นับว่าเป็นเรื่องที่ไม่สอดคล้องกับหลักธรรมจริยาเช่นกัน นอกจากนี้ก็ยังเป็นสิ่งไม่ถูกต้องอีกเช่นกันที่จะยึดทรัพย์สินของคนรวยโดยกำลัง หรือการสร้างอคติต่อคนรวยอันจะทำให้คนรวยเหล่านี้หมดกำลังใจที่จะทำงานและขยายผลผลิต นายป๋วยสรุปว่า การจัดเก็บภาษีเงินได้ในอัตราก้าวหน้าตามระดับของรายได้ และการจัดเก็บภาษีมรดก จะเป็นทางแก้ปัญหาโดยสันติอย่างหนึ่ง

ในปี 2498 นายป๋วยได้แสดงปาฐกถาอย่างตรงไปตรงมาเกี่ยวกับการใช้วิชาเศรษฐศาสตร์ในประเทศไทย นายป๋วยกล่าวว่า *"นักเศรษฐศาสตร์ซึ่งมีประสบการณ์และความสามารถ ควรได้รับมอบหมายให้แก้ปัญหาเศรษฐกิจ... โดยทั่วไปแล้วก็เป็นที่ทราบกันดีว่าเหตุผลทางการเมืองเป็นตัวกำหนดบทบาทการใช้เศรษฐศาสตร์ แต่อย่างไรก็ดีนักการเมืองทั้งหลายก็ควรจะตระหนักว่า การใช้วิชาเศรษฐศาสตร์เป็นเครื่องมือดำเนินนโยบายของสังคมนั้นมิใช่สิ่งเดียวกับการพยายามบิดเบือนกฎเกณฑ์ทางเศรษฐศาสตร์เพื่อสนองตัณหาทางการเมือง"*

ในปี 2498 นายป๋วยได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรองผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย และเป็นกรรมการอำนวยการผู้หนึ่งในสภาเศรษฐกิจแห่งชาติ การดำรงตำแหน่งเหล่านี้ควบคู่กับตำแหน่งเดิมในกระทรวงการคลัง ทำให้นายป๋วยอยู่ในฐานะสำคัญที่พร้อมจะให้การสนับสนุน ตลอดจนช่วยกำหนดและดำเนินการแก้ไขปรับปรุงนโยบายด้านการค้า การปริวรรตเงินตราและการเงิน และการคลังของประเทศ ซึ่งให้ผลอย่างกว้างไกลในเวลาต่อมา

ในปี 2498 รัฐบาลได้ล้มเลิกกิจการผูกขาดค้าข้าวส่งออกของรัฐบาล และเงินตราต่างประเทศที่ได้จากการส่งข้าวออกก็ไม่ต้องนำมาแลกเปลี่ยนกับรัฐบาลตามอัตราทางการ ที่กำหนดขึ้นมาโดยปราศจากหลักเกณฑ์อีกต่อไป เพื่อเป็นการหาทางชดเชยรายได้จากอัตราแลกเปลี่ยนส่วนนี้ รัฐบาลจึงได้นำวิธีการเก็บค่าพรีเมี่ยมข้าวที่เปลี่ยนแปลง

ตามสภาพการณ์ได้มาใช้ ซึ่งมีผลทำให้ราคาข้าวส่งออกของไทยสามารถแข่งขันในตลาดโลกได้ และขณะเดียวกันราคาข้าวในประเทศก็อยู่ในระดับต่ำด้วย การลดระดับการควบคุมของรัฐบาลโดยมาตรการนี้ ยังไม่มากเท่าที่นายป๋วยปรารถนาจะเห็น แต่ก็นับว่าเป็นทางออกที่ดีที่สุดภายใต้สถานการณ์ขณะนั้น

ในระยะนั้นได้มีการยกเลิกระบบอัตราแลกเปลี่ยนหลายอัตรา และหันมาใช้ระบบอัตราแลกเปลี่ยนอัตราเดียว ซึ่งกำหนดขึ้นมาโดยอุปทานและอุปสงค์ในตลาดที่มีการแข่งขันอย่างเสรี นอกจากนี้เพื่อเป็นการขจัดความผันผวนในระยะสั้นของอัตราแลกเปลี่ยน จึงได้มีการจัดตั้งกองทุนรักษาระดับอัตราแลกเปลี่ยนขึ้นมาทำหน้าที่ซื้อจากธนาคารพาณิชย์เมื่อมีเงินตราต่างประเทศเกินความต้องการ และทำการขายเมื่อมีอุปสงค์มากกว่าอุปทาน กองทุนรักษาระดับอัตราแลกเปลี่ยนนี้จัดตั้งขึ้นมาเป็นองค์กรอิสระ มีสำนักงานอยู่ที่ธนาคารแห่งประเทศไทย และมีการควบคุมทางนโยบายโดยคณะกรรมการ ซึ่งประกอบด้วย รัฐมนตรีคลังเป็นประธาน และกรรมการอีก 3 คนคือ รัฐมนตรีเศรษฐการ รัฐมนตรีต่างประเทศ และผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย ทรัพย์สินของกองทุนฯ ซึ่งประกอบด้วยเงินตราต่างประเทศและเงินบาท แยกเก็บเป็นพิเศษจากทรัพย์สินของรัฐบาลและของธนาคารแห่งประเทศไทย ด้วยความเชี่ยวชาญในการบริหาร เงินทุนเบื้องต้นจำนวน 1,200 ล้านบาท ได้เพิ่มมากขึ้นในเวลาต่อมา จากการโอนเงินตราสำรองระหว่างประเทศมาเข้ากองทุน และจากกำไรในการแลกเปลี่ยนเงินตรา กองทุนฯ สามารถรักษาระดับความผันผวนของอัตราแลกเปลี่ยนไว้ได้ภายในช่วงเวลาที่กำหนด

ในปี 2499 ได้มีการเพิ่มอัตราดอกเบี้ยสำหรับพันธบัตรรัฐบาลกำหนดไถ่ถอนคืนระยะยาวขึ้นเป็นร้อยละ 8 พร้อมทั้งยกเว้นภาษีเงินได้ให้ด้วย ธนาคารออมสิน ธนาคารพาณิชย์ องค์การเอกชน ตลอดจนบริษัทและประชาชนโดยทั่วไป จึงหันมาลงทุนในพันธบัตรรัฐบาลกันเป็นจำนวนมาก ทำให้รัฐบาลมีเงินทุนไว้ใช้จ่ายในกิจการของรัฐบาลได้โดยไม่ต้องขอกู้จากต่างประเทศมากนัก

จากผลของการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ ฐานะทางด้านการคลังของรัฐบาลก็มีความมั่นคงขึ้นโดยลำดับ จนกระทั่งสามารถควบคุมการขาดดุลของรัฐบาลไว้ในอัตราส่วนต่อรายได้ที่สมเหตุสมผลได้ภายในปี 2501 อย่างไรก็ตามการปฏิรูปและปรับปรุง

ทั้งหลายที่กล่าวมานี้ ก็มิใช่สิ่งที่ได้มาโดยง่ายดาย นายป๋วยได้กล่าวกับเพื่อนคนหนึ่งว่า บทบาทของเขานั้นส่วนใหญ่มิได้เป็นไปในทางที่สร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ให้ดีขึ้น แต่เป็นไปในทางที่พยายามเหนี่ยวรั้งมิให้รัฐบาลดำเนินการ อันจะก่อให้เกิดผลร้ายมากกว่า ปรากฏว่ามีอยู่บ่อยครั้ง ที่นายป๋วยมีความขัดแย้งกับผู้มีอิทธิพลหลายคนในสมัยนั้น

ประมาณปลายปี 2496 นายทหารคนสำคัญบางคนในคณะรัฐบาลเห็นว่านายป๋วยต่อต้านแผนการยึดครองธนาคารพาณิชย์แห่งหนึ่งของตน จึงได้ทำการปลดนายป๋วยออกจากตำแหน่งรองผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย ขณะนั้นเป็นช่วงที่อยู่ระหว่างการปรับปรุงทางด้านการค้าและการเงินของประเทศพอดี แต่ความพยายามดังกล่าวก็ดำเนินต่อมาด้วยดีโดยเพื่อนร่วมงานที่มีความคิดเห็นทำนองเดียวกันกับนายป๋วย จนกระทั่งเสร็จสิ้นเมื่อปี 2499 นายป๋วยได้ขออนุญาตลาราชการในตอนนั้นเพื่อไปทำงานค้นคว้าที่ Chatham House ในกรุงลอนดอนตามที่ได้รับการติดต่อจากศาสตราจารย์ Frederic Benham อดีตอาจารย์ผู้หนึ่งของนายป๋วย แต่รัฐบาลสมัยนั้นได้เสนอตำแหน่งที่ปรึกษาเศรษฐกิจการคลังประจำสถานเอกอัครราชทูตไทยในกรุงลอนดอนให้นายป๋วยแทน ซึ่งนายป๋วยก็ยินดีรับ

นอกจากจะทำหน้าที่ของผู้แทนกระทรวงการคลังประจำสถานทูตไทยในกรุงลอนดอนแล้ว นายป๋วยยังได้รับมอบหมายให้หาทางชักจูงให้นักลงทุนในยุโรปและในอังกฤษมาลงทุนในกิจการอุตสาหกรรม และในกิจการค้ายางพาราและดีบุกด้วย ให้หลังจากที่ประเทศไทยได้สมัครเข้าเป็นสมาชิกในคณะมนตรีดีบุกระหว่างประเทศแล้ว นายป๋วยก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนถาวรของไทยในคณะมนตรีฯ และได้รับคัดเลือกเป็นรองประธานคณะมนตรีในปี 2501–2502 ในฐานะหัวหน้าคณะผู้แทนไทย นายป๋วยได้แสดงความสามารถของการเจรจาได้อย่างดีเยี่ยม ทำให้ประเทศไทยได้รับโควต้าดีบุกเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 7.35 เป็นร้อยละ 8.8 หรือเพิ่มขึ้นประมาณ 2,200 ลองตัน ในช่วงปีที่ตลาดดีบุกโลกกำลังประสบปัญหาตกต่ำอย่างหนัก

หลังจาก "คณะปฏิวัติ" ได้เข้าทำการยึดอำนาจจากรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามในปี 2501 ได้ไม่นาน นายป๋วยก็ได้รับแต่งตั้งจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ให้เป็นผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ ซึ่งเป็นหน่วยงานที่ตั้งขึ้นใหม่ในสำนักนายกรัฐมน

ตรี นายป๋วยต้องเดินทางไปมาระหว่างกรุงเทพฯ และลอนดอนอยู่ระยะหนึ่ง จนกระทั่งการเจรจาเกี่ยวกับดีบุกเสร็จสิ้นลงปี 2503 ซึ่งมีผลให้โควต้าส่งออกของไทยเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 9 ของตลาดโลก และขณะเดียวกันปัญหาการลักลอบนำดีบุกออกก็ได้รับการแก้ไขอย่างเป็นที่น่าพอใจในคณะมนตรีดีบุก

ในปี 2498 นายป๋วยได้ริเริ่มให้หน่วย Public Administration Service จากสหรัฐอเมริกาเข้ามาทำการศึกษาปรับปรุงระบบการบัญชีและการงบประมาณของไทย การศึกษาครั้งนี้ซึ่งดำเนินไปในระหว่างที่นายป๋วยอยู่ในลอนดอน ได้ส่งผลให้มีการออกพระราชบัญญัติระเบียบงบประมาณแผ่นดิน พ.ศ. 2502 ขึ้นมาในสมัยที่นายป๋วยกลับมาดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการสำนักงบประมาณแล้ว พระราชบัญญัติฉบับนี้กำหนดระเบียบและวิธีการต่าง ๆ เกี่ยวกับการเตรียมงบประมาณ การควบคุม และการจ่ายเงิน นับแต่ได้นำพระราชบัญญัติฉบับนี้ออกใช้ การใช้จ่ายเงินเกินงบประมาณที่ตั้งไว้ของรัฐบาล ซึ่งก่อนหน้านี้มีอยู่มาก ได้หายไปเกือบหมดสิ้น

สำนักงบประมาณ ซึ่งมีเจ้าหน้าที่ส่วนใหญ่เป็นผู้เชี่ยวชาญทางเศรษฐศาสตร์และนักบัญชี มีหน้าที่รวบรวมประมาณการรายจ่ายจากหน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐบาล เสนอแนะการจัดสรรเงินงบประมาณและจัดทำร่างงบประมาณเสนอต่อคณะรัฐมนตรี หลังจากนั้นร่างงบประมาณขั้นต้นก็จะถูกส่งเข้ารัฐสภา โดยมีคณะกรรมาธิการคณะหนึ่ง ซึ่งมีอำนาจแก้ไขเปลี่ยนแปลงตามที่เห็นควรได้ด้วย เป็นผู้พิจารณารายละเอียด จากนั้นรัฐสภาจึงพิจารณาเพื่อผ่านออกมาเป็นกฎหมายใช้บังคับต่อไป ปัจจุบันรัฐบาลได้จัดพิมพ์งบประมาณแต่ละปีไว้โดยมีรายละเอียดมากขึ้น เพื่อให้ประชาชนได้ทราบว่ารัฐบาลจะใช้จ่ายมากน้อยเท่าใดและเพื่อประโยชน์อะไร ยิ่งไปกว่านั้นหลังจากที่ได้มีพระราชบัญญัติจัดตั้งสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติขึ้นมาในปี 2502 หน่วยงานรัฐบาลและรัฐวิสาหกิจทุกแห่งที่มีคณะกรรมการบริหารเป็นอิสระ ต้องเสนอโครงการเงินทุนให้สภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติพิจารณาอนุมัติอีกด้วย ไม่ว่าหน่วยงานเหล่านั้นจะของบประมาณรายจ่ายประจำปีหรือไม่ก็ตาม

ในปี 2502 ได้มีการจัดตั้งสำนักงานเศรษฐกิจการคลังขึ้น เพื่อทำหน้าที่ให้คำปรึกษาด้านนโยบายแก่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง โดยมีผู้อำนวยการสำนักงานทำหน้าที่เสมือนหัวหน้าหน่วยเสนาธิการของรัฐมนตรี หลังจากที่ได้รับคำแนะนำ

ว่า ผู้ที่จะดำรงตำแหน่งนี้ควรเป็นข้าราชการระดับสูงผู้มีความสามารถและเป็นที่ยอมรับนับถืออย่างสูง รัฐมนตรีคลังสมัยนั้นจึงเลือกนายป๋วยเข้าดำรงตำแหน่งนี้

เมื่อมีคดีอื้อฉาวเรื่องการพิมพ์ธนบัตรเกิดขึ้นในเดือนมิถุนายน 2502 รัฐมนตรีคลังสมัยนั้น ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยควบคู่ไปด้วย ต้องลาออกจากตำแหน่งและถูกส่งตัวฟ้องศาล นายป๋วยจึงได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย

ธนาคารแห่งประเทศไทย ซึ่งตั้งขึ้นเมื่อเดือนธันวาคม 2485 เพื่อเป็นสถาบันกลางทางด้านการเงิน นับเป็นนายธนาคารสำหรับรัฐบาลและสำหรับธนาคารพาณิชย์ทั่วไป นอกจากนี้ ยังมีหน้าที่รับผิดชอบการพิมพ์ธนบัตร และการควบคุมปริมาณเงินและสินเชื่อของประเทศ ตลอดจนทำหน้าที่เป็นตัวแทนของรัฐบาล ในส่วนที่เกี่ยวกับการควบคุมทางด้านเงินตราและหนี้สาธารณะ ในด้านการกำกับและควบคุมธนาคารพาณิชย์ และในด้านการร่วมมือประสานงานกับสถาบันการเงินระหว่างประเทศ ธนาคารแห่งประเทศไทยไม่รับเงินฝากจากเอกชนและไม่มีการดำเนินการเยี่ยงธนาคารพาณิชย์ และนับได้ว่าเป็นหน่วยงานสำคัญที่สุด ที่มีหน้าที่รับผิดชอบต่อเสถียรภาพทางการเงิน ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการดำเนินธุรกิจประจำวันและสำหรับการพัฒนาประเทศ นอกจากนี้ความเชื่อมั่นในความมั่นคงทางเศรษฐกิจและการเงินของประเทศยังขึ้นอยู่อย่างสำคัญกับการมีเสถียรภาพดังกล่าว

นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ได้สร้างภาพพจน์ใหม่ของธนาคารแห่งประเทศไทยให้เป็นหน่วยงานที่ทรงความสามารถในด้านการงาน และยึดมั่นในหลักธรรมจริยาอย่างไม่สั่นคลอน ในฐานะผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย นายป๋วยได้วางตัวอย่างเป็นอิสระ และไม่ยุ่งเกี่ยวกับการเมืองใด ๆ ทั้งสิ้น เนื่องจากตระหนักดีว่า การยึดมั่นในแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ในรูปแบบเดิมเพียงอย่างเดียวยังไม่เพียงพอ ดังนั้นนายป๋วยจึงร่วมมีบทบาทอย่างแข็งขันในการอภิปรายและการวางแผนโครงการพัฒนาต่าง ๆ และขณะเดียวกันก็ทำการคัดค้านเมื่อเห็นว่ามิได้เป็นการกระทำเพื่อผลประโยชน์ต่อส่วนรวมโดยแท้จริง นายป๋วยได้พยายามแนะนำ ชักจูง และบางครั้งโดยการสร้างความกดดันอย่างละมุนละม่อมให้เจ้าหน้าที่และธนาคารพาณิชย์ทั้งหลายที่ออกนอกลู่นอกทางกลับเข้ามา

อยู่ในแนวเดียวกัน ในกรณีที่มีการขัดแย้งในหลักการอย่างรุนแรง นายป๋วยก็พร้อมที่จะลาออกทุกขณะ

ในช่วง 15 ปีแรก ธนาคารแห่งประเทศไทย ไม่สามารถจัดสรรเงินทุนให้กับภาคธุรกิจการค้าได้อย่างเพียงพอ ทั้งนี้เพราะว่าเงินทุนส่วนใหญ่ถูกจัดสรรไปแก้ปัญหาการขาดดุลของรัฐบาล นายป๋วยมีความเชื่อว่าหนทางแก้ปัญหานี้มิได้อยู่ที่การจำกัดการนำเข้า แต่อยู่ที่การขยายการค้าของประเทศออกไป ดังนั้นธนาคารแห่งประเทศไทย ภายใต้การบริหารของนายป๋วยจึงได้ริเริ่มใช้มาตรการใหม่ ๆ และปรับปรุงระบบการเงินการธนาคาร อันเป็นการส่งเสริมการส่งออก และมีผลอย่างสำคัญในการทำให้ระบบการธนาคารเป็นไปอย่างมีระเบียบและมีประสิทธิภาพ จากการแก้ไขกฎหมายเงินตราในปี 2501 ซึ่งทำให้สามารถใช้พันธบัตรรัฐบาลและเอกชนเป็นเงินตราสำรองได้มากขึ้น และจากมาตรการต่าง ๆ เพื่อปรับปรุงฐานะทางการเงินของรัฐบาลร่วมกัน ธนาคารแห่งประเทศไทยก็สามารถเน้นการจัดสรรเงินทุนไปสู่ภาคเอกชนได้มากขึ้น

จากเดือนกันยายน 2502 เป็นต้นมา ธนาคารแห่งประเทศไทยได้อนุญาตให้ธนาคารพาณิชย์ออกตั๋วสัญญาใช้เงิน เพื่อกู้ยืมเงินจากจำนวนพันธบัตรรัฐบาลที่ฝากไว้ที่ธนาคารแห่งประเทศไทยได้ ในอัตราดอกเบี้ยร้อยละ 8 ต่อปี อีกไม่กี่เดือนต่อมาอัตราดอกเบี้ยสำหรับตั๋วเงินคงคลังเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 2.9 เป็นร้อยละ 4.5 และเป็นร้อยละ 5 ในปี 2504 ถึงแม้ว่าตั๋วเงินคงคลังที่ออกให้เมื่อมีผู้ต้องการ จะไม่เป็นที่นิยมสำหรับธนาคารและนักลงทุนทั่วไป มากเท่ากับพันธบัตรระยะยาวอัตราดอกเบี้ยร้อยละ 8 ต่อปี ก็ตาม แต่ธนาคารพาณิชย์ก็นำเงินทุนส่วนที่ไม่ได้ใช้ประโยชน์ของตนมาลงทุนกันมากในรูปตั๋วเงินคงคลังซึ่งมีระยะเวลาไถ่ถอนคืนแตกต่างกันไปจากธนาคารแห่งประเทศไทย

สำหรับอัตรารับช่วงซื้อลดซึ่งถูกกำหนดไว้ร้อยละ 7 ต่อปีมาตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ 2488 นั้น ไม่ได้มีการใช้ประโยชน์กันเท่าใด จนกระทั่งถึงเดือนพฤศจิกายน 2502 เมื่อธนาคารแห่งประเทศไทยได้ประกาศลดอัตราลงมาเหลือร้อยละ 5 ต่อปี สำหรับการรับช่วงซื้อลดตั๋วสัญญาใช้เงินจากการส่งออก ในปี 2506 การรับช่วงซื้อลดขยายวงออกไปถึงตั๋วสัญญาใช้เงินจากการจัดหาวัตถุดิบเพื่อใช้ในกิจการอุตสาหกรรม และในปี 2507 ก็ขยายรวมถึงตั๋วสัญญาใช้เงินของการขายผลผลิตอุตสาหกรรม

โดยเครดิตด้วย อย่างไรก็ดีธนาคารพาณิชย์แต่ละธนาคารจะนำตั๋วสัญญาใช้เงินมาขายลดรวมกันได้ไม่เกินวงเงินสูงสุด ที่ตั้งเอาไว้สำหรับแต่ละธนาคาร ซึ่งวงเงินสูงสุดนี้จะได้รับการพิจารณาเปลี่ยนแปลงอยู่เป็นประจำ เพื่อให้สอดคล้องกับภาวะเศรษฐกิจ ธนาคารพาณิชย์ที่ไม่สามารถดำรงเงินสดสำรองตามกฎหมายได้ จะไม่ได้รับอนุญาตให้ใช้ประโยชน์จากบริการนี้

การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ ช่วยเสริมสร้างความเชื่อมั่นของสาธารณชนในธนาคารพาณิชย์มากขึ้น ทำให้ธนาคารพาณิชย์มีกิจกรรมในวงที่กว้างขวางขึ้น และมีบทบาทสำคัญในการจัดหาเงินทุนสนองความต้องการในการพัฒนาและการขยายธุรกิจการพาณิชย์ หลักฐานประการหนึ่งซึ่งแสดงถึงความเชื่อมั่นในธนาคารพาณิชย์ก็คือ เงินตราที่อยู่ในมือประชาชนได้ลดลงอย่างมากจากประมาณร้อยละ 82 ของปริมาณเงินในปี 2485 เหลือเพียงร้อยละ 56 เมื่อสิ้นปี 2507

พระราชบัญญัติธนาคารพาณิชย์ พ.ศ. 2504 ซึ่งนายป๋วยเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการร่าง ในขั้นตอนหลัง ๆ ได้ให้อำนาจธนาคารแห่งประเทศไทยในการควบคุมระบบการธนาคารมากขึ้น พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้กำหนดอัตราดอกเบี้ยเงินฝากไว้สูงพอสมควร เพื่อทำให้ธนาคารพาณิชย์ซึ่งก่อนหน้านี้จ่ายอัตราดอกเบี้ยสูงกว่าที่กฎหมายอนุญาตได้มีการปฏิบัติที่เป็นไปในแนวเดียวกัน นอกจากนี้ยังมีการกำหนดให้ธนาคารพาณิชย์ดำรงเงินสดสำรองจำนวนหนึ่ง ซึ่งคิดเป็นร้อยละของเงินฝากไว้กับธนาคารระหว่างประเทศอีกด้วย ขณะเดียวกันทรัพย์สินที่มีความเสี่ยงสูงของธนาคารพาณิชย์แต่ละแห่งก็จะถูกกำหนดไว้ไม่เกินสัดส่วนจำนวนหนึ่ง เมื่อเทียบกับเงินทุนของธนาคาร

ถึงแม้ว่ากฎหมายและระเบียบข้อบังคับเกี่ยวกับหลักทรัพย์ค้ำประกันเงินกู้และอัตราดอกเบี้ย จะไม่ได้รับการถือปฏิบัติกันอย่างกว้างขวางในตอนแรกก็ตาม นายป๋วยก็มิได้สั่งปิดธนาคารที่ไม่ดำเนินการให้เป็นไปตามกฎข้อบังคับเหล่านี้ในทันทีทันใดแต่อย่างใด แต่ได้ใช้วิธีชักจูงเกลี้ยกล่อมให้หันมาปฏิบัติตาม สำหรับประเทศที่มีประสบการณ์ในระบบการธนาคารพาณิชย์ยังไม่ยาวนานพอเช่นนี้ ต้องนับว่าเป็นความสามารถของนายป๋วยที่สามารถทำให้ธนาคารส่วนใหญ่ยอมปฏิบัติตามกฎข้อบังคับใหม่ จะมีข้อยกเว้นก็เพียงหนึ่งหรือสองธนาคารที่มีฐานะทางการเมืองหนุนหลังอย่างแข็งแรงอยู่เท่านั้น ส่วนในกรณีที่มีปัญหาหรือเรื่องราวอันใดที่ยังไม่กระจ่างชัด โดยปกติก็มักจะชี้

แจงอธิบายให้เข้าใจกันในการประชุมประจำเดือนกับสมาคมนายธนาคารไทย และในการหารือเป็นระยะ ๆ กับกลุ่มนายธนาคารต่างประเทศ

ภายใต้พระราชบัญญัติเงินตรา พ.ศ.2501 ธนาคารแห่งประเทศไทยต้องสำรองทองคำ เงินตราต่างประเทศ และหลักทรัพย์ต่าง ๆ รวมกันไม่น้อยกว่าร้อยละ 60 ของธนบัตรที่พิมพ์ออกใช้ จากการใช้นโยบายทางการเงินที่เหมาะสมของรัฐบาลตามคำแนะนำของนายปั๋วย ทำให้เงินสำรองนี้มีปริมาณสูงกว่าที่กฎหมายกำหนดไว้เป็นจำนวนมากในช่วงปี 2505–2506

ด้วยความเพียรพยายามในความรับผิดชอบทางด้านการเงิน นายปั๋วยก็ประสบความสำเร็จเมื่อเดือนตุลาคม 2506 ในการต่อสู้เสียงคัดค้านที่มีมาเป็นเวลานาน ต่อการกำหนดค่าเสมอภาคของเงินบาทไว้เท่ากับมูลค่าของทองคำบริสุทธิ์ 0.0427245 กรัม ซึ่งมีผลให้อัตราแลกเปลี่ยนสอดคล้องกับอัตรา 20.80 บาทต่อเหรียญสหรัฐอเมริกาตามราคาตลาดในตอนนั้น ธนาคารแห่งประเทศไทยได้ประมาณว่า จะยอมให้อัตราแลกเปลี่ยนขึ้นลงได้ตามราคาตลาด ไม่เกินร้อยละ 1 ของค่าเสมอภาคสำหรับกรณีการซื้อขายขณะนั้น ส่วนกรณีการซื้อขายแลกเปลี่ยนล่วงหน้า อัตราแลกเปลี่ยนจะขึ้นลงได้มากกว่านั้น การเคลื่อนไหวในลักษณะนี้นับเป็นการสร้างหลักประกันในเสถียรภาพของค่าเงินบาทที่สมเหตุสมผล ในช่วงที่การพิมพ์ธนบัตรออกใช้ของไทย มีทองคำและเงินตราต่างประเทศสกุลแข็งและแลกเปลี่ยนได้รวดเร็วหนุนหลังอยู่ถึงร้อยละ 80 ของธนบัตรที่พิมพ์ออกใช้ และขณะเดียวกันมูลค่าสำรองทองคำและเงินตราต่างประเทศยังมีค่าเท่ากับมูลค่าการนำเข้าถึง 10 เดือนอีกด้วย

มาตรการข้างต้นนี้เป็นที่รอคอยกันมาช้านาน โดยนักธุรกิจและสถาบันการเงินทั้งในประเทศและระหว่างประเทศนับตั้งแต่ปี 2492 เมื่อประเทศไทยได้ร่วมลงนามในความตกลงของกองทุนการเงินระหว่างประเทศ ซึ่งระบุว่า ประเทศสมาชิกแต่ละประเทศต้องกำหนดค่าเสมอภาคเงินสกุลของตนกับค่าทองคำ ทั้งนี้เพื่อรักษาเสถียรภาพของอัตราแลกเปลี่ยนระหว่างเงินสกุลต่าง ๆ เจ้าหน้าที่กองทุนการเงินระหว่างประเทศหลายคนต่างแปลกใจว่า ทำไมประเทศไทยไม่สามารถดำเนินการตามข้อตกลงได้ จนกระทั่ง 14 ปีให้หลัง นายปั๋วยได้ตอบคำถามนี้โดยเล่านิทานเกี่ยวกับสามีภรรยาคู่หนึ่ง ซึ่งมิได้แต่งงานกันอย่างถูกต้องตามกฎหมาย แต่ก็อยู่กันมาอย่างมีความสุขและมีลูกที่น่ารัก

ร่วมกัน และในตอนสุดท้าย ทั้งสองก็ได้ทำพิธีแต่งงานอย่างถูกต้องตามกฎหมาย เมื่อฝ่ายภรรยาพบว่าสามีกำลังอยู่ในอารมณ์ดี

ปัจจุบันธนาคารแห่งประเทศไทยมีสถานที่ถาวรแล้ว หลังจากที่ได้เช่าสถานที่สองแห่งเป็นสำนักงานตั้งแต่เริ่มเปิดดำเนินการมา การปฏิบัติงานในต่างจังหวัด ซึ่งกำลังขยายวงกว้างอยู่ ทำให้สามารถเปิดสาขาแห่งแรกขึ้นมาในภาคใต้ และขณะนี้ (2508) กำลังมีดำริที่จะเปิดสาขาอีกสองแห่งในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ความริเริ่มใหม่อีกอันหนึ่งของรัฐบาลซึ่งได้รับแรงหนุนจากนายป๋วย ก็คือการจัดตั้งคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุน ในปี 2502 ซึ่งนับเป็นความพยายามครั้งแรกในการกระตุ้น และระดมการลงทุนจากเอกชนในประเทศและการลงทุนจากต่างประเทศ หลังจากจัดตั้งได้หนึ่งปีได้มีการลงนามในสัญญาส่งเสริมถึง 88 ราย มีทุนจดทะเบียนรวมกัน 874.1 ล้านบาท และในจำนวนนี้ 154.8 ล้านบาทมาจากนักลงทุนชาวต่างประเทศ ซึ่งรวมแล้วประมาณว่าการส่งเสริมอุตสาหกรรมชุดนี้จะสร้างงานได้ถึง 20,264 งาน ในปี 2505 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติส่งเสริมการลงทุนอุตสาหกรรม พระราชบัญญัติฉบับนี้ให้สิทธิประโยชน์ในหลาย ๆ ด้านแก่นักลงทุน ทั้งในประเทศและต่างประเทศอย่างเท่าเทียมกัน รวมทั้งการยกเว้นภาษีเงินได้ให้ช่วงระยะเวลาหนึ่ง การยกเว้นภาษีศุลกากรให้กับเครื่องจักรหรือเครื่องมือที่ใช้ในการผลิตและวัตถุดิบสำคัญที่นำเข้ามาใช้ผลิต และในกรณีที่จำเป็นก็เพิ่มอัตราภาษีศุลกากรที่จัดเก็บจากผลผลิตคู่แข่งขันให้อีกด้วย

นายป๋วยเป็นผู้หนึ่งที่มีบทบาทในการริเริ่มให้มีการใช้ระบบวางแผนส่วนกลาง ในปี 2500 ธนาคารโลกโดยการชักนำของนายป๋วยได้จัดส่งคณะศึกษาชุดหนึ่งเข้ามายังประเทศไทย เพื่อเตรียมการวางแผนพัฒนาทั่วไป จากข้อเสนอแนะของคณะศึกษาชุดนี้ รัฐบาลได้จัดตั้งสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติขึ้นมาในปี 2502 เพื่อให้เป็นหน่วยงานทำหน้าที่ร่างแผนพัฒนา 6 ปี ฉบับที่ 1 (2504–2509)

แผนพัฒนาฉบับแรกซึ่งจัดทำสำเร็จเมื่อปลายปี 2503 ได้วางเค้าโครงการพัฒนาขั้นพื้นฐานไว้ เช่น การกระจายประเภทผลผลิตทางการเกษตร การเปลี่ยนแปลงไปสู่การอุตสาหกรรม และการปรับปรุงบริการสังคมด้านต่าง ๆ เป็นต้น ทั้งนี้โดยมีลักษณะยืดหยุ่นอย่างเต็มที่ไว้สำหรับการจัดสร้างโครงงานพื้นฐานสำหรับการพึ่งตนเองทาง

เศรษฐกิจไว้ด้วย เป้าหมายที่กำหนดไว้ไม่สูงนักในแผนพัฒนาฉบับนี้ก็คือ การรักษาระดับอัตราการลงทุนรวมร้อยละ 10 ของผลิตภัณฑ์ประชาชาติเบื้องต้น เพื่อให้มีการจ้างงานเพียงพอสำหรับประชากรที่เพิ่มขึ้นและการเพิ่มรายได้ประชาชาติต่อหัว ในอัตราไม่น้อยกว่าร้อยละ 3 ต่อปี เงินทุนที่จะนำมาใช้จ่ายตามแผนพัฒนาในขั้นแรก จะมาจากการจัดสรรงบประมาณประจำปี และจากการกู้ยืมภายในประเทศ ถึงแม้ว่าการกู้ยืมจากต่างประเทศ และความช่วยเหลือจากต่างประเทศ ซึ่งคาดว่าจะตกประมาณร้อยละ 30 ของค่าใช้จ่ายทั้งหมด จะเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ความพยายามส่วนใหญ่จะเน้นไปในทางยกระดับอัตราการออมในประเทศเป็นหลักสำคัญ

รัฐบาลได้ประกาศเจตนารมณ์ว่า จะดำเนินการตามแผนพัฒนา โดยจะพยายามอาศัยเงินทุนจากธนาคารกลางให้น้อยที่สุด และปรากฏว่าในช่วง 3 ปีแรกรัฐบาลสามารถดำเนินการตามแผนได้โดยไม่ต้องพึ่งบริการของธนาคารกลาง เพื่อหาทางขยายเครดิตให้กับระบบธนาคาร ให้สอดคล้องกับความต้องการเงินที่มีมากขึ้นจากกิจกรรมต่าง ๆ ตามแผนพัฒนา รัฐบาลได้อาศัยรายได้จากเงินภาษีที่เพิ่มขึ้นตามการขยายตัวของเศรษฐกิจโดยปกติ และส่วนเหลือจากการกู้ยืมภายในประเทศโดยการขยายพันธบัตรรัฐบาล ซึ่งไม่สร้างแรงกดดันทางด้านเงินเฟ้อ ในช่วง 3 ปีแรกของแผนพัฒนา ความช่วยเหลือและเงินกู้จากต่างประเทศคิดเฉลี่ยประมาณเพียงปีละ 1,350 ล้านบาท นับว่ามีปริมาณค่อนข้างน้อย ซึ่งแสดงว่าประเทศไทยได้พยายามพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ โดยอาศัยทรัพยากรของตนเองที่มีอยู่

ในฐานะที่เป็นกรรมการผู้หนึ่งในจำนวน 10 คนของคณะกรรมการบริหารสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาตินับแต่จัดตั้งขึ้นมา นายป๋วยได้รับมอบหมายให้รับผิดชอบคณะอนุกรรมการชุดทางหลวง ชุดระบบการระบายน้ำและท่อน้ำทิ้งของกรุงเทพฯ และชุดการศึกษา

ความสนใจในเรื่องระบบทางหลวงของนายป๋วย นับย้อนหลังไปได้ถึงปี 2496 เมื่อนายป๋วยได้เสนอต่อผู้อำนวยการคณะความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจของสหรัฐอเมริกาว่า ควรมีการสร้างทางหลวงตัวอย่างขึ้น เพื่อแสดงให้เห็นถึงวิธีการสร้างถนนที่ดีและเพื่อทราบถึงค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างที่เป็นจริง เมื่อไม่มีการเตะถ่วงหรือการปฏิบัติอันมิชอบทั้งหลาย ผลของข้อเสนอนี้คือทางหลวงมิตรภาพ ซึ่งสหรัฐอเมริกาออกค่าใช้จ่าย

สร้างให้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เส้นทางสายนี้ได้ทำให้ดินแดนป่าเขาอาณาบริเวณกว้างขวาง ที่แต่ก่อนการคมนาคมไปไม่ถึง ได้มีการขยายการปลูกพืชผลชนิดใหม่ขึ้นเป็นจำนวนมาก รวมทั้งข้าวโพด ปอ มันสำปะหลัง ละหุ่ง และถั่วเหลือง ในปี 2507 ข้าวโพดจากดินแดนส่วนนี้คิดเป็นร้อยละ 25 ของผลผลิตข้าวโพดทั้งประเทศ ทำให้ปริมาณการส่งออกข้าวโพด ซึ่งก่อนหน้านี้มีน้อยมาก ได้ขยายตัวขึ้นถึงกว่า 9 แสนตัน และนับเป็นสินค้าออกที่ทำรายได้สูงเป็นอันดับ 3 ในปีนั้น รองจากข้าวและยางพารา นอกจากนี้บริเวณนี้ยังเป็นแหล่งปลูกปอส่วนใหญ่ของประเทศ ทำให้ไทยเป็นประเทศที่ส่งปอออกสูงเป็นอันดับที่ 6 ของโลก นับแต่ปี 2503 เป็นต้นมา รัฐบาลได้ดำเนินโครงการจัดสร้างทางหลวงหลายสาย ตามคำแนะนำของคณะอนุกรรมการชุดทางหลวงของนายป๋วย การจัดสร้างเส้นทางใหม่ ๆ เหล่านี้ จะก่อให้เกิดประโยชน์ทำนองเดียวกันต่อเศรษฐกิจของประเทศ

การจัดสร้างระบบการระบายน้ำและท่อน้ำทิ้งของกรุงเทพฯ ขึ้นใหม่ เป็นข้อเสนอแนะอันหนึ่งของบริษัทอเมริกัน ซึ่งรัฐบาลได้จ้างเข้ามาศึกษาเกี่ยวกับการวางผังเมืองนครหลวง ในปี 2500–2501 ข้อเสนอนี้ไม่ได้มีการติดตามผลกันแต่ประการใด จนกระทั่งได้มีการจัดตั้งคณะอนุกรรมการ โดยมีนายป๋วยเป็นประธานขึ้นมา การดำเนินงานตามโครงการซึ่งต้องใช้เงินจำนวนมากกำลังจะเริ่มขึ้นโดยมีลักษณะการควบคุมภายในซึ่งกันและกันอยู่ด้วย เพื่อเป็นการประกันว่าจะมีการใช้จ่ายเงินไปอย่างสุจริตและมีประสิทธิภาพ

ในฐานะนักเศรษฐศาสตร์ผู้ตระหนักดีถึงความสำคัญของการศึกษาในฐานะเป็นปัจจัยหนึ่งของการพัฒนาเศรษฐกิจ นายป๋วยได้ทุ่มเทความพยายามส่วนหนึ่งไปในการชักจูงให้รัฐบาลดำเนินนโยบายการศึกษา เพื่อสร้างกำลังคนให้สอดคล้องกับความต้องการทางเศรษฐกิจที่ขยายตัวอยู่ทุกขณะ นายป๋วยมีความเห็นว่า ความพยายามในเรื่องนี้ควรเน้นไปในด้านความต่อเนื่องของการศึกษาอบรม และในเรื่องของคุณภาพและปริมาณยิ่งไปกว่านั้นนายป๋วยเชื่อว่า ปัญหาการบริหารการศึกษานั้นควรได้รับการศึกษาวิเคราะห์และแสวงหาแนวทางแก้ไขปรับปรุงกันอย่างจริงจัง ไม่ใช่โดยนักการศึกษาเพียงกลุ่มเดียว แต่ควรรวมทั้งบริษัทเอกชนและกิจการอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมทั้งหลาย ซึ่งจะเป็นผู้จ้างงานผู้ที่สำเร็จการศึกษาเหล่านี้ด้วย ในฐานะกรรมการผู้หนึ่ง

ในคณะอนุกรรมการพัฒนาการศึกษาของสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ นายป๋วยได้ร่วมงานอาสาสมัคร ซึ่งประกอบด้วยผู้ที่มีความคิดเห็นคล้ายคลึงกัน ทั้งข้าราชการ นักการศึกษา และนักเศรษฐศาสตร์ แล้วจัดตั้งเป็นกลุ่มทำงานขึ้น โดยพบปะหารือกันทุกสัปดาห์เป็นเวลาสองปี การดำเนินงานของกลุ่มนี้ปรากฏในผลการศึกษา 37 หน้า เรื่องโครงการเงินกู้เพื่อการพัฒนาการศึกษา พ.ศ. 2508–2513 ซึ่งได้นำเสนอในปี 2506 ต่อคณะกรรมการบริหารของสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ และได้รับความเห็นชอบในหลักการ และหลังจากนั้นก็ได้มีการเสนอต่อคณะรัฐมนตรีเพื่อพิจารณา ผลการศึกษานี้ได้กลายเป็นพื้นฐานสำคัญของโครงการเงินกู้เพื่อการศึกษา ซึ่งคณะกรรมการพิเศษมีรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการเป็นประธานได้ดำเนินต่อมา การดำเนินการตามโครงการนี้จำเป็นต้องมีค่าใช้จ่ายจำนวนมาก ดังนั้นจึงมีความเห็นกันว่า เงินค่าใช้จ่ายส่วนหนึ่งของโครงการควรได้มาจากเงินกู้จากต่างประเทศ

ธนาคารโลกซึ่งมีความสนใจต่อโครงการศึกษาของประเทศกำลังพัฒนาอยู่แล้ว ได้แสดงออกให้ทราบว่าจะให้การพิจารณาเป็นพิเศษสำหรับแผนพัฒนาการศึกษาของประเทศไทย ดังนั้นในเดือนสิงหาคม 2506 คณะผู้แทนจากยูเนสโกก็ได้เดินทางเข้ามาประเทศไทยตามคำขอของธนาคารโลก เพื่อมาสำรวจถึงความจำเป็นและความเป็นไปได้ในแผนพัฒนาการศึกษา คณะผู้แทนชุดนี้ได้ใช้รายงานของกลุ่มทำงานของนายป๋วยเป็นหลักในการรายงานสรุปผล ขณะนี้เงินกู้ขั้นต้นสำหรับการพัฒนาโรงเรียนอาชีวศึกษากำลังอยู่ในขั้นตอนสุดท้ายของการเจรจากับธนาคารโลก

ในประเทศไทย ซึ่งก็เช่นเดียวกับในประเทศกำลังพัฒนาส่วนใหญ่ เจ้าหน้าที่ผู้มีความสามารถและผลงานดีเด่น ยิ่งทำงานได้มากเพียงใดก็จะยิ่งได้รับมอบหมายให้ทำงานมากขึ้น นอกเหนือจากตำแหน่งที่ธนาคารแห่งประเทศไทย สำนักงานเศรษฐกิจการคลัง และสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติแล้ว นายป๋วยยังเป็นกรรมการในสภาวิจัยแห่งชาติเป็นเวลาหลายปี รวมทั้งเป็นหัวหน้าหน่วยเศรษฐกิจของสภาวิจัยฯอีกด้วย นายป๋วยเป็นสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญด้วยผู้หนึ่งตั้งแต่ปี 2502 แต่เข้าร่วมในการประชุมด้วยน้อยครั้ง ในฐานะกรรมการในคณะกรรมการสถิติแห่งชาติตั้งแต่ปี 2504 นายป๋วยได้มีบทบาทไม่น้อยผู้หนึ่งในการปรับปรุงการจัดเก็บข้อมูลให้ทันสมัย และมีความถูกต้องมากขึ้น นายป๋วยได้เน้นว่า ถ้าปราศจากข้อมูลเช่นนี้ การกำหนดนโยบาย

ทางเศรษฐกิจที่ถูกต้องสมเหตุสมผลก็ไม่อาจกระทำได้ นับแต่ปี 2505 นายป๋วยได้ดำรงตำแหน่งที่ปรึกษาของคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุน ในเดือนมีนาคม 2507 นายป๋วยได้รับแต่งตั้งโดยนายกรัฐมนตรีให้เป็นกรรมการผู้หนึ่งในคณะกรรมการพิเศษ 5 คน ซึ่งมีหน้าที่สอบสวนข้อกล่าวหาการโกงกินเงินหลวงในกองมรดกของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้วายชนม์ นอกจากนี้นายป๋วยยังทำหน้าที่เป็นผู้แทนไทยในคณะมนตรีของสถาบันเพื่อการพัฒนาและการวางแผนเศรษฐกิจแห่งเอเชียขององค์การสหประชาชาติ นับแต่ปี 2506 เป็นต้นมาอีกด้วย

เพื่อเป็นการรำลึกถึงคุณความดีของนายป๋วยที่อุทิศให้แก่ราชการ นายป๋วยจึงได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นต่าง ๆ ดังนี้

พ.ศ. 2505 มหาวชิรมงกุฎไทย

พ.ศ. 2507 มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก

พ.ศ. 2508 ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ

ในระหว่างปี 2506 นายป๋วยรับบรรยายวิชาหลักเศรษฐศาสตร์แก่นักศึกษาชั้นปีที่หนึ่งและชั้นปีที่สองที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เป็นประจำ และยังเป็นกรรมการในสภามหาวิทยาลัยด้วย ในเดือนกันยายน 2507 ได้รับแต่งตั้งเป็นคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ด้วยความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะทุ่มเทตัวเองให้กับการปรับปรุงการศึกษา สำหรับผู้ที่จะเป็นนักเศรษฐศาสตร์ของไทยต่อไปในอนาคต นายป๋วยจึงได้ขออนุญาตลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย อย่างไรก็ดีนายกรัฐมนตรีสมัยนั้นตระหนักดีว่า นายป๋วยเป็นผู้มีส่วนสำคัญในความศรัทธาของทั้งในประเทศและต่างประเทศ ที่มีต่อการดำเนินงานของธนาคารแห่งประเทศไทย นายกรัฐมนตรีจึงได้ขอร้องให้นายป๋วยดำรงตำแหน่งผู้ว่าการต่อไปก่อนจนกว่าจะหาผู้มาดำรงตำแหน่งแทนได้ มีรายงานกล่าวว่า ผู้ที่ได้รับการทาบทามให้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าการหลายคนต่างยืนยันว่าไม่สามารถที่จะทำหน้าที่นี้ได้ดีเท่านายป๋วย

ในชีวิตการทำงาน นายป๋วยไม่เคยคิดว่า งานในตำแหน่งต่าง ๆ ที่ได้รับมอบหมายให้ทำเป็นงานที่ง่ายสบาย ไม่ต้องใช้ความพยายามแต่อย่างใด นายป๋วยได้ทุ่มเทความสามารถปฏิบัติหน้าที่มากมายหลายอย่างด้วยความตั้งใจและพากเพียรยิ่ง นายป๋วยเป็นผู้ที่ใจกว้างและพร้อมที่จะให้ความดีความชอบแก่เพื่อนร่วมงานและเจ้าหน้าที่ใต้บังคับบัญชา

เสมอ เมื่อเห็นว่าสมควรได้รับ และโดยปกติเมื่อเห็นว่าสำนักงานแห่งใดที่เข้าไปรับผิดชอบบริหารงานนั้นสามารถดำเนินต่อไปได้โดยเรียบร้อยดีแล้ว นายป๋วยก็จะเสนอแนะให้หาผู้อื่นมาดำรงตำแหน่งแทนตน เพื่อส่งเสริมผู้ใต้บังคับบัญชาได้มีโอกาสเลื่อนตำแหน่งสูงขึ้น ตัวอย่างในเรื่องนี้ได้แก่ การลาออกจากตำแหน่งผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ เพื่อให้ผู้ช่วยของนายป๋วยได้ขึ้นมาดำรงตำแหน่งแทน

ในด้านความอุตสาหะและความตั้งใจมั่นของนายป๋วยนั้น ผู้ร่วมงานใกล้ชิดคนหนึ่งกล่าวว่า ประมาณร้อยละ 70 ของความพยายามของนายป๋วยเป็นไปเพื่อการขจัดความไม่มีประสิทธิภาพและคอรัปชั่น แต่นายป๋วยเองมิได้มีความย่อท้อแต่อย่างใด บางคนได้กล่าวชื่นชมในวิธีการอันสุขุมและมีเหตุผลที่นายป๋วยได้ใช้มาโดยตลอดในการปกป้องชื่อเสียงของธนาคารแห่งประเทศไทยและของรัฐบาล รวมถึงการคัดค้านอดีตนายกรัฐมนตรีผู้ล่วงลับไปแล้ว(หมายถึงจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์)เกี่ยวกับแผนการนำเงินสำรองส่วนเกินมาใช้หมุนในการพิมพ์ธนบัตรเพิ่มขึ้นเพื่อมาใช้ในโครงการพัฒนาซึ่งจะจัดทำอย่างใหญ่โตมโหฬาร นายป๋วยตระหนักดีว่า วิธีการนี้จะสร้างแรงกดดันเงินเฟ้ออย่างรุนแรง จึงได้พยายามใช้ความสามารถและความชำนิชำนาญของตนอย่างที่สุดจนสามารถหยุดยั้งการพิมพ์ธนบัตรเพิ่มขึ้นได้สำเร็จ โดยยินยอมให้ใช้เงินสำรองส่วนเกินจำนวนหนึ่งเพื่อการพัฒนาดังกล่าวได้ ในคราวที่นายป๋วยต้องทำการปกป้องประเทศไทยในที่ประชุมคณะมนตรีดีบุกระหว่างประเทศเกี่ยวกับกรณีลักลอบขนดีบุกออกนอก รัฐบาลได้มีคำสั่งให้นายป๋วยเดินออกจากที่ประชุม นายป๋วยไม่เห็นด้วย จึงได้เสนอให้รัฐบาลมีคำสั่งใหม่ ทั้งนี้เพื่ออนาคตและชื่อเสียงของประเทศไทยเอง รัฐบาลในสมัยนั้นได้มีคำสั่งใหม่ว่า ให้นายป๋วยทำอย่างไรก็ได้ตามที่เห็นควร

ปาฐกถาในที่สาธารณะของนายป๋วยนั้น มักมีผลในทางเตือนสติยับยั้งอยู่เสมอ และในบางครั้งก็มีผลให้มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงกฎหมายด้วย ภายใต้ภาวการณ์ทางการเมืองของไทยสมัยนั้น ซึ่งคณะทหารที่ทำการปกครองประเทศมีอำนาจเกือบเด็ดขาด บ่อยครั้งนายป๋วยต้องแสดงความคิดเห็นออกมาอย่างเป็นนัย แต่ขณะเดียวกัน ก็สามารถเข้าใจได้โดยไม่ผิดพลาดด้วย ในงานเลี้ยงประจำปีของสมาคมนายธนาคารไทยในปี 2507 นายป๋วยได้กล่าวยกย่องหลักการอันดีของจอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี ที่ว่า ผู้ที่เป็นรัฐมนตรีจะต้องไม่ยุ่งเกี่ยวกับกิจการทางการค้า ขณะเดียว

กันนายป๋วยก็กล่าวว่า มีคำถามอยู่ข้อหนึ่งซึ่งนายป๋วยเองก็ไม่สามารถตอบได้ นั่นก็คือ กิจการธนาคารเป็นกิจการทางการค้าหรือไม่ หลังจากได้อ่านคำปราศรัยของนายป๋วยในวันรุ่งขึ้น นายกรัฐมนตรีก็ได้ประกาศลาออกจากคณะกรรมการอำนวยการของธนาคารสองแห่งทันที พร้อมทั้งได้ออกคำสั่งให้รัฐมนตรีทั้งหลายปฏิบัติตามด้วย ยกเว้นกรณีธนาคารทหารไทยเท่านั้น

ด้วยลักษณะของการเป็นผู้ที่ไม่เสแสร้งแกล้งทำและไม่วางโต นายป๋วยยืนกรานว่าเขาไม่ควรได้รับเงินเดือนมากเกินไป ถึงแม้ว่าจำนวนที่นายป๋วยรับนั้นจะน้อยกว่าเงินเดือนเต็มตามอัตราของตำแหน่งหน้าที่ที่ทำอยู่ก็ตาม นายป๋วยก็ตระหนักดีว่า รายได้ของเขานั้นยังสูงกว่ารายได้เฉลี่ยของประชากรอยู่มากทีเดียว นายป๋วยนับว่าเป็นผู้ที่มีมนุษย-ธรรมทั้งในการกระทำและในความคิด และด้วยความทรงจำเกี่ยวกับความยากลำบากของมารดาตน ที่ต้องดิ้นรนหาเลี้ยงครอบครัวใหญ่ นายป๋วยจึงได้ให้การช่วยเหลือเกื้อกูลผู้ที่ประสบความยากลำบากเช่นนี้อยู่เสมอ และในบางครั้งก็กระทำไปโดยไม่ประสงค์จะออกนาม แต่ที่สำคัญที่สุดก็คือ ไม่เคยมีการคุยโวโอ้อวดในการช่วยเหลือเจือจุนผู้อื่นที่ได้กระทำลงไปแต่อย่างใด ถึงแม้ว่านายป๋วยจะไม่มีทุนรอนของตนเองก็ตาม แต่ก็ไม่เคยเป็นที่ปรากฏว่า นายป๋วยมีความสนใจในการทำธุรกิจการค้าใด ๆ ไม่ว่าจะโดยทางตรงหรือทางอ้อม

นายป๋วยจัดงานเลี้ยงรับรองเฉพาะที่เป็นงานรับรองของทางการ ซึ่งต้องกระทำในฐานะผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทยเท่านั้น โดยจัดขึ้นที่ธนาคารแห่งประเทศไทยหรือไม่ก็ตามภัตตาคารทั่วไป สำหรับเวลาว่างซึ่งหาได้ยากมาก นายป๋วยจะสงวนไว้สำหรับครอบครัว ด้วยอุปนิสัยแบบเป็นตัวของตัวเองและความรู้สึกที่ไม่ได้เห็นความสำคัญกับรูปแบบของการตกแต่ง นายป๋วยไม่มีชุดดินเนอร์แจ็กเก็ตเป็นของตัวเอง และยืนยันว่าไม่จำเป็นต้องใช้มันด้วย บุตรชายทั้งสามคนของนายป๋วย ขณะนี้ (2508) กำลังศึกษาอยู่ในโรงเรียนไทยในกรุงเทพฯ ซึ่งผิดกับบุตรของผู้มีตำแหน่งหน้าที่สูงคนอื่น ๆ ซึ่งมักจะส่งไปโรงเรียนต่างประเทศกัน สำหรับงานอดิเรกนั้น นายป๋วยรับว่าสำหรับเขาก็คือ "การทำงาน" ด้วยความรู้สึกห่วงใยกับการสร้างสภาพที่ดีขึ้นเพื่อประเทศชาติโดยทั่วไปและเพื่อประชาชนผู้ยากไร้โดยเฉพาะ นายป๋วยได้แปลบทความเกี่ยวกับบริ-การสังคมสงเคราะห์ในอังกฤษซึ่งเขียนโดยภรรยานายป๋วยเอง เป็นภาษาไทย บทความ

อยู่ในหนังสือแจกงานศพของมารดานายป๋วยในปี 2493 และได้รับการตีพิมพ์ในเวลาต่อมาโดยสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ซึ่งได้ใช้บทความนี้ในหลักสูตรฝึกอบรมงานสังคมสงเคราะห์อันเป็นหลักสูตรแรกในประเทศไทย เนื่องจากมีความสนใจที่คล้ายกันกับของภรรยา ซึ่งเป็นนักสังคมสงเคราะห์อาสาสมัครที่ออกทำงานอย่างจริงจัง นายป๋วยจึงได้ดำรงตำแหน่งประธานมูลนิธิเด็กพิการในระหว่างปี 2498–2499 ด้วย

โดยการกระทำให้เห็นเป็นตัวอย่าง นายป๋วยได้ทำให้ผู้ร่วมงานและเจ้าหน้าที่ของเขาเปี่ยมไปด้วยความภาคภูมิใจและชื่นชมกับการปฏิบัติงานอย่างมีคุณภาพ นอกจากนี้การกระทำของนายป๋วยยังเป็นแรงบันดาลใจสำหรับข้าราชการผู้ขยันขันแข็งคนอื่น ๆ จำนวนมากในขณะเดียวกันอีกด้วย นายป๋วยผู้ซึ่งถือว่า ความเรียบง่ายคือความงาม และความซื่อสัตย์สุจริตคือคุณความดีสูงสุดของชีวิตข้าราชการ เป็นหลักประจำใจซึ่งยึดถือมาช้านาน และได้เผยแพร่กับเพื่อนร่วมงานด้วยว่า พวกเราในฐานะนักเศรษฐศาสตร์ผู้แสวงหาความจริงและผู้ใช้วิชาชีพ จะต้องไม่เป็นเพียงผู้ที่คอยเรียนรู้อยู่เสมอและทำงานอย่างมีประสิทธิภาพเท่านั้น พวกเรายังต้องมีความซื่อสัตย์สุจริตและต้องแสดงให้ปรากฏออกมาถึงความซื่อสัตย์สุจริตนั้น อย่างเพียงพอที่จะเรียกร้องให้ผู้อื่นมีความซื่อสัตย์สุจริตด้วย

สิงหาคม 2508
มนิลา, ฟิลิปปินส์

บทความนี้แปลจากประวัติที่มูลนิธิแมกไซไซ กรุงมนิลา เรียบเรียงขึ้นเพื่อประกอบเป็นเอกสารในการพิจารณามอบรางวัลให้นายป๋วย เมื่อ พ.ศ. 2508

แนวคิดทางเศรษฐศาสตร์การเมืองของอาจารย์ป๋วย*

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์

1. เศรษฐศาสตร์การเมืองของการปฏิบัติ

ในการปาฐกถาเรื่อง "ธรรมศาสตร์และการเมือง" อาจารย์ป๋วยได้ชี้ให้เห็นว่า ในการศึกษาวิชาสังคมศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นกฎหมาย รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยา ฯลฯ ล้วนแต่จะต้องเกี่ยวพันกับเรื่องการเมืองทั้งสิ้น สำหรับเศรษฐศาสตร์นั้น ถ้าเราศึกษาแต่เรื่องเศรษฐกิจอย่างแคบ ๆ เราจะไม่มีความเข้าใจในปัญหาเศรษฐกิจอย่างลึกซึ้งได้เลย เพราะเราไม่ได้มองกรอบของการเมืองและสังคมที่ล้อมรอบปัญหาเศรษฐกิจและมีอิทธิพลต่อปัญหาเหล่านี้

อาจารย์ป๋วยมีความเห็นว่า เรายังขาดการศึกษาทางด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองอยู่มาก ลอร์ด รอบบินส์ ซึ่งเคยเป็นอาจารย์ของอาจารย์ป๋วยที่ London School of Economics (LSE) เคยเตือนนักศึกษาว่า ถ้าเรียนแค่เศรษฐศาสตร์บริสุทธิ์อย่างเดียว เราก็จะรู้เพียงครึ่งเดียวเท่านั้น[1]

---

* พิมพ์ครั้งแรกใน คณะกรรมการห้องสมุดเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, *คิดถึงอาจารย์ป๋วย* (โรงพิมพ์สวิตา, 2527), หน้า 28–34.

[1] *เศรษฐทรรศน์: รวมข้อคิดและข้อเขียนทางเศรษฐศาสตร์ของป๋วย อึ๊งภากรณ์* (กรุงเทพฯ : สมาคมเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์, 2523), หน้า 305–308.

ในโลกแห่งความเป็นจริง เราจะพบว่า ระบบเศรษฐกิจของเรานั้นเกี่ยวพันกับการเมืองอย่างแน่นแฟ้น ในทรรศนะของอาจารย์ป๋วย เศรษฐศาสตร์และการเมืองเป็นเรื่องที่แยกกันไม่ได้ เศรษฐศาสตร์ต้องตามการเมือง และการเมืองต้องผันแปรไปตามเศรษฐกิจด้วย

ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นทางภาคทฤษฎีหรือภาคปฏิบัติ เศรษฐศาสตร์จะต้องเป็นเศรษฐศาสตร์การเมือง อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้เลย ความพยายามของอาจารย์ป๋วยมีเป้าหมายอย่างชัดเจน นั่นคือ

- ต้องการที่จะขยายวิธีการมองปัญหาของเศรษฐศาสตร์ให้กว้างขวางยิ่งขึ้นไป เพื่อแก้ไขความคับแคบของนักเศรษฐศาสตร์บริสุทธิ์
- ต้องการที่จะให้นักศึกษาปัญหาเศรษฐกิจ มองเห็นสถาบันและระบบที่มีพัฒนาการในลักษณะประวัติศาสตร์
- ต้องการให้นักศึกษาได้มีความเข้าใจในปรัชญาของสังคมและการเมืองด้วย แทนที่จะรู้ซึ้งเรื่องเทคนิคทางเศรษฐศาสตร์แบบบริสุทธิ์อย่างเดียว

เศรษฐศาสตร์การเมืองของอาจารย์ป๋วย มีแนวคิดที่เด่นชัดทางด้านมนุษยนิยม อาจเรียกได้ว่า เป็นเศรษฐศาสตร์แนวมนุษยนิยม (humanistic economics) ซึ่งกำลังเป็นแนวโน้มใหม่ในวงวิชาการเศรษฐศาสตร์ยุคปัจจุบัน แต่แนวคิดของอาจารย์ป๋วยจะเน้นความเป็นไปได้ในภาคปฏิบัติมากกว่าที่จะเสนอความฝันที่เลื่อนลอย มองจากแง่นี้แล้ว อาจารย์ป๋วยต้องการเสนอแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์การเมืองเพื่อนำไปปฏิบัติได้ในการแก้ไขสภาพเศรษฐกิจสังคมการเมืองให้มีลักษณะมนุษยธรรมมากขึ้น

2. แรงจูงใจทางการเงินกับความรักที่มีต่อเพื่อนมนุษย์

มาร์แชล เคยกล่าวไว้ว่า วิชาเศรษฐศาสตร์มีขอบเขตจำกัดที่แน่นอน วิธีการศึกษาก็มีระเบียบแบบแผนชัดเจน เศรษฐศาสตร์ของมาร์แชล เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ**ความต้องการของมนุษย์** โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เศรษฐศาสตร์จะสนใจเรื่อง "แรงจูงใจที่สามารถแสดงออกได้" และสามารถประมาณการหรือวัดออกมาได้เป็นตัวเลข แรงจูงใจที่ว่านี้คือ แรงจูงใจทางการเงินนั่นเอง (monetary incentives) อาจารย์ป๋วยคงจะมีความรู้สึกว่า การเน้นแรงจูงใจทางวัตถุมากเกินไปในแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์ อาจส่งผลร้าย

ต่อสังคมนุษย์ได้ เราจะเห็นว่า ในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศต่าง ๆ ในโลกที่สามนั้น มีการแสวงหาผลประโยชน์สูงสุดทางด้านเศรษฐกิจมากเกินไป จนมีการละเลยเรื่องของสังคมในระยะเริ่มต้น ปัญหาความทุกข์ยาก ปัญหาสิ่งแวดล้อมถูกทำลาย ปัญหาความเสื่อมโทรมทางจิตใจและวัฒนธรรม ปัญหาที่เกี่ยวกับความอยุติธรรมต่าง ๆ ได้ปรากฏออกมาให้เราเห็นอย่างชัดเจน ทั้งหมดก็เป็นฝีมือของนักเศรษฐศาสตร์ที่ชอบเน้นเรื่อง "แรงจูงใจทางการเงิน" ด้วยเหตุนี้ อาจารย์ป๋วยจึงกล่าวไว้ไม่ผิดเลยว่า *"ทุกวันนี้ มีการทำบาปและก่ออาชญากรรมในนามของนักเศรษฐศาสตร์ในระบบเศรษฐกิจและในการพัฒนาเศรษฐกิจ"*[2]

ในทรรศนะของอาจารย์ป๋วย สิ่งที่จะกระตุ้นให้มนุษย์ประกอบการเศรษฐกิจนั้นมีมากมาย มิใช่แรงจูงใจทางการเงินแต่อย่างเดียว สิ่งที่สำคัญอย่างมากก็คือ **ความรักที่มีต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน** ซึ่งอาจเป็นปัจจัยที่สามารถทำให้ระบบเศรษฐกิจมีความเป็นมนุษยธรรมมากขึ้นได้ มองจากแง่นี้แล้ว เศรษฐศาสตร์การเมืองของอาจารย์ป๋วย ก็คือ **เศรษฐศาสตร์แห่งความรัก** นั่นเอง (Economics of Love)

3. เศรษฐศาสตร์บริสุทธิ์กับโลกที่ไม่สมบูรณ์แบบ

ในขณะที่ตำราเศรษฐศาสตร์ทั่วไปพูดถึง ดุลยภาพ เสถียรภาพ ประสิทธิภาพ และระบบที่สมบูรณ์แบบ เช่น การแข่งขันที่สมบูรณ์แบบ เรากลับพบว่า อาจารย์ป๋วยกล่าวถึงสิ่งที่อยู่ตรงกันข้ามเลยทีเดียว อาจารย์ป๋วยย้ำว่า *"นักเศรษฐศาสตร์มีประโยชน์ ก็เพราะระบบและทรัพยากรของเรามีแต่ความไม่สมประกอบ ไม่ว่าจะเป็นผู้คน สังคม และการจัดองค์กร สรุปแล้ว คือ ไม่มีระบบสมบูรณ์แบบ"*[3]

ในการวิเคราะห์ปัญหาเศรษฐกิจของอาจารย์ป๋วย เราจึงเห็นได้ว่า อาจารย์ป๋วยมักจะเน้นเรื่องความไม่สมบูรณ์แบบในระบบเศรษฐกิจของเราอยู่เสมอ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความบกพร่องของกลไกตลาดเสรี ไปจนถึงความบกพร่องในการพัฒนาสังคมและมนุษย์ รวมทั้งความไร้สมรรถภาพทางด้านการบริหารราชการไทย มองจากแง่นี้แล้วนักเศรษฐศาสตร์ที่ต้องการจะแก้ไขปัญหา "ความไม่สมบูรณ์แบบของระบบ" คงจะต้อง

---

[2] *เศรษฐทรรศน์*, หน้า 6.

[3] Puey Ungphakorn, "Economics as a Branch of Sciences," ใน *เศรษฐทรรศน์*, หน้า 8.

ละทิ้งแบบจำลองที่บริสุทธิ์ไป แล้วหันมามองโลกที่เป็นจริงให้มากขึ้น ซึ่งในทัศนะของอาจารย์ป๋วยมีความหมายว่า

1. หน้าที่ของนักเศรษฐศาสตร์ และนักศึกษาเศรษฐศาสตร์จะไม่จำกัดอยู่เพียงการศึกษาเรื่องเศรษฐกิจ การเงิน การคลังเท่านั้น แต่จะต้องเข้าใจและศึกษาทุก ๆ เรื่อง เพื่อให้มองเห็นระบบทั้งหมดของสังคมมนุษย์[4]
2. นักเศรษฐศาสตร์ คงจะเป็นนักวิชาการบริสุทธิ์อย่างเดียวไม่ได้ นักเศรษฐศาสตร์จะต้องตั้งตนเป็นกลาง ลอยอยู่เหนือผลประโยชน์และค่านิยมทั้งหลาย แต่ในบางครั้งก็จักต้องลดมาสู่ความจริงของโลกในฐานะนักการเมือง[5]

มาถึงตอนนี้ อาจารย์ป๋วยไม่ได้บอกว่า นักเศรษฐศาสตร์ที่มีความรู้รอบด้านหรือนักเศรษฐศาสตร์ที่เป็นนักการเมืองด้วยนั้น จะประสบความสำเร็จหรือเปล่าในการแก้ไขปัญหา**ความไม่สมบูรณ์ของระบบ** บางทีเราอาจจะต้องสรุปในแนวเดียวกันกับของ Milton Friedman ที่กล่าวว่า *"ความพยายามที่จะใช้รัฐบาลแก้ไขความบกพร่องของตลาดนั้น มักจะจบลงด้วยการปรากฏตัวของความบกพร่องของรัฐบาล...ระบบตลาดที่ไม่สมบูรณ์แบบบางทีอาจจะทำงานได้ดีกว่ารัฐบาลที่ไม่สมบูรณ์แบบ เสียด้วยซ้ำ"*[6]

เราอาจจะเพิ่มเติมคำพูดของ Friedman ว่า บางทีความไม่สมบูรณ์แบบของนักเศรษฐศาสตร์ อาจทำให้เศรษฐกิจและกลไกตลาดยุ่งเหยิงมากขึ้นก็ได้ ถ้าคณะที่ปรึกษาทางเศรษฐกิจของรัฐบาลและนายกรัฐมนตรีอยู่เฉย ๆ บางทีเศรษฐกิจที่บกพร่องอาจมีปัญหาและความรุนแรงน้อยลงก็ได้

4. การศึกษาเศรษฐศาสตร์เพื่อชีวิตและสังคม

สำหรับนักศึกษาเศรษฐศาสตร์ที่กำลังอ่านหนังสือระลึกถึงอาจารย์ป๋วยอยู่ในขณะนี้ คงจะไม่ไปเป็นนักการเมืองหรือที่ปรึกษานายกรัฐมนตรีกันหมดแน่ ส่วน

---

[4] ป๋วย อึ๊งภากรณ์,"นักเรียนเศรษฐศาสตร์ไปเรียนอะไรมา? ใช้อะไรได้?" ใน *เศรษฐทรรศน์*, หน้า 15-34.

[5] เรื่องเดิม, หน้า 23.

[6] Milton Friedman, *Capitalism and Freedom* (Chicago: University of Chicago Press, 1962).

ใหญ่คงจะเข้าไปในวงการธุรกิจ หรือหน่วยวางแผนในภาครัฐบาลหรือเอกชน รวมทั้งประกอบธุรกิจของตนเอง แต่ส่วนหนึ่งก็คงจะกลายเป็นปัญญาชนว่างงานในระยะแผนพัฒนาฉบับที่ 6 สำหรับกลุ่มเหล่านี้ การเรียนวิชาเศรษฐศาสตร์คงจะให้ประโยชน์มากพอสมควร ถ้านักศึกษายึดคติบางอย่างของอาจารย์ป๋วยไว้ให้มั่น อาจารย์ป๋วยกล่าวว่า เป็นไปไม่ได้ที่เราจะรอบรู้ในเศรษฐศาสตร์ทุกแขนงอย่างลึกซึ้ง นอกจากเทวดาเท่านั้นที่สามารถทำได้ สิ่งที่สำคัญกว่าก็คือ *เราต้องเรียนรู้วิธีวิเคราะห์ เพื่อแยกธาตุของปัญหา เพื่อสังเกตเห็นปัญหาได้ถ่องแท้ และเพื่อแสวงหาวิถีทางอันถูกต้องที่จะนำไปสู่การขบปัญหาตามความต้องการ"*[7] โดยอาจารย์ป๋วยได้ย้ำว่า ในการมองปัญหาเศรษฐกิจนั้น *"เราย่อมต้องพิจารณาเรื่องต่าง ๆ ในกรอบแห่งความเป็นจริง และความเป็นจริงแห่งสังคมศาสตร์นั้น ย่อมสัมพันธ์กันเป็นลูกโซ่ จะพิจารณาเศรษฐกิจโดด ๆ หาได้ไม่"* ข้อเตือนใจนี้ ชี้ให้เห็นถึง**สัจนิยม** ในการศึกษาเศรษฐศาสตร์อย่างชัดเจน นั่นคือ นักศึกษาเศรษฐศาสตร์จะต้องมองให้ลึกซึ้งลงไปในชีวิตและสังคมของมนุษย์ที่เป็นจริง เราจึงจะเห็นแก่นแท้ของปัญหาเศรษฐกิจ

เราจะเห็นว่า ในการมองปัญหาเศรษฐกิจของอาจารย์ป๋วย หลักการของสัจนิยมเป็นหลักสำคัญของการวิเคราะห์ของอาจารย์ป๋วยด้วย ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนในการวิเคราะห์เรื่องปัญหาการพัฒนาชนบทของไทย อาจารย์ป๋วยได้วางเป้าหมายโดยเน้นหนักเรื่องเศรษฐกิจ เช่นเพิ่มรายได้ของชาวชนบท ในขณะเดียวกันได้เน้นเรื่องความเสมอภาคและความมั่นคงในชีวิตของชาวชนบทด้วย เพื่อให้ชาวชนบทได้พึ่งตนเองได้ สำหรับมาตรการต่าง ๆ ที่จะนำไปสู่เป้าหมายนี้ อาจารย์ป๋วยมิได้พิจารณาแต่เรื่องเศรษฐกิจอย่างเดียว หากแต่ยังชี้ให้เห็นมิติอื่น ๆ ที่จะช่วยแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของชนบท คือ

- ปรัชญาการพัฒนา
- การใช้วิทยาศาสตร์เพื่อชนบท
- การปรับปรุงระบบบริหารราชการเพื่อชนบท
- การรักษาสิ่งแวดล้อมในชนบท
- การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในชนบท
- การพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อชนบทและการสร้างงาน

---

[7] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, "เศรษฐศาสตร์บัณฑิตอันพึงปรารถนา," *เศรษฐทรรศน์*, หน้า 10.

- การปฏิรูปที่ดิน
- การบริการสังคมในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อชาวชนบท (นอกเหนือไปจากการบริการทางด้านปัจจัยการผลิต)[8]

เราจะเห็นว่า ปัจจัยทั้งหมดนี้ ล้วนเกี่ยวพันเป็นลูกโซ่ทั้งสิ้น ซึ่งรายละเอียดปรากฏอยู่ในข้อเขียนหลายชิ้นของอาจารย์ป๋วย ถ้าเราไม่มองอย่างเป็นระบบแล้ว การพัฒนาชนบทก็จะไม่มีความสมบูรณ์แบบ หรือบางทีอาจจะล้มเหลวก็ได้ ในกรณีเรื่องการพัฒนาชนบทนี้ เราจะรู้สึกได้อย่างชัดเจนว่า มหาวิทยาลัยของนักศึกษานั้นไม่ได้อยู่ที่คณะเศรษฐศาสตร์ หากแต่อยู่ที่ท้องไร่ท้องนา ท่ามกลางการศึกษาที่โต้ลมและพายุฝน ร่วมกับการปฏิบัติที่รับใช้ชีวิตของมวลชนในชนบท นี่คือปรัชญาที่อยู่เบื้องหลังโครงการอาสาพัฒนาชนบทของอาจารย์ป๋วยนั่นเอง ซึ่งทุกวันนี้ได้แปรเปลี่ยนมากลายเป็น "เพื่อรับใช้หน่วยงานราชการ" มากกว่า "รับใช้ชาวชนบทโดยตรง"

เศรษฐศาสตร์การเมืองเคยสอนไว้ว่า อุดมการณ์ย่อมแปรเปลี่ยนได้เสมอตามกาลเวลาและสรรพสิ่งที่เปลี่ยนไป

5. เสรีภาพและสันติประชาธรรม

เวลาเราศึกษาเศรษฐศาสตร์บริสุทธิ์ในรั้วมหาวิทยาลัย เรามักจะไม่ค่อยได้เห็นคำว่าเสรีภาพเท่าใดนัก แต่เราจะพบ "กลไกตลาดเสรี" อยู่บ่อย ๆ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าเศรษฐศาสตร์บริสุทธิ์มีความเชื่อมั่นว่า ระบบทุนนิยมแข่งขัน (competitive capitalism) เป็นการจัดองค์การทางเศรษฐกิจที่สามารถสร้างเสรีภาพทางเศรษฐกิจให้แก่ประชาชนได้โดยตรงอยู่แล้ว และนอกจากนี้ ระบบนี้ยังส่งเสริมเสรีภาพทางการเมืองอีกด้วย เพราะว่าทุนนิยมเสรีได้แยกอำนาจเศรษฐกิจออกจากอำนาจการเมืองอย่างสิ้นเชิงแล้ว กล่าวโดยสรุป ที่ไหนมีกลไกตลาดเสรี ที่นั้นก็มีเสรีภาพทางการเมือง

แต่อาจารย์ป๋วยคงจะไม่คิดเช่นนี้ เพราะในบทความและปาฐกถาหลายแห่งอาจารย์ป๋วยจะย้ำอยู่เสมอว่า เสรีภาพของประชาชน และการมีสิทธิ์ร่วมในทางการเมือง มักจะถูกปิดกั้นอยู่เสมอโดยกลุ่มพลังอำนาจที่ครอบงำสังคมไทย ถึงประเทศไทย

---

[8] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, "การหางานให้ชาวชนบททำ," ใน *เศรษฐทรรศน์*, หน้า 122–130 และ "จุดมุ่งหมายในการพัฒนาชนบท," ใน *เศรษฐทรรศน์*, หน้า 164.

จะมีระบบเศรษฐกิจเสรี แต่ก็ยังมีการใช้อำนาจที่ไม่เป็นธรรมปรากฏขึ้นอยู่เสมอ แผ่นดินที่มีระบบเผด็จการ ไม่มีจริยธรรม ไม่มีสันติประชาธรรม ในแผ่นดินนั้นเราจะไม่มีวันได้แก้ไขปัญหาความทุกข์ยากของประชาชนส่วนใหญ่ได้เลย[9]

ดังนั้นเศรษฐศาสตร์การเมืองของอาจารย์ป๋วย จึงมีลักษณะพิเศษเฉพาะไม่เหมือนใคร และไม่มีใครเหมือน นั่นคือ มีการกล่าวถึงหลักการของเสรีภาพ และวิธีการที่หลากหลายซึ่งจะนำสังคมไทยไปสู่เป้าหมายนี้ด้วย เศรษฐศาสตร์การเมืองจึงเป็นเรื่องของการศึกษาตัวคน ตัวมนุษย์ ที่ต้องการอิสรภาพและเสรีภาพ ทั้งนี้เพื่อคงไว้ซึ่งศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ท่ามกลางระบบเศรษฐกิจที่เต็มไปด้วยระบบกดดันต่าง ๆ นานา

อาจารย์ป๋วยอาจจะไม่ไปถึงข้อสรุปที่ว่า มนุษย์จะมีเสรีภาพที่แท้จริงได้นั้น มนุษย์จะต้องทำการเปลี่ยนแปลงระบบ ด้วยมือของตนเสียก่อน แล้วสร้างระบบใหม่ขึ้นมาที่สามารถเป็นหลักประกันให้แก่สันติประชาธรรมได้ แต่อาจารย์ป๋วยก็ได้มองเห็นว่า สภาพปัจจุบันและลักษณะของสังคมได้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ และก็จะมีการเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ สรรพสิ่งทั้งหลายมีแต่จะรุดก้าวหน้าไป ไม่มีพลังใด ๆ มาฉุดรั้งให้อยู่กับที่ได้เลย[10]

---

[9] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, "ความรับผิดชอบทางจริยธรรมกับความจำเป็นในการพัฒนาประเทศ," ใน *เศรษฐทรรศน์*, หน้า 199–222 และ *สันติประชาธรรม*, หน้า 58–64.

[10] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *เสียชีพอย่าเสียสิ้น* (กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย, 2517), หน้า 128–148.

บททดลองเสนอว่าด้วย ความคิดทางจริยศาสตร์ ของอาจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์*

พรชัย คุ้มทวีพร

"...จะเห็นได้ว่า เรื่องศีลธรรม คุณธรรมแห่งชีวิต และอุดมคติแห่งชุมชนนั้น หาใช่เป็นเรื่องจะบ่น หรืออภิปราย หรือสัมมนากันอย่างเดียวไม่ เป็นเรื่องที่จะเทิดทูนไว้ด้วยความประพฤติและการกระทำเป็นเยี่ยงอย่างกันมากกว่า..."

เสียชีพอย่าเสียสิ้น

ข้อจำกัดของหัวข้อ(ชื่อ)ของบทความคือ"ความคิดทางจริยศาสตร์" ซึ่งเป็นที่ถกเถียงกันมากว่า ตัวของความคิดเป็นสิ่งที่มีคุณค่า หรือ คุณค่าอยู่ที่ผลอันเนื่องมาจากความคิดนั้น ซึ่งหากยืนอยู่สุดโต่งทั้งสองข้างก็จะพบข้อจำกัดได้ไม่ยากนัก ดังที่เราได้พบบ่อย ๆ ว่า เรื่องราว แบบแผน โครงงานอันวิจิตรสวยหรู หาได้มีคุณประโยชน์แก่คนภายในสังคมแต่อย่างใดเลย หรืออีกด้านหนึ่งเราอาจพบว่า หลายสิ่งที่มีประโยชน์เป็นที่ยอมรับในสังคมอาจมีผู้โต้แย้งว่าเป็นเรื่องไร้ศีลธรรม(ไม่ดี) ในระดับแรกของปัญหานี้หากยืนอยู่จุดใดจุดหนึ่งก็จะมีข้อบกพร่อง ในระดับที่สอง การวิจารณ์แนวความคิดทางจริยศาสตร์ว่า มิได้วางอยู่บนรากฐานของการวิเคราะห์การคลี่คลายของสังคม ทำให้แนวความคิดนั้นไม่ได้กำเนิดและมีรากฐานอยู่บนความเป็นจริงของสังคม ก็เป็นสิ่งที่น่ารับฟัง

---

*บทความเรื่องนี้พิมพ์ครั้งแรกใน *วารสารธรรมศาสตร์* ปีที่ 13 ฉบับที่ 1 (มีนาคม 2527), หน้า 180–197.

ก่อนที่จะกล่าวถึงเนื้อเรื่องเฉพาะของบทความนี้ มีเนื้อหาทั่วไปที่ต้องกล่าวเกริ่นกันเสียก่อน นั่นคือ **จริยศาสตร์คืออะไร**

จริยศาสตร์เป็นแขนงของปรัชญาที่เกี่ยวข้องกับปัญหาอันเกี่ยวข้องกับตัวมนุษย์ เช่น ความดี ความยุติธรรม ความถูกต้อง เป็นต้น การขบคิดปัญหาดังกล่าวเป็นการหวนกลับมาขบคิดถึงตัวมนุษย์ ซึ่งก่อนหน้านั้นมนุษย์สนใจแต่โลกภายนอก เช่น การศึกษาปฐมธาตุ อันประกอบด้วยดิน น้ำ ลม ไฟ อีเทอร์ มิได้ศึกษาถึงตัวของมนุษย์เลย ในยุคต้น โสเครตีสเป็นผู้ตั้งคำถามประเภทนี้ ซึ่งเป็นการตอบโต้กับกระแสความคิดสัมพัทธนิยมของโปรธากอรัส : *"มนุษย์คือมาตรฐานวัดทุกสิ่ง"* ในด้านนี้เองที่มีคนเรียกโสเครตีส(หรือเพลโต)ว่าเป็นพวก objective idealism การถกเถียงอันน่าสนใจของโสเครตีสและยูไทโฟร เรื่องความยุติธรรม ความดี(สุทธิธรรมหรือศาสนธรรม) ซึ่งเป็นประเด็นที่น่าสนใจ แต่นั่นไม่ใช่ประเด็นที่ผู้เขียนจะกล่าวถึงในรายละเอียด

ในกระแสการถกเถียงอันไม่จบสิ้นของจริยศาสตร์ ซึ่งเป็นรากฐานของทฤษฎีทางจริยศาสตร์ยุคใหม่ ได้แยกให้เห็นความแตกต่างของ 2 แนวความคิด คือ non-consequentialist หรือ deontological theories และ consequentialist theories แนวความคิดแรกถือว่า การกระทำจะถูกต้องก็ต่อเมื่อเป็นไปตามกฎของหน้าที่ (ไม่ว่าผลที่ติดตามมาจะเป็นเช่นไรก็ตาม) ส่วนแนวความคิดที่สองถือว่า การกระทำหรือกฎจะถูกต้องก็ต่อเมื่อก่อให้เกิดผลดีที่มีปริมาณสูงที่สุด[1] ตัวแทนที่จัดเป็นแนวความคิดแรก คือ แนวความคิดของค้านท์ (Immanuel Kant, 1724 - 1804) ในงานชื่อ *The Foundations of the Metaphysics of Morals* และ *Critique of Practical Reason* ส่วนแนวความคิดที่สอง มีตัวแทนที่ทรงอิทธิพลคือ มิลล์ (John Stuart Mill, 1806 - 1873) ในงานชื่อ *Utilitarianism* เป็นต้น

แนวความคิดทางจริยศาสตร์ของคนในยุคหลัง มักได้รับอิทธิพล และเลือกสรรข้อดีในแนวความคิดก่อนหน้า และผสมผสานความคิดนั้นเป็นหลักยึดหรือปรัชญาชีวิตของแต่ละคน หากถามคนผู้นั้นว่า ปรัชญาชีวิตนั้นได้รับอิทธิพลมาจากไหนบ้าง ก็คงต้องใช้เวลานานในการแยกแยะถึงแหล่งที่มา หรืออาจจะเป็นไปได้ว่า หาคำตอบไม่ได้

---

[1]Tom L. Beauchamp, *Philosophical Ethics: An Introduction to Moral Philosophy* (New York: McGraw-Hill Book Company, 1982), p. 109.

กลับมาเข้าเรื่องที่ผู้เขียนตั้งเอาไว้ คือ แนวความคิดทางจริยศาสตร์ของอาจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ซึ่งได้แสดงไว้ในงานต่าง ๆ ในทัศนะของผู้เขียนเห็นว่า มีความสอดคล้องและต่อเนื่องกัน งานที่แสดงความคิดในเรื่องนี้ชัดที่สุด น่าจะเป็น "อุดมคติ" ใน *อุดมคติ: รวมปาฐกถาของมูลนิธิโกมล คีมทอง* ซึ่งอาจารย์ป๋วยได้แสดงปาฐกถาว่า

"...คนเป็นอันมากทุกวันนี้ เปรียบได้เสมือนว่าวที่ขาดลอย ไม่ว่าลมจะพัดพาไปทิศทางใด ก็ลอยไปตามลม พอหมดแรงลม ก็ตกสู่พื้น บางคนเปรียบเสมือนเรือที่ปราศจากหางเสือ มีกำลังอยู่ในตัวของตัวเอง เดินไปได้เสมอ แล้วแต่คลื่นลมจะพาไป เป็นเรือที่จะไม่ขวางลำเมื่อน้ำเชี่ยว คนชนิดนี้มีชีวิตอยู่ตามบุญตามกรรม มีช่องทางใดที่ง่าย ที่จะเอาตัวรอด ที่จะได้ประโยชน์ส่วนตัว ก็เสาะแสวงช่องทางนั้น ไม่ได้ใฝ่แสวงวิถีทางอันนำไปสู่สิ่งประเสริฐ ซึ่งเป็นความหมายแห่งอุดมคติ ...อุดมคตินั้นคือ หลักการทั้งหลายที่เราอาจจะมีอยู่ในใจและยึดมั่นอยู่ ถือเป็นข้อปฏิบัติและแนวทางของความประพฤติของเรา"[2]

"...จะเห็นได้ว่า เรื่องศีลธรรม คุณธรรมแห่งชีวิต และอุดมคติแห่งชุมชนนั้น หาใช่เป็นเรื่องที่บ่น หรืออภิปราย หรือสัมมนากันอย่างเดียวไม่ เป็นเรื่องที่จะเกิดทูนได้ด้วยความประพฤติ และการกระทำเป็นเยี่ยงอย่างกันมากกว่า..."[3]

จากลักษณะการกล่าวนำโดยพูดถึงปัญหาที่ประสบอยู่ในปัจจุบันและสิ่งที่จะชักนำมาใช้ในการแก้ไข ปัญหาที่สำคัญในจุดนี้คือ **อุดมคติ หรือ วิถีอันนำไปสู่สิ่งประเสริฐคืออะไร** อาจารย์ป๋วยได้ขยายความต่อไปว่า อุดมคติหรือวิถีอันนำไปสู่สิ่งประเสริฐนั้น ต้องมีลักษณะสำคัญคือ ต้องอยู่บนฐานอันแน่นแฟ้นแห่งความจริง ความงาม และความดี สิ่งใดเล่าเป็นความดี ข้อนี้จะนิยามไปก็รังแต่จะบกพร่องด้วยถ้อยคำที่จะใช้ แต่เราทุกคนมี สติสัมปชัญญะ หรือ มโนธรรม ที่จะเตือนเราว่า อะไรดี อะไรไม่ดี จะแตกต่างกันบ้างก็แต่ในเรื่องปลีกย่อย แต่พอจะจับเป็นยุติได้ ความดีที่ว่านี้ได้แก่ความดีสำหรับส่วนรวมของสังคม มิใช่ความดีแต่เฉพาะตัว "ธรรมะเป็นสิ่งค้ำจุนโลก" ไม่ใช่ "ธรรมะเป็นสิ่งค้ำจุนปัจเจกชน" แต่ถ้าจะมีผลอยู่บ้างในด้านที่ "ธรรมย่อมคุ้มครองผู้รักษา ผู้ประพฤติธรรม" การทำประโยชน์แก่คนหมู่มาก ย่อมจัดเป็นความดีแน่[4]

---

[2]ป๋วย อึ๊งภากรณ์, "อุดมคติ," ใน *อุดมคติ: รวมปาฐกถาของมูลนิธิโกมล คีมทอง*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ, 2525), หน้า 18–19.

[3]ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *เสียชีพอย่าเสียสิ้น* (กรุงเทพฯ, 2517), หน้า 76.

[4]ป๋วย อึ๊งภากรณ์, "อุดมคติ," อ้างแล้ว, หน้า 20–21.

จุดนี้มีประเด็นที่น่าสนใจมาก 2 ประเด็นคือ

1. intuitive concept เรื่องความดีของแต่ละคน
2. ความดีที่เป็นการทำประโยชน์ต่อส่วนรวม (สังคม)

ในประเด็นแรก การเสนอ intuitive concept เรื่องความดีซึ่งก็คือ เป็นมโนทัศน์ที่มีโดยมิได้เกิดจากการสั่งสอนด้วยข้อมูลประจักษ์ หรือการคิดโดยตรรกะในทางเหตุผล หากอาจารย์ป๋วยนิยามความดีออกมา คงต้องประสบกับปัญหาของ G.E.Moore เรื่อง Open question argument และ Naturalistic fallacy[5] แต่การเสนอว่า ทุกคนที่มีสติสัมปชัญญะ จะรู้ได้ว่า อะไรดี อะไรไม่ดี ทำให้ต้องอธิบายต่อไปว่า "หมายความว่าอย่างไร" เพราะหากการกระทำที่เป็นแบบถูกกำหนด ไม่ว่าจะโดยโลกภายนอกหรือเป็นการกำหนดจากภายใน (สัญชาตญาณ) แล้ว มโนทัศน์เรื่อง "ความดี" ก็ไร้ความหมาย ทั้งนี้เพราะเมื่อกล่าวถึงการทำดีหรือชั่ว เป็นการสมมติล่วงหน้าว่า มนุษย์เลือกกระทำการได้และเสวยผลแห่งการกระทำของตน (ตามที่เลือกกระทำ)

อาจารย์ป๋วยได้อธิบายเรื่อง "ความมีสติสัมปชัญญะ" ว่า

> *"ผู้ที่มีอุดมคติและยึดมั่นในอุดมคตินั้น ย่อมเป็นผู้ที่หมั่นพิจารณาตนเอง สอบสวนตนเองอยู่เสมอ มิได้มีความประมาท เพราะมายาความลุ่มหลงในโลกและสังคมนั้น มีหนาแน่นอยู่ทั่วไป ถ้าเผลอตัวสักพริบตาเดียว ก็อาจจะพลัดตกไปในห้วงแห่งกิเลสตัณหาและความโลภได้โดยง่าย"*[6]

---

[5]ปัญหานี้เป็นเรื่องที่อยู่ในขอบเขตของ "อภิจริยศาสตร์" (Metaethics) G.E. Moore มีชื่อโด่งดังจากการยกปัญหานี้ ตัวอย่างเช่น ถ้าเรานิยามให้ ความดีคือการทำเพื่อประโยชน์ของมหาชน และเราตั้งคำถามว่า การทำเพื่อประโยชน์ของมหาชนดีหรือไม่ แล้วมีความหมาย (มีความหมาย คือ สามารถตอบได้ว่าดีหรือไม่ดี) นั่นแสดงว่า การนิยามความดีนี้ยังไม่เพียงพอ หรือขาดเนื้อหาสาระไปบางส่วน ต่างกับตัวอย่างที่ว่า คนโสดคือคนที่ยังไม่แต่งงาน การถามว่าคนที่ยังไม่แต่งงานเป็นคนโสดไหม คำถามนี้ไร้ความหมาย หรือกล่าวว่าไม่น่าถามต่อ แสดงว่าคนโสด และคนที่ยังไม่แต่งงานครอบคลุมกินความกันพอดี ต่างกับความดีไม่เท่ากับการทำเพื่อประโยชน์มหาชน การไม่เห็นปัญหานี้ ถือว่าเป็นข้อผิดพลาด (fallacy) เกี่ยวกับประเด็นนี้ดูรายละเอียดจาก G.E. Moore, *Principia Ethica* (Cambridge, England : Cambridge University Press, 1903), pp. 10, 12, 13, 14 และ 16.

[6]ป๋วย อึ๊งภากรณ์, "อุดมคติ," อ้างแล้ว, หน้า 21.

นอกจากนี้ ยังต้องมีคุณสมบัติอื่นประกอบอีกคือ

"...ในความประพฤติดี ประพฤติชอบนี้...จะต้องทรงไว้ซึ่งความกล้าหาญเข้มแข็งเฉพาะอย่างยิ่งในกาลเทศะปัจจุบัน ซึ่งเต็มไปด้วยความลุ่มหลง เห็นผิดเป็นชอบทั่วไป แต่ไม่ควรจะลืมว่า ถ้าได้ปฏิบัติให้เกิดผลลัพธ์ทั้งสี่ประการแล้ว ความกลัวนานาประการจะขจัดหายได้โดยง่าย และความกล้าหาญจะเกิดขึ้นแทน... จงรักษาความดีไว้ให้มั่น เสมือนเกลือรักษาความเค็มไว้ได้ และขอให้ยึดมั่นเถิดว่า ใครจะประพฤติอย่างไร ร่ำรวยอย่างไร จะชักชวนให้เราทำอะไรที่ไม่ชอบก็ตาม เราจะปฏิบัติของเราเต่ในทางที่ชอบธรรม..."[7]

นั่นก็คือในประเด็นนี้ แนวความคิดของอาจารย์ป๋วย จึงอาจเปรียบได้กับแนวความคิดของค้านท์[8] ที่เป็นแบบมโนธรรมสมบูรณ์ ซึ่งสำหรับอาจารย์ป๋วยแล้ว "อุดมคติ"

---

[7] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *สันติประชาธรรม* (กรุงเทพฯ, 2517), หน้า 161.

[8] แนวความคิดด้านจริยศาสตร์ของค้านท์แสดงออกในงาน 2 ชิ้นคือ *Critique of Practical Reason* และ *The Foundations of the Metaphysics of Morals* ซึ่งอาจจะสรุปเป็นแนวความคิดโดยย่อได้ดังนี้

ค้านท์ถือว่า

"ไม่มีอะไรในโลกนี้ หรือแม้กระทั่งภายนอกโลกนี้ ที่เราจะคิดได้ว่าเป็นสิ่งที่ดีโดยปราศจากเงื่อนไขนอกจากเจตนาดี" และในขณะที่ทุกสิ่งในธรรมชาติได้เคลื่อนไหวไปตามกฎของธรรมชาติ เฉพาะชีวิตที่มีเหตุผลเท่านั้น เช่น มนุษย์ที่มีคุณสมบัติพิเศษ **เจตนา** ที่จะกำหนดให้การกระทำเป็นไปตามมโนทัศน์ของกฎหรือตามหลักการ ซึ่งหากเป็นไปในลักษณะการเช่นนี้แล้ว เอกภาพของการกระทำซึ่งถูกกำหนดโดยเจตนาอันมีลักษณะอัตวิสัยแห่งความบังเอิญและกฎ(ทางศีลธรรม)ที่ปลอดพ้นจากความโน้มเอียงต่าง ๆ อันทำให้กฎนี้มีลักษณะภววิสัยโดยจำเป็นได้บังเกิดขึ้น ผลที่ติดตามมาคือ การกระทำนี้เป็นการกระทำที่เรียกว่าดี เจตนานี้เป็นคำสั่ง (imperative) ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ของกฎภววิสัยของศีล-ธรรมทั่วไปกับความไม่สมบูรณ์ของอัตวิสัยแห่งเจตนาของชีวิตที่มีเหตุผล เช่นเจตนาของมนุษย์ที่ค้านท์กล่าวว่า เจตนาของมนุษย์มีลักษณะอัตวิสัยและไม่สมบูรณ์นั้น เนื่องจากมีกิเลสตัณหามากมายที่ทำให้มนุษย์ลุ่มหลงได้ และในขณะนั้นเขาได้กลายเป็นทาสที่ไร้สติสัมปชัญญะต่อความโน้มเอียงตามธรรมชาติ (ที่ติดตัวมนุษย์มา) ตราบใดที่มนุษย์ยังมีศีลธรรม เขาก็เป็นชีวิตที่มีสติสัมปชัญญะ และด้วยเหตุฉะนี้ เขาจึงมี**เสรีภาพ** ที่เขามีเสรีภาพนั้น George Novack อธิบายว่า เพราะเจตนาของเขามีเสรี เพราะในขณะนั้นปราศจากพันธนาการของความจำเป็นตามธรรมชาติ และได้บรรลุถึงซึ่งแก่น

เป็นหลักค้ำจุนโลก เป็นป่านที่ผูกยึดว่าว เป็นหางเสือที่ควบคุมทิศทางเรือ เป็นหน้าที่ที่จะต้องเทิดทูนโดยการปฏิบัติ เป็นสิ่งที่ต้องคิดใคร่ครวญด้วยเหตุผล ต้องมีการตัดสินใจโดยอิสระซึ่งแสดงถึงเสรีภาพของมนุษย์ (ที่จะเลือก) เป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์มีความแตกต่างกันกับสิ่งที่ปราศจากชีวิต หรือเครื่องยนต์กลไก หรือสัตว์เดรัจฉาน... เสรีภาพทำ

แท้ของสิ่งต่าง ๆ (Noumenal Self) ด้วยเหตุฉะนี้ สำนึกแห่งหน้าที่ได้ทำให้เขายอมขึ้นต่อความจำเป็นของเหตุผล (อาจใช้สติสัมปชัญญะ) [George Novack, *Humanism and Socialism* (New York;1973), p. 82]

ค้านท์ถือว่าตามหลักทางศีลธรรม การกระทำที่มีค่าทางศีลธรรมก็คือ การกระทำที่กระทำตามหน้าที่ แต่การกระทำตามหน้าที่นี้มิใช่เป็นลักษณะการที่ถูกกำหนดให้ทำหากแต่เกิดจาก**เจตนา**ที่ผู้กระทำเลือก โดยใช้เหตุผลที่ปราศจากความโน้มเอียงที่จะกระทำเช่นนั้น และแน่นอนว่าเขามีสิทธิ์ที่จะเลือกไม่กระทำก็ได้ [Roziel Abelson, "History of Ethics," *Encyclopedia of Philosophy,* edited by Paul Edwards (New York: The Macmillan Company & The Free Press, 1967), vol. 3, p. 96] ดังนั้น "หน้าที่" เป็นความจำเป็นของการกระทำอันเนื่องมาจากการเคารพ และ "การเคารพ" หมายความว่า เป็นการตระหนักถึงเจตนาที่ต้องปฏิบัติตามกฎโดยปราศจากการแทรกแซงของอิทธิพลอื่น ๆ ต่อจิตใจในขณะนั้น

ดังนั้นจะเห็นว่า ค้านท์ตัดสินการกระทำใดดีหรือไม่ ไม่ได้สนใจที่ผลลัพธ์จะออกมาเช่นไร แต่ดูที่เจตนาของผู้กระทำว่า ทำตามมโนทัศน์ของกฎศีลธรรมหรือไม่ การกระทำที่ดีมีคุณค่าในตัวเอง (intrinsic) กฎศีลธรรมของค้านท์ไม่มีเนื้อหา ไม่มีเงื่อนไข แต่มีลักษณะทั่วไปของกฎ (Universality of Law) นั่นก็คือ การสั่งว่าจงกระทำเฉพาะการกระทำที่ขอบเขตของมันสามารถทำให้กลายเป็นกฎทั่วไปได้

ข้อโต้แย้งต่อค้านท์ที่หนักหน่วงและรุนแรง ดูเหมือนจะเป็นของ Bertrand Russell ที่ว่า ด้วยกฎศีลธรรมของค้านท์ เราสามารถประณามการกระทำ เช่นปล้นชิงฆาตกรรม ว่าผิดได้ แต่ทว่ามีการกระทำบางอย่างที่ค้านท์ต้องคิดว่า ผิดอย่างแน่นอน แต่ไม่สามารถแสดงว่า ผิดได้ตามหลักการอันนี้ ตัวอย่างเช่น การฆ่าตัวตาย มันค่อนข้างจะเป็นไปได้ที่จะมีคนที่เศร้าโศกมาก ๆ ปรารถนาที่จะให้ทุกคนฆ่าตัวตาย ดังนั้นรัสเซลล์จึงสรุปว่า อันที่จริงแล้วข้อเสนอ (เรื่องกฎทั่วไป) ของค้านท์ ได้ให้เกณฑ์ทางศีลธรรมที่จำเป็น แต่ทว่ายังไม่เพียงพอ หากต้องการเกณฑ์ที่มีความพอเพียงแล้วละก็ เราควรจะละทิ้งทรรศน์อันเป็นรูปแบบนามธรรมของค้านท์ และพิจารณาถึงผลที่ติดตามมาบางส่วนของการกระทำ [Bertrand Russell, *History of Western Philosophy* (London: Unwin Paperbacks, 1981), p.684]

จุดที่น่าสนใจ คือ การเลี่ยงจุดอ่อนอันนี้ในแนวความคิดของอาจารย์ป๋วย โดยอาศัยพุทธศาสนา และบางส่วนของแนวความคิดแบบประโยชน์นิยม มาประกอบ ซึ่งจะกล่าวถึงในบทความต่อไป

ให้มนุษย์เราสามารถเลือกจุดหมาย และวิถีทางแห่งชีวิตและการประกอบกิจของตนได้ตามชอบใจ[9]

ในประเด็นที่สอง การเสนอว่า ความดีที่เป็นการทำประโยชน์ต่อส่วนรวม ซึ่งผู้เขียนขอแยกแยะการวิเคราะห์เป็น 2 ข้อ คือ

1. ความหมายของคำว่า สังคมคืออะไร องค์ประกอบและความสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่าง ๆ ความจำเป็นของแบบความสัมพันธ์นั้น ๆ

2. การประสานในทางเหตุผล และการกระทำของปัจเจกบุคคลตามอุดมคติเข้ากับสังคม

ในข้อแรก ผู้เขียนพบว่า อาจารย์ป๋วยได้สะท้อนความคิดนี้ออกมาอย่างมีอารมณ์ขันในจดหมายจาก นายเข้ม เย็นยิ่ง ถึง ผู้ใหญ่บ้านไทยเจริญ ชื่อนายทำนุ เกียรติก้อง ซึ่งมีข้อความดังนี้

"เรียน พี่ทำนุ ที่รักใคร่นับถือเป็นส่วนตัว

"สักสองปีเศษ ก่อนที่ผมจะได้จากหมู่บ้านไทยเจริญที่รักของเรามาอยู่ห่างไกล พี่ทำนุในฐานะผู้ใหญ่บ้าน ได้จัดการสองอย่างที่ผมและใคร ๆ เห็นว่ามีคุณค่าอย่างยิ่งสำหรับหมู่บ้านเราโดยเฉพาะสำหรับอนาคตของชาวไทยเจริญ คือ ได้จัดการให้มีกติกาหมู่บ้านเป็นข้อบังคับสูงสุด แสดงว่าต่อไปนี้ชาวบ้านไทยเจริญจะสามารถยึดกติกาเป็นหลักในการดำเนินชีวิต ซึ่งดีกว่า และทำให้เจริญกว่าที่จะปกครองกันตามอำเภอใจของคนไม่กี่คน กับเปิดช่องทางให้มีการเปลี่ยนแปลงผู้ปกครองหมู่บ้านได้โดยสันติวิธี นั่นอย่างหนึ่ง กับอีกอย่างหนึ่ง พี่ทำนุได้อำนวยให้ชาวบ้านเลือกกันขึ้นมาเป็นปากเสียงแทนกัน ผู้ได้รับเลือกก็รวมกันเป็นสมัชชาหมู่บ้าน มีอำนาจหน้าที่พิจารณาระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ สำหรับหมู่บ้านของเรา โดยยึดหลัก ประชาธรรม คือ ธรรมเป็นอำนาจ– ไม่ใช่อำนาจเป็นธรรม–และธรรมเกิดจากประชาชน รวมความว่า อำนาจสูงสุดมาจากธรรมของประชาชนในหมู่บ้านไทยเจริญทั้งหมู่

"เมื่อกติกาหมู่บ้านถือกำเนิดมาแล้วก็ดี และเมื่อมีสมัชชาหมู่บ้านขึ้นแล้วก็ดี ผมเองก็ไม่แน่ใจนักว่า กติกาทุกข้อจะถูกใจผม และไม่แน่ใจว่า สมาชิกของสมัชชาทุกคนเป็นคนดี

---

[9] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *เสียชีพอย่าเสียสิ้น*, หน้า 131.

แต่ผมก็ยังนิยมยินดีในท่านผู้ใหญ่ทำนุ เกียรติก้อง ที่ได้อุตสาหะสร้างสรรค์ให้มีกติกา ดีกว่าไม่มี และให้มีสมัชชา ดีกว่าไม่มี..."[10]

ข้อความที่ผู้เขียนยกมานี้ สะท้อนให้เห็นว่า อาจารย์ป๋วยให้ภาพสังคมที่ประกอบด้วยประชาชน สังคมที่ดีต้องมีกติกาที่กำหนดมาจากสมัชชาที่เป็นตัวแทนของประชาชน การเปลี่ยนแปลงภายในสังคมเกิดจากประชาชน ซึ่งอาจารย์ป๋วย เรียกว่า **ประชาธรรม** และเป็นไปในทาง **สันติ** อันเป็นที่มาของคำว่า **สันติประชาธรรม** นั่นเอง

อาจารย์ป๋วยได้ขยายความเกี่ยวกับ**ประชาธรรม** ต่อไปอีกว่า

"เป็นคำที่ผมต้องการใช้มากกว่าประชาธิปไตย เพราะในวงการเมืองนั้น คำว่า "ประชาธิปไตย" ใช้กันจนเฝือ เช่นในโรงเรียนไทยสอนว่า ประเทศไทยเป็นเสรีประชาธิปไตย อีกประการหนึ่ง การเป็นประชาธิปไตยนั้น ถ้าไม่อาศัยหลักธรรมแล้ว ย่อมไม่สมบูรณ์และบกพร่องแน่ เพราะถึงแม้ว่าเราจะปกครองกันด้วยเสียงข้างมาก ถ้าเสียงข้างมากโน้มเอียงไปในเชิงพาลแล้ว ก็ต้องเปิดโอกาสให้แก่เสียงข้างน้อยสามารถถกเถียงเรียกร้องให้มีสิทธิแสดงความเห็นได้ จึงเป็นธรรม"[11]

"จริงอยู่ในระบอบประชาธิปไตยนั้น บุคคลทั้งหลายย่อมมีความคิดเห็นแตกต่างกันอยู่เป็นธรรมดา... ถ้าถือหลักสามัคคีโดยมั่นคงแล้ว จะต้องยอมให้มีการวิพากษ์วิจารณ์และตำหนิต่าง ๆ โดยเสรี โดยคำนึงเสียว่าเป็นการช่วยกันติเพื่อก่อ เพื่อประโยชน์แก่มหาชน"[12]

"จุดหมายปลายทาง คือ สิทธิเสรีภาพของประชาชนทางการเมือง ซึ่งเราเรียกว่า ประชาธรรม... ประชาธรรมย่อมสำคัญที่ประชาชน ถ้าประชาชนไม่ต้องการประชาธรรม ก็ไม่มีทางที่ใครจะหยิบยื่นให้ ฉะนั้นจุดเริ่มต้น และจุดหมายสุดท้าย คือ ประชาชนชาวไทย สิทธิเสรีภาพของประชาชนชาวไทย"[13]

---

[10] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *สันติประชาธรรม*. หน้า 52–53.

[11] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *แนวทางสันติวิธี: ทางเลือกของคนไทยหลัง 6 ตุลาคม* (กรุงเทพฯ, 2521), หน้า 24.

[12] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *สันติประชาธรรม*, หน้า 46.

[13] เพิ่งอ้าง, หน้า 61.

"และถ้ายึดมั่นในหลักประชาธรรมแล้ว ไม่มีวิธีอื่นใดเพื่อให้ได้มาซึ่งประชาธรรม นอกจากสันติวิธี การใช้อาวุธขู่เข็ญ ประหัตประหารกันเพื่อประชาธรรมนั้น แม้จะสำเร็จ อาจจะได้ผลก็เพียงชั่วครู่ชั่วยาม จะไม่ได้ประชาธรรมถาวร... สันติวิธีเพื่อประชาธรรมนั้น...ต้องระกำลำบาก ต้องมานะอดทนเด็ดเดี่ยว ต้องอาศัยความกล้าหาญมากกว่าผู้ที่ใช้อาวุธ เพราะมือเปล่าต้องเผชิญกับอาวุธ...สรุปความว่า สันติวิธีเป็นวิธีเดียวเพื่อประชาธรรมถาวร คงต้องใช้เวลานาน คงต้องเสียสละ คงต้องกล้าหาญเด็ดเดี่ยวเป็นพิเศษ คงเป็นที่เย้ยหยันของผู้อื่น แต่ถ้ามั่นในหลักการจริงความมานะอดทนย่อมตามมาเอง"[14]

จะพบว่า มีความพยายามประสาน **หลักธรรม** เข้ากับ **หลักมหสุข**[15] เช่น ประโยชน์ของมหาชนบนพื้นฐานของธรรมะ เป็นต้น ซึ่งในประเด็นนี้จะกล่าวอีกครั้งในข้อ

---

[14] เพิ่งอ้าง, หน้า 59-61.

[15] แนวความคิดนี้ได้ถูกตีความครั้งแรกจากจริยธรรมของคริสเตียน ที่มีรากฐานบนมหิทธานุภาพอันศักดิ์สิทธิ์และกฎธรรมชาติโดย William Paley ในงานชื่อ *Principle of Moral and Political Philosophy* Paley ถือว่าพื้นฐานของความดีคือความพึงพอใจหรืออัตถประโยชน์ (utility) เขาถือว่า หน้าที่ทางศีลธรรมและผลประโยชน์ส่วนบุคคลได้เกิดขึ้นพร้อมกัน ทั้งนี้เพราะพระเจ้าที่ทรงมหิทธานุภาพได้ทรงบัญชามนุษย์โดยผ่านพระคัมภีร์ และด้วยการกระตุ้นของมโนธรรมเพื่อแสวงหาความดีของส่วนรวมเช่นเดียวกับความสุขของเรา ดังนั้นพันธะทางศีลธรรมจึงถูกค้ำจุนทั้งโดยความพึงพอใจตามธรรมชาติในความผาสุกของบุคคลอื่น ๆ และโดยความหวาดกลัวการลงโทษอันศักดิ์สิทธิ์ที่ทำให้คนที่มีเหตุผลแต่เห็นแก่ตัว ได้มีเหตุผลที่ถูกต้อง สละความพึงพอใจของเขาเพื่อความดีของส่วนรวม [Abelson, "History of Ethics," op. cit., p. 96] แต่แนวความคิดของ Paley ไม่ได้รับความนิยมนัก ผู้เขียนขอพักไว้เพียงเท่านี้

กระแสหลักของแนวความคิดแบบประโยชน์นิยม ได้ก่อกำเนิดจาก 2 นักคิดคือ Jeremy Bentham (1748 - 1832) และ James Mill ได้วิพากษ์วิจารณ์สถาบันทางสังคมด้วยแนวคิดของประโยชน์นิยม : *"ความสุขปริมาณมากที่สุด เพื่อคนจำนวนมากที่สุด"* ซึ่งได้ก่อให้เกิดการปฏิรูปทางด้านกฎหมายในเวลาต่อมา

ในงานอันทรงอิทธิพลของ Bentham ที่ชื่อ *Introduction to the Principles of Morals and Legislation* เขาได้วางรูปแบบของทฤษฎีทางจริยศาสตร์และธรรมศาสตร์ เขาได้พยายามใช้แนวความคิดวิทยาศาสตร์แบบพิสูจน์ให้เห็นจริงได้ (verifiable) มาประยุกต์กับทฤษฎีของเขา ดังนั้น มาตรฐานการประเมินคุณค่าจึงมีลักษณะเป็นแบบเชิงปริมาณ

ที่สอง เต่ประเด็นที่ต้องต่อเติมเสริมความออกไปอีก คือเนื้อหา–สาระของ "ประชาธิปไตย" ที่ฟังดูอาจจะ**เหมือนกับเข้าใจ** แต่ "ประชาธิปไตย" ของแต่ละคนจะเหมือนกันกระนั้นหรือ เพื่อตัดปัญหาในเรื่องนี้ อาจารย์ป๋วยได้อรรถาธิบายไว้ว่า

สมมติฐานของประโยชน์นิยมได้อาศัยลักษณะทั่วไปทางจิตวิทยาที่ว่า การกระทำทุกอย่างของมนุษย์ได้รับการกระตุ้นโดยความปรารถนาซึ่งความพึงพอใจและการเกลียดชังความเจ็บปวด นั่นก็คือ มนุษย์ถูกกำหนดโดย 2 องค์อธิปัตย์: *"ความเจ็บปวดและความสุข"* [Ibid., p. 97]

ดังนั้น ความดีก็คือความปรารถนาซึ่งความสุขนั่นเอง ในทัศนะของมิลล์ ความสุขไม่มีความต่างกันทางคุณภาพ ทำให้ถูกวิพากษ์วิจารณ์มากว่า เป็นการลดคุณค่าของมนุษย์ลงไปอยู่ในระดับของสัตว์ แต่ต่อมามิลล์ก็ได้พัฒนาความคิดต่อไปว่า ความสุขมีความแตกต่างกันทางคุณภาพ

แนวความคิดนี้ได้รับการพัฒนาให้ละเอียดซับซ้อนที่สุดในยุคของมิลล์ มิลล์ได้เสนอ**กฎมหสุข** (Greatest Happiness Principle) ว่า การกระทำจะถูกต้องเมื่อการกระทำนั้นมีแนวโน้มที่ส่งเสริมให้เกิดความสุข และผิดเมื่อมีแนวโน้มไปส่งเสริมสิ่งที่ตรงกันข้ามกับความสุข [John Stuart Mill, "Utilitarianism," in *Utilitarianism, On Liberty, Essay on Bentham,* edited by Mary Warnock (Great Britain: William Collin, Sons and Co., Ltd., 1982), p. 257] ซึ่ง Milton Fisk ได้วิเคราะห์ไว้ดังนี้

> ...มนุษย์ทุกคนถูกมองว่า มีความปรารถนาที่แน่นอนจำนวนหนึ่ง มีการกระทำเพื่อก่อให้เกิดความพึงพอใจแก่ความปรารถนานี้ การกระทำมีค่า "อัตถประโยชน์" ที่ก่อให้เกิด "ความสุข" ในปริมาณที่แน่นอน การกระทำเดียวกันมีค่าอัตถประโยชน์แตกต่างกันในต่างบุคคล เพราะบุคคลที่แตกต่างกันมีความปรารถนาที่ต่างกัน...

เพราะฉะนั้น ปริมาณรวมของความสุขที่เกิดจากบุคคลที่ต่างกันจำนวนหนึ่ง โดยการกระทำที่แน่นอนอันหนึ่ง สามารถนำมาเทียบเคียงกันได้ [Milton Fisk, *Ethics and Society: A Marxist Interpretation of Value* (Great Britain, 1980), p. 58] (และยิ่งกว่านั้น) ความสุขของ(การตอบสนอง)ความปรารถนาที่แตกต่างกันและในบุคคลที่แตกต่างกัน จะต้องเป็นสิ่งที่สามารถนำมาเทียบกันได้ [Ibid., p. 59]

จะเห็นว่า มิลล์วัดคุณค่าของการกระทำที่ดีโดยดูจากผลที่เกิดขึ้น ไม่ใช่ดูจากเจตนา ดังตัวอย่างที่ดีที่สุดของเขาคือ การที่คน ๆ หนึ่งทรยศต่อเพื่อนที่ไว้วางใจ เขาถือว่าเป็นความผิด แม้ว่าที่เขาทำไปนั้นจะเป็นการทำเพื่อเพื่อนคนที่สามด้วยพันธะที่เหนือกว่า [Mill, op. cit., p. 270] อย่างนี้ชี้ว่าเจตนาเป็นมาตรฐานวัดที่ไม่เพียงพอ นั่นก็คือ การสรุปว่าผลสุดท้ายแห่งการกระทำโดยจำเป็นได้กลายมาเป็นมาตรฐานแห่งศีลธรรม [Ibid., p. 263]

"...ประชาธิปไตยเป็นสิ่งที่ไม่สามารถสอนในชั้นเรียนได้เลย ผมไม่แคร์นักกับรูปแบบประชาธิปไตยที่จะมีขึ้นในประเทศผม มันจะต้องเหมาะกับสภาพและความเป็นมาทางวัฒนธรรมของประเทศของผม ประชาธิปไตยแบบตะวันตก ประชาธิปไตยวิถีทางรัฐสภาในตะวันตก อาจจะไม่เหมาะกับเรา ผมเห็นด้วยอย่างนั้น ขอให้เราได้มีเสรีภาพที่จะค้นคว้าแสวง

มิลล์เสนอว่า มีความแตกต่างทางคุณภาพของความสุข (ซึ่งก็เท่ากับเป็นการวิจารณ์เบนแธม) เขาเสนอว่า มันเป็นสิ่งประเสริฐกว่าที่จะเป็นมนุษย์ที่ไม่พึงพอใจมากกว่าการเป็นสุกรที่พึงพอใจ เป็นโสเครตีสที่ไม่พึงพอใจดีกว่าการเป็นคนโง่ที่มีความพึงพอใจ [Ibid., p. 260]

ผู้เขียนจะขอขมวดแนวความคิดนี้เสียก่อนที่จะยืดยาวไปกว่านี้ จุดสำคัญที่สุดของแนวคิดนี้คือการเสนอว่า เป้าหมายของชีวิตทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นอะไรก็แล้วแต่ หากเราทำการวิเคราะห์แล้วจะพบว่า เป็นวิถีทางที่นำเราไปสู่ความสุข หรือหากปราศจากมันแล้วทำให้เกิดทุกข์ [p. 292] ซึ่งบางครั้งเราคิดว่า เป้าหมายนั้นสิ้นสุดในตัวเอง แต่ที่จริงแล้วมิใช่เช่นนั้น มิลล์อธิบายว่า โดยจุดกำเนิดของมันแล้ว มันเป็นเพียงวิถีทางไปสู่เป้าหมายที่แท้จริงก็คือ ความสุขนั่นเอง [pp. 289-290] และในหน้า 289 มิลล์อธิบายว่า ที่เราคิดว่ามโนธรรมเป็นเป้าหมายในตัวเองนั้นเป็นข้อเท็จจริงทางจิตวิทยา

ข้อวิจารณ์แนวความคิดของมิลล์มีมากมาย และที่แหลมคมที่สุดดูเหมือนจะเป็นของ Fisk ที่แจกแจงรายละเอียดและสรุปว่า มันเป็นเพียงแนวคิดที่เป็นแบบสัมพัทธ์ [Fisk, op. cit., p. 59] ไม่สามารถใช้เป็นวิถีชีวิตแบบทั่วไปได้ [p. 61] นั่นก็คือ ตัวของความดีของส่วนรวมได้กลับกลายเป็นว่า ที่แท้จริงแล้วมันไม่ใช่เป็นของส่วนรวมจริง [p. 62] แต่นี่ก็มิใช่ประเด็นที่จะนำมาใช้ในการพิเคราะห์แนวความคิดทางจริยศาสตร์ของอาจารย์ป๋วยแต่อย่างใด

ข้อวิจารณ์ที่ตรงประเด็นที่สุดเห็นจะได้แก่ ข้อวิจารณ์ที่มีต่อตัวอย่างของมิลล์ เรื่องการช่วยคนตกน้ำเป็นสิ่งที่ถูกต้องทางศีลธรรมไม่ว่าจะโดยสำนึกในหน้าที่หรือปรารถนาค่าตอบแทนจากการช่วยเหลือ [Mill, op. cit., p. 270] ซึ่งจริง ๆ แล้วข้อสรุปนี้ขัดกับความรู้สึกทั่วไปอย่างมากทีเดียว หากกล่าวกันตามทัศนะของค้านท์ การกระทำตามหน้าที่โดยสำนึกย่อมมีค่าทางศีลธรรม และการกระทำโดยหวังผลตอบแทนเป็นการกระทำที่เป็นผลจากแรงกระตุ้นของความโลภไม่มีค่าทางศีลธรรมเลย

จากจุดนี้เราจะพบปฏิบทว่า ตัวอย่างเรื่องการทรยศเพื่อนของมิลล์ได้หักล้างทฤษฎีจริยศาสตร์ของค้านท์ แต่เรื่องช่วยคนตกน้ำ ทฤษฎีของค้านท์กลับอธิบายได้ดีกว่า นี่เผยให้เห็นถึง การขาดความเพียงพอในตัวทฤษฎีใดทฤษฎีหนึ่ง หากใช้ทฤษฎีนั้น ๆ ตามลำพัง และคงเส้นคงวาในการใช้ ถ้าเป็นเช่นนี้จริงแล้ว ก็แสดงว่า ความคิดทางจริยศาสตร์ที่สมบูรณ์ต้องเป็นการประทะประสาน (articulation) ของหลายแนวความคิดโดยจำเป็น แต่ก็ต้องระมัดระวังความขัดแย้งอันเกิดจากการใช้เหตุผลในความคิดนั้น

หาสิ่งนั้น และในที่สุดแล้วผมต้องการสองสิ่ง คือ หนึ่ง เสรีภาพ เสรีภาพแบบธรรมดา ๆ อีกสิ่งหนึ่งคือ สิทธิที่จะได้มีส่วนในการกำหนดชะตากรรมของสังคม สองสิ่งนี้จริง ๆ แล้ว ไม่ได้เป็นแนวคิดของตะวันตกแต่ผู้เดียว ในคำสอนของพุทธศาสนา มีแนวความคิดที่เกี่ยวกับสังคม เกี่ยวกับความเป็นปึกแผ่น และการมีตัวแทน แต่เราละเลยแนวคิดนี้ แล้วคิดไปว่า ประชาธิปไตยเป็นสิ่งที่เอื้อมไม่ถึง เราจึงมักคิดว่า เราต้องใฝ่หาเสถียรภาพโดยการมีระบบเผด็จการ"[16]

ปัญหาได้เคลื่อนย้ายจากคำว่า "ประชาธิปไตย" ไปสู่คำอีก 2 คำ คือ "เสรีภาพ" และ "สิทธิ" ดังนั้น การจะทำความเข้าใจ "ประชาธิปไตย" จึงต้องเข้าใจเนื้อหา – สาระของคำทั้งสองที่ประสานกันเข้าเป็น "ประชาธิปไตย"

"เสรีภาพ" อาจารย์ป๋วยอธิบายว่า

"เสรีภาพในสังคม หมายความถึง เสรีภาพในการพูด การเขียน การคิด การชุมนุมกันโดยสันติและปราศจากอาวุธ เป็นต้น เสรีภาพเช่นนี้ไม่ใช่เสรีภาพในอันที่จะทำให้สิทธิเสรีภาพของผู้อื่นเสื่อมเสียไป และข้อจำกัดเสรีภาพอีกข้อหนึ่งคือ ประโยชน์ส่วนรวมโดยความเห็นชอบของประชาชนส่วนใหญ่หรือรัฐบาล (ผู้เผด็จการย่อมอ้างถึงประโยชน์ส่วนรวมเสมอ แต่เป็นเรื่องประโยชน์ส่วนรวม ที่ผู้เผด็จการวินิจฉัยว่า เป็นประโยชน์ส่วนรวม มิใช่ประชาชนเป็นผู้วินิจฉัย)"[17]

ดังนั้นประชาชนควรจะมีเสรีภาพเพราะ

"... ในสังคมนั้นมีคนจำนวนมาก ความคิดอ่านย่อมแตกต่างกันได้ มนุษย์เรามีสมองด้วยกันทุกคน และความคิดอันประเสริฐของมนุษย์แต่ละคน ไม่เลือกชั้นวรรณะหรือทรัพย์สมบัติเหตุไฉนเล่า เราจึงจะจำกัดเฉพาะความคิดเห็นของบุคคลส่วนน้อย ไม่เปิดโอกาสให้บุคคลทั้งหลาย แสดงความคิดเห็นตามทัศนนิยมของเขา จะได้มีโอกาสเลือกได้ว่า วิถีทางใดจึงจะเป็นประโยชน์ที่สุดแก่ส่วนรวม..."[18]

---

[16] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *คำให้การของ ดร.ป๋วย* (กรุงเทพฯ, 2524), หน้า 48.

[17] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *แนวทางสันติวิธี...*, หน้า 84.

[18] เพิ่งอ้าง, หน้า 85–86.

"เสรีภาพเป็นเนื้อดิน อากาศ และปุ๋ย ที่จะทำให้พฤกษชาติแห่งความคิดเจริญเติบโตขึ้นได้ และเมื่อความคิดนำไปสู่อุดมคติ อุดมคติจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อบุคคลในสังคมสามารถใช้ความคิดอย่างเสรี ปราศจากพันธนาการของจารีตประเพณี หรืออีกนัยหนึ่ง เราต้องสนับสนุนให้มนุษย์แต่ละคนใช้ความคิดอย่างมีเสรีภาพ ชนิดที่ไม่ต้องพึงหวาดหวั่นว่า จะเป็นความคิดนอกลู่นอกทาง นั่นแหละจึงจะเป็นการสนับสนุนอุดมคติให้ถือกำเนิดได้ แม่น้ำลำห้วยยังเปลี่ยนแนวเดินได้ สมองมนุษย์อันประเสริฐจะแหวกแนวบ้างมิได้หรือ ในเมื่อไม่เป็นพิษเป็นภัยต่อสังคม..."[19]

อาจารย์ป๋วยได้เคยให้การต่อคณะอนุกรรมการว่าด้วยองค์การระหว่างประเทศ คณะกรรมการวิเทศสัมพันธ์ สภาผู้แทนราษฎรแห่งรัฐสภาที่ 95 สหรัฐอเมริกา เมื่อ 30 มิถุนายน 2520 ความว่า

"...เสรีภาพของประชาชนเป็นสิ่งแปลก ถ้าตัวเราเองมิได้ถูกลิดรอนเสรีภาพดังกล่าวก็จะไม่รู้สึกอะไร และจะพูดได้เสมอว่า คนอื่นยังสามารถอยู่ได้เลยภายใต้การกดขี่ปราบปราม ถ้าคุณเป็นชาวนาและบุตรของคุณถูกตำรวจนำตัวไป โดยที่เขามิได้ก่อกวนแต่อย่างใด มิได้ทำอะไรทั้งนั้น ถูกนำตัวไปโดยปราศจากข้อหา เมื่อนั้นแหละคุณจะรู้สึกขมขื่นมาก ฉะนั้นผมจึงไม่คิดว่า จริง ๆ แล้วมันเป็นเรื่องของปัญญาชนที่จะวิตกกังวลเท่านั้น คนตัวเล็ก ๆ ซึ่งได้รับความเดือดร้อน เพราะการไร้สิทธิเสรีภาพ ถูกข่มขู่จากพวกเผด็จการจะได้รับความทุกข์กันทุกคน มีพวกปัญญาชนเท่านั้น ที่สามารถบอกเล่าสิ่งที่อยากจะบอกชาวนาไม่ทราบจะพูดออกมาอย่างไร แต่พวกเขารู้สึกขมขื่นอย่างรุนแรง ...คำว่า "ไท" หมายความว่า มีเสรีภาพ และพวกคนไทยที่อยู่ในประเทศไทยต้องมีเสรีภาพ ไม่ว่าเราจะจน ไม่ว่าเราจะอยู่ในโลกที่สาม ไม่ว่าเราจะอ่านไม่ออกเขียนไม่ได้ ผมเห็นว่าความเป็นอยู่ของเพื่อนร่วมชาติของผมนั้น ไม่มีทางอื่นนอกจากอยู่อย่างเป็นไทอย่างมีเสรีภาพพอสมควร"[20]

และยังได้เสนอความเชื่อมั่นโดยส่วนตัวไปอีกว่า

"ผมมีความเชื่อมั่นอย่างแน่นแฟ้นในระบอบประชาธิปไตยและในศักดิ์ศรีของมนุษย์ทุกคน เรื่องนี้ผมอาจได้เรียนรู้มาจากบรรดาผู้เป็นบิดาแห่งรัฐธรรมนูญอเมริกัน และจากคนอื่น

---

[19] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, "อุดมคติ," หน้า 26.

[20] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *คำให้การของ ดร.ป๋วย*, หน้า 46-47.

ด้วย ผมเชื่อในเสรีภาพและสิทธิมนุษยชน ตามที่บัญญัติไว้ในปฏิญญาสากลของสหประชาชาติ ผมเชื่อในสิทธิของชายและหญิงทุกคน ที่จะมีส่วนร่วมในการกำหนดชะตาของสังคมที่เขาอาศัยอยู่ การปฏิเสธไม่ให้สิทธินั้นแก่เขา เพราะเขายากจนหรือเพราะเขาขาดการศึกษา ผมถือว่าเป็นความร้ายกาจอย่างหนึ่ง ผมเกลียดชังเผด็จการ ไม่ว่าจะมีรูปแบบสีสันอย่างใดก็ตาม"[21]

ส่วนในเรื่อง "สิทธิ" หรือ *"การมีส่วนร่วมในการกำหนดชะตากรรมของสังคม"* นั้น อาจารย์ป๋วยได้แสดงความคิดในเรื่องนี้ควบคู่ไปกับเรื่อง "เสรีภาพ" เสมอ นั่นก็คือ

"...ชื่อของเราซึ่งมาจากคำว่า "ไท" นั้น หมายถึงเสรีภาพ และคนไทยทุกคนจะพูดเสมอว่า ต้องการที่จะเป็นไท หลักการว่าด้วยการมีส่วนร่วมนั้น ก็มีอยู่ในวัฒนธรรมไทยเช่นกัน และเป็นอุดมการณ์ของคำว่า "สงฆ์" สงฆ์ หมายถึง การรวมกลุ่มของพระสงฆ์สี่รูปขึ้นไป ซึ่งจะตกลงกันว่า จะทำอะไรร่วมกัน หลังจากที่ได้มีการสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นแล้ว..."[22]

ซึ่งจะเห็นว่า สิทธิในการมีส่วนร่วมกำหนดชะตากรรมที่ตนอาศัยอยู่นั้นเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ภายในสังคมไทยมานานแล้ว มิใช่เป็นสิ่งที่มาจากนอก แปลกใหม่ ต้องใช้เวลาเป็น 10 ปี หรือกว่านั้นในการฝึกคนไทย ดังเช่นที่ผู้เผด็จการบางกลุ่มกล่าวอ้าง และพยายามหลอกลวงให้ประชาชนเชื่อ

การเชื่อมประสาน "เสรีภาพ" และ "สิทธิ" เข้าด้วยกันนั้น อาจารย์ป๋วยได้อธิบายว่า สองหลักการนี้เชื่อมกัน ความจริงหลัก "ไท" และหลักการเข้ามีส่วนร่วมในการกำหนดโชคชะตาของสังคมที่เราอยู่ ก็คือหลักประชาธิปไตยนี่เอง[23] และ สิทธิเสรีภาพนี้จะมีได้ก็แต่ในสังคมที่เป็นประชาธิปไตย เราจึงไม่ควรรับเผด็จการทั้งฝ่ายขวาและฝ่ายซ้าย[24] ผู้เขียนเห็นว่าทั้งหมดนี้คือ "ประชาธิปไตย" ที่มิใช่มาจากห้องเรียนหรือจากการนิยามที่รังแต่จะบกพร่องด้วยถ้อยคำที่ใช้

---

[21] เพิ่งอ้าง, หน้า 27-28.

[22] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *อันเนื่องมาแต่ 6 ตุลาคม 2519*, หน้า 139, 218.

[23] เพิ่งอ้าง, หน้า 210.

[24] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, *แนวทางสันติวิธี : ทางเลือกของคนไทยหลัง 6 ตุลาคม*, หน้า 86.

ในข้อสองที่ว่าด้วยการประสานในทางเหตุผลและการกระทำของปัจเจกบุคคลตามอุดมคติเข้ากับสังคม ผู้เขียนเห็นว่า ประเด็นนี้มีความสำคัญมาก ปัญหาความขัดแย้งระหว่าง consequentialist และ non-consequentialist theories เรื่องการทำดีคืออะไร เป็นการทำตามกฎแห่งหน้าที่ (ศีลธรรม) หรือ เป็นการทำให้เกิดประโยชน์ตามหลักมหสุข เป็นไปได้ไหมว่า หากทำตามกฎศีลธรรม (ซึ่งก็ยังไม่ทราบแน่ชัดว่าในขั้นสุดท้ายของการวิเคราะห์เป็นวจนะของใคร พระเจ้า หรือ ปราชญ์ เป็นสิ่งสมบูรณ์ หรือสัมพัทธ์) ในเงื่อนไขของยุคสมัยหนึ่งก่อให้เกิดผลเสียต่อส่วนรวมมากกว่าความสุข หรือการปฏิบัติการหลักมหสุขมีความโน้มเอียงไปในทางเสื่อมเสีย คำตอบปฏิเสธว่า เป็นไปไม่ได้ดูเหมือนจะพูดได้ยาก หากเป็นไปได้การทำดีตามแนวทางใดแนวทางหนึ่งโดยเฉพาะย่อมไม่สมบูรณ์ ดังนั้นจึงไม่เป็นการแปลกประหลาดที่คนในยุคหลัง จะนำเอาจุดดีของทั้งสองแนวความคิด มาประสานกันโดยอาศัยบางสิ่งบางอย่าง เช่น วัฒนธรรมประเพณี (บางส่วน) เป็นตัวประสาน

ในกรณีของอาจารย์ป๋วย มีความเป็นไปได้ 2 ทาง ที่ประสานสองแนวความคิดที่ต่างกันนี้ มาเป็นปรัชญาชีวิต "สันติประชาธรรม" คือ

1. เริ่มต้นจากพุทธศาสนา แล้วนำส่วนดีของแนวคิดอื่น ๆ ที่สอดคล้อง (เฉพาะส่วนที่สอดคล้อง) มาเสริมกับการตีความคติพุทธ

2. เริ่มต้นจากข้อดีของสองแนวความคิด (หรือมากกว่า) และเห็นว่าพุทธศาสนาสามารถเชื่อมประสานได้โดยสนิท

แม้ว่าจะไม่แตกต่างกันนักในผลลัพธ์ที่ออกมา แต่ผู้เขียนเห็นว่าความเป็นไปได้ของกรณีแรกจะมีมากกว่า เพราะคนเราโดยปรกติมักยอมรับแนวความคิดใดความคิดหนึ่งเป็นแกนก่อน จากนั้นค่อยต่อเติมในส่วนปลีกย่อยที่เด่น และไม่ขัดแย้งกับความคิดเดิมของตน ดังนั้นการเชื่อมประสานจึงเป็นสิ่งเกิดขึ้นมาภายหลังจากการยอมรับปรัชญาพุทธศาสนา อาจเป็นการยากที่จะกล่าวว่า พุทธศาสนามีแนวความคิดพื้นฐานอะไรบ้าง แต่หากจะอาศัยแนวความคิดพุทธศาสนาที่ปรากฏในงานของอาจารย์ป๋วย เราจะพบว่า พุทธศาสนาที่อาจารย์ป๋วยยึดถือจะมีลักษณะที่เด่นทั้งในแง่จริยธรรม และประโยชน์ของมหาชนเป็นเป้าหมายเสมอ ดังเช่น คำกล่าวว่า

"...ความดีนี้ได้แก่ความดีสำหรับส่วนรวมของสังคม มิใช่ความดีแต่เฉพาะตัว "ธรรมะเป็นสิ่งค้ำจุนโลก" ไม่ใช่ "ธรรมะเป็นสิ่งค้ำจุนปัจเจกชน" แม้ว่าจะมีผลอยู่บ้างในด้านที่ "ธรรมย่อมคุ้มครองผู้รักษาผู้ประพฤติธรรม" การทำประโยชน์แก่คนหมู่มากย่อมจัดเป็นความดีแน่..."[25]

ความดีนั้นเป็นอุดมคติ เป็นหลักการทั้งหลายที่เราอาจจะมีอยู่ในใจ และยึดมั่นอยู่ ถือเป็นข้อปฏิบัติแนะแนวทางของความประพฤติของเรา[26] ในระดับสังคม ก็อาศัยธรรมะ ดังคติแห่ง "ประชาธรรม" ที่ว่า ธรรมเป็นอำนาจไม่ใช่อำนาจเป็นธรรม หลักธรรมป้องกันความไม่สมบูรณ์และข้อบกพร่องเพื่อป้องกันเสียงข้างมากที่โน้มเอียงไปในเชิงพาล โดยมุ่งเพื่อประโยชน์แก่มหาชนเป็นหลัก[27]

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดทางจริยศาสตร์ของอาจารย์ป๋วยมีแกนหลักคือสันติประชาธรรม เป็นแนวความคิดที่เด่น ซึ่งขาดหายไปในสังคมไทย ดังนั้นคำกล่าวว่า "คิดถึงอาจารย์ป๋วย คนดีที่เหลืออยู่" เป็นคำที่ถูกต้องอย่างยิ่ง เป็นสิ่งที่ต้องเทิดทูนโดยการประพฤติตามเยี่ยงอย่างมากกว่าการศึกษาพร่ำบ่นเฉย ๆ

ข้อที่ผู้เขียนขอท้วงติงแก่อนุชนรุ่นหลัง ที่คิดจะสืบทอดเจตนารมณ์ของอาจารย์ป๋วยอาจจะกล่าวว่า จุดนี้เป็นข้อสังเกตที่ผู้เขียนมีต่อแนวความคิดทางจริยศาสตร์ในฐานะของอนุชนคนหนึ่งที่ต้องการให้สังคมไทยอยู่ในสภาพที่ดีกว่าปัจจุบัน เพราะผู้เขียนเห็นว่า การเทิดทูนความคิดของนักต่อสู้เพื่อชะตากรรมของสังคมที่มาก่อนหน้ารุ่นของเรา มิใช่เพียงการศึกษาให้รู้เท่านั้น แต่ต้องมองให้เห็นข้อจำกัด และพัฒนาความคิดนั้น

---

[25] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, "อุดมคติ," หน้า 21.

[26] เพิ่งอ้าง, หน้า 19.

[27] นี่คือจุดมุ่งหมายประการสำคัญของผู้เขียน คือ การแสดงว่าแนวความคิดทางจริยศาสตร์ของอาจารย์ป๋วย มีการเชื่อมประสานของ 2 แนวความคิดหลัก มิใช่เป็นแบบเสรีนิยมล้วน ๆ ตามที่อาจารย์ทางปรัชญาบางท่านกล่าวและยังกล่าวต่อไปอีกว่า ทั้งสองแนวคิดนี้เข้าประสานกันไม่ได้ อันที่จริงคำว่า "เสรีนิยมล้วน ๆ" ผู้เขียนเองไม่เข้าใจว่าคืออะไร และในประการถัดมา การประสาน 2 แนวความคิดนี้ Henry Sidgwick (1838-1900) ก็ได้เคยทำมาแล้วคือ ในงานชื่อ *The Methods of Ethics* (1875) ได้ประสานแนวความคิดของมิลล์ เข้ากับของบัทเลอร์ และค้านท์ [ดูรายละเอียดโดยย่อจาก Abelson, op. cit., pp. 99-100]

ต่อไป ให้มีผลในทางปฏิบัติที่เป็นจริง การศึกษาเพียงแต่รู้หรือการท่องบ่น รังแต่จะทำให้แนวความคิดนั้น กลายเป็นคัมภีร์อันศักดิ์สิทธิ์ เคร่งขรึมทว่าไร้ผลในการปฏิบัติ เช่นนั้นแล้วจะมีคุณประโยชน์อันใดเล่า

ข้อสังเกตประการแรก คือ หากเป็นการประเมินผลโดยอาศัยประวัติศาสตร์ (historical judgement) อาจจะกล่าวได้ว่าแนวความคิดของอาจารย์ป๋วยไม่ประสบความสำเร็จในการทำให้ประชาชนทั่วไปยอมรับ ทำให้ขาดพลังสนับสนุนผลักดันให้บรรลุเป้าหมาย ไม่เพียงแต่ประกาศกจะไร้การเหลียวแลเท่านั้น ทว่าประกาศกเองถึงกับต้องหลบลี้หนีภัยไปอยู่ต่างแดน นั่นหมายความว่า สันติประชาธรรม ยังอยู่ในแวดวงคนจำนวนน้อย มิได้วางรากฐานอยู่ในสังคมไทย โดยเฉพาะกลุ่มผู้ปกครองยึดถือว่าธรรมมิได้เป็นอำนาจ แต่อำนาจถูกนำมาใช้เป็นธรรม อนุชนรุ่นหลังควรศึกษาให้รู้ถึงข้อจำกัดในประเด็นนี้ ให้รู้ว่าปัญหาอยู่ที่ใด ทั้งนี้เพราะการรู้ถึงปัญหาที่ถูกต้อง ก็เท่ากับการแก้ปัญหาไปกว่าครึ่งแล้ว

ข้อสังเกตประการที่สอง เป็นผลสืบเนื่องมาจากประการแรก คือ การผลักดันแนวความคิดหนึ่งให้มีผลในทางปฏิบัติเป็นฝ่ายกระทำในการเปลี่ยนแปลงสังคม จุดสำคัญที่ต้องตระหนักยิ่งกว่าสิ่งที่ดีคืออะไร ก็คือ เราจะทำให้สิ่งที่ดีเกิดขึ้นในสังคมได้อย่างไร แน่นอน เรื่องเป้าหมายวิธีการต้องเข้ามาเกี่ยวข้องเช่น ดังเช่นที่ เมธีชาวเยอรมันผู้หนึ่งกล่าวว่า การวิเคราะห์สร้างสังคมแบบวิทยาศาสตร์ (ในความหมายเฉพาะ) คือ การวิเคราะห์ดูพลังผลักดัน (driving forces) ของประวัติศาสตร์ ดูทิศทางการคลี่คลายของประวัติศาสตร์ว่าจะไปในทิศทางใด การสร้างสิ่งที่ดีในประวัติศาสตร์มิใช่การสร้างแบบแผนที่ดีที่สุด รณรงค์ให้คนเห็นด้วยกับแบบแผนนั้นแล้ว ประวัติศาสตร์จะเป็นไปตามนั้น ความเป็นจริงกลับเป็นว่า มนุษย์สร้างประวัติศาสตร์จากการคลี่คลายมาของอดีต การสร้างสิ่งใหม่นั้นมักเริ่มต้นอย่างมีข้อจำกัด แต่จะมีผลลัพธ์ที่คลี่คลายเป็นกระบวนการ ดังเช่นคำกล่าวว่า "กรุงโรมมิได้สร้างสำเร็จภายในวันเดียว" แต่ปัญหาสำคัญอยู่ที่ว่าเราเข้าใจประวัติศาสตร์ของสังคมเราแค่ไหน

โดยสรุปก็คือ ผู้เขียนเห็นด้วย และประทับใจกับแนวความคิดทางจริยศาสตร์ของอาจารย์ป๋วย แต่ผู้เขียนเห็นว่า สิ่งที่ขาดและเป็นข้อจำกัดของแนวความคิดของอาจารย์ป๋วยก็คือ การขาดการวิเคราะห์สังคมอย่างเป็นระบบมากพอที่จะกำหนดว่า แนวความ

คิดทางจริยศาสตร์อยู่ในปริมณฑลส่วนใด ของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมทั้งหมด สิ่งนี้ทำให้แนวความคิดของอาจารย์ป๋วยขาดพลังในการต่อสู้กับอธรรมที่หน่วงเหนี่ยวการวิวัฒน์ของสังคม ฝากความหวังกับประชาธิปไตยที่ยิ่งนานวันยิ่งเห็นข้อจำกัดว่า มิใช่ทางออกของการเปลี่ยนแปลงสังคม

อนุชนรุ่นหลังต้องมองให้เห็นข้อจำกัดเหล่านี้ และก้าวข้ามข้อจำกัดนี้ไป ผลักดันให้แนวความคิดของอาจารย์ป๋วย เป็นจริยศาสตร์ที่มีผลในการปฏิบัติเพื่อสังคมไทยอย่างแท้จริง

ภาคที่สอง
ป่วย อึ้งภากรณ์
ฟื้นความหลัง

บทความและบันทึกที่นำมาตีพิมพ์ในภาคนี้ ล้วนแล้วแต่เป็นข้อเขียนของศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ข้อเขียนเหล่านี้มีลักษณะเป็นบันทึกความทรงจำ เขียนขึ้นต่างกรรมต่างวาระ ซึ่งช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจชีวิต งาน และความคิดของท่านผู้นี้ได้ดียิ่งขึ้น

ป๋วย อึ๊งภากรณ์เป็นลูกจีนโดยกำเนิด ผู้ไม่เคยคิดปกปิดชาติกำเนิดของตนเพราะยึดถือว่า ชาติกำเนิดเป็นเรื่องที่มิอาจปกปิดหรือลบล้างได้ ดังที่ท่านไม่เคยรู้สึกอับอายที่มีชื่อว่า "ป๋วย" และมีนามสกุลว่า "อึ๊งภากรณ์" แม้ผู้มีอำนาจในบางยุคบางสมัยจะได้แนะให้ท่านเปลี่ยนชื่อและนามสกุลเพื่อให้ฟังดูเป็นไทยมากขึ้น แต่ท่านก็หาได้โอนอ่อนผ่อนตามไม่ *บันทึกเรื่องชื่อ "ป๋วย"* ช่วยให้เราทราบความหมายของชื่อและนามสกุลของท่าน บันทึกนี้เดิมเป็นจดหมายที่เขียนตอบนายเปลื้อง ณ นคร บรรณาธิการ*วิทยาสาร* ซึ่งได้ถามถึงความหมายของคำว่า "ป๋วย" บทความเรื่อง *"ผู้หญิงในชีวิตของผม - แม่"* เขียนขึ้นในขณะที่ท่านดำรงตำแหน่งศาสตราจารย์รับเชิญ ณ มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ประเทศอังกฤษ บทความเรื่องนี้ช่วยให้เราทราบถึงความเห็นของท่านเกี่ยวกับปัญหาลูกจีนในเมืองไทยอย่างเปิดเผยและตรงไปตรงมา

แม้ชาติกำเนิดจะเป็นลูกจีน แต่ความจงรักภักดี ความเสียสละ และการอุทิศตนแก่สังคมไทย ของป๋วย อึ้งภากรณ์ เป็นเรื่องที่มิอาจตั้งข้อกังขาได้ เมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่สอง ป๋วย อึ้งภากรณ์ไม่เคยลังเลใจที่จะสละชีพเพื่อชาติไทย บทความเรื่อง *"ทหารชั่วคราว"* และ *"พระบรมวงศานุวงศ์และขบวนการเสรีไทย"* ช่วยให้รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้

บันทึกเรื่อง *"แตกเนื้อหนุ่มเมื่อ 2475"* เขียนขึ้นเพื่อรำลึกถึงนายพร้อม วัชระคุปต์ มิตรผู้ล่วงลับในปี 2515 เนื้อหาของบันทึกนี้ช่วยให้เข้าใจถึงพัฒนาการจิตสำนึกทางการเมืองของผู้เขียนได้เป็นอย่างดี ส่วนบันทึกเรื่อง *"เรียนให้เก่ง"* แม้จะเขียนขึ้นในเชิงอบรมสั่งสอนนักศึกษาคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในปี 2510 แต่ก็ช่วยให้เราเข้าใจถึงวิธีการเรียนของผู้เขียน เชิงอรรถเดียวที่ปรากฏในบันทึกนี้ช่วยให้เราทราบว่า ป๋วย อึ้งภากรณ์ เริ่มประสบมรสุมทางการเมืองตั้งแต่ยังไม่สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาเอกจากมหาวิทยาลัยลอนดอน

บันทึกเรื่อง *"เหลียวหลัง แลหน้า"* เป็นบันทึกความทรงจำที่เขียนขึ้นในวาระที่ป๋วย อึ้งภากรณ์ มีอายุครบ 60 ปี ส่วนหนึ่งเพื่อฟื้นความหลัง อีกส่วนหนึ่งเพื่อประเมินตนเอง

บรรดาบันทึกความทรงจำที่ประมวลมาตีพิมพ์ไว้ในภาคนี้ ล้วนแล้วแต่เขียนด้วยภาษาที่อ่านเข้าใจง่าย และเขียนอย่างตรงไปตรงมา ซึ่งเป็นลีลาการเขียนที่หาอ่านได้ยาก

บันทึกเรื่องชื่อ "ป๋วย"

วิทยาสาร

12 พฤศจิกายน 2512

เรียน อาจารย์ที่นับถือ

ด้วยมีนักเรียนถามความหมายชื่ออาจารย์ "ป๋วย" ว่าแปลว่ากระไร เด็กเดี๋ยวนี้มีความสนใจซอกแซก ผมก็ใคร่จะสนองความสนใจของเขา เป็นการชักนำให้เขาหันมาทางค้นคว้าหาความรู้ ผมเองไม่ทราบความหมายคำนี้ จึงเรียนถามมา หากจะกรุณาอธิบายคำในนามสกุลด้วย ก็จะเป็นพระคุณ

ผมได้สอดจดหมายของเด็กมาด้วยแล้ว หากจะกรุณาตอบ โปรดส่งจดหมายเด็กคืนมาด้วย

โดยความเคารพ

(นายเปลื้อง ณ นคร)

24 พฤศจิกายน 2512

เรียน อาจารย์ที่เคารพ

ผมขอประทานอภัยที่ตอบจดหมายของอาจารย์ช้าไป เพราะมัวไต่ถามผู้รู้เสียหลายวัน พอจะได้ความดังนี้

ชื่อของผม "ป๋วย" นั้น เตี่ยผมตั้งคำจีนให้เป็นชื่อตัว (ซึ่งต่างจากชื่อสกุลและชื่อรุ่นคือ Generation ตามธรรมเนียมจีน ชื่อสกุลของผมคือ อึ้ง ชื่อรุ่นคือ เคียม อ่านทั้งสามตัวตามลำดับประเพณีจีน สำเนียงแต้จิ๋ว จะเป็น "อึ้ง ป๋วย เคียม" แต่ถ้าอ่านโดด ๆ วรรณยุกต์จะเปลี่ยนไป ชื่อสกุลเป็น อึ๊ง และชื่อตัวเป็น ป๋วย)

คำว่า "ป๋วย" ตามที่เตี่ยเขียนให้นั้น แปลตรงตัวได้ว่า "พูนดินที่โคนต้นไม้" เพราะตัวประกอบในอักษรระบุไว้เช่นนั้น แต่มีความหมายกว้างออกไปอีก คือ "บำรุง" "หล่อเลี้ยง" "เพาะเลี้ยง" และ "เสริมกำลัง" ปทานุกรมจีน–อังกฤษที่พิมพ์จำหน่ายที่ฮ่องกง แปลว่า "to bank up with earth; to cultivate;to nourish; to nurse;to add energy; to strengthen"

ถ้ากล่าวถึงเจตนาของผู้ให้กำเนิดผมในการตั้งชื่อ ก็คงจะเป็นไปตามที่ได้เรียนไว้ข้างต้น แต่ผมได้เคยเตรียมไว้ต่อสู้กับนักชาตินิยมที่เคยนิยมว่า ชื่อเป็นเจ๊ก ใจคงจะเป็นเจ๊กไปด้วย ซ้ำยังกล่าวหาว่าดื้อรั้นไม่ยอมเปลี่ยนชื่อ จึงได้ถามเพื่อน ๆ ชาวเหนือของไทยเราว่า "ป๋วย" ในภาษาไทยเหนือนั้น หมายความว่ากระไร เพราะเห็นว่ามีตำบลปาง–ป๋วย อยู่แถวลำปาง ได้ความดังนี้

คำไทยเหนือ "ป๋วย" นั้นแปลว่าไม้ตะแบก ดอกป๋วยคือดอกตะแบก ปางป๋วยคือที่พักในป่าตะแบก แต่นอกจากนั้นยังมีป๋วยอีกคำหนึ่งซึ่งอาจจะอ่านว่า โป๊ย ก็ได้ แปลว่าเปลือย "ป๋วยตั๋ว" แปลว่าเปลือยกาย "ผีป๋วย" แปลว่าชีเปลือย

ชื่อสกุล "อึ๊งภากรณ์" ลุงผมเป็นต้นสกุล ลุงผมมาจากเมืองจีน แล้วมาก่อร่างสร้างตัวได้ เขาเรียกท่านว่า "นายอากรปอ" และได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์เป็นขุนรักษาอากรกิจ ผมจำไม่ได้แน่ว่า นามสกุลนั้น ท่านได้รับพระราชทานหรือได้รับประทานจากพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใด แต่ประกอบด้วยชื่อสกุลจีน คือ อึ๊ง แปลว่าเหลือง และมีสร้อยไทยว่าภากรณ์ ในปทานุกรมไม่มีคำว่า "ภากรณ์" มีแต่ "ภา"

ซึ่งแปลว่าแสงสว่างหรือรัศมี และ "ภากร" แปลว่าพระอาทิตย์ ผมไม่ทราบเจตนาอันแท้จริงของท่านที่บัญญัติชื่อสกุล ถ้าจะให้เดาก็เห็นว่า ท่านอาจจะหมวยให้ได้ความว่า "เหลืองเหมือนแสงอาทิตย์"

ผมเขียนเรียนมาเสียยืดยาว เพราะเมื่อได้สอบถามแล้ว ก็อยากจะเก็บสำเนาคำอธิบายไว้ให้ลูกหลานทราบต่อไป ส่วนที่อาจารย์จะตอบเด็กนั้น ก็แล้วแต่อาจารย์จะย่อหรือคัดเอาสาระสำคัญตอบไป ตามแต่จะเห็นสมควร

ผมได้คืนจดหมายนักเรียนมาด้วยแล้ว

ด้วยความเคารพ

(ป๋วย อึ๊งภากรณ์)

ผู้หญิงในชีวิตของผม-แม่

1. ยายกะตา

แม่ผมชื่อเซาะเซ็ง กำเนิดในสกุลแซ่เตียว ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็นนามสกุลไทยว่า ประสาทเสรี เกิดเมื่อ พ.ศ. 2427 ผมไม่รู้จักชื่อตาของผม ท่านตายก่อนผมเกิด ยายผมชื่อเชย

เชยเป็นคำไทยที่เพราะ เหมาะสำหรับตั้งชื่อผู้หญิง แต่เดี๋ยวนี้ความหมายแปร-ปรวนไปจนใช้ไม่ได้ ผมเข้าใจว่าสาเหตุมาจากนวนิยายเรื่องสั้นเรื่องหนึ่ง เขียนเมื่อก่อนสงครามญี่ปุ่น ในนวนิยายนั้นลุงเชยแท้จริงเป็นตัวเอก แต่เป็นคนแบบโบราณ เสื้อผ้าเก่า แต่สะอาด เป็นคนรับใช้เขา และซื้อสัตย์สุจริต ไปรับส่งเด็กไปโรงเรียน แท้จริงเด็กคนนั้นเป็นลูกหลานลุงเชย แต่เพื่อน ๆ ของเด็กนั้นล้อเลียนลุงเชยว่าคร่ำครึ นับแต่นั้นมาพวกเราทั้งที่เคยอ่านนวนิยายเรื่องนั้นและไม่เคยอ่าน ก็เลยทึกทักเอาว่าเชยแปลว่าคร่ำครึ น่าเสียดายนัก เมื่อเล็ก ๆ ผมยังชมตาทวดอยู่เสมอว่า ท่านตั้งชื่อลูกสาวสามคนของท่านเก่ง ชื่อเพราะทุกคน คือ ชื่น เชย และชม

ตากับยายผมตั้งร้านขายผ้าอยู่ที่สำเพ็งใกล้ตรอกโรงโคม แม่เป็นลูกหัวปี มีน้องหญิง 4 คน น้องชาย 3 คน ยายผมถูกอบรมแบบโบราณ คือไม่ให้เรียนหนังสือ ฉะนั้นท่านจึงอบรมลูกสาวหัวปีแบบเดียวกัน แต่แม่ผมเป็นคนใจเด็ด อุตส่าห์เรียนหนังสือด้วยตนเอง จนอ่านและเขียนได้ดีพอใช้ หนังสือจีนแม่ไม่ได้เรียน แต่อ่านป้ายตามร้านได้และพูดได้คล่อง เมื่อโตเป็นสาวแม่ก็ช่วยยายกะตาทำบัญชีค้าขายได้ เพราะหัดดีดลูกคิดเอาเอง ไม่เคยเข้าโรงเรียน

ผมเข้าใจว่าที่แม่สามารถเล่าเรียนด้วยตนเองได้นั้น นอกจากจะเป็นเพราะมีมานะเด็ดเดี่ยวแล้ว ยายผมยังมีส่วนประกอบทางอ้อมให้ด้วย คือสมัยนั้นโรงพิมพ์ราษฎร์-เจริญ (ร้านหนังสือหน้าวัดเกาะเพราะหนักหนา) เริ่มเจริญขึ้น พิมพ์หนังสือไทยดี ๆ ออกจำหน่ายเป็นจำนวนมาก ยายผมอ่านหนังสือไม่ออกก็จริง แต่ได้ลงทุนซื้อหนังสือโรงพิมพ์ราษฎร์เจริญมารวบรวมไว้เพื่อให้คนอื่นเช่าไปอ่าน การมีห้องสมุดติดบ้านเช่นนี้คงจะยั่วยุให้ลูกสาวเกิดความสนใจและพยายามอ่านให้ออกรู้เรื่องจนได้ นอกจากนั้นแต่ไหนแต่ไรมาแล้ว ยายผมชอบให้เด็ก ๆ อ่านหนังสือให้ท่านฟัง บางเรื่องท่านฟังซ้ำแล้วซ้ำอีกจนจำได้แม่น เวลาเด็กอ่านติดท่านก็บอกให้ได้ถูกต้อง ถึงสมัยผมโตเข้าโรง-เรียนแล้ว ก็ได้ถูกจับตัวเข้าเวรอ่านหนังสือให้ยายฟัง หนังสือไทยของผม"แตก" เพราะมีครูคนนี้ที่ไม่รู้หนังสือสักตัวเดียวคอยบอกให้เมื่ออ่านติด ห้องสมุดของยายตกทอดมาถึงรุ่นผมมากพอใช้ พอผมอ่านหนังสือออก ก็มีโอกาสได้อ่าน*รามเกียรติ์* (สัก 2 – 3 จบ) *อิเหนา พระอภัยมณี พระมหาชาติคำหลวง* นิราศต่าง ๆ *ขุนช้างขุนแผน เต็กเซ็ง* เป็นต้น โดยไม่ต้องไปขวนขวายหาอ่านนอกบ้าน

2. ลุง เตี่ย กับ แม่

เมื่อแม่อายุประมาณ 25 ปี ได้แต่งงานกับเตี่ยผมซึ่งเป็นจีนนอกเข้ามาประกอบอาชีพช่วยพี่ชาย ผมไม่ใคร่จะสนิทกับเตี่ย เพราะเตี่ยไปทำงานตั้งแต่เช้าจนค่ำ กว่าจะกลับบ้านก็สองสามทุ่ม และเตี่ยตายตั้งแต่ผมอายุ 9 ขวบ ฉะนั้นนับได้ว่าแม่เลี้ยงผมพี่น้องมาตลอด

พี่ชายของเตี่ยตั้งแพปลาอยู่ที่ปากคลองวัดปทุมคงคา อาชีพนี้สมัยปัจจุบันคงจะเรียกเป็นภาษาอังกฤษว่า merchant banking คือออกเงินให้ชาวประมงกู้ไปลงทุน

แล้วรับซื้อปลาภายหลัง การให้กู้ลักษณะนี้และเป็นคนกลางจำหน่ายปลาด้วย มักจะมีผู้ตำหนิว่า ทำหน้าที่คนกลางและใช้เงินกู้เป็นเครื่องบังคับขูดเลือดชาวประมง แต่ถ้ามีการแข่งขันกันโดยแพปลาหลาย ๆ แพแย่งกันซื้อแย่งกันให้กู้ จะเรียกว่าขูดเลือดชาวประมงคงจะไม่ถูกต้อง อนึ่ง การลงทุนแบบนี้เสี่ยงต่ออันตรายธรรมชาติอยู่มาก เพราะถ้าอากาศไม่ดี ปลาไม่เข้าโป๊ะ หรือเกิดมรสุมโป๊ะแตก หนี้ที่ให้กู้ไปนั้นก็สูญเปล่า พ่อค้าแพปลาที่ล้มละลายไปเพราะเหตุเหล่านี้ก็มีอยู่มาก

ลุงผมชื่อปอ ใคร ๆ เรียกว่าอากรปอ มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนรักษาอากรกิจ เป็นต้นสกุลอึ้งภากรณ์ ซึ่งในเอกสารตั้งนามสกุลดูเหมือนจะสะกด "อึ้งพากร" แล้วยังไงไม่ทราบเพี้ยนมาเป็นอย่างปัจจุบัน ก็เลยตามเลย พวกเราชาวธนาคารชาติและผู้ที่อยู่ในวงราชการคงจะสนใจที่จะทราบว่า ลุงผมเป็นตาของคุณบัญชา ล่ำซำ ตาภรรยาของคุณเกษม จาติกวนิช เป็นตาของ ดร. พนัส สิมะเสถียร เป็นปู่ของคุณชาญชัย อึ้งภากรณ์ เป็นพ่อตาของคุณทรง บุลสุข (ถ้าจะกล่าวให้ครบลูกหลานของลุง คงจะต้องเขียนอีกเรื่องหนึ่ง และจะต้องสอบถามพี่ ๆ อีกมาก)

แม่กับเตี่ยมีลูก 7 คน คนที่ 1 ถึง 4 (4 คือผม) เป็นผู้ชาย ถัดมาเป็นผู้หญิง แล้วฝาแฝดสุดท้ายหญิงกับชาย เมื่อพี่ชายสองคนโตเติบใหญ่ถึงวัยเล่าเรียน เตี่ยก็จัดส่งให้ไปเรียนที่บ้านเกิดของท่านในประเทศจีน ผมยังเป็นเด็กเล็ก ๆ ไม่รู้ความ ทราบทีหลังว่าถึงแม่จะมีเชื้อจีน ท่านก็ไม่สู้จะเห็นด้วยกับการส่งลูกไปเรียนเมืองจีน โดยเฉพาะเมื่อพลัดลูกพลัดแม่ ท่านย่อมมีความโทมนัสเศร้าสลดเป็นธรรมดา นัยว่าเตี่ยกับแม่ทะเลาะกันเป็นครั้งแรกเรื่องนี้ ต่อมาเมื่อก๋ำพี่ชายคนที่ 3 (ภายหลังใช้ชื่อกำพล) กับผมโตขึ้น อายุสัก 8 – 9 ขวบ เตี่ยก็จะจัดส่งไปเมืองจีนอีก คราวนี้แม่ไม่ยอมเด็ดขาด บอกว่าได้ตัดใจยอมส่งไปแต่ 2 คนแรก 2 คนหลังนี้ต้องให้เป็นเรื่องของแม่ เตี่ยเป็นคนที่ไม่ใคร่พูด ไม่ชอบทะเลาะ ก็จำใจยอม ก๋ำกับผมได้เรียนภาษาไทยบ้างแล้วที่โรงเรียน "สะพานเตี้ย" ตำบลตลาดน้อย แม่ก็จัดการให้เข้าโรงเรียนอัสสัมชัญ โดยขอให้ท่านมหาสุข ศุภศิริ พาไปฝากเข้าเรียน ท่านมหาสุขเป็นครูภาษาไทยที่โรงเรียนอัสสัมชัญอยู่บ้านใกล้กับบ้านเรา ในตรอกโรงสูบน้ำตลาดน้อย ผมเรียกท่านว่าคุณลุง

โรงเรียนอัสสัมชัญขณะนั้น ค่าเล่าเรียนเดือนละเจ็ดบาท ปีหนึ่งเรียนสิบเดือน รวมเป็นเจ็ดสิบบาท ซึ่งแพงที่สุดสำหรับสมัยนั้น ค่าสมุดหนังสือก็แพงกว่าโรงเรียนอื่น ๆ เป็น

อันมาก แต่แม่ใจเด็ดตามเคย แพงก็แพงไป ฉันอยากให้ลูกของฉันได้มีโอกาสดีที่สุดทัดเทียมผู้อื่น ถ้าพูดตามภาษาเศรษฐศาสตร์สมัยนี้ คงจะเรียกว่า เสี่ยงลงทุนหนัก ๆ เพื่อพัฒนาทรัพยากรกำลังคน

3. บ้านเมืองจีนกับบ้านเมืองไทย

อีกข้อหนึ่งที่ทำให้แม่ตัดสินใจลงทุนให้ลูกเรียนแพง ๆ คงจะเป็นเพราะเห็นว่าเตี่ยทำงานอาบเหงื่อต่างน้ำ (เคยถูกผู้ร้ายชิงทรัพย์ตีหัวแตกขณะไปเก็บเงินลูกค้า) แล้วก็นำเงินไปเลี้ยงครอบครัวที่เมืองจีนเสียมากต่อมาก ทำไมจะไปเสียดายเงินที่เอาไว้ใช้ในเมืองไทยบ้างสำหรับให้ลูกเรียนหนังสือ ครั้งหนึ่งเตี่ยกลับไปเยี่ยมบ้านที่เมืองจีน กลับมาเอารูปถ่ายที่บ้านเมืองจีนมาอวดใหญ่ เป็นตึก 7 หลัง หลังกลางสำหรับปู่กับย่าผม ปู่กับย่ามีลูกชาย 6 คน ฉะนั้นตึกอีก 6 หลังสร้างไว้ข้างละ 3 หลัง ในบริเวณเดียวกัน สำหรับลุง เตี่ย และอาของผมทุกคน ในบริเวณมีสวนส้มสวนผลไม้อื่นและมีนาพอทำมาหากินได้ทั้งครอบครัวใหญ่ ๆ 6 ครอบครัว เตี่ยมีความภาคภูมิใจมาก เพราะที่ดินและตึกที่มีได้ถึงขนาดนี้เป็นด้วยลุงกับเตี่ยเพียงสองคนมาทำงานในเมืองไทย แล้วอดออมส่งเงินไปซื้อไปสร้างไว้ให้ครอบครัวได้อยู่ได้ใช้สบาย มีหน้ามีตาในหมู่บ้านตามประเพณีจีน มีชื่อเสียงว่าเป็นคนดีทั้งสองคน แต่พอเตี่ยเอารูปถ่ายที่ว่านั้นมาอวดที่บ้าน แม่ก็พึมเสียเอะอะกับเตี่ยว่านี้แหละในเมืองไทยต้องเช่าห้องแถวอยู่ราวกับรังหนู จะส่งลูกไปเรียนโรงเรียนฝรั่งก็ต้องทะเลาะกันก่อน เงินที่หาได้กลับส่งไปบำรุงทางเมืองจีนเสียหมด อาผู้ชายกับครอบครัวนอนกินอยู่เมืองจีนสบาย ๆ เพราะมีพี่สองคนส่งเสียไม่ต้องทำอะไร บางคนมีเมียน้อยด้วยซ้ำ ฯลฯ เตี่ยกับแม่ไม่พูดกันไปหลายวัน

การที่ก๋ำกับผมไปเรียนอัสสัมชัญ ก็ไม่ใช่ว่าจะราบรื่น เพราะชื่อเราก็เป็นจีน นามสกุลก็เป็นจีน เพื่อน ๆ ที่โรงเรียนก็ล้อว่าเป็นเจ๊ก เขาตั้งฉายาต่าง ๆ ให้เจ็บอาย เช่น เรียกผมว่าไอ้ตี๋ เวลาเตี่ยต้องลงชื่อรับทราบรายงานความประพฤติและผลสอบในสมุดประจำตัวนักเรียน เตี่ยก็เขียนภาษาไทยไม่ได้ ต้องลงชื่อภาษาจีน ก๋ำมีความอายเรื่องนี้มากกว่าผม ตอนหลัง ๆ ถึงกับปลอมลายมือเตี่ยเขียนเป็นภาษาไทย และเปลี่ยนชื่อให้เป็นไทยเสร็จ เตี่ยเป็นลูกชายคนที่สามของปู่ ใคร ๆ เรียกว่า "ซา" ก๋ำก็เปลี่ยนให้เป็น "สา" ฟังดูแล้วเป็นชื่อไทย

อยู่โรงเรียน เราทั้งสองพยายามนักที่จะให้เพื่อน ๆ รับว่า เราเป็นคนไทย พอกลับมาบ้าน และโดยเฉพาะเมื่อไปหาลุงกับเตี่ยที่แพปลา บรรดาญาติทางเตี่ยที่มาร่วมทำงานหากินกับลุง ก็มักจะล้อเลียนพวกเราว่า กลายเป็นคนไทยไปเสียแล้ว พูดภาษาจีนก็ไม่ชัด กลายเป็น"ฮวนเกี้ย" คือ ลูกชาวป่าเถื่อน เรายังเด็กอยู่รู้สึกอึดอัดใจเป็นกำลัง เพราะโดนขนาบทั้งสองด้าน ทั้งที่โรงเรียนและที่บ้าน แม่เป็นคนปลอบและให้กำลังใจแก่เรา ท่านว่า"ฮวนเกี้ย"ซีดี เกิดเมืองไทย อยู่เมืองไทย ต้องเป็นไทย ถ้าอยู่เมืองจีนเป็นคนจีนดีแล้ว เข้ามาหากินในเมืองไทยกันทำไม ท่านว่าท่านเลี้ยงลูกของท่านให้เป็นคนไทย จะได้ไม่ต้องเป็นจับกัง คือกรรมกรแบกหามอย่างญาติที่ช่างล้อเรา ไม่ต้องหาบก๋วยเตี๋ยวขายอย่างเด็ก ๆ เพื่อนบ้าน และเพื่อนเล่นของเรา และไม่ต้องเป็นอั้งยี่ สมาชิกสมาคมลับของจีนที่เป็นอันธพาล

4. ปัญหาของลูกจีน

ปัญหาเรื่องลูกจีนในประเทศนั้น พวกเราโดยมากมักจะมองไปในทำนองว่าลูกจีนเป็นตัวปัญหา หาได้คำนึงไม่ว่าลูกจีนนั้นเองมีปัญหาของตัวอยู่เพราะถูกอัดก๊อปปี้ทั้งด้านไทยและด้านจีน ผมคิดว่าปัญหาของลูกจีนนั้น ถ้าเราแก้ไขให้แล้ว จะช่วยแก้ไขป้องกันปัญหาเรื่องลูกจีนสำเร็จไปด้วยในตัว สำหรับผมเอง แม่ได้ช่วยแก้ปัญหาให้เสร็จ ด้วยคาถาที่ว่า เกิดเมืองไทย อยู่เมืองไทย ต้องเป็นไทย ต้องจงรักภักดีต่อไทย แม้จะถูกเย้ยหยันต่อว่าว่าทิ้งขนบธรรมเนียมภาษาจีนของปู่ย่าและพ่อไป ก็ทนไหว เพราะแม่ชี้ทางให้ แม่เองก็ชื่อจีน มีเชื้อจีนและพูดภาษาจีนได้คล่อง รู้ขนบธรรม-เนียมจีนดี เช่น เซ่นไหว้ปู่ย่าตายายพระภูมิเจ้าที่แบบจีน นั่นเป็นเรื่องของครอบครัวของสังคม ไม่ใช่เรื่องสัญชาติ และความจงรักภักดี ซึ่งต้องเป็นของไทยเด็ดขาด เมื่อครั้งสงครามญี่ปุ่น ผมและเพื่อน ๆ ลูกจีนอย่างผมอีกหลายคนไม่เคยลังเลใจเลยที่จะสละชีพเพื่อชาติไทย เพราะนอกจากจะเกิดเมืองไทย กินข้าวไทยแล้ว ยังได้รับทุนเล่าเรียนรัฐ-บาลไทย คือเงินของชาวนา ชาวเมืองไทย ไปเมืองนอก แล้วผูกพันใจว่าจะรับราชการไทยด้วย

ปัญหาลูกจีนในประเทศไทย ผิดกับปัญหาลูกจีนในมาเลเซีย สิงคโปร์ และอินโด-นีเซีย เพราะแต่ไหนแต่ไรมา ชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในเมืองไทยนั้น

ได้รับนับถือและกลมกลืนให้เป็นกันเอง และให้เป็นไทยในวงราชการ ผู้นำชาวจีนก็ได้รับการยกย่องให้เป็นพระยาโชฎึกราชเศรษฐี เจ้ากรมท่าซ้าย มีหน้าที่ความรับผิดชอบสำคัญในราชการพระคลังมหาสมบัติและการต่างประเทศ ชาวจีนโดยทั่วไปในเมืองไทยก็ได้รับการสนับสนุนให้แต่งงานกับไทยหรือกับลูกจีนเกิดในเมืองไทย ได้รับพระราชทานหรือส่งเสริมให้มีนามสกุลเป็นไทย ถ้าใครยังเป็นห่วงขนบธรรมเนียมจีนอยู่บ้างซึ่งท่านก็ไม่ห้าม และจะมีนามสกุลเป็นพันธุ์ทางก็ทำได้ โดยเก็บคำแซ่มาผสมกับภาษาไทยหรือสันสกฤตให้ฟังเป็นชื่อไทย เช่น อึ้งภากรณ์ ก็มาจากแซ่อึ้งคือเหลือง รวมทั้งนามสกุลแปลได้ความว่า เหลืองเหมือนดวงอาทิตย์ นโยบายกลมกลืนจีนและลูกจีนให้เป็นไทยจึงเป็นนโยบายที่ดี สามารถป้องกันเหตุร้ายอย่างในมาเลเซียและอินโดนีเซียเมื่อไม่นานมานี้ได้อย่างแนบเนียน

ในระดับราชการไทยกับจีนเล่า แต่ดั้งเดิมมาก็มีความสัมพันธ์กันแบบตะวันออกอย่างเสมอภาค กล่าวคือ มีสัมพันธไมตรีโดยส่งทูตนำของขวัญบรรณาการให้ซึ่งกันและกันฐานมิตร โดยไม่ต้องตั้งทูตประจำ จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ 4 แห่งสมัยรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพิจารณาว่า พระเจ้ากรุงจีนเริ่มทึกทักว่าไทยส่งเครื่องบรรณาการไปถวายเป็นการอ่อนน้อมสวามิภักดิ์ฐานประเทศราช จึงโปรดฯให้งดเสีย แล้วเลิกติดต่อกันนานจนกระทั่งทางประเทศจีนเกิดเก็กเหมิง คือ การพยายามเปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง กษัตริย์จีนจึงเริ่มส่งทูตมาพยายามจะให้มีสัมพันธไมตรีเป็นการประจำ แต่ทางประเทศไทยก็ปฏิเสธโดยถือนโยบายเป็นมิตรอยู่ตลอดเวลา แต่ไม่ต้องมีทูตประจำเป็นเช่นนี้มาจนหลังสงครามญี่ปุ่น จึงได้เริ่มมีสถานทูตประจำขึ้น นโยบายการต่างประเทศที่ได้ใช้ปฏิบัติในอดีตนั้น เท่าที่เกี่ยวกับประเทศจีนก็ถือหลักการเช่นนี้อยู่เสมอ คือเป็นมิตรกันโดยไม่ต้องผูกพันเป็นทางการ ส่วนคนชาติจีนในประเทศไทยนั้นก็ได้โอกาสประกอบสัมมาชีวะได้ โดยพยายามให้กลมกลืนเป็นไทยเสียโดยเร็ว

ผมเชื่อว่านโยบายดังกล่าวทำประโยชน์ให้แก่ประเทศไทยมาก และในขณะเดียวกันก็สามารถชักจูงให้ลูกหลานจีนรู้สึกอบอุ่นว่าได้อยู่ในบ้านเมืองของตนเอง จริงอยู่ระหว่างไทยกับจีนและลูกจีนย่อมมีการกระทบกระทั่งกันบ้าง เช่นในสมัยที่จอมพล ป. พิบูลสงครามถือลัทธิชาตินิยมอย่างรุนแรง หรือในสมัยที่สงครามญี่ปุ่นสงบลงใหม่ ๆ ชาวจีนในกรุงเทพฯกำเริบ แต่ข้อขัดแย้งเช่นนี้มีอยู่ไม่นานและแก้ไขได้ง่าย เพราะภูมิหลังของเรื่องมั่นคงดีอยู่แล้ว

เรามักจะได้ยินคนบ่นบ่อย ๆ ว่า "การค้าของไทยอยู่ในกำมือของคนต่างด้าว" ตามปกติมักจะหมายถึงต่างด้าวชาวจีน (แต่เดี๋ยวนี้หมายถึงญี่ปุ่นด้วย) ข้อนี้ไม่เป็นจริงเสียทีเดียว เพราะถ้าหมายถึงลูกจีนสัญชาติไทยด้วยก็ไม่ใช่คนต่างด้าว นอกเสียจากว่าเมื่อถูกตั้งรังเกียจให้เป็นต่างด้าว ก็ย่อมต้องมีปฏิกิริยาเป็นธรรมดา ถ้าปฏิบัติถือเสียว่าลูกจีนเกิดในเมืองไทยเป็นคนไทยจริง ๆ แล้วส่วนใหญ่ก็จะมีความสวามิภักดิ์ต่อไทยกลืนให้เป็นไทยได้ง่าย แต่บางครั้งผู้ใหญ่ในวงราชการเราหาได้กระทำเช่นนั้นไม่ กลับไปขู่เข็ญบังคับให้จีนและลูกจีนนั้นมาสวามิภักดิ์ต่อตนเป็นการส่วนตัว โดยมอบหุ้นฟรีในกิจการค้าให้ผู้ใหญ่นั้น หรือให้แต่งตั้งตนหรือภรรยาหรือญาติเป็นประธาน-กรรมการหรือกรรมการบริษัท อ้างว่าที่ทำเช่นนั้น ก็เพื่อจะควบคุมถึงการค้าต่าง ๆ นั้น ให้อยู่ในกำมือของคนไทย แท้จริงที่แตกต่างไปจากเดิมก็มีเพียงแต่ว่า เกิดมีคนไทยจำนวนน้อยเข้าไปแสวงประโยชน์ส่วนตัวโดย "คุ้มครอง" กิจการที่ว่านั้น เจ้าของกิจ-การค้านั้นไม่ว่าจะเป็นจีนหรือลูกจีนก็ตาม เมื่อได้รับความคุ้มครองแล้ว ก็ย่อมต้องทำประโยชน์ตอบแทนให้แก่ผู้คุ้มครอง แต่ไม่ยอมให้เข้าเนื้อของตน คือยังคงมีกำไรมากเท่าเดิมหรืออาจจะมากกว่าเดิม เพราะมีท่านผู้ใหญ่คุ้มครองให้อภิสิทธิ์ด้วย ผู้ที่เสียประ-โยชน์จริง ๆ ก็คือลูกค้าของกิจการเหล่านั้น หมายความว่าราษฎรไทยโดยทั่วไปนั่นเองเดือดร้อน

ในบางครั้งอวิชชาทำให้ข้อเท็จจริงผิดแปรไปก็มี เช่น เรื่องจำนวนคนจีนในประ-เทศไทย เมื่อเลิกสงครามญี่ปุ่นใหม่ ๆ เจียงไคเช็คยืนยันว่าในเมืองไทยมีชาวจีนโพ้นทะเลอยู่ 3 – 4 ล้านคน และเรียกร้องให้ชาวจีนเหล่านั้นจงรักภักดีต่อประเทศจีน ถ้าตรวจดูสถิติของราชการไทย จะพบว่าคนสัญชาติจีนจริง ๆ มีเพียงไม่กี่แสน ฉะนั้นที่ใครนับได้ถึงหลายล้านนั้น ก็ต้องรวมนับลูกจีนสัญชาติไทยอย่างผมเข้าไปด้วยเป็นอันมาก เป็นการตู่และจดสีบอย่างไม่ชอบธรรม ต่อมารัฐบาลคอมมูนิสต์จีนก็ตู่สีบไปว่า คนจีนโพ้นทะเลมีอยู่ 3 – 4 ล้านคนในประเทศไทย เมื่อไม่กี่เดือนมานี้ ผู้ใหญ่ในราชการไทยเราเองก็ยังหลงแถลงออกมาได้ว่าคนจีนในไทยมีหลายล้านคน และว่าพวกเหล่านี้จะเป็นภัยคุกคามความมั่นคงของชาติไทย มีคนจำนวนมากที่รู้สึกน้อยใจในถ้อยคำนี้

พฤติกรรมของชาวจีนและลูกจีนในไทย หลังจากที่คอมมูนิสต์ยึดอำนาจในประ-เทศจีนได้เมื่อ พ.ศ. 2492 แล้ว แตกต่างไปจากเดิมอย่างผิดหูผิดตา ผมได้เล่าแล้วว่า เมื่อก่อนชาวจีนอย่างเตี่ยผม ทำมาหากินได้เท่าใดก็ส่งเงินส่วนใหญ่ออกไปบำรุง

ครอบครัวที่เมืองจีน ลูกหลานก็ส่งไปเรียนที่นั่น และเมื่อแก่แล้วก็กลับไปตายเมืองจีน ตั้งแต่ พ.ศ. 2492 เป็นต้นมา ชาวจีนในไทยยังคงส่งเงินไปบำรุงญาติที่เมืองจีนอยู่บ้าง แต่ไม่มีใครกล้าส่งไปจำนวนมาก เพราะเกรงจะถูกริบและเกรงว่าญาติจะถูกเบียด-เบียนฐานเป็นพวกนายทุน ฉะนั้นเงินที่หาได้ก็เก็บออมไว้ที่ประเทศไทยเป็นส่วนมาก ที่มีมากก็ปลูกตึกอยู่แทนที่จะเช่าเขาอย่างก่อน แต่เดิมชาวจีนคนไหนที่มีรถยนต์ใช้ต้องเป็นเจ้าสัว เดี๋ยวนี้เขาซื้อรถยนต์กันเกลื่อน ลูกหลานส่วนใหญ่ก็ให้เข้าโรงเรียนไทยแล้วเข้ามหาวิทยาลัยไทย คบค้าสมาคมกับเพื่อนไทยมากขึ้น มีจำนวนมากที่ได้ปริญญาจากมหาวิทยาลัยไทยแล้วมีความภาคภูมิใจ รู้สึกจงรักภักดีต่อประเทศไทยมากขึ้นทุกที น่าจะเป็นโอกาสอันดีที่รัฐบาลไทยจะดำเนินนโยบายกลมกลืนให้เป็นไทยได้สนิทยิ่งขึ้น โดยไม่ให้น้อยเนื้อต่ำใจว่าเป็นราษฎรประเภทสอง ด้วยความเห็นดังนี้ ผมจึงได้เสนอไว้ตอนต้นว่า ปัญหาเรื่องลูกจีนในไทยแก้ไขได้ง่ายด้วยการช่วยแก้ปัญหาของลูกจีน

ผมได้พรรณนาเรื่องจีนกับลูกจีนอย่างยืดยาวในบทความนี้ แต่ก็เป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับเรื่องของแม่ผม แม่เป็นผู้ที่นิยมวัฒนธรรมจีน ขนบประเพณีจีน แต่แม่เป็นคนไทย ถือสัญชาติไทย จงรักภักดีต่อไทย เลี้ยงลูกให้อยู่ในกรอบวัฒนธรรมและศาสนธรรมของไทยตลอดมา

5. ปัญหาเศรษฐกิจของแม่

เตี่ยตายตั้งแต่ผมอายุ 9 ขวบ ไม่มีมรดก ไม่มีเงินประกันชีวิต ไม่มีบำเหน็จบำนาญ เหลือให้ตกทอดมาเลย พี่ชาย 2 คนกลับมาหากินที่เมืองไทยแล้วแต่เงินเดือนน้อยเต็มที ก่ำ ผม และน้องอีก 3 คน ยังเล็กอยู่ กำลังเรียน กำลังกินจุ กำลังเติบโตขึ้น ลุงให้ความอุปการะส่งเสียเงินให้แม่เป็นรายเดือนแต่ก็ไม่พอใช้ ในครอบครัวเรามียาย และน้า 2 คน มีแม่นมน้องคนเล็ก (ซึ่งหย่านมแล้ว แต่แม่นมยังอยู่ด้วยกันกับเราเหมือนญาติ) กับลูกสาวแม่นม ลูกของน้าผมจากสระบุรีมาอยู่ด้วยเพื่อเรียนหนังสือ 2 คน แล้วยังมีญาติมาพักอาศัยด้วยไม่ขาดสาย ฉะนั้นค่าใช้จ่ายในบ้านย่อมมากเป็นธรรมดา ผมสองคนติดค่าเล่าเรียนที่อัสสัมชัญค้างชำระเสมอมา หนัก ๆ เข้าแม่ก็ต้องใช้ก่ำกับผมไปขอเงินก้อนจากลุงเป็นพิเศษมาชำระค่าเล่าเรียนเสียที ตอนราว พ.ศ. 2469 – 70 กิจการค้าของลุงผมไม่ดีเลย ลูกค้าถูกมรสุมโป๊ะแตกและเศรษฐกิจของประเทศโดยทั่วไป

เลวลง ราคาปลาก็ตกต่ำ ลุงผมก็อึดอัดเรื่องเงินอยู่มาก วันหนึ่งผมขึ้นไปบนบ้านลุงแล้วขอเงินท่านมาชำระค่าเล่าเรียน ท่านนิ่งอึ้งอยู่สักสิบนาทีเห็นจะได้ พอท่านรู้สึกตัวท่านก็พูดว่า "ป๋วยเอ๋ย อาแป๊ะคิดถึงเตี่ยแก"

เมื่อเตี่ยตายไปไม่นาน ลุงได้เสนอต่อแม่ว่าให้แม่พาลูกทุกคนเว้นแต่คนโตสองคนไปอยู่เมืองจีนเสีย ลุงรับรองเด็ดขาดว่าจะไม่ให้อนาทรร้อนใจ จะให้พวกผมได้เรียนหนังสือทุกคน และจะส่งเงินให้ใช้เป็นประจำ แม่ผมปฏิเสธ ลุงจึงแนะว่า เมื่อเงินไม่พอใช้ก็ควรจะย้ายลูกจากโรงเรียนฝรั่งไปเข้าโรงเรียนหลวง จะได้ทุ่นค่าใช้จ่ายลง แม่ก็ไม่ยอม ความมานะดื้อดึงของแม่ทำให้ญาติด้านจีนอ้างภาษิตพูดถึงแม่ว่า "ชิ้วเส่ยอาตั้วกาชึง" แปลว่า "มือเล็กอุดก้นใหญ่"

รายได้ของแม่ในขณะนั้นส่วนใหญ่เป็นเงินอุปการะจากลุง นอกนั้นแม่พยายาม "ติดไฟ"ที่บ้าน คือตั้งวงเล่นไพ่ในบ้านเพื่อเก็บ"ค่าต๋ง" แต่เข้าใจว่าค่าต๋งนั้นไม่เท่าใดนัก เพราะแม่ลงมือเล่นด้วย และคงเล่นได้บ้าง เสียบ้าง นักการพนันส่วนมากเวลาเล่นได้มักจะจ่ายเงินฟุ่มเฟือย และมักจะจ่ายมากจนติดนิสัย แม้เวลาเล่นเสียก็ยังจ่ายฟุ่มเฟือย แม่ผมเป็นคนใจกว้าง และได้กล่าวแล้วว่าในบ้านเรามีคนอยู่ประจำทั้งเด็กและผู้ใหญ่ไม่น้อยกว่า 14 – 15 คนเสมอ เรื่องอาหารแม่ถือคติว่าต้องไม่ให้ใครอดอยาก ที่บ้านมีอาหารดี ๆ และเหลือเฟืออยู่เสมอ เมื่อก๋ำกับผมโตขึ้นแม่ก็สนับสนุนให้ชวนเพื่อนนักเรียนไปเที่ยวที่บ้าน เมื่อเพื่อน ๆ ไปแม่ก็ดีใจ จ่ายตลาดเป็นการมโหฬารเพื่อเลี้ยงเพื่อน ๆ ผมบางครั้งชวนกันไปกว่าสิบคน ยิ่งตอนตรุษหรือสารทแม่เป็นสั่งให้ชวนเพื่อนไปมาก ๆ ให้ไปกินเลี้ยงกันที่บ้าน (จะได้ไม่ไปเที่ยวเสเพลข้างนอก จ่ายกับข้าวไม่อั้น เพื่อนเก่าของผมที่อ่านเรื่องนี้คงจำได้ดี)

การครองชีพของเราอยู่ในระดับดีเกินกว่าปกติของแม่หม้ายที่เช่าห้องแถวอยู่ เมื่อก๋ำกับผมยังเล็กอยู่ แม่เช่ารถม้าให้ไปส่งที่โรงเรียนบางรักและรับกลับเช้าเย็น ไม่ให้นั่งรถรางเพราะไปห้อยโหนเดี๋ยวแข้งขาหัก ไม่ให้เดินไปเพราะไกลเกินกำลัง เสื้อผ้าแม่ให้นุ่งห่มผิดกับเพื่อนบ้าน ถึงแม้ว่าจะไม่ถึงขนาดของเพื่อน ๆ ที่โรงเรียนซึ่งเป็นลูกคนมั่งมี ที่ผมรำคาญมากก็คือให้ใส่แหวนและสร้อยคอทองคำ เพราะถ้าเด็กไม่มีทองติดตัวเขาจะดูถูกเอา แม่ชอบดูละคร"ปราโมทัย" วิกเชียงกงอยู่ใกล้บ้าน และให้ผมไปเป็นเพื่อนถือกระเป๋าหมากให้เสมอ งานเรี่ยไร งานกฐิน ผ้าป่า เทศน์มหาชาติ

เข้าพรรษา ออกพรรษา แม่ต้องร่วมด้วยทุกครั้งที่ถูกชวน เพื่อนบ้านหรือญาติใครขัดสนมาออกปากยืม มักจะไม่ขัด เห็นแต่บ่นว่าให้ยืมกันไปแล้วไม่ใคร่ได้คืน

เมื่อใช้จ่ายขนาดนี้ เงินที่ได้มาย่อมไม่พอแน่ ข้อนี้ผมทราบมาตั้งแต่เล็กอยู่แล้ว เพราะถูกใช้ให้ไปขอยืมเงินจากพี่ป้าน้าอาหลายหนหลายครั้ง แต่ที่ไม่ทราบก็คือแม่ต้องมีภาระหนี้สินมากเพียงใด ท่านตีวงกู้ยืมกว้างขึ้นทุกที ทีแรกก็ญาติ ต่อมาเพื่อน และสุดท้ายก็คนอื่น ขั้นญาติและเพื่อนฝูงก็คงจะไม่ต้องเสียดอกเบี้ย หรือถ้าจะเสียก็คงไม่แพงพอประมาณ แต่ที่กู้จากคนอื่น ๆ คงจะเพิ่มมากขึ้นทุกที ดอกคงจะแพงทับถมกันไป แม่พูดเสมอว่าถึงอัตคัดเพียงใดก็ไม่ให้ใครมาดูถูก ภาระการเงินแม่ว่าเป็นของแม่คนเดียว ลูกเต้าหรือแม่ท่านน้องสาวท่านไม่ต้องเกี่ยวข้องไม่ต้องเป็นห่วง แม่เป็นหม้ายเลี้ยงพวกเราอย่างนี้มาร่วม 9 ปี 10 ปี จนในพ.ศ. 2476 ก่ำกับผมเรียนจบชั้นมัธยมปีที่แปด จึงออกมาทำงานกินเงินเดือนทั้งสองคน พอจะช่วยค่าใช้จ่ายในบ้านได้บ้าง ดูเหมือนก่ำได้เงินเดือน ๆ ละ 50 บาท ผมเดือนละ 40 บาท แต่สายเกินไปเสียแล้ว เพราะหนี้สินของแม่ได้พอกพูนมาหลายปีเกินกว่าที่จะสามารถปลดเปลื้องด้วยเงินเดือนซึ่งอยู่ในระดับดีพอใช้

จะเป็นปี 2476 หรือ 2477 จำไม่ได้แน่ แม่ถูกลอตเตอรี่รางวัลที่สอง เงินหนึ่งหมื่นบาท เพื่อน ๆ ผมรู้กันกระฉ่อนไป และมักจะถามผมว่าได้ส่วนแบ่งเท่าใด ผมก็ตอบโดยสัตย์จริงว่าแม่ให้ 10 บาท ไม่มีใครเชื่อ ผมเองทราบดีว่าแม้เงิน 10 บาทนั้นได้มาก็เป็นบุญเมตตาของแม่มากแล้ว เพราะเมื่อได้เงินรางวัลมาแม่ก็นำไปชำระหนี้ไถ่จำนำมาจนเกือบหมด เหลืออยู่เล็กน้อยท่านนำไปลงทุนร่วมกับญาติทำการค้าขายเพื่อให้พี่ชายคนโต 2 คนได้มีงานทำเป็นหลักฐาน เท่าที่รู้ตอนนั้นก็เพียงเท่านี้ กระนั้นก็ยังไม่กล้าเล่าให้ใครฟังตามความเป็นจริงเพราะอายเขา เรื่องที่แม่ปกปิดพวกเราแล้วเรามาทราบภายหลังนั้น เป็นเรื่องที่ฉกาจฉกรรจ์นัก เมื่อเรื่องการเงินเรียบร้อยแล้ว แม่จึงเล่าความจริงให้ฟังว่า เมื่อก่อนจะถูกลอตเตอรี่นั้น เจ้าหนี้กำลังเร่งรัดทวงเงินแม่อยู่หลายราย วิ่งเต้นเท่าใดก็หาเงินมาชำระเขาไม่ได้ ขอผัดผ่อนไปได้บ้าง แต่ภาระหนี้ก็รัดตัวเข้ามาทุกที จนกลุ้มใจนอนไม่หลับ ครุ่นคิดอยู่ 2 – 3 คืน หาทางออกอย่างไรก็หาไม่ได้ ผลสุดท้ายเห็นมีทางออกอยู่ทางเดียวคือ ไปกระโดดน้ำตายเสียให้พ้นทุกข์ เผอิญรุ่งขึ้นก็ถูกลอตเตอรี่ เป็นเรื่องหวาดเสียวสยองแต่ก็เป็นบุญพระช่วย

6. วิธีอบรมลูก

แม่ผมมีความคิดแบบก้าวหน้าหลายอย่าง แต่อบรมลูกส่วนใหญ่แบบโบราณ คือ ทะนุถนอมลูกจนเกินไป เช่น ให้ลูกผู้ชายนั่งรถม้าไปโรงเรียน ห้ามเด็ดขาดไม่ให้เล่นฟุตบอล แม้แต่จะไปดูฟุตบอลก็ห้าม ไปเล่นฟุตบอลเดี๋ยวแข้งขาหัก เรื่องแข้งขาหักเป็นเรื่องที่แม่กลัวนัก แต่ก็ไม่วายที่ผมจะแอบหนีไป คือไปดูฟุตบอลเมื่อแม่ตั้งวงไพ่ ถ้าวันไหนอยากไปดูฟุตบอลแต่แม่ตั้งวงไพ่ไม่ได้ ขาไม่ครบ เป็นอด เพราะถ้าหนีไปแม่ก็ต้องรู้ จะเล่นฟุตบอลเราก็ไปสนามหลวงหรือลุมพินีในตอนเช้าตรู่ก่อนแม่ตื่น กลับมาตอนสายพอดีรับหน้าแม่เมื่อตื่น เมื่อผมอายุ 15 ปี ก็มีอุบัติเหตุแขนหักข้างขวาจนความแตกที่แขนหักนั้นไม่ใช่เพราะไปเล่นฟุตบอล ตั้งใจจะไปเล่นที่ลุมพินี แต่ยืมจักรยานเพื่อนขี่แล้วล้มในสนามนั้นเอง พวกเราจะไปไหนตามปกติต้องขออนุญาตก่อนเสมอ แม่ห้ามนักห้ามหนากลัวจะไปคบนักเลงแล้วจะเป็นอันธพาล แต่กระนั้นผมก็ยังหนีหลบไปเล่นกีฬาอยู่เนือง ๆ

แม่มีกิตติศัพท์เลื่องลือว่าดุ มีไม้เรียวอาญาสิทธิ์เหน็บไว้หลังกระจกข้างเก้าอี้ประจำตัวของท่านที่หน้าบ้าน แต่ท่านมักจะใช้ไม้เรียวตีเด็กเล็ก ๆ และเลือกตีที่ขา ส่วนใหญ่ใช้ขู่มากกว่าตีจริง ๆ แต่ถ้าถูกตีแล้วก็ทั้งเจ็บทั้งอายเนื่องจากแม่เป็นพี่สาวคนโต อาณาจักรแห่งอำนาจของท่านจึงกว้างขวางแผ่ไปถึงบ้านน้า ๆ ผมหลายบ้าน ลูกพี่ลูกน้องผมดื้อหรือ ซนหรือ ไม่กินยาหรือ ไม่กินข้าวหรือ ไม่อาบน้ำหรือ พอได้ยินว่า "คุณป้าใหญ่" หรือ "แม่ป้าใหญ่" มาแล้ว เป็นเรียบร้อย ผู้ที่อยู่ในอาณาจักรของแม่เดี๋ยวนี้เป็นข้าราชการชั้นอธิบดีก็มี เป็นผู้จัดการสาขาธนาคารพาณิชย์ก็มี เป็นนายตำรวจชั้นนายพันก็มี เป็นพนักงานธนาคารชาติก็ยังมี

เวลาลูกหลานทำการบ้านเรียบร้อย อ่านหนังสือ วาดเขียน ทำงานฝีมือ หรือสอบไล่ได้ผลดี แม่ก็พอใจแต่ไม่ชมต่อหน้า แกล้งพูดให้คนอื่นฟังโดยรู้ว่าเราได้ยิน เพราะพวกเรามักแอบฟังผู้ใหญ่คุยกัน อยู่รวมกันในห้องแถวแคบ ๆ เช่นนั้นย่อมอดได้ยินได้ฟังอะไร ๆ ไม่ได้ เมื่อผมสอบชิงทุนได้ไปเรียนเมืองนอกและทราบผลประกาศแล้ว แม่ก็จับตระเวนไปลาญาติพี่น้องเพื่อนฝูงทุกวันทั้งเช้าทั้งบ่ายหลายสัปดาห์ บางครั้งรู้สึกระอาเพราะทั้งเบื่อทั้งกระดากที่แม่พาไปโฆษณา เพื่อนของแม่บางคนที่ต้องไปลาผมไม่เคยรู้จักมาก่อนเลย แต่แม่บอกว่าเอาเถิดเอ็งถือกระเป๋าหมากให้แม่ ไปเป็นเพื่อนแม่ก็แล้ว

กัน เคราะห์ดีผมทนไปกับแม่ทุกนัด ถ้าไม่ไปคงจะนึกเสียดายและเสียใจมาถึงบัดนี้ เพราะเป็นโอกาสสุดท้ายแล้วที่จะทำตามใจแม่ ผมไปเมืองนอกเดือนเมษายน 2481 ต่อมาอีก 6 เดือน แม่ก็ตาย

7. คาถาของแม่

แม่ไม่ใช่พระอรหันต์ เป็นมนุษย์ธรรมดาที่มีคุณธรรมหลายประการ ดังได้พรรณนามาแล้ว ความบกพร่องย่อมมีอยู่บ้างเป็นธรรมดา แต่ไม่ใช่วิสัยของลูกที่จะมาบรรยาย

แม่มีคาถาอยู่ 3 – 4 ข้อ ซึ่งถ้าอธิบายให้ทราบ บางทีจะเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นด้วย

ความมานะเด็ดเดี่ยว เป็นคาถาข้อแรกของแม่ที่เห็นได้ชัดจากประวัติของท่าน เมื่อตั้งใจจะทำอะไร โดยเห็นแน่วแน่แล้วเป็นสิ่งที่ดีสิ่งที่ชอบธรรม ก็ต้องทำให้ได้แม้จะต้องเสี่ยงต่ออันตราย ความยากลำบาก ใครจะนินทาเย้ยหยันอย่างไรก็ต้องมานะอดทนโดยหวังประโยชน์ถาวร จะเด็ดเดี่ยวได้ต้องกล้าหาญ แต่กล้าหาญไม่ใช่กล้าบ้าบิ่นซึ่งเป็นการเสี่ยงภัยโดยไร้ประโยชน์ แม่ไม่เคยขลาดและไม่เคยบ้าบิ่น แต่กล้าหาญกว่าใคร ๆ

แม่รักอิสรภาพและเสรีภาพยิ่งกว่าชีวิต ถ้าท่านยอมไปเมืองจีนเมื่อท่านเป็นหม้ายใหม่ ๆ บางทีชีวิตของแม่อาจจะยืนนานกว่าที่เป็นอยู่ แต่แม่ไม่เคยคิดจะให้ใครเลี้ยงเงินอุปการะของลุง ท่านถือว่าเป็นสิทธิ์ของท่านที่ควรได้เพราะเตี่ยได้ช่วยลุงทำงานจนสร้างบ้านที่เมืองจีนได้ใหญ่โต ท่านพูดให้ฟังเสมอว่าไปให้ลุงเลี้ยงที่เมืองจีนก็เหมือนไปเป็นนกขุนทองอยู่ในกรง บินไปไหนไม่ได้ตามใจชอบ เช้าค่ำมีอาหารกินจะพูดตามใจตัวก็พูดไม่ได้ พูดไม่ได้ตามใจไม่ใช่ไทยแท้

คาถาข้อต่อไปคือ *ความซื่อสัตย์สุจริต* แม่พูดบ่อย ๆ ว่า เลี้ยงลูกมาไม่ได้เอาเปรียบใคร ไม่ให้คดในข้องอในกระดูก ต้องซื่อสัตย์ ต้องคงวาจาสัตย์ เมื่อแม่เป็นหนี้สินล้นพ้นตัว ไม่สามารถชำระคืนเขา แม่ก็จะปักใจและรับกรรมด้วยชีวิต ครั้นบุญมาวาสนาส่งให้ได้เงิน เจ้าหนี้กี่ราย ๆ ทั้ง ๆ ที่ไม่เคยทวง แม่ก็ชำระคืนหมดทั่วหน้า บางรายให้ยืมมาจนลืม ก็ยังชำระให้เสร็จสิ้นไป

*ความใจกว้างเมตตากรุณา*นั้น แม่ปฏิบัติให้เห็นเป็นตัวอย่าง ท่านว่า คนเราก็ต้องมีเรื่องทุกข์ร้อนกันทั้งนั้น ถ้ามนุษย์ไม่ช่วยซึ่งกันและกันแล้วโลกจะแคบ มีคนเตือนแม่ว่า ทำไมใจกว้างนัก ใครขออะไรก็มักจะให้ แม่ก็ตอบว่า ถ้าเขาไม่ลำบากจริง ๆ แล้วเขาจะบากหน้ามาขอเราหรือ

แม่พยายามหลีกเลี่ยงไม่ให้ใครตำหนินินทาได้และไม่ให้ใครดูถูก แต่ถ้าใครเอาความเท็จมานินทา แม่ก็ไม่สนใจ บอกว่าอย่าไปเอาใจใส่กับคนพาล เช่น เมื่อผมถูกด่าว่าเป็นฮวนเกี๊ยหรือล้อว่าเป็นไอ้เจ๊ก ท่านก็บอกว่า เขาไม่รู้จะติเราว่าอย่างไรแล้วจึงหยิบเอาเรื่องส่วนตัวมาว่ากัน ฉะนั้น เมื่อผมอายุมากแล้วกำลังถกกันถึงเรื่องสำคัญ ๆ เกี่ยวกับเสรีภาพของบ้านเมือง ใครมาตอดเรื่องส่วนตัว เช่น ยั่วผมว่ากินขนมปังนอนกับฝรั่ง ก็นึกขึ้นได้ว่าเพราะเขาจนต่อเหตุผลของเราแล้วจึงแว้งไปพูดเรื่องส่วนตัว หรือมีคนหาว่าขี้ขลาด ดีเต่อบอุ่นอยู่เมืองนอก ทิ้งเพื่อนฝูงไว้ให้เผชิญอันตราย ผมก็ได้คิดว่าคนอย่างนี้ก็มีด้วย จนแก่ถ้อยคำแล้วก็เสกสรรปั้นเรื่องไม่นึกถึงเรื่องจริง ๆ ที่เกิดขึ้นเมื่อ 28 ปีที่แล้วมา นึกเสียว่ามดกัด

8. ผู้หญิงอื่นในชีวิตของผม

เรื่องผู้หญิงในชีวิตของผม ยังไม่จบเป็นแน่นอน เพราะในบทนี้เขียนเรื่องแม่เท่านั้น และยังมีผู้หญิงอีกมากในชีวิตของผม มีหลายคนที่น่าเขียนให้อ่านกัน ทำไมจึงเขียนหรือจะเขียนเรื่องผู้หญิงในชีวิต? ตอบได้สองประการคือ ถ้าไม่เขียนเรื่องผู้หญิงก็คงต้องเขียนเรื่องผู้ชาย ถ้าเกริ่นให้บรรณาธิการทราบว่าจะเขียนเรื่องผู้หญิงในชีวิตของผม บรรณาธิการคงจะสนใจถึงกับใจเต้นตึกตัก แต่ถ้าเกริ่นว่าผมจะเขียนเรื่องผู้ชายในชีวิตของผม บรรณาธิการอาจจะเข้าใจผมผิดไปมาก ๆ ก็เป็นได้

สำหรับเรื่องของผู้หญิงอื่น ผมคิดว่าคงเขียนยากกว่าเขียนเรื่องแม่ มีเหตุผลหลายประการ ข้อสำคัญก็คือไม่แน่ใจว่าเจ้าตัวเขาจะยอมให้เขียน ในบางกรณีอาจจะต้องรอให้เจ้าตัวตายไปเสียก่อน แต่ก็หนักใจอยู่ว่าถ้าผมตายไปเสียก่อนแล้วจะเขียนได้อย่างไร

ยกตัวอย่างเช่น ถ้าจะเขียนเรื่องเมียผม ก็คงจะเห็นได้ชัดว่ายากเพียงใดในโลกนี้แม่หม้ายมีมากกว่าพ่อหม้ายมากต่อมากนัก

จะชิงเขียนเรื่องเมียผมไว้ในที่นี้สักเล็กน้อย เพราะมาฉุกคิดได้ว่าส่วนใหญ่พวกเราชาวธนาคารชาติไม่ใคร่รู้จักเมียผม บางคนไม่เคยเห็นด้วยซ้ำไปซึ่งก็นับว่าเป็นบุญ เพราะในสำนักงานไหนถ้าพนักงานรู้จักเมียของหัวหน้าสำนักงานจนถึงขนาดแล้วมักจะมีเรื่องยุ่งพิลึก

เมื่อผมเป็นผู้ว่าการธนาคารนี้ เมียผมมีความเดือดร้อนมากอยู่ข้อหนึ่ง คือมีคนแปลกหน้าไปหาที่บ้านแล้วเอาของขวัญของกำนัลไปให้เสมอ ถ้าผมอยู่บ้านละก็สะดวก

หน่อย เพราะผมปฏิเสธเองได้ นอกจากจะเป็นคนรู้จักกันสนิทเป็นเพื่อนกันและของขวัญก็เล็กน้อย ก็รับเอาไว้ เพราะไม่ใช่ของกำนัลสินบน เราปฏิบัติกันอย่างนี้ตลอดมา

วันปีใหม่ปีหนึ่ง เผอิญผมไม่อยู่บ้าน มีพนักงานธนาคารเราคนหนึ่ง (ซึ่งเดี๋ยวนี้ลาออกไปแล้ว) นำเอากระเช้าผลไม้ไปให้ที่บ้าน พนักงานคนนี้เมื่อปีก่อนได้นำเอากระเช้าผลไม้ไปให้ทีหนึ่งแล้ว ผมก็บอกว่าอย่าเอามาอีกเลย ขอบคุณมาก เขาก็บอกว่าเขานำมาด้วยความนับถือจริง ๆ ในโลกนี้เขานับถือคนอยู่สองคน ผมเป็นคนหนึ่งในสองนั้น ผมก็ขอบใจแล้วบอกว่านับถือไว้ในใจก็ได้ ปีหน้าอย่านำมาอีกเลย มาถึงปีที่จะเกิดเหตุเมียผมรับหน้าก็ปฏิบัติอย่างเคย คือขอให้เอาของขวัญนั้นกลับไปเสีย พูดเป็นภาษาฝรั่ง พนักงานคนนั้นก็เซ้าซี้อยู่นั่นแหละ เมียผมนึกว่าไม่เข้าใจภาษาอังกฤษจึงใช้ภาษาไทยแทน แต่ภาษาไทยของเมียผมใคร ๆ ก็รู้ว่าจำกัดมาก คือพูดได้ว่า"ไปซิ–ไปซิ" พนักงานคนนั้นก็โกรธหาว่าขับไล่ แล้วเลยผูกใจเจ็บพยาบาทตั้งแต่นั้นมาจนถึงทุกวันนี้ มีโอกาสทีใด ก็พยายามเอาความเท็จมาผสมกับความจริงเล่นงานผมทุกที เช่นกล่าวหาว่าผมทำงานด้านอื่นเสียจนไม่ทำหน้าที่ผู้ว่าการธนาคารชาติ ราวกับว่าตนนั้นรู้จักหน้าที่ผู้ว่าการธนาคารชาติเคยทำมาเป็นอย่างดี และเมื่อจะเล่นงานด่าผมก็แว้งเลยไปด่าถึงเมียเสมอ ประหลาดมากที่เป็นนักมวยชกใต้เข็มขัด

ข้อที่อยากขอให้ช่วยกันคิดก็คือ เมียผมทำผิดหรือทำถูก ถ้าอยากอ่านเรื่องผู้หญิงในชีวิตของผมอีก ก็ควรเขียนบอกบรรณาธิการมา และโปรดอ้างเหตุผลให้ทราบด้วยว่า ทำไมถึงอยากอ่านอีก และกลับกัน ถ้าไม่อยากอ่านอีกก็ช่วยเตือนกันด้วย

มิถุนายน 2515

ดีพิมพ์ครั้งแรกใน
ธ.ป.ท. ปริทรรศน์ 2515

แตกเนื้อหนุ่มเมื่อ 2475

เมื่อมิถุนายน 2475 ผมเป็นนักเรียนชั้นมัธยมปีที่แปด อยู่โรงเรียนอัสสัมชัญ ไม่เคยเรียนเรื่องการเมืองการปกครอง ไม่เคยคิดถึงสิทธิเสรีภาพของราษฎร เคยเรียนหนังสือเรื่องพลเมืองดี ซึ่งสอนว่า พลเมืองมีหน้าที่อย่างใดบ้าง จะต้องอยู่ในระเบียบวินัยอย่างไร แต่ไม่เคยมีใครสอนว่า พลเมืองก็มีสิทธิเสรีภาพด้วย เคยเรียนรู้ว่า คำขวัญของชาติฝรั่งเศส คือ เสรีภาพ สมภาพ และภราดรภาพ แต่ไม่ทราบละเอียดว่า เมื่อฝรั่งเศสเขาปฏิวัตินั้นเกิดอะไรขึ้น เพราะทางโรงเรียนนั้นสอนประวัติศาสตร์หยุดแค่รัชกาลพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 หนังสือเรียนธรรมจริยาทั้งภาษาไทยและฝรั่งเศส สั่งสอนแต่ให้เชื่อฟังเคารพนบนอบผู้ใหญ่ รักใคร่เพื่อนฝูง โอบอ้อมอารีแก่คนโดยทั่วไป โลกของคนหนุ่มอย่างผมในสมัยนั้น เป็นโลกที่ตัดปัญหาการเมืองออกไปเสีย มีแต่ปัญหาให้ศึกษาเร็ว ๆ เสร็จสิ้นไปด้วยดี จะได้ออกไปประกอบอาชีพ ช่วยครอบครัวทางเศรษฐกิจ คนที่ได้เห็นน้อยรู้น้อย ก็ยากน้อย รู้มากจะยากนาน ชีวิตของคนส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในดุลเสถียรภาพทางการเมือง

จิตใจที่อยู่ในดุลแห่งเสถียรภาพนี้ เริ่มหวั่นไหวเล็กน้อย ในปี 2475 เพราะเหตุการณ์สามประการ

ประการแรก ในชั้นมัธยมปีที่แปด ภาคฝรั่งเศสในอัสสัมชัญขณะนั้น อาจารย์เริ่มสอนปรัชญาซึ่งแยกหัวข้อออกเป็น จิตวิทยา ธรรมจริยา ตรรกวิทยา และเทววิทยา ได้เริ่มเรียนรู้ว่า ความคิดของมนุษย์เป็นสิ่งอันประเสริฐ ความประเสริฐนี้จะเกิดขึ้นได้ก็แต่ในสภาพที่ปราศจากอวิชชาและพันธนาการกล่าวคือ ในสภาพที่มีเสรีภาพ เสรีภาพในการคิด การพูด การเขียน การอภิปราย และการสมาคม จำได้ว่าหนังสือตำราปรัชญานั้น นักบวชโรมันคาทอลิกเป็นผู้เขียนและอาจารย์ผู้สอนก็เป็นนักบวชโรมันคาทอลิก

ประการที่สอง ได้มีการรัฐประหารเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ 24 มิถุนายน จากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นระบบรัฐธรรมนูญ โดยมีพระมหากษัตริย์ และในรัฐธรรมนูญได้ระบุสิทธิและเสรีภาพของประชาราษฎรไว้หลายประการ มาตราแรกบัญญัติไว้ว่า อำนาจอธิปไตยมาจากปวงชนชาวไทย

ประการที่สาม เกิดขึ้นในโรงเรียนอัสสัมชัญเอง คือ เกิดมีนักเรียนจำนวนหนึ่งใช้สิทธิเสรีภาพเรียกร้องให้โรงเรียนกระทำการบางอย่าง เช่น ให้หยุดเรียนในวันพิธีพุทธศาสนา ให้มีเครื่องแบบนักเรียน เป็นต้น ทางโรงเรียนได้ใช้อำนาจลงโทษนักเรียนให้อยู่ในระเบียบวินัย ทางฝ่ายนักเรียนก็โต้ตอบด้วยการสไตร์ค์ไม่เข้าห้องเรียน เหตุการณ์ลุกลามต่อไป โรงเรียนจึงตัดสินใจปิดโรงเรียนชั่วคราว

ผมเองไม่ได้มีเดียงสาในเหตุการณ์ต่าง ๆ นัก ในการเรียนปรัชญาก็เล่าเรียนไปด้วยความสนใจกับบทเรียนอย่างธรรมดา ไม่ได้คิดอะไรนอกเหนือจากนั้นไป ในการเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศ หรือในเรื่องสไตร์ค์ที่โรงเรียน ผมก็มีบทบาทเพียงแบบไทยมุง คือ คอยมุงดูเขา สนุกดี ไม่ได้สำนึกว่ามีความสำคัญอย่างใด เมื่อทางโรงเรียนสั่งปิดเรียน กลับรู้สึกเสียดาย เพราะได้เรียนมาจนเกือบจบหลักสูตรแล้ว ใกล้จะได้ออกไปทำมาหากินให้คุ้มกับที่แม่ได้ลงทุนลงแรง ลำบากยากเข็ญมาหลายปี เพื่อให้การศึกษา ก็มาสะดุดหยุดลงเช่นนี้ เพราะเหตุที่พวกเราก่อความวุ่นวาย ไม่เคารพนับถือครูบาอาจารย์ เป็นลูกศิษย์คิดล้างครู ไม่อยู่ในระเบียบวินัย

อย่างไรก็ตาม ความรู้สึกในเสถียรภาพแห่งชีวิต ได้เริ่มสั่นคลอนไปบ้าง โดยที่กรอบชีวิตได้ขยายตัวออก การครองชีวิตแบบเดิมนั้น ถึงจะมีเสถียรภาพและได้ดุลก็จริง แต่น่าสงสัยว่าเสถียรภาพไม่ใช่สิ่งเดียวที่พึงปรารถนากระมัง คงจะมีสิ่งอื่นที่สำคัญไม่น้อยกว่าเสถียรภาพ ดุลแห่งชีวิตนั้นสงสัยว่า เป็นจุดที่เคลื่อนไหวได้ ขึ้นสูงลงต่ำ

ได้ ชีวิตที่ทรงดุลอยู่ในระดับสูง คงจะดีกว่าชีวิตที่ทรงดุลอยู่ในระดับต่ำ และมนุษย์กับสังคมของมนุษย์นั่นเองสามารถกระทำให้จุดดุลแห่งชีวิตขึ้นสูงลงต่ำได้ ตามภาษาที่ใช้กันอยู่ในสมัยนี้ มนุษย์อาจจะ "พัฒนา" ให้ชีวิตมีระดับต่ำได้ และจะให้สมดุลอยู่ในระดับใดก็ได้ตามความสามารถของมนุษย์ คำว่าชีวิตในที่นี้ หมายถึง การครองชีพในด้านต่าง ๆ เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง การสังคม เป็นต้น

ข้อสงสัยที่เกิดขึ้นนี้ ทำให้ผมกับเพื่อนรุ่นหนุ่มอีกสองสามคน ชักชวนกันแสวงหาคำตอบจากหนังสือต่าง ๆ ซึ่งเดิมทางโรงเรียนห้ามไม่ให้อ่าน เพราะเป็นบาป เช่น หนังสือของ รูสโซ วอลแตร์ โซลา และหนังสือประวัติการปฏิวัติของฝรั่งเศส เป็นต้น ต่อมาเมื่อผมอ่านภาษาอังกฤษออก ได้อ่านศึกษาจากจอน สจ๊วต มิล ฮอบสัน ฮอบเฮาส์ ทอนี ลาสกี้ รัสเซล เจฟเฟอสัน ลินคอล์น รวมทั้งรัฐธรรมนูญของสหรัฐอเมริกา เป็นต้น

ในสมัยนั้น แม้ว่าเราจะได้เริ่มสนใจเสาะแสวงวิชาเกี่ยวกับการบ้านเมืองแล้วก็ดี ผมต้องหมกมุ่นอยู่กับการประกอบอาชีพเลี้ยงครอบครัว งานสอนที่โรงเรียนอัสสัมชัญเป็นภาระหนักพอดูสำหรับครูใหม่รุ่นหนุ่มวัย 18–20 ปี ฉะนั้น ในเรื่องการบ้านเมืองของไทย ผมยังคงสังกัดไทยมุง คือคอยติดตามอ่านและฟังข่าวอยู่บ้าง โดยมิได้คำนึงว่า ตนเองมีบทบาทอย่างใดบ้างในเรื่องของบ้านเมือง

ลัทธิไทยมุงติดนิสัยผมอยู่หลายปี จนกระทั่งเมื่อได้รับทุนเล่าเรียนไปศึกษาต่อที่อังกฤษในปี 2481 การเลือกตั้ง การจัดคณะรัฐมนตรี การอภิปรายในสภาฯ ความแตกแยกกันในคณะรัฐบาลเจ้าคุณมโนปกรณ์นิติธาดา สมุดปกเหลืองของหลวงประดิษฐมนูธรรม รัฐประหารครั้งที่สอง กบฏบวรเดช ในหลวงรัชกาลที่ 7 สละราชสมบัติ คณะราษฎรฝ่ายทหารกับฝ่ายพลเรือนแตกแยกกัน เจ้าคุณพหลพลพยุหเสนาลาออกแล้วกลับเข้ามาใหม่ เข้าแล้วออกอีก หลวงพิบูลสงครามถูกลอบยิง การประหารชีวิตศัตรูทางการเมือง การปิดปากมิให้ติเตียนรัฐบาล ฯลฯ เหล่านี้ ผมเป็นคนหนึ่งที่มุงดูเขา ส่วนใหญ่มุงดูเพื่อความสนุกเหมือนมุงดูลิเก ไม่แตกต่างกับบรรดาไทยมุงที่มีจำนวนมากล้นหลามในปัจจุบัน แต่บางครั้งก็อดรู้สึกสลดและอนาถใจไม่ได้ เมื่อคนไทยต่อคนไทยพิฆาตฆ่าฟันกันเอง หรือเมื่อแน่ใจว่า พ่อของเพื่อนถูกประหารชีวิตด้วยข้อหาเท็จและการปลุกพยานเท็จ ไม่ได้เคยฉุกคิดว่า เราก็เป็นพลเมืองคนหนึ่ง มีหน้าที่และสิทธิเสรีภาพที่

จะร่วมกันกับผู้อื่น บันดาลให้การปกครองของบ้านเมืองเป็นไปโดยชอบธรรม เมื่อก่อนจะเดินทางไปเรียนต่อที่อังกฤษ ผมได้ใช้สิทธิเลือกตั้งเป็นครั้งแรกในชีวิต แต่ในบรรดาผู้สมัครรับเลือกตั้งนั้น ไม่รู้จักเสียส่วนมาก ที่รู้จักบ้างก็ชื่อเสียงไม่น่าศรัทธา ไม่ทราบว่าจะเลือกใครดี ผลสุดท้ายตัดสินใจลงคะแนนให้ผู้สมัครท่านหนึ่งซึ่งเป็นครู เพราะคิดว่า เราก็เคยเป็นครู ไม่รู้จะเลือกใครก็เลือกครู

ในภาวะไทยมุงระยะปี 2476 มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองยังไม่ได้เริ่มตั้ง ผมยังไม่ได้เรียนกฎหมาย แต่ได้ติดตามเพื่อน ๆ ที่แก่กว่าและกำลังเรียนกฎหมายอยู่ ไปเที่ยวโรงเรียนกฎหมายในวันพฤหัสฯ ที่โรงเรียนอัสสัมชัญหยุด สังเกตดูว่า นักเรียนกฎหมายบางคนพกปืน ผมถามเขาว่า ทำไมพกปืน เขาเล่าว่า นักเรียนกฎหมายกับพวกทหารไม่ลงรอยกันเรื่องการเมือง ผมก็เซ่อถามเขาว่า ก็ไม่ลงรอยกันทางการเมืองทำไมต้องใช้ปืนด้วย ควรจะใช้สันติวิธีกระมังฐานคนชาติเดียวกัน ตอนนั้นถึงเวรที่ไทยมุงถูกพวกนักเรียนกฎหมายมุงดู ด้วยความประหลาดใจ หัวร่อกันงอหาย บางคนว่า ไอ้นี่แปลกคิดประหลาด ๆ เปิ่น ๆ

ในปี 2481 ผมได้เข้าเรียนที่อังกฤษแล้ว ในตอนปลายปีโรงเรียนปิด ได้ไปพักตากอากาศที่เมืองทอร์กี ชายทะเลทางตะวันตกเฉียงใต้ของอังกฤษ นักเรียนไทยอีกคนหนึ่งชื่อ พร้อม วัชระคุปต์ ไปพักอยู่ด้วยกัน พร้อมเรียนวิชาโลหกรรมที่มหาวิทยาลัยลอนดอน เป็นชาวโคราช เรียนชั้นมัธยมปลายอยู่ที่อำนวยศิลป์ วันหนึ่งพร้อมระล่ำระลักมาบอกว่า "ตายแล้วโว้ย" ถามว่า"จะตายเรื่องอะไร ?" พร้อมด่าให้แล้วจึงอธิบายว่า เมืองไทยต่อไปนี้จะแย่แล้ว เพราะหลวงพิบูลสงครามได้เป็นนายกรัฐมนตรีแทนเจ้าคุณพหล คงจะเป็นระบบเผด็จการแบบเยอรมนีและอิตาลี ผมขอรับสารภาพว่าไม่เคยคิดมาก่อน พร้อมเป็นคนแรกที่ให้สติเรื่องเผด็จการและประชาธิปไตย ตั้งแต่นั้นมาจนพร้อมตายจากไป (เมื่อเดือนเมษายน 2515 นี้เอง) พร้อมกับผมก็ถกกันเสมอถึงเรื่องเสรีภาพ ประชาธิปไตย ลัทธิการเมืองฝ่ายซ้าย ฝ่ายกลาง ฝ่ายขวา ฯลฯ ตลอดมา โปรดสังเกตว่า พร้อม วัชระคุปต์เป็นนักวิทยาศาสตร์ปริญญาเอกทางโลหกรรม อาจารย์ชั้นพิเศษในจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย เป็นผู้ที่มีสติทางการเมือง และเป็นผู้หนึ่งที่ให้สตินั้นแก่ผม ซึ่งเรียนทางสังคมศาสตร์ เพื่อนรักเอ๋ย...

สำหรับท่านทั้งหลายที่เป็นบุคคลสำคัญ มีบทบาทในการรัฐประหารปี 2475 นั้น ผมมิได้รู้จักท่านเป็นส่วนตัวจนกระทั่งเป็นเสรีไทยเข้ามาในตอนสงครามญี่ปุ่น ฉะนั้นจะของดไม่กล่าวในที่นี้ เพราะห่างไกลจากเรื่องปี 2475 ไปมาก

ก่อนจบบทความนี้ ใคร่จะเสนอความเห็นสักสองข้อ

ประการแรก เรื่องของบ้านเมืองเป็นเรื่องที่สำคัญแก่ชีวิต อิสรภาพของคนและชาติเรามาก พวกเราแต่ละคนไม่ควรจะมัวถือลัทธิไทยมุงอยู่ร่ำไป การมุงดูเขาทำอะไรกันนั้น มักจะสนุกดีและไม่เสี่ยงอันตรายด้วย เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเพลี่ยงพล้ำไป ไทยมุงก็แผ่เมตตาให้โดยบ่นว่าสงสาร เมื่อสงสารแล้วก็สบายใจแก่ตนเอง ถ้าใครเขาโกงกินกันหรือใช้อำนาจเป็นอธรรมเราก็ย้ายสังกัดจากไทยมุงเป็นไทยบ่น หรือผสมกันเป็นไทยมุงบ่น ล้อมวงกันบ่นไปนินทาไปสนุกดีอีก เพราะเรื่องที่เอามานินทานั้นมันสนุกแทบทุกเรื่อง ในกรณีที่มีใครตกกระป๋อง หรือถูกประทุษร้ายเพราะยื่นคอเข้าไปให้เขาสับเอาทางการเมือง ไทยมุงก็มักจะสมน้ำหน้า อยากแกว่งเท้าหาเสี้ยนทำไม นี่เหละสุภาษิตไทยดี ๆ ไทยมุงก็เอาไปดีความให้เป็นทุภาษิตไปได้

ถ้ารักจะให้ดุลแห่งชีวิตของประชาชาติไทย เคลื่อนสูงขึ้นไปโดยไม่ทิ้งเสถียรภาพ ไม่มีทางอื่น ต้องร่วมกันมาก ๆ เลิกลัทธิไทยมุง ไทยบ่น ไทยมุงบ่นเสีย ชวนกัน *ย้ายสังกัดเป็นไทยสน ไทยร่วม ไทยเรียกร้อง แล้วไทยจะเจริญ*

ข้อสุดท้าย ขอเสนอเพื่ออภิปรายกันต่อไปว่า บ้านเมืองอันพึงปรารถนาของเรานั้นควรจะมีลักษณะประการใดบ้าง ผมมีความเห็นว่า ควรจะมีลักษณะ 4 ประการ คือ (1) มีสมรรถภาพ (2) มีเสรีภาพ (3) มีความยุติธรรม และ (4) แผ่เมตตากรุณา

สมรรถภาพ หมายความว่า บุคคลในบ้านเมืองนั้น มีความรู้ความสามารถ ความขยันขันแข็ง มีวิธีทำงาน การจัดรูปงาน และการประสานงานกันอย่างเรียบร้อย จะคิดทำอะไร ก็สามารถทำไปได้โดยสะดวกและคล่องแคล่วว่องไว สมรรถภาพในด้านการปกครอง หมายความว่า หัวหน้าพรรคการเมืองรู้จักวิธีเป็นผู้นำลูกพรรค มีสะอาดพอที่จะป้องกันมิให้ลูกพรรคผู่กรรโชกได้ และแม้จะประสบลูกพรรคที่เลว ก็สามารถขจัดอุปสรรคได้ โดยไม่ต้องละทิ้งหลักการ เสรีภาพ ยุติธรรม และเมตตากรุณา

เสรีภาพ หมายความว่า บุคคลแต่ละคน คณะแต่ละคณะ มีสิทธิเสรีภาพสมศักดิ์ศรีของมนุษย์ ทำอะไรได้โดยมิต้องหวาดหวั่น เว้นแต่จะเป็นการประทุษร้ายต่อผู้อื่น หรือเป็นการจำกัดเสรีภาพของผู้อื่น เสรีภาพเป็นหัวกุญแจแห่งความดำริริเริ่ม เพื่อสร้างสรรค์ความเจริญ การที่มนุษย์มีเสรีภาพก่อให้เกิดความคิดต่าง ๆ กัน ย่อมเปิดโอกาสให้มีทางกว้างสำหรับเลือกวิธีที่ดีมีประโยชน์ที่สุดได้ เป็นทางที่เหนือกว่าการบังคับให้ทุกคนคิดอ่านเข้ารอยเดียวกันหมด ความสำนึกในเสรีภาพของแต่ละคนก่อให้เกิดความสามัคคีในชาติได้ และความสามัคคีสมานฉันท์เป็นคุณประโยชน์ยิ่งนัก ในวาระที่บ้านเมืองตกอยู่ในภาวะอันตรายจากภายในและภายนอกประเทศ

ความยุติธรรม หมายความว่า บ้านเมืองมีขื่อมีแป ใช้กฎหมายและขบวนการตุลาการเป็นกติกาสำหรับทุกคนเสมอหน้ากันหมด โดยตั้งรากฐานอยู่มั่นคงด้วยความชอบธรรมและศีลธรรม การปกครองไม่ได้ขึ้นอยู่กับดุลพินิจหรือประกาศิตตามอำเภอใจของคนคนเดียวหรือหมู่น้อยหมู่เดียว

ความเมตตากรุณา หมายความว่า มีการช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน แทนที่จะคิดพิฆาตกัน ผู้ที่เกิดมาแล้วล้ำหน้าผู้อื่นย่อมประคับประคองผู้ที่ล้าหลัง เฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่พิการทางร่างกายหรือจิตใจ รัฐบาลขจัดทุกข์บำรุงสุข แบ่งความเจริญให้ทั่วหน้า รามอน แมกไซไซกล่าวไว้ว่า "ใครเกิดมามีน้อย กฎหมายควรจะช่วยให้ได้รับมาก"

ขออุทิศส่วนดีของบทความนี้ ถ้ามี เป็นที่ระลึกถึง ดร.พร้อม วัชระคุปต์ ผู้ใฝ่ในเสรีภาพของประชาชนชาวไทย

ตีพิมพ์ครั้งแรกใน
สังคมศาสตร์ปริทัศน์, มิถุนายน 2515.
หนังสือที่ระลึก *พร้อม วัชระคุปต์*, 8 กรกฎาคม 2515.

ทหารชั่วคราว*

1. การรวบรวมก่อตั้งคณะเสรีไทยในอังกฤษ

ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง ข้าพเจ้าเป็นทหารชั่วคราวตั้งแต่สิงหาคม 2485 จนถึงมกราคม 2489 การสมัครเข้าเป็นทหารครั้งนั้นมีลักษณะผิดธรรมดาอยู่หลายประการ กล่าวคือ เพื่อนฝูงข้าพเจ้าและข้าพเจ้าเป็นคนไทย ยึดถือสัญชาติไทย แต่สมัครเข้าเป็นทหารในกองทัพอังกฤษ และสวมเครื่องแบบทหารอังกฤษ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะในเวลานั้นเป็นเวลาสงครามระหว่างญี่ปุ่นกับอังกฤษอเมริกา และญี่ปุ่นรุกรานเข้ามาในประเทศไทย จนกระทั่งรัฐบาลไทยต้องทำสัญญาเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่น บรรดาคนไทยที่อยู่ในสหรัฐอเมริกาและสหราชอาณาจักรอังกฤษนั้น รัฐบาลไทยเรียกตัวให้กลับ แต่มีอยู่จำนวนหนึ่งที่ไม่ยอมกลับ แม้ว่ารัฐบาลไทยจะขู่เข็ญว่า ผู้ที่ไม่กลับ

---

* บทความเรื่องนี้ตีพิมพ์โดยสมบูรณ์ในหนังสือของศาสตราจารย์ดิเรก ชัยนาม, *ไทยกับสงครามโลกครั้งที่สอง* (แพร่พิทยา, 2509). เฉพาะตอนที่สามของบทความนี้เดิมได้พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพันเอกสรรค์ ยุทธวงศ์ (น้องเขยของป๋วย อึ๊งภากรณ์) เมื่อวันที่ 19 กรกฎาคม 2495.

ประเทศไทยตามคำสั่งนั้นจะถูกถอนสัญชาติ ผู้ที่ไม่ยอมกลับประเทศไทยเหล่านั้นเรียกตนเองว่าเสรีไทย และยังคือถือสัญชาติไทยอยู่ต่อไป (ข้าพเจ้าจึงใช้คำว่า "ยึดถือสัญชาติไทย" ในตอนต้น) ทางสหรัฐอเมริกาเผอิญท่านอัครราชทูต ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ท่านเป็นหัวหน้าเสรีไทย และสามารถเจรจากับรัฐบาลสหรัฐฯเป็นผลสำเร็จ เพื่อให้สหรัฐฯรับนับถือคณะเสรีไทยและกองทหารเสรีไทยในสหรัฐฯ เหล่าทหารไทยในสหรัฐฯจึงสามารถรวบรวมกันเป็นปึกแผ่น ได้ใช้เครื่องแบบทหารไทย และมีผู้บังคับบัญชาไทย เป็นหน่วยไทยค่อนข้างแท้ ส่วนในสหราชอาณาจักรอังกฤษนั้น ปราศจากผู้ใหญ่ที่พอจะก่อตั้งรวบรวมกันได้อย่างที่สหรัฐฯ ท่านอัครราชทูต ณ กรุงลอนดอน มีความจำเป็นที่จะต้องเดินทางกลับประเทศไทยตามคำสั่งรัฐบาล พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ซึ่งประทับอยู่ในอังกฤษก็ทรงปฏิเสธคำเชิญให้เป็นหัวหน้า โดยรับสั่งว่าไม่ทรงประสงค์จะเกี่ยวกับการเมืองและทรงปฏิบัติราชการในกองรักษาดินแดนของอังกฤษอยู่แล้ว ส่วนสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 และ ม.จ.ศุภสวัสดิ์-วงศ์สนิท สวัสดิวัตน์ ผู้เชษฐาสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ซึ่งประทับอยู่ในอังกฤษในขณะนั้น ทรงสนพระทัยที่จะร่วมงานเสรีไทยด้วย แต่บรรดาคนไทยเห็นว่าจะทูลเชิญเป็นหัวหน้าเสรีไทยย่อมอาจจะเกิดความเข้าใจผิดในด้านการเมืองภายในของคนไทยได้ ฉะนั้นสรุปว่าคณะเสรีไทยในอังกฤษไม่มีหัวหน้าเป็นหลักฐานอย่างในสหรัฐอเมริกา ฉะนั้นเมื่อได้รับอนุญาตให้เข้าเป็นทหาร จึงต้องเข้าเป็นทหารในเครื่องแบบและในกองทัพอังกฤษ และเนื่องด้วยคนไทยในอังกฤษนั้น รัฐบาลอังกฤษถือว่าเป็นชนชาติศัตรู (enemy aliens) เมื่อเข้าเป็นทหารในกองทัพอังกฤษจึงต้องเข้าอยู่ในหน่วยที่เรียกว่า "Pioneer Corps" (หน่วยการโยธา) แบบชนชาติศัตรูอื่นๆ (เยอรมัน ออสเตรียน อิตาเลียน ฯลฯ)

เรื่องของ Pioneer Corps และเรื่องในชีวิตทหาร ข้าพเจ้าขอยกไว้ก่อน จะกล่าวในตอนต่อไป ในขั้นนี้ใคร่ทวนกลับไปถึงเหตุการณ์ในตอนเริ่มต้นตั้งเสรีไทยในอังกฤษ เพื่อให้บทความนี้สมบูรณ์พอสมควร

ในระหว่างสงครามโลกตอนต้น ก่อนการประกาศสงครามที่เกี่ยวข้องกับประเทศไทย แต่เป็นระยะที่อังกฤษทำสงครามกับเยอรมนีแล้ว คนไทยในอังกฤษนับเป็นคนต่างด้าว แต่ไม่ถึงกับเป็นชนชาติศัตรู จึงมิต้องถูกกักกัน เพียงแต่มีข้อจำกัดในการเคลื่อน

ย้ายที่อยู่บางประการ ข้าราชการสถานทูตได้รับสิทธิพิเศษ ยกเว้นในข้อจำกัด ต่อมาเมื่อประเทศไทยได้ประกาศสงครามกับอังกฤษ คนไทยตกอยู่ในฐานะชนชาติศัตรู ข้าราชการสถานทูตและคนไทยต่างได้รับการปฏิบัติให้อยู่ในข้อบังคับเข้มงวดยิ่งขึ้น แต่ไม่ถึงกับถูกกักกัน นอกจากข้าราชการสถานทูตในระยะใกล้จะถูกส่งตัวกลับ มีข้อจำกัดกักกันบ้าง นักเรียนไทยโดยทั่วไปได้รับยกเว้นไม่ต้องกักกัน แต่มีข้อห้ามมิให้ออกนอกที่อยู่ในเวลาวิกาล ข้าราชการสถานทูตยังพอมีเงินใช้อยู่บ้าง เพราะเป็นเรื่องถ้อยทีปฏิบัติระหว่างข้าราชการอังกฤษในไทยกับข้าราชการไทยในอังกฤษ แต่นักเรียนไทยในอังกฤษนั้นถูกตัดเงินที่เคยได้รับจากประเทศไทย ต้องอาศัยเงินรายได้ของตนเองในอังกฤษ บางคนที่ได้รับทุนเล่าเรียนของอังกฤษอยู่ก็ไม่ลำบากนัก แต่นักเรียนไทยส่วนมากต้องไปทำนาหรือทำงานในโรงงานเพื่อจะได้มีเงินใช้สำหรับเลี้ยงอาตมาไปวันหนึ่ง ๆ

นักเรียนไทยในขณะนั้น กระจัดกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ ที่มีมากอยู่สักหน่อยก็ที่เคมบริดจ์ ซึ่งมีทั้งนักเรียนเคมบริดจ์แท้ เช่น นายเสนาะ ตันบุญยืน นายเสนาะ นิลกำ–แหง ม.ล.จิรายุ นพวงศ์ นายยิ้มยล แต้สุจิ ม.จ.ภีศเดช รัชนี กับนักเรียนอพยพไปอาศัยเคมบริดจ์ เช่น นักเรียนเศรษฐศาสตร์จากลอนดอน (รวมทั้งข้าพเจ้า) และนักเรียนแพทย์บางคน ฉะนั้น เมื่อมีข่าวว่ารัฐบาลไทยได้ประกาศสงครามกับอังกฤษ หลังจากที่ได้ทำสัญญาพันธมิตรกับญี่ปุ่นแล้ว การเคลื่อนไหวทางด้านนักเรียนจึงเกิดขึ้นที่เคมบริดจ์เป็นแหล่งแรก

นักเรียนไทยในเคมบริดจ์ก็เหมือนกับคนไทยทั่ว ๆ ไป มีความคิดและความรู้สึกต่าง ๆ กันไปแต่ละคน แต่ก็เหมือนกับคนไทยอื่น ๆ อีกในแง่ที่เป็นห่วงใยในอิสรภาพอธิปไตยของประเทศ เมื่อญี่ปุ่นยกทัพขึ้นดินแดนไทย เราก็ภาวนาขอให้มีช่องทางอย่างใดให้ญี่ปุ่นออกไปเสีย ครั้นรัฐบาลไทยก้าวล้ำเข้าไปอีกขั้นหนึ่ง โดยทำสัญญาร่วมกับญี่ปุ่นและประกาศสงครามกับสหรัฐฯและสหราชอาณาจักร เราก็ยิ่งเกิดความพรั่นพรึงว่า เมื่อญี่ปุ่นแพ้สงครามและไทยก็ร่วมแพ้ด้วย เห็นทีหายนะจะเกิดแก่ชาติเราเป็นแน่ ถ้าหากว่าคนไทยทุกคนเชื่อผู้นำและทำอะไรตามผู้นำไปหมด ฉะนั้นเมื่อมีคำสั่งให้เตรียมตัวเดินทางกลับประเทศไทย ในการแลกเปลี่ยนเชลยศึก จึงเป็นวาระที่พวกเราจะต้องเลือกทางเดิน จะเดินทางกลับบ้าน หรือจะอยู่ทำอะไรให้เป็นประโยชน์แก่อนาคตของประเทศชาติ

ก่อนหน้านั้น ผู้ที่รู้สึกว่าเดือดร้อนใจในเรื่องนี้มากที่สุดเท่าที่ข้าพเจ้าทราบ คือ นายเสนาะ ตันบุญยืน รองลงมาคงจะเป็นนายเสนาะ นิลกำแหง และนายสว่าง สามโกเศศ เพราะสามสหายนี้เป็นผู้ที่ได้เริ่มวิ่งเต้นหาผู้นั้นผู้นี้ จะให้มาเป็นหัวหน้าเสรีไทยอังกฤษ นายเสนาะ ตันบุญยืนเป็นคนหูตาไว ส่งข่าวต่าง ๆ ให้เราทราบ และพวกเรามักจะประชุมคุยกันที่ห้องพักเสนาะ ตันบุญยืนบ่อยๆ เสนาะ ตันบุญยืน ได้เขียนจดหมายถึง ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช เล่าเหตุการณ์ทางอังกฤษให้ทราบ และขอเชิญให้ ม.ร.ว.เสนีย์เดินทางข้ามไปที่อังกฤษ เพื่อรับเอานักเรียนไทยที่อาสาสมัครเข้าในขบวนเสรีไทยที่ท่านได้จัดตั้งขึ้นในสหรัฐฯ ม.ร.ว.เสนีย์ตอบมาว่า ท่านไม่สามารถเดินทางจากสหรัฐฯ มาได้ เพราะท่านก็กำลังมีภาระเต็มมือ แต่ท่านจะส่งผู้แทนที่เหมาะสมมาดำเนินการตามความประสงค์ของพวกเราทางอังกฤษ ต่อมาในไม่ช้า (แต่ขณะที่พวกเรารอกันอยู่นั้นรู้สึกว่านานเหลือเกิน) ผู้แทนที่ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ส่งมาดำเนินการทางอังกฤษก็มาถึง คือ นายมณี สาณะเสน คณะเสรีไทยในเคมบริดจ์ได้ประชุมกันและลงมติให้นายเสนาะ ตันบุญยืน กับข้าพเจ้าเป็นผู้ติดต่อกับนายมณี สาณะเสน ที่ลอนดอน ขณะนั้นล่วงเข้ามาในเดือนเมษายนหรือพฤษภาคม 2485 แล้ว

นายมณี สาณะเสน ผู้นี้ พวกเราไม่เคยรู้จักมาแต่ก่อน เคยแต่ทราบกิตติศัพท์ว่าเป็นคนไทยที่ทำงานที่สันนิบาตชาติ (League of Nations) มาเป็นเวลานาน ต่อมาเมื่อวิสาสะคุ้นเคยกันแล้ว จึงทราบว่านายมณีเริ่มเดินทางไปอังกฤษตั้งแต่อายุน้อย ขณะนั้นบิดานายมณีเป็นอัครราชทูตอยู่ ณ กรุงลอนดอน ครั้นสำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมแล้ว นายมณีได้ศึกษากฎหมายอยู่ในประเทศอังกฤษจนสำเร็จ แล้วก็เริ่มเข้าทำงานในสันนิบาตชาติที่สวิตเซอร์แลนด์ตลอดมา ครั้นเกิดสงครามในยุโรปครั้งที่สอง ผู้ใหญ่ทางกรุงเทพฯ ได้ชักชวนให้กลับมารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศ กำลังเดินทางกลับผ่านสหรัฐอเมริกาก็เผอิญมีข้อขัดข้องในการเดินทาง เพราะเป็นยามสงคราม กระทรวงการต่างประเทศจึงมีคำสั่งให้ช่วยราชการอยู่ในสถานทูตไทย ณ กรุงวอชิงตันอยู่ตลอดมา เนื่องจากนายมณีเป็นผู้ที่รู้จักคุ้นเคยกับเจ้าหน้าที่ในราชการอังกฤษอยู่มาก ทั้งทางพลเรือนและทหาร ม.ร.ว.เสนีย์จึงมอบหมายให้นายมณีเดินทางมาช่วยรวบรวมคณะเสรีไทยในอังกฤษ (นายมณีผู้นี้เมื่อเลิกสงครามโลกแล้วได้กลับเข้าทำงานในองค์การสหประชาชาติต่อจนครบเกษียณอายุ บัดนี้ยังคงพำนักอยู่ที่สวิตเซอร์แลนด์)

นายมณีได้เริ่มเปิดสำนักงานขึ้น ที่โรงแรมบราวน์ ในกรุงลอนดอน และได้เริ่มติดต่อกับเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลอังกฤษ เพื่อให้รัฐบาลอังกฤษรับรองคณะเสรีไทยในอังกฤษทำนองเดียวกันกับในสหรัฐฯ แต่รัฐบาลอังกฤษขัดข้องอยู่ตลอดมา จนกระทั่งในวาระสุดท้าย เมื่อได้ทราบแน่ว่าคณะเสรีไทยในอังกฤษนี้มีจำนวนมากกว่า 40 คน และแต่ละคนมีเจตนาที่จะไม่ยอมกลับประเทศไทยจนกว่าจะเสร็จศึก กับเจตนาจะรับใช้ประเทศไทย ด้วยการอาสาสมัครในกองทัพอังกฤษโดยไม่เลือกงาน รัฐบาลอังกฤษจึงได้เริ่มรับรองคณะเสรีไทยอังกฤษภายใต้การนำของนายมณี สาณะเสนโดยระบุไว้อย่างชัดแจ้งว่า ที่รับรองนี้มิใช่เป็นการรับรองเป็นรัฐบาลนอกประเทศ

ในด้านการติดต่อกับคนไทย นายมณีได้พึ่งพวกเราเป็นแกนสำคัญ กล่าวคือ ตั้งแต่วาระที่คณะนักเรียนไทยในเคมบริดจ์ได้เริ่มติดต่อกับ ม.ร.ว.เสนีย์นั้น นายเสนาะ ตันบุญยืนได้เริ่มทำหนังสือเวียนถึงนักเรียนไทยและคนไทยทุกคน รวมทั้งข้าราชการสถานทูตด้วยเป็นประจำ เพื่อส่งข่าวให้ทราบว่าจะมีการจัดตั้งเสรีไทยขึ้นในอังกฤษ และแจ้งให้ทราบเป็นระยะถึงความคืบหน้าในการติดต่อกับ ม.ร.ว.เสนีย์ ในขณะเดียวกัน ถ้ามีข่าวจากประเทศไทยมาทางวิทยุที่รับได้ ก็คัดมาแจ้งให้ทราบด้วย ฉะนั้น เมื่อนายมณีมาตั้งสำนักงานขึ้นที่ลอนดอน นายเสนาะและข้าพเจ้าก็ได้ทำหนังสือเวียนต่อเนื่องจากที่เคยทำมานั้นเผยแพร่กิจการของนายมณีต่อไป ท้ายที่สุด เมื่อจะเรียกอาสาสมัครได้ เพราะทางราชการอังกฤษตกลงแล้ว เราก็ได้มีหนังสือไปเชิญให้สมัครกันมาเป็นทางการ แต่ถือเป็นความลับให้แต่ละคน ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดที่จะกลับประเทศไทยโดยเรือเลกเปลี่ยนเชลยนั้น นำความลับกลับไปบอกทางกรุงเทพฯ ในหนังสือที่เชิญให้สมัครนั้น พวกเราได้พยายามชี้แจงให้ทราบว่าเป็นการสมัครใจจริงๆ ไม่มีการบังคับขู่เข็ญ เพราะเรือเลกเปลี่ยนเชลยก็ใกล้จะออกเดินทางไปประเทศไทยแล้ว เพื่อนสนิทของเราบางคนจำเป็นจะต้องกลับมากรุงเทพฯด้วยเหตุส่วนตัวก็มีเป็นอันมาก และบางคนภายหลังก็ได้ร่วมงานในขบวนเสรีไทยที่กรุงเทพฯ (เช่น นายมาลา บุณยประภัสสร)

ผู้สมัครเข้าเป็นเสรีไทยเป็นทางการ เริ่มทยอยกันยื่นใบสมัครจนเรารวบรวมจำนวนได้กว่า 50 คน นับตั้งแต่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี และผู้ติดตามพระองค์ท่าน จนถึงนักเรียนทุนส่วนตัวที่ส่วนมากเราไม่เคยพบเห็น เช่น นายบุญพบ ภมรสิงห์

(เขียนประวัติไว้ละเอียดในหนังสือ *ศิลปินไทยในยุโรป* บริษัทนิพนธ์ จำกัด 2505) และมีข้าราชการสถานทูตด้วยที่เป็นผู้ใหญ่ขนาดเลขานุการเอกหรือเทียบเท่าก็หลายคน

วันที่ 7 สิงหาคม 2485 เป็นวันที่คณะเสรีไทยอังกฤษได้รับเรียกให้เข้าสมัครเป็นทหารในกองทัพอังกฤษเป็นทางการ คณะอาสาสมัครได้ไปตรวจร่างกายตามระเบียบของอังกฤษ บางคนที่มีโรคประจำตัว ตรวจร่างกายไม่ได้จึงไม่ได้เข้าเป็นทหาร นอกจากนั้นยังมีอยู่อีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งได้รับการยกเว้น มิต้องเข้าเป็นทหารด้วยเหตุนานาประการ เพื่อประโยชน์ของอนุชนต่อไป ขอคัดเอารายชื่อบรรดาเสรีไทยมารวบรวมไว้ ณ ที่นี้ โดยแบ่งเป็นกลุ่มที่ไม่ได้เป็นทหารแต่ปฏิบัติการช่วยเหลือในด้านอื่น กับกลุ่มที่เป็นทหาร ดั่งนี้

(ก) เสรีไทยอังกฤษที่มิได้เป็นทหาร

1. สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี
2. ม.จ.หญิง ผ่องผัสมณี สวัสดิวัตน์ (จักรพันธ์)
3. นายมณี สาณะเสน
4. นายเสนาะ ตันบุญยืน
5. หลวงจำนงดิฐการ
6. นายยิ้ม พึ่งพระคุณ
7. นายสมบูรณ์ ปาลเสถียร
8. นายพร้อม วัชระคุปต์
9. นายเกษม ผลาชีวะ
10. นายเต็กลิ้ม คุณวิศาล
11. นายจำนง สุ่มสวัสดิ์
12. นายสมาน มันตราภรณ์
13. นายเกษม ล่ำซำ
14. นายวรี วีรางกูร
15. น.ส.สุภาพ รักตประจิต (ยศสุนทร)
16. น.ส.บุบผา แต้สุจิ (บุรี)
17. น.ส.อนงค์ แต้สุจิ

(ต่อมา น.ส.สุภาพ รักตประจิต ได้รับคัดเลือกส่งไปอินเดีย เพื่อช่วยในด้านวิทยุกระจายเสียง) เลข 5 ถึง 7 เป็นข้าราชการสถานทูตไทย ณ กรุงลอนดอน

(ข) เสรีไทยที่เป็นทหาร

1. หลวงอาจพิศาลกิจ
2. หลวงภัทรวาที
3. นายกลิ่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา
4. นายประเสริฐ ปทุมมานนท์ (เป๋า)
5. ม.จ.การวิก จักรพันธ์ (รัศมี)
6. ม.จ.กอกษัตริย์ สวัสดิวัตน์
7. ม.จ.ภีศเดช รัชนี (มั่น)
8. ม.จ.จิรีดนัย กิติยากร (รี)
9. ม.ร.ว.กิตินัดดา กิติยากร
10. ม.ล.จิรายุ นพวงศ์
11. นายสวัสดิ์ ศรีสุข (Raven)
12. นายจุ้นเคง (พัฒพงษ์) รินทกุล (พงษ์)
13. นายประทาน เปรมกมล (แดง)
14. นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ (เข้ม)
15. นายเปรม บุรี (ดี)
16. นายรจิต บุรี (ขำ)
17. นายสำราญ วรรณพฤกษ์ (เคิ่ง)
18. นายธนา โปษยานนท์ (กร)
19. นายกฤษณ์ โตษยานนท์ (คง)
20. นายเสนาะ นิลกำแหง (จิ๋ว)
21. นายประโพธ เปาโรหิต (นุ่น)
22. นายเทพ เสมถิติ (หนู)
23. นายกำแหง พลางกูร (หลอ)
24. นายอรุณ สรเทศน์ (ไก่ฟ้า)

25. นายยิ้มยล แต้สุจิ
26. นายบุญพบ ภมรสิงห์
27. นายบุญเลิศ เกษมสุวรรณ
28. นายโต บุนนาค
29. นายปัทม์ ปัทมสถาน (นา)
30. นายบุญส่ง พึ่งสุนทร (ชัย)
31. นายทศ พันธุมเสน (บุญ)
32. นายวัฒนา ชิตวารี (ท้วม)
33. นายประพฤทธ์ ณ นคร (เล็ก)
34. นายประจิตร กังศานนท์ (ยศสุนทร) (แก่)
35. นายวิวรรธน์ ณ ป้อมเพ็ชร
36. นายสว่าง สามโกเศศ
37. ม.จ. ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัตน์ (อรุณ)

เลข 1 ถึง 4 เป็นข้าราชการสถานทูตไทย ณ กรุงลอนดอน

เลข 8 เข้าเป็นทหารทีหลัง หลังจากวันที่ 7 สิงหาคม 2485

เลข 37 รัฐบาลอังกฤษรับเป็นนายทหารต่างหาก

2. ความมุ่งหมายร่วมกันของเสรีไทยในอังกฤษ

เหล่าเสรีไทยในอังกฤษทั้งกว่า 50 คนนี้อาจจะอาสาสมัครเข้าเป็นเสรีไทยด้วยเหตุต่างๆ กัน ได้เคยมีการถกกันถึงเรื่องนี้ในระหว่างที่สมัครเข้าใหม่ ๆ และระหว่างที่เดินทางหรือพักแรมในที่ต่าง ๆ บางคนก็ว่าสมัครเพื่อกู้ชาติ บางคนก็ว่าเพื่อเสรีภาพและความชอบธรรมแห่งชีวิต บางคนก็พูดไม่ออก นอกจากจะเห็นเป็นหน้าที่ บางคนปรารภว่าบิดามารดารีบส่งไปศึกษาที่อังกฤษ เพราะใกล้จะถึงกำหนดเกณฑ์ทหารที่เมืองไทย และบิดามารดากลัวลำบาก แต่แล้วก็ยังไปสมัครเป็นทหาร ได้รับความลำบากยิ่งกว่าถูกเกณฑ์ที่เมืองไทยเป็นหลายเท่า อย่างไรก็ตาม พอจะพูดได้ว่าความมุ่งหมายร่วมกันของพวกเราได้ระบุไว้เด่นชัด ดั่งต่อไปนี้

(1) พวกเราเข้าเป็นทหารอังกฤษมิใช่เพื่อรับใช้ชาติอังกฤษ แต่ต้องการรับใช้ชาติไทยโดยอาศัยอังกฤษร่วมมือ

(2) คณะของเรามิต้องการที่จะเกี่ยวข้องกับการเมืองภายในประเทศไทย และไม่ยอมเป็นเครื่องมือในการเมืองของพรรคใด ผู้ใดที่เป็นเสรีไทยภายในประเทศเพื่อต่อต้านญี่ปุ่น คณะของเราจะร่วมด้วยทั้งนั้น และเมื่อเลิกสงครามแล้ว คณะเสรีไทยอังกฤษก็จะสลายตัวไป

(3) คณะเสรีไทยจะไม่ถือโอกาสแอบอ้างผลความดีใด ๆ มาเรียกร้องแสวงประโยชน์ส่วนตัวในด้านลาภยศ หรือด้านอื่นใด

(4) คณะเสรีไทยอังกฤษได้แสดงให้ทางการอังกฤษเห็นแจ้งชัดแต่เริ่มแรกว่า คณะของเราต้องการกระทำการใด ๆ ในระหว่างสงครามในลักษณะทหาร กล่าวคืออยู่ในเครื่องแบบและยศทหาร แม้ว่าจะเป็นพลทหารก็ยินยอม ทั้งนี้หมายความว่าไม่ยอมเป็นเครื่องมือในลักษณะจารชน ถ้าจะต้องปฏิบัติราชการลับก็ทำในฐานเป็นทหาร

ในทางปฏิบัตินั้น ทหารเสรีไทยเริ่มเข้าเป็นทหารฐานะพลทหารตั้งแต่ 7 สิงหาคม จนกระทั่งได้เดินทางถึงประเทศอินเดีย จนแยกย้ายกันไปฝึกบ้าง ปฏิบัติงานบ้าง ส่วนใหญ่ได้รับยศเป็นร้อยตรีเมื่อเดือนตุลาคม 2486 กองทหารพวกเรามีลักษณะพิเศษอยู่ คือ เป็นผู้ที่มีวิทยฐานะสูงกว่าหน่วยอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นหน่วยการโยธา (Pioneer Corps) หรือหน่วยอื่นที่เราเข้าร่วมด้วยในจำนวน 36 คน (ไม่นับ ม.จ.ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท เพราะท่านยังมิได้เข้าร่วมกับหน่วยของเรา) มีปริญญาและประกาศนียบัตรรวมกันประมาณ 30 ปริญญา ที่เกือบได้ปริญญาเพราะกำลังเรียนอยู่ปีสุดท้ายก็หลายคน ฉะนั้น ผู้บังคับบัญชาฝ่ายอังกฤษ จึงได้ให้เสรีภาพแก่พวกเรา ในการปกครองกันเองอยู่เสมอ ทั้งนี้ภายใต้กรอบวินัยทั่วไปของกองทัพอังกฤษ การปกครองกันเองนี้หมายความว่า พวกเราทหารเสรีไทยมีการเลือกตั้งหัวหน้าและผู้แทนกันเอง ทุกครั้งที่มีการย้ายไปประจำค่ายใหม่ และผู้บังคับบัญชาในกองทัพอังกฤษก็ยินยอมรับรองหัวหน้าที่เราเลือกตั้งขึ้นนั้นว่าเป็นผู้แทนของเราโดยชอบธรรม เมื่อพวกเราเป็นพลทหาร หัวหน้าที่เราเลือกตั้งขึ้นก็มักได้รับยศโดยอัตโนมัติให้เป็นสิบตรีชั่วคราว เฉพาะถิ่น กิตติมศักดิ์ (Local, Temporary, Unpaid, Lance-Corporal) ซึ่งเป็นยศเรียกยืดยาว มีความสำคัญเฉพาะตัวน้อย แต่มีความสำคัญสูงในด้านระบอบประชาธิปไตย ภายในวงการของเราและในด้านความนิยมรับรองของกองทัพอังกฤษ

การที่อังกฤษรับพวกเราเข้าเป็นทหารใน Pioneer Corps หรือหน่วยการโยธานั้น เข้าใจว่าจะเป็นการทดลองดูใจของพวกเราว่ามีความมั่นคงเพียงใด เพราะหน่วยการโยธาดังกล่าว เป็นหน่วยที่ถือกันว่าไม่สู้จะมีเกียรติ ชนชาติศัตรู ถ้าจะสมัครเป็นทหาร ก็ให้เข้าหน่วยนี้ ถ้าเป็นคนอังกฤษก็ต้องเป็นกรรมกรที่ไม่มีคุณวุฒิหรือไม่มีความชำนาญในการใด ๆ[1] มีคติประจำหน่วยว่า "Labor Omnia Vincit" แปลว่า "งานหนัก (งานโยธา) ย่อมชนะได้ทุกอย่าง" ฉนอังกฤษนั้น ถ้าเป็นช่างก็เข้าหน่วยทหารช่าง ถ้าเป็นหมอก็เข้าหน่วยทหารแพทย์ หรือมีความรู้หรือพื้นเพสูง ก็เข้าหน่วยทหารปืนใหญ่ รถเกราะหรือทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ เป็นต้น หน่วยการโยธามีหน้าที่การโยธาสมชื่อ ทำหน้าที่ขุดมันฝรั่ง ล้างส้วม ทำความสะอาดโรงอาหารหรือที่พัก หรือรักษาการณ์เป็นยาม เป็นต้น หน้าที่เหล่านี้พวกเราเคยทำกันมาแล้วทั้งนั้น ไม่ว่าเดิมเป็นคุณหลวงหรือนักการทูต เป็นหม่อมเจ้าเชื้อพระวงศ์หรือบุตรเสนาบดี อธิบดีมาแต่ก่อน และพวกเรายังได้แต่งบทประพันธ์ไว้เป็นที่ระลึก พรรณนาความไว้ ดั่งจะขอคัดมาบางตอน

"...โอ้เต็นท์หรูเคยอยู่ต้องจู่จาก *ต้องจำพรากมาอยู่ตึกพิลึกยิ่ง*[2]
นอนกับดินกินกับอู่ดูเพราพริ้ง *ต้องมากลิ้งบนเตียงเยี่ยงนารี*
น้ำล้างขามเคยเย็นเป็นมันฝา *น้ำล้างหน้าเย็นชื่นเคยรื่นรี่*
ต้องมาใช้น้ำอุ่นฉุนเต็มที *แล้วอย่างนี้หรือสะอาดอนาถใจ*
กินอาหารจานสนิมชิมชูรส *กินไม่หมดก็มีผู้คอยดูให้*
พาไปเลี้ยงเกลี้ยงขามงามกระไร *แล้วเดี๋ยวนี้จะมีใครมาตรวจตรา*

.....

แต่เคราะห์ดีมีวิชาทำ"ฟาตีก" *ได้หัดหลีกหลบตัวเหล่าหัวหน้า*
สิบโท"มิลล์"ชำนาญการโยธา *ถือคทาไม้กวาดใหญ่หาไพร่พล*
ขัดพื้นเรือนเพื่อนให้ดูดูสะอาด *ส้วมก็กวาดพังทลายไปหลายหน*

---

[1] ในตอนท้ายสงครามโลก หน่วยการโยธานี้ได้รับยกย่องขึ้น โดยมีการยกฐานะขึ้นเป็น "Royal Pioneer Corps"

[2] พวกเราเพิ่งย้ายค่ายจาก "เดนบี" เวลส์เหนือ ซึ่งเรานอนในเต็นท์บ้าง นอนที่โรงรถบ้าง ไปอยู่ที่แบร็ดฟอร์ดในยอร์กเชียร์ และได้อยู่ตึกที่เคยเป็นโรงเรียนมัธยมในยามสงบ

โต๊ะม้านั่งยังได้ขัดหัดเล่หักกล *น้ำลูบไล้ให้พ้นไปวัน ๆ*
งานเฝ้ายามตามไฟได้ฝึกฝน *ตวาดคนหวั่นกลัวจนตัวสั่น*
เวรกลางคืนปืนกับหอกออกประจัญ *เวรกลางวันถือสง่าคหาพลอง*
บางเวลาพากันขุดมันเทศ *พลางร่ายเวทค่าฝรั่งกันดังก้อง*
ขุดขนไปต่าไปในทำนอง *พวกนายกองชอบใจเพราะไม่รู้..."*

หน่วยทหารเสรีไทยฝึกและปฏิบัติงานอยู่ในอังกฤษ ตั้งแต่ 7 สิงหาคม 2485 จนถึงกลางเดือนมกราคม 2486 จึงได้เดินทางจากอังกฤษรอนแรมอ้อมทวีปแอฟริกาไปยังอินเดีย ถึงอินเดีย คือ ที่บอมเบย์ เมื่อปลายเดือนเมษายน 2486 นับตั้งแต่นั้นมา 36 สหายของเราก็เริ่มแยกย้ายกันไปทำหน้าที่ ตามที่ทางการอังกฤษจะต้องการ ประวัติการเป็นทหารของพวกเราทั้ง 36 คน ตั้งแต่เริ่มจนถึงตอนนี้ เท่าที่พวกเราได้มีชีวิตร่วมกันตลอดเวลา ได้มีคุณบุญพบ ภมรสิงห์ เขียนไว้ค่อนข้างละเอียดในหนังสือ *ศิลปินไทยในยุโรป* (บริษัทนิพนธ์ จำกัด 2505) ตั้งแต่บทที่ 7 จนถึงบทที่ 12 ใคร่จะเชิญท่านผู้อ่านที่สนใจหาอ่าน

ในการที่คณะทหารเสรีไทยอังกฤษแยกย้ายกันไปปฏิบัติงานนั้น มีบางกลุ่มย้ายไปเดลฮีเพื่อปฏิบัติงานด้านวิทยุกระจายเสียงบ้าง ด้านการทำแผนที่บ้าง บางกลุ่มก็ถูกเรียกไปปฏิบัติงานทางการาจี (กลุ่มของคุณบุญพบ–ดูได้ในหนังสือที่กล่าวข้างต้น) บางกลุ่มก็ถูกเรียกไปปฏิบัติและฝึกงานราชการลับ แต่กลุ่มใหญ่ที่สุดซึ่งข้าพเจ้าอยู่ด้วย ถูกส่งไปฝึกการรบกองโจรที่ค่ายแห่งหนึ่งนอกเมืองปูนา ฝรั่งเรียกกลุ่มเราว่า "ช้างเผือก" (White Elephants) ที่ตั้งค่ายฝึกนั้นอยู่ริมทะเลสาบ ชื่อตำบลนั้นแปลเป็นไทยว่า "รังรัก" ต่อมาพวกเราจึงเข้าใจเรื่องดียิ่งขึ้น ปรากฏว่ากลุ่มของข้าพเจ้านี้สังกัดอยู่ในแผนกประ–เทศไทย ของกองกำลัง 136 (Force 136) แห่งหน่วยบริหารงานพิเศษ (Special Operations Executive = S.O.E.) ในกระทรวงการสงครามเศรษฐกิจ (Ministry of Economic Warfare) ท่านผู้อ่านที่ทราบเรื่องของ O.S.S. ในสหรัฐฯดีกว่าเรื่องของอังกฤษ พอจะเทียบ S.O.E. ได้คล้ายคลึงกับ O.S.S.[3]

---

[3] เมื่อเร็วๆ นี้ ใน พ.ศ. 2509 ได้มีหนังสือเรื่องบทบาทของ S.O.E. ในการดำเนินงานใต้ดินในฝรั่งเศสระหว่างสงครามออกตีพิมพ์เผยแพร่เป็นทางการแล้ว

3. สถานีวิทยุสถานีแรกในประเทศไทยติดต่อกับสหประชาชาติ

ข้าพเจ้าจะขอรวบรัด เล่าถึงการฝึกของข้าพเจ้าแต่เพียงย่อ ๆ เพื่อจะบรรยายถึงการปฏิบัติงานในประเทศไทยให้ละเอียดพอสมควรในภายหลัง ในชั้นนี้จะเพียงขอลำดับวันและเวลาที่ข้าพเจ้าได้ไปทำการฝึกไว้โดยไม่ขยายความ

พฤษภาคม 2486–กันยายน 2486	ฝึกที่ค่าย "รังรัก" ใกล้ปูนา
ตุลาคม 2486	ผู้รับการฝึกได้รับยศร้อยตรี
ตุลาคม 2486–พฤศจิกายน 2486	ฝึกวิชาจารกรรม ที่กัลกัตตา มีสำราญ วรรณพฤกษ์ (เค็ง) กับข้าพเจ้า
พฤศจิกายน 2486	นายสำราญ วรรณพฤกษ์ นายประทาน เปรมกมล (แดง) และข้าพเจ้า ลงเรือใต้น้ำจากลังกาจะขึ้นบกที่พังงา ตะกั่วป่า แต่ไม่ได้ขึ้นบก เพราะไม่มีสัญญาณจากคนมารับ
ธันวาคม 2486	ทั้งสามคมพักผ่อนที่นิลคีรีในอินเดียใต้
มกราคม 2487	สมทบกับกลุ่มใหญ่อีกครั้งหนึ่ง เพื่อทำการฝึกเดินป่าเดินเขา ที่เทือกเขาสิงหะบริเวณปูนา
กุมภาพันธ์ 2487	ฝึกโดดร่มที่ราวัลพินดี ในปันจาบ มี 6 คน คือ นายประทาน เปรมกมล นายสำราญ วรรณพฤกษ์ นายเปรม บุรี(ดี) นายรจิต บุรี(ขำ) นายธนา โปษยานนท์ (กร) และข้าพเจ้า
มีนาคม 2487	โดดร่มเข้ามาปฏิบัติงาน

ต่อไปนี้จะรายงานถึงเหตุการณ์ซึ่งทำให้มีการติดตั้งสถานีวิทยุสถานีแรก สำหรับติดต่อกับสหประชาชาติในดินแดนประเทศไทย ขณะที่ญี่ปุ่นเข้ามาตั้งกองทัพอยู่

ความมุ่งหมายข้อใหญ่ของทางราชการ (อังกฤษและอเมริกัน) ในการที่รับเอาคนไทยเข้าไว้ในกองทัพของตนนั้น ก็เพื่อที่จะตั้งกองทหารของสหประชาชาติมากกองหรือ

น้อยกองแล้วแต่จะทำได้ หลังแนวรบญี่ปุ่น และหวังว่ากองทหารเช่นนี้อาจจะได้ช่วยกองทัพสหประชาชาติในทางการรบและกองโจร ในทางด้านสงคราม การเมือง และในการสื่อสาร คนไทยผู้สมัครเข้าในกองทัพอังกฤษมีความประสงค์ที่จะรับใช้ชาติของตน โดยการที่จะเข้าร่วมมือกับทหารอังกฤษอย่างไม่มีเงื่อนไข แต่ก็เป็นความประสงค์ของเราที่ถือเป็นข้อสำคัญอยู่อีกข้อหนึ่งว่า เราจะพยายามติดต่อร่วมมือและตกลงกันกับกองต่อต้านภายในประเทศ เพื่อให้เป็นที่เข้าใจกันด้วยดี

ในกลางปี พ.ศ. 2486 เราพอจะทราบได้แน่นอนแล้วว่ากองต่อต้านในประเทศไทยนั้นมีอยู่จริง ไม่ใช่แต่เพียงเป็นสิ่งที่เราคาดหวังเท่านั้น เพราะเหตุว่า เราทราบว่าได้มีผู้เดินทางออกจากประเทศไทยไปถึงเมืองจุงกิง และได้ติดต่อกับผู้แทนฝ่ายสหประชาชาติแล้ว

ส่วนมากของเสรีไทยจากประเทศอังกฤษ ซึ่งเราเรียกกันว่า "ช้างเผือก" (White Elephants) กำลังฝึกหัดกลยุทธ์แบบกองโจรเป็นวาระสุดท้ายที่นอกเมืองปูนาในประเทศอินเดีย เราได้ยินข่าวว่า ม.จ.ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัตน์ ได้เดินทางไปยังจุง-กิง เพื่อจะติดต่อกับนายกำจัด พลางกูร ซึ่งลักลอบเดินทางออกไปจากประเทศไทย และภายหลังเราก็ได้ทราบว่า ม.จ.ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท ได้รับมอบอำนาจจากทางราชการอังกฤษส่งคนจากยูนนาน เดินทางบุกเข้ามากรุงเทพฯ ถือหนังสือจากกองทัพอังกฤษ มาถึง "รู้ธ" หัวหน้าเสรีไทยในประเทศไทย คือ นายปรีดี พนมยงค์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ขอร้องให้"รู้ธ"จัดการต้อนรับพวก"ช้างเผือก"คณะแรกที่เดินทางมาโดยเรือใต้น้ำ กำหนดจะขึ้นบกในฝั่งตะวันตกของประเทศไทยในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2486 คณะ"ช้างเผือก"นี้จะเข้ามาพร้อมด้วยเครื่องส่งและรับวิทยุ เพื่อจะได้ตั้งสถานีติดต่อระหว่างประเทศไทยกับฐานทัพอังกฤษในอินเดียได้เป็นการประจำ

ในเดือนกันยายน 2486 ข้าพเจ้าได้รับคำสั่งจากผู้บังคับบัญชาว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้หนึ่งซึ่งจะเดินทางโดยเรือใต้น้ำนั้น และหน่วยของข้าพเจ้าเรียกว่า "Pritchard" คณะของข้าพเจ้าประกอบด้วย นายประทาน เปรมกมล "แดง" เป็นนักวิทยุ นายสำราญ วรรณพฤกษ์ "เค็ง"และข้าพเจ้า "แดง"ได้ถูกส่งไปเมียรุตสำหรับจะฝึกหัดการรับวิทยุเพิ่มเติม ส่วน "เค็ง" และข้าพเจ้าได้เดินทางไปยังโรงเรียนพิเศษโรงเรียนหนึ่ง นอกเมืองกัลกัตตา เพื่อฝึกสำหรับจะปฏิบัติราชการพิเศษ

ต่อมา "แดง" ได้เดินทางมาร่วมคณะที่กัลกัตตา และหลังจากที่ได้มีการฝึกวิธีขึ้นบกโดยเรือใต้น้ำ ทั้งในเวลากลางวันและกลางคืนที่ตำบลทริงโกมาลี ในเกาะลังกา เมื่อเดือนพฤศจิกายนแล้ว คณะของเราก็ได้เดินทางโดยเรือใต้น้ำจากเมืองโคลอมโบ ในเรือใต้น้ำนั้นมีนายทหารบกกองทัพอังกฤษ 2 คน กับสิบเอกอีก 1 คน สำหรับจะมาส่งเราขึ้นบก

เมื่อได้เดินทางมาถึงที่ที่กำหนดแล้ว เรือใต้น้ำก็ได้ลอยลำและดำน้ำอยู่ห่างจากฝั่งประมาณ 4–5 ไมล์ เป็นเวลา 1 สัปดาห์ เวลากลางวันก็จมลงไป และเวลากลางคืนก็ขึ้นมาลอยลำ คอยดูอาณัติสัญญาณ แต่หาได้ปรากฏอาณัติสัญญาณไม่ ต่อมาภายหลังเราจึงได้ทราบว่า "จีน" ผู้ถือหนังสือจากยูนนานเข้ามาในประเทศไทยนั้น กว่าจะเข้ามาได้ถึงกรุงเทพฯ ก็เป็นเวลาหลังจากเดือนมิถุนายน 2487

อย่างไรก็ดี การเดินทางด้วยเรือใต้น้ำนี้ มิใช่ว่าจะปราศจากเหตุการณ์ก็หามิได้ เราได้มีเวลาตื่นเต้นอยู่บ้างในเมื่อทราบว่ามีเรือใหญ่อยู่เหนือผิวน้ำใกล้เคียงกับที่เราจมอยู่ อาจจะเป็นเรือญี่ปุ่นหรือเรือไทยก็เป็นได้ แล้วเราก็ไม่ทราบแน่ว่าเรือลำนั้นเห็นเรือของเราหรือไม่ แต่เราได้พยายามรักษาความเงียบสงบไว้เพื่อความปลอดภัย ในเวลาเช่นนั้นทุกคนในเรือใต้น้ำจะต้องนั่งเงียบ ๆ ไม่ทำเสียงอย่างหนึ่งอย่างใด และข้าพเจ้าเองแทบจะไม่กล้าหายใจ เพราะรู้สึกว่าลมหายใจเป็นเสียงดังอย่างไม่น่าเชื่อ แต่เราไม่เคยได้รับลูกระเบิดใต้น้ำเลย เหตุการณ์จะเป็นอย่างไรก็ตาม ในคืนสุดท้ายก่อนที่เราจะเดินทางกลับ ทหารอังกฤษที่ไปกับเรานั้นตกลงใจว่าจะนำเรือเล็กเข้าไปยังที่ชายฝั่งเพื่อสอดแนม (พวกเราคนไทยไม่ได้ไปด้วย เพราะเหตุว่าเราได้รับคำสั่งอย่างเข้มงวดมิให้ขึ้นบก นอกจากจะมีผู้มารับตามข้อตกลง) สหายชาวอังกฤษของเราไม่เคยอยู่ในประเทศไทยเลย แต่เมื่อไปสอดแนมมาแล้ว ก็รายงานว่าไม่มีใครมาคอยเราอยู่ที่ชายฝั่ง เมื่อการณ์ปรากฏว่า ถึงจะคอยต่อไปอีกก็ไม่มีประโยชน์แล้ว เราจึงตัดสินใจเดินทางกลับเกาะลังกา แต่ในคืนต่อมา เราได้พบเรือหาปลาขนาดเล็ก จึงได้ตกลงว่าจะลอยลำขึ้นมาดูสักที ในเรือหาปลานั้นมีคนจีนอยู่หลายคน ฝ่ายเรารู้สึกว่าจะทำให้เขาตกใจมาก แต่เราไม่ต้องการอะไรจากเขามาก นอกจากบางสิ่งบางอย่าง เช่นเหรียญกระษาปณ์และเอกสาร และเราก็ได้เอาธนบัตรไทยกับอาหารให้เขา เป็นการแลกเปลี่ยนกัน

ข้าพเจ้าไม่สมควรที่จะกล่าวให้ยืดยาวนักในการพรรณนาชีวิตในเรือใต้น้ำ

บางทีไม่จำเป็นที่จะต้องพูดมากไปกว่าว่า เรือใต้น้ำนั้นร้อน ชีวิตน่าเบื่อหน่าย ไม่มีอะไรจะทำ นอกจากนอน กิน และทอดลูกเต๋า เรานอนในเวลากลางวัน และตื่นในเวลากลางคืน เมื่อเวลาเรือลอยลำขึ้นมา และเมื่อลอยลำขึ้นมาเช่นนั้น ผู้โดยสารก็ได้รับอนุญาตให้ขึ้นไปบนดาดฟ้ารับอากาศบริสุทธิ์ได้ ผู้โดยสารจะสูบบุหรี่ได้ก็แต่ที่ในเวลาเรือลอยลำ ข้าพเจ้ายังมีความรู้สึกจำได้อยู่ข้อหนึ่ง คือ เมื่อส่องกล้องดูฝั่งไทยจากเรือใต้น้ำนั้น ข้าพเจ้าจำได้ว่า ได้เห็นแผ่นดินอันเป็นที่รักของเราสวยงามมาก หาดทรายขาวและมีกระท่อมคนหาปลาอยู่ มีต้นไม้เป็นอันมาก ตำบลที่เราตั้งใจจะขึ้นบกนั้นรู้สึกว่าเปลี่ยวมาก ข้าพเจ้าไม่เคยไปในตำบลนั้นเลย แต่ยังรู้สึกว่าที่นั่นเป็นแผ่นดินที่รักของเราและมีคนร่วมชาติที่รักของเราอาศัยอยู่

คณะเรากลับถึงโคลอมโบทันเวลาคริสต์มาส เมื่อใกล้จะถึงน่านน้ำลังกา เรือใต้น้ำได้ผุดขึ้นมาและเดินทางบนผิวน้ำด้วยความเร็วเต็มที่ ชีวิตในเรือใต้น้ำซึ่งเดินทางบนผิวน้ำ ไม่มีอะไรนอกจากทำให้ผู้โดยสารเมาคลื่น และได้รับทุกขเวทนาเหลือประมาณ

เมื่อได้หยุดพักผ่อนเป็นเวลาเล็กน้อยในทิวเขานิลคีรีอันงดงามแล้ว คณะของข้าพเจ้าได้เดินทางขึ้นไปยังเมียรุตในต้นเดือนมกราคม 2488 จากนั้นเราได้เดินทางไปยังเมืองปูนาเพื่อฝึกให้มีกำลังแข็งแรงขึ้น คณะ"ช้างเผือก"คนอื่น ๆ ได้มารวมพลกันอยู่ ณ ที่นั้น และในระหว่างที่เราออกทะเล เพื่อนฝูงของเราเหล่านี้ก็ได้ฝึกหัดต่อไปบ้างและไปพักผ่อนหย่อนใจยังที่ต่าง ๆ กันบ้าง

การที่มาร่วมคณะกันใหม่คราวนี้ ทำให้เรามีโอกาสที่จะปรึกษาหารือกันเป็นครั้งสุดท้ายในเรื่องสถานการณ์และการงาน ซึ่งเราคาดหมายว่าจะต้องทำต่อไป คณะ"ช้าง-เผือก"ได้ประชุมกันคืนวันหนึ่งบนยอดเขาสิงหะ ในขณะนั้นเรารู้เรื่องหน้าที่การงานของเราดียิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน สำหรับบางคนในคณะเราเช่นข้าพเจ้า การโดดร่มชูชีพ และการเดินทางโดยเรือใต้น้ำเป็นข้อที่หลบตาแล้วเตือนให้สะดุ้งอยู่เสมอ สำหรับคนอื่นเขาอาจจะกระตือรือร้นอยากจะได้ทำอะไรต่ออะไรโลดโผนเช่นนั้นในกาลข้างหน้าก็เป็นได้ ข้อเจรจาในการหารือบนยอดเขาสิงหะคืนนั้น ข้าพเจ้าจำไม่ได้หมด แต่จำได้อยู่ว่าพวกเรามีจิตใจรักกันและสามัคคีกันมาก ข้าพเจ้าจำได้ว่าข้าพเจ้าได้เสนอให้ที่ประชุมพิจารณาข้อหนึ่ง คือข้อที่ว่า เมื่อเราเข้าไปในประเทศไทยแล้ว เราจะต้องพยายามอย่างเต็มที่ ที่จะไม่ใช้อาวุธประหัตประหารคนไทยด้วยกัน ถึงแม้ว่าจะต้องเสียชีวิตก็ไม่ควรที่จะ

ต่อสู้ แต่ว่าเราไม่ควรที่จะให้ญี่ปุ่นจับเราได้เป็น ๆ จะต้องต่อสู้จนจับตาย ข้อเสนอของข้าพเจ้านี้ได้เสนอขึ้นโดยระมัดระวัง มิให้เป็นการบังคับ เพราะข้าพเจ้าเข้าใจดีว่ามีบางคนในพวกเรา จะไม่ยอมฝืนธรรมชาติที่จะสู้ก่อนที่จะถูกจับ แต่อย่างไรก็ดี ส่วนมากของคณะ"ช้างเผือก"ได้ลงความเห็นชอบตามข้อเสนอนั้น

แผนการเข้าประเทศไทยได้ร่างขึ้นใหม่ในภายหลัง "ช้างเผือก" 2–3 คนจะต้องเข้ามาในประเทศไทยด้วยร่มชูชีพ พร้อมด้วยเครื่องรับและส่งวิทยุ การโดดร่มคราวนี้เรียกว่าโดดอย่างสุ่ม (blind-dropping) หมายความว่าไม่มีใครมารับที่บนพื้นดินที่ที่จะลงนั้นกำหนดไว้ว่าจะเป็นในป่าทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือ คือระหว่างสุโขทัยกับสวรรคโลก และกำหนดเวลาไว้ในเวลาข้างขึ้นหรือข้างแรมอ่อน ๆ ในเดือนมีนาคมและเมษายน เราจะแยกกันเป็น 2 คณะ ๆ ละ 3 คน เรียกว่า Appreciation ทั้ง 2 คณะ คณะ Appreciation ที่ 1 จะทำการในเดือนมีนาคมและเมื่อลงไปถึงพื้นดินแล้วหาที่ซ่อนตัวอยู่ในป่าสูง วิทยุกลับมายังฐานทัพ และเตรียมรับคณะ Appreciation ที่ 2 ในโอกาสเดือนหงายคราวหน้า ถ้าฐานทัพไม่ได้ยินวิทยุ Appreciation ที่ 1 คณะที่ 2 ก็จะกระโดดร่ม "สุ่ม" ลงมาอีกที่หนึ่งในจังหวัดใกล้เคียง และลงมาทำการเช่นเดียวกัน หน้าที่ของเรามีเป็นลำดับต่อไปนี้คือ

(ก) รักษาตัวให้รอด

(ข) ติดต่อทางวิทยุกับฐานทัพ

(ค) รับคนที่จะมาโดดร่มในภายหลัง และ

(ง) ถ้าทำได้ และในโอกาสที่จะทำได้ ให้ติดต่อกับขบวนต่อต้านข้างใน

บุคคลที่จะเข้าเป็นคณะทั้ง 2 นี้ ได้เปลี่ยนแปลงไปจากคณะ Pritchard เนื่องจากเราจะไม่มีใครมารับ การติดต่อทางวิทยุจึงมีความสำคัญยิ่งขึ้น และเนื่องจากเราจะต้องเข้าไปอยู่ในป่าด้วยตนเอง จึงจำเป็นที่จะต้องมีนักเรียนหมอเข้าร่วมคณะด้วย นายเปรม บุรี "ดี" กับนายรจิต บุรี "ขำ" ได้ถูกเลือกสำหรับใช้ทำการส่งวิทยุและเป็นแพทย์ประจำคณะ คนที่ 6 คือ นายธนา โปษยานนท์ "กร" ซึ่งเข้ามาในคณะที่ 2 "เค็ง" เป็นหัวหน้าคณะ Appreciation ที่ 2 ฉะนั้นคณะดังกล่าวจึงประกอบด้วยบุคคลเหล่านี้ คือคณะ Appreciation ที่ 1 "เข้ม" (ข้าพเจ้า) "แดง" และ "ดี" คณะ Appreciation ที่ 2 มี "เค็ง" "ขำ" และ "กร"

ในเดือนกุมภาพันธ์ พวกเรา 6 คน อำลาพรรคพวก และเดินทางไปยังเมืองราวัล–พินดีเพื่อฝึกหัดโดดร่มชูชีพ เราต่างคนได้ฝึกโดดร่มจากเครื่องบินคนละ 5 ครั้ง 4 ครั้งแรกในเวลากลางวัน และครั้งสุดท้ายในเวลากลางคืน การโดดครั้งแรกจากเครื่องบินฮัดสัน แต่อีก 4 ครั้งโดดจากลิเบอเรเตอร์ การโดดเช่นนี้ได้กระทำหลังจากได้ฝึกหัดบำรุงกำลังร่างกายอย่างเคร่งเครียดเป็นเวลาหลายวัน และหลังจากหัดกระโดดลงจากที่สูงโดยไม่มีอันตราย พวกเราไม่ชอบการกระโดดร่มเช่นนี้ ถึงแม้จะรู้สึกว่าไม่มีอันตรายเลย แต่ข้าพเจ้าเองก็ไม่สามารถที่จะกล่าวด้วยความจริงใจได้ว่าข้าพเจ้าไม่กลัว แต่อย่างไรก็ดี พวกเราพยายามที่จะซ่อนความหวาดกลัวนั้นไว้ ทุก ๆ เวลาเช้าระหว่างเดินทางจากที่อยู่ของเราไปสนามบิน เราจะต้องผ่านป่าช้าแห่งหนึ่ง และเมื่อเวลาผ่านไปพวกเรามักจะเตือนสติซึ่งกันและกันว่าที่นั่นแหละเป็นที่ที่สังขารจะต้องไปถึงในที่สุด ไม่เร็วก็ช้า และสำหรับพรรคพวกคนอื่น ๆ นั้นคงน่ากลัวจะเร็ว แต่สำหรับผู้พูดคงจะช้า ความรู้สึกและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจะเป็นอย่างไรก็ตาม พวกเราได้รับประโยชน์จากการฝึกบำรุงกำลังนั้น และอากาศอันสดชื่นของมณฑลปันจาบทำประโยชน์ให้แก่เรามาก และพวกเราต่างรู้สึกแข็งแรงหลังจากที่อยู่พินดีหนึ่งสัปดาห์

จากพินดีไปสู่กัลกัตตา รอคอย "เรื่องจริง" เรายังมีเวลาอยู่บ้างสำหรับที่จะได้ลิ้มรสความสุขจากความเจริญแบบสมัยใหม่ เช่น ดูภาพยนตร์ในโรงที่มีเครื่องทำความเย็น รับประทานไอสครีมโซดา และรับประทานอาหารในภัตตาคารเป็นครั้งสุดท้าย ในไม่ช้าวันกำหนดก็มาถึง พวกเราสามคนใน Appreciation ที่ 1 เริ่มออกไปทำการในต้นเดือนมีนาคม คือวันที่ 6 ก่อนวันเกิดของข้าพเจ้าสามวัน ข้าพเจ้าได้บอกกับนายทหารผู้บังคับบัญชาเป็นเชิงล้อว่าให้ส่งของขวัญวันเกิดไปให้ข้าพเจ้าในป่า อย่าพลาดเป็นอันขาด เช้าวันนั้นพวกเราเดินทางด้วยเครื่องบินจากกัลกัตตาไปยังสถานที่แห่งหนึ่ง ห่างจากเมืองใหญ่ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ข้าพเจ้าจำชื่อสถานที่นั้นไม่ได้ แต่สิ่งต่าง ๆ ในที่นั้นข้าพเจ้าจะลืมไม่ได้เป็นอันขาด ที่นั้นเป็นสนามบิน อยู่ในท่ามกลางเนื้อที่กว้างขวาง ไม่มีพฤกษชาติเลย ไม่มีน้ำบริสุทธิ์ ไม่มีอะไรทั้งสิ้น เว้นแต่เครื่องบินกับกระท่อมหลายกระท่อมที่น่าทุเรศ นอกจากนั้นเรายังต้องทนรับประทานอาหารกลางวันอันจืดชืด มีเนื้อกระป๋องแห้ง ๆ ขนมปังแห้ง ๆ และดื่มน้ำซึ่งเหม็น เพราะเหตุว่าใส่คลอรีนมากเกินไป แน่นอนทีเดียวต้องมีใครทำผิดพลาดแน่ ที่จะส่งให้เราไปทำการครั้งนี้จากสถานที่เช่นนี้ เพราะมีแต่ทำให้จิตใจของเราหดหู่ลงเท่านั้น

ในตอนเย็นวันนั้น เราขึ้นเครื่องบินลิเบอเรเตอร์ซึ่งจะนำเราไปสู่จุดหมาย เพื่อเป็นการคุ้มกันการกระโดดร่มของเรา เครื่องบินทิ้งระเบิดฝูงหนึ่งได้ถูกส่งออกไปในคืนวันเดียวกัน เพื่อจะทำการในบริเวณใกล้เคียงกับที่เราจะไปโดดร่ม แต่จากสนามบินที่เดียวกันในเย็นวันนั้น เราได้สังเกตเห็นว่า มีเครื่องบินลิเบอเรเตอร์อีกเครื่องหนึ่งขึ้นสู่อากาศก่อนเราเล็กน้อย ภายหลังจึงได้ทราบว่า ลิเบอเรเตอร์เครื่องนั้นนำเอาชาวจีนสี่คนเดินทางไปทำการแบบเดียวกับเรา แต่ไปโดดลงที่ใกล้นครปฐม

เราใช้เวลาส่วนมากในการเดินทางนั้นนอนไปในเครื่องบิน เครื่องบินนั้นไม่เป็นที่สุขสบายเลย และอากาศก็เลว ข้าพเจ้าเองรู้สึกเมาเครื่องบินเล็กน้อย เรารับประทานอาหารไม่ได้มากในระหว่างเดินทาง ภายนอกอากาศมืดมัว ถึงแม้ว่าจะมีพระจันทร์ข้างขึ้น และเราไม่ทราบเลยว่าในเวลาใดเราอยู่ที่ใด ประมาณ 22.30 น. มีผู้มาบอกให้เราเตรียมตัว และประมาณ 23.00 น. เราสามคนก็นั่งรออยู่เหนือช่องกระโดดในเครื่องบินพร้อมที่จะไถลตัวกระโดดลงในท่ามกลางความมืด ช่องที่ว่างนั้นอยู่บนพื้นเครื่องบิน มีประตูเปิดออกใกล้ตัวเครื่องของเครื่องบิน ช่องนั้นใหญ่พอที่จะให้ผู้กระโดดไถลตัวลงไปได้พร้อมด้วยเครื่องหลังและร่มชูชีพที่อยู่บนหลัง ถ้าคำสั่ง"ลง"มีมาเมื่อใด เราก็จะ"กระโดด"ลงไปสู่ความมืดและไม่สู่ยถากรรม เราคงได้นั่งอยู่ที่นั้น คือที่ขอบเหวนั้น เป็นเวลาประมาณหนึ่งชั่วโมง...ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจะเป็นหนึ่งปี...คำนึงถึงชีวิตและมรณะ คำนึงถึงอนิจจังและอนัตตา และจากช่องกระโดดนั้น ลมเย็นกระโชกพัดเข้ามาอยู่ตลอดเวลา คงจะมีประโยชน์สำหรับจะทำให้เราแน่ใจว่าที่ที่จะลงไปนั้นไม่ใช่นรก เพราะว่าไม่มีเปลวเพลิงอันร้อน มีแต่ลมเย็น เครื่องบินวนเวียนอยู่เรื่อยๆ รู้สึกว่าจะไม่หยุด แต่ว่าคำสั่งให้เตรียมตัวกระโดดไม่มีเข้าหูเราเลย ผลสุดท้ายมีผู้มาตบไหล่เบา ๆ และเราได้ยินว่าเลิกกันได้ เพราะเหตุว่านักบินไม่สามารถจะหาที่ที่เราจะลงไปได้ แผนที่ก็เลว และอากาศก็มืด พวกเรากำลังเดินทางกลับไปยังกัลกัตตา

เราไม่ได้อยู่ที่กัลกัตตานานนัก เพราะเหตุว่าทุกคน เฉพาะอย่างยิ่ง พวกเรามีความวิตกกังวลอยากจะให้เรื่องกระโดดร่มนี้เสร็จสิ้นกันไปเสียที หลังจากการเดินทางครั้งแรก ต่อมาสักหนึ่งสัปดาห์ เราได้ข่าวจากกองทัพอากาศอังกฤษว่า เขาพร้อมที่จะพาเราไปอีกครั้งหนึ่งแล้ว เราก็ต่างออกเดินทางทันที จากสนามบินเดียวกัน เดินทางแบบเดียวกัน เวลากลางคืนแบบเดียวกันกับคราวที่แล้ว ผิดกันอยู่ที่เวลาดึกกว่าเดิม

สัก 4–5 ชั่วโมง เพราะเหตุว่าเป็นข้างแรม เมื่อเราได้เดินทางถึงเหนือประเทศไทย มีคนมาบอกเราว่า คราวนี้พบที่หมายแน่นอนแล้ว เครื่องบินวนเวียนอยู่หลายรอบ และค่อนข้างจะบินต่ำ พวกเราได้เห็นแสงไฟบนพื้นดินเป็นอันมาก และเกิดความสงสัยขึ้นในใจว่า เราได้ถูกนำมาในที่ที่ถูกต้องหรือไม่ เพราะเหตุว่าเป็นที่ตกลงกันว่าเราจะต้องอยู่ในกลางป่า มีบ้านเรือนที่ใกล้เคียงที่สุดก็ห่างออกไปตั้งหลายกิโลเมตร แต่อย่างไรก็ตาม ไม่มีเวลาที่จะไต่ถามได้และไม่มีเวลาที่จะถกเถียงกัน คำสั่งให้ลงมาถึง และเราก็ลงไป

ทั้ง 3 คนลงถึงพื้นดิน ในที่ว่างเปล่าใกล้เคียงกัน และเราพอจะเห็นกันในระหว่างที่เราลอยตัวลงมา ข้าพเจ้าค่อนข้างจะเคราะห์ร้ายโดยที่ได้ลงมาเท้าหนึ่งอยู่บนคันนา และอีกเท้าหนึ่งอยู่นอกคันนา ทำให้ข้อเท้าขวาแพลงไป ข้าพเจ้าจึงรู้สึกตัวว่าพื้นดินที่เราลงมานั้นเป็นนา และข้อนี้ยิ่งทำให้สงสัยใหญ่ว่าได้ลงมาผิดที่เสียแล้ว เรา 3 คนเข้ามาร่วมดูแผนที่อย่างเร่งรีบ และจากแผนที่นั้นก็ทำให้แน่ใจยิ่งขึ้นอีกว่า ที่ที่เราอยู่นั้นเราไม่ได้ตั้งใจลงมาเลย เพราะเป็นที่ที่ห่างจากจุดหมายถึง 25 หรือ 30 กิโลเมตร และยิ่งร้ายไปกว่านั้นเรารู้สึกว่า เราอยู่ใกล้หมู่บ้านจนเกินไป เมื่อเราเดินหาร่ม อาหาร และเครื่องมือ 7 ร่มที่เรานำมาด้วย สำหรับจะมีอาหารรับประทานในป่าเป็นเวลา 1 เดือน ก็ปรากฏว่าร่ม 1 หายไป แดงกับดีเดินออกไปหา แล้วในไม่ช้าก็กลับมารายงานว่าร่มที่หายไปนั้นได้ตกลงไปในใจกลางหมู่บ้าน และหมู่บ้านนั้นห่างจากที่เราอยู่เพียงมีพุ่มไม้เล็ก ๆ คั่นอยู่ แดงกับดีต้องรีบกลับมา เพราะเหตุว่าได้ยินสุนัขเห่า ฉะนั้น เราจึงตัดสินใจว่า จะต้องออกจากที่ที่เราอยู่นั้นโดยเร็วที่สุดที่จะเร็วได้

ในขณะนั้นเป็นเวลาเช้ามืดประมาณ 4 นาฬิกา เรามีเวลาประมาณ 1 ชั่วโมงก่อนจะรุ่งสาง เราไม่สามารถที่จะออกเดินทางได้โดยเร็ว เพราะมีหีบห่อใหญ่หลายหีบและจะขุดหลุมฝังให้มิดชิดก็ทำยาก เพราะว่าใกล้หมู่บ้าน แต่อย่างไรก็ตามเราไม่มีเวลาสำหรับที่จะตัดสินใจนานนัก เพราะในขณะเดียวกันกับที่เราตัดสินใจว่า จะออกเดินทางต่อไป เราก็เห็นชาวนา 5–6 คนเข้ามา และเขาเหล่านั้นได้เห็นเราแล้ว

ชาวนาเหล่านั้นเป็นคนเผ่าถ่านจากหมู่บ้านอีกหมู่บ้านหนึ่งห่างไกลออกไป ในวันนั้นได้เข้าไปในป่าเพื่อจะตัดไม้ และเมื่อได้ตัดไม้แล้วก็กำลังเดินทางกลับบ้าน ในคืนนั้นเขาพักแรมอยู่นอกหมู่บ้านวังน้ำขาว ตั้งใจเดินทางกลับในวันรุ่งขึ้น (วังน้ำขาวคือหมู่

บ้านที่เราลงมานั้น และวังน้ำขาวอยู่ในจังหวัดชัยนาท แต่ที่เราตั้งใจลงมานั้นอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือระหว่างจังหวัดตากกับนครสวรรค์) แสงไฟที่เราได้เห็นจากเครื่องบินของเรานั้นคือคบเพลิงของชาวเกวียนนั้นเอง พวกเขาได้ยินเสียงเครื่องบินของเราและโคกระบือก็แตกตื่นวิ่งหนีไป ชาวเกวียนเหล่านั้นได้เห็นร่มของเราขาวเมื่อลงมาจากเครื่องบิน แต่บางคนเข้าใจว่าเป็นควัน เมื่อเขาเหล่านั้นได้พบเราบนพื้นดินต่างก็ประหลาดใจที่เห็นเราเป็นคนไทย เพราะเหตุว่าเขาคาดว่าคงจะเป็นพวกชาวต่างประเทศที่เข้าทิ้งระเบิด

แต่มีสิ่งหนึ่งที่บางคนในพวกเขารู้สึกแน่ใจคือ เครื่องบินที่เขาเห็นนั้นไม่ใช่เครื่องบินไทยหรือญี่ปุ่น เพราะเหตุว่ามี 4 เครื่องยนต์ เราพยายามที่จะชี้แจงว่า เครื่องบินนั้นเป็นเครื่องบินแบบใหม่ที่ญี่ปุ่นให้รัฐบาลไทยยืม และเราเป็นทหารอากาศของไทยมาซ้อมรบ แต่เราทราบดีว่าคำพูดของเรานั้นไม่เป็นที่เชื่อถือ ถึงแม้ว่าชาวเกวียนเหล่านั้นจะไม่ได้บอกว่าไม่เชื่อ เว้นไว้แต่คน ๆ เดียวที่กล้าพูด อย่างไรก็ดี เมื่อเราพบเสือแล้วเราก็ต้องสู้ประจันหน้า ฉะนั้นเราจึงได้ขอร้องให้เพื่อนร่วมชาติของเราเหล่านั้นช่วยเราแบกเครื่องมือเข้าไปทางหมู่บ้าน แสร้งทำเป็นว่าเราจะเข้าไปในหมู่บ้านในเวลารุ่งเช้า พวกชาวเกวียนก็ช่วยเหลืออย่างเต็มที่ เมื่อถึงชายหมู่บ้านเรา ก็ขอบใจเขา และบอกว่าเราจะรอเพื่อนที่นัดพบกันที่นั่น ชาวเกวียนก็กลับไป

ขณะนั้นเป็นเวลาประมาณ 5 นาฬิกา เราไม่มีเวลาที่จะทำอะไรอีกแล้ว จึงเอาเครื่องส่งวิทยุ อาหารบ้างเล็กน้อยและเสื้อผ้าบางชิ้น สิ่งของนอกจากนั้นเอาซุกเข้าไว้ในพุ่มไม้บ้าง ขุดหลุมฝังบ้าง แต่จะมีประโยชน์อันใดที่จะไปเก็บอะไรไว้ให้มิดชิด เพราะร่มทั้งคันมีของเต็มได้ลงจากเครื่องบิน ตกลงไปในกลางหมู่บ้าน ดูเหมือนจะเป็นที่หน้าศาลาวัดเสียด้วย เมื่อเราได้ทำการบางอย่างเท่าที่จะทำได้แล้ว เรารีบย้อนเดินกลับไปทางตะวันตกเข้าป่าซึ่งเป็นชายป่าใหญ่ต่อไป ข้อเท้าของข้าพเจ้าที่แพลงนั้นเป็นข้อที่หน่วงทำให้เพื่อนของข้าพเจ้าไม่สามารถจะเดินไปได้โดยเร็วเท่าที่ต้องการ เราได้เดินเข้าไปในป่าประมาณ 4–5 ชั่วโมง จนกระทั่งถึงที่ที่ค่อนข้างจะทึบ จึงได้ตัดสินใจว่าจะหยุดพัก ความจริงหยุดที่นั่นไม่ปลอดภัย แต่เราหวังว่าจะได้ติดต่อทางวิทยุกับกองบัญชาการที่อินเดีย ความมุ่งหมายของเราข้อใหญ่ก็คือ ต้องการจะบอกกับกองบัญชาการว่า เราได้ถูกทิ้งลงมาในที่ที่น่าเกรงอันตราย และเราจะฝังวิทยุไว้ ณ ที่นั้นกับจะเดินทาง

ไปตะวันตกเฉียงเหนือไปยังที่ที่จะนัดพบกับคณะ Appreciation ที่ 2 ซึ่งจะลงมาในข้างขึ้นเดือนหน้า ในร่างโทรเลขนั้นเราเจาะจงเตือนให้กองบัญชาการระมัดระวังเป็นพิเศษ ไม่ให้คณะที่ 2 ลงมาผิดที่อย่างที่เราได้ประสบมา เพราะเหตุว่าชาวบ้านรู้ตัวเสียแล้ว

เรายังมีเวลาก่อนที่จะถึงเวลากำหนดที่เราจะออกอากาศติดต่อกับกองบัญชาการ ฉะนั้นเราจึงใช้เวลาขุดหลุมเพื่อจะฝังเครื่องวิทยุของเรา เมื่อการส่งวิทยุนั้นเป็นผลสำเร็จแล้ว นอกนั้นยังมีของที่เราเห็นว่าไม่สู้จำเป็นจริงหลายอย่าง เราก็ขุดหลุมฝังไว้ด้วย เพื่อจะได้เดินทางโดยมีน้ำหนักเบาที่สุด ที่มั่นของเราเวลานั้นเป็นพุ่มไม้ค่อนข้างหนา และเครื่องวิทยุของเราเก็บไว้อีกแห่งหนึ่ง ไม่ไกลจากที่อยู่นัก แต่ไม่เห็นกันที่ที่อยู่นั้นเป็นที่ที่เหมาะอยู่บ้าง เพราะเหตุว่าเราได้แน่ใจว่าถึงแม้จะมีคนเดินไปมาห่างจากที่ซ่อนสัก 4–5 เมตรก็แทบจะไม่เห็น

วันนั้นอากาศร้อน ป่าเงียบสงบ นอกจากจะมีเสียงลิงและนกร้องเล็กน้อย ข้อเท้าของข้าพเจ้าบวมขึ้นมา และค่อนข้างจะปวด เราต่างรู้สึกอ่อนเพลียหลังจากที่ได้เดินท่ามกลางความร้อนเป็นเวลาครึ่งวัน และเฉพาะอย่างยิ่งต้องเผชิญกับสิ่งที่ไม่คาดหวังในเวลาเช้ามืด รู้สึกใจเสียอยู่บ้างเนื่องด้วยมีคนเห็นเราลงจากร่มมา และร่ม 1 ร่มก็พลัดลงไปในหมู่บ้าน เรามีน้ำอยู่ในขวดแต่เพียง 3 ขวด เพราะเหตุว่าตามแผนการเดิม เราจะลงที่ใกล้ลำธาร เราไม่รู้สึกหิวเลย ฉะนั้นจึงไม่ต้องกังวลกับเรื่องอาหาร

เมื่อถึงเวลาที่จะส่งวิทยุ แดงกับดีก็ไปยังสถานีวิทยุของเขา ข้าพเจ้านั่งเป็นยามอยู่สักครึ่งชั่วโมง ต่อมาแดงกับดีกลับมาบอกว่าติดต่อไม่ได้ เขาพอจะฟังได้ยินกองบัญชาการแต่เพียงเบา ๆ แต่กองบัญชาการไม่ได้ยินพวกเราเลย ที่ร้ายไปกว่านั้น กองบัญชาการไม่ได้รอเรานานพอสมควร เพราะเหตุว่าเขาให้อาณัติสัญญาณเลิกส่งเร็วเกินกำหนดไป บางทีกองบัญชาการอาจจะไม่ได้คาดหมายว่าเราจะติดต่อวิทยุมาในทันทีทันใดก็เป็นได้

เราจะทำอย่างไรดี พวกเราตัดสินใจว่าการส่งวิทยุนี้เป็นของสำคัญที่สุด เพราะฉะนั้นจะต้องคอยส่งให้ได้โดยเร็ว ถ้าเราเดินทางไปพร้อมด้วยเครื่องวิทยุเราจะไปไม่ได้ไกล เพราะน้ำหนักมาก และเท้าของข้าพเจ้าก็บวม และที่ที่เราอยู่นี้ ก็รู้สึกว่าจะเป็นที่ที่มิดชิดพอสมควร แดงมีความเห็นว่าสายอากาศของเราอาจจะทำให้ดีขึ้น และในวันรุ่งขึ้นเราก็จะได้ติดต่อกับกองบัญชาการอีก ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วย และเนื่องจากข้าพเจ้าเป็นหัว

หน้า ข้าพเจ้ารับผิดชอบในข้อตัดสินใจนั้น ในระหว่างที่รออยู่จนถึงวันรุ่งขึ้น เราก็พยายามหาน้ำมาใส่ขวดสำหรับจะได้เดินทางไป และเมื่อเราได้ส่งวิทยุไปแล้ว เราก็จะเดินทางต่อไปทันที

แดงกับดีก็ออกไปลาดตระเวนหาน้ำ ข้าพเจ้าอยู่ในที่พักแต่ผู้เดียว เพื่อนของข้าพเจ้าได้จากไปเป็นเวลาหลายชั่วโมง และไม่ได้กลับมาจนกระทั่งรุ่งสาง เขาได้พบหนองน้ำแห่งหนึ่งสกปรกอยู่นอกป่า แต่ว่าเมื่อเวลาจะเดินกลับมายังที่ เดือนยังไม่ขึ้นไม่เห็นทาง จึงต้องรอจนกระทั่งเช้ามืด 3 นาฬิกา ข้าพเจ้าเองนั่งเฝ้าอยู่ ฟังเสียงลิงและนก และเมื่อเดือนขึ้นก็เห็นป่านั้นสวยงามมาก ไม่ได้ระแวงคิดถึงอันตรายอาจจะเกิดจากสัตว์ป่าเลย แต่เมื่อเห็นเพื่อนข้าพเจ้ากลับมาก็รู้สึกมีความยินดีมาก

การพยายามส่งวิทยุครั้งต่อมา ยิ่งประสบผลน้อยกว่าคราวแรก เพราะเหตุว่าคราวนี้เราไม่ได้ยินกองบัญชาการเลย เรารู้สึกวิตกเป็นอันมาก และข้าพเจ้าจำได้ว่า ดีได้บอกว่า ถ้าเราไม่รีบเดินทางออกไปโดยเร็ว ชาวบ้านก็จะตามเราทัน อย่างไรก็ดีพวกเราก็วิตกกังวลถึงคณะที่ 2 และคณะต่อ ๆ ไปว่า จะได้รับความลำบาก ถ้าเราไม่ส่งวิทยุแจ้งให้กองบัญชาการทราบ ข้าพเจ้ารับผิดชอบและตัดสินใจว่าจะต้องพยายามส่งอีกครั้งหนึ่ง และคราวนี้เป็นคราวสุดท้ายจะส่งออกได้หรือไม่ก็ตาม เราจะต้องเดินทางไป การส่งครั้งนี้จะทำกันในเช้าวันรุ่งขึ้น คือในเช้าวันที่ 3 หลังจากที่เราได้โดดร่มมา ในเวลาบ่ายวันนั้น ดีและข้าพเจ้าเดินออกลาดตระเวนและหาน้ำ เราได้เห็นชาวบ้านบางคน แต่รู้สึกว่าเขาไม่สงสัยอะไรเรา ในคืนนั้นเราก็พักแรมอยู่ด้วยกันนั้น

รุ่งขึ้นเวลา 10 นาฬิกา ดีกับแดงก็ไปส่งวิทยุในที่ซ่อนวิทยุนั้น ข้าพเจ้านั่งยามอยู่คนเดียวเช่นเดิม เพื่อนของข้าพเจ้าไปได้ประมาณ 5 นาที ข้าพเจ้าก็เห็นคนหลายคนเดินผ่านไปห่าง ๆ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เขาไม่ได้เห็นข้าพเจ้าในครั้งนั้น ข้าพเจ้านั่งเฝ้าคอยอยู่เป็นเวลาสักอึดใจ ก็มีคนเป็นจำนวนมากโผล่ขึ้นมาล้อมที่พักของเรา ชาวบ้านเหล่านั้นเข้ามาทั้งทางซ้าย ทางขวา ข้างหน้า ข้างหลัง ชูปืนพกอยู่หลายกระบอก เกมของเราสุดสิ้นลงเพียงแค่นี้ อย่างน้อยก็เกมของข้าพเจ้าเอง ข้าพเจ้าทำอะไรอย่างอื่นไม่ได้ นอกจากจะตะเบ็งเสียงขึ้นว่า "ยอมแพ้จับไปเถิด" หวังว่าเสียงที่ข้าพเจ้าตะเบ็งจะได้ยินไปถึงเพื่อนข้าพเจ้าและทำให้เขามีเวลาหนีไป

ข้าพเจ้าแทบจะไม่สามารถเชื่อได้ว่าภายในเวลาไม่ถึง 1 วินาทีในขณะนั้น ความคิดต่าง ๆ แล่นพล่านเข้ามาในศีรษะของข้าพเจ้าเป็นอันมาก ตั้งแต่เวลาที่ข้าพเจ้ารู้ตัวว่ามีคนมาล้อมข้าพเจ้า จนถึงเวลาที่เขาเข้ามาถึงตัว ในสมองข้าพเจ้าได้เกิดความคิดความเห็นหลายอย่างจนไม่ทราบว่าอะไรมาก่อนอะไรมาหลัง คิดถึงคู่รักของข้าพเจ้าที่ลอนดอน คิดถึงคำสุดท้ายของคุณมณี สาณะเสน ที่ได้กล่าวแก่ข้าพเจ้าเมื่อก่อนเราเดินทางออกจากประเทศอังกฤษ คิดถึงเพื่อนของข้าพเจ้าที่ยังอยู่ในอินเดีย คิดถึงเพื่อนอีก 2 คนของข้าพเจ้าที่อยู่ในพุ่มไม้ใกล้เคียง คิดถึงญาติและมิตรที่อยู่กรุงเทพฯ คิดถึงสาสน์จากกองบัญชาการถึง "รู้ธ"ที่ยังอยู่ในกระเป๋าของข้าพเจ้า และคิดถึงยาพิษที่อยู่ในกระเป๋าหน้าอกของข้าพเจ้า ความคิดข้อสุดท้ายนี้เป็นความคิดที่มาหลังสุด ข้าพเจ้าควรจะกลืนยาพิษเข้าไปไหม หรือจะควรยอมให้จับเป็น ให้เขาจับตายเถิด เพราะเหตุว่าความลับที่ข้าพเจ้านำมานั้นมีอยู่มากเหลือเกิน และถ้าจะถูกจับเป็นไปก็จะทำให้ข้าพเจ้าต้องขายเพื่อน ขายความลับเหล่านั้น แต่อย่าเลยถูกจับดีกว่า เพราะเหตุว่าเอกสารต่าง ๆ ที่อยู่กับข้าพเจ้านั้น ข้าพเจ้าสามารถที่จะป้องกันได้ตราบใดที่ยังมีชีวิตอยู่ ถ้าตายไปเสียจะป้องกันอย่างไร ชีวิตเป็นสิ่งที่มีความสดชื่นและสวยงาม และตราบใดที่มีชีวิต ตราบนั้นก็ยังมีความหวัง ถ้าญี่ปุ่นจะทรมานข้าพเจ้า ข้าพเจ้าตายเสียเดี๋ยวนี้เห็นจะสบายดีกว่า แต่เห็นแล้วว่าไม่มีญี่ปุ่นอยู่ในหมู่คนที่จะเข้ามาจับข้าพเจ้าเลย อย่ากระนั้นเลยเมื่อปะเสือก็ต้องยอมสู้ตายเลย ให้เขาจับเป็นจะดีกว่า อย่าเพิ่งตาย

และข้าพเจ้าก็ยังคงมีชีวิตอยู่ เมื่อได้ผ่านความคิดเห็นเรื่องความตายมาในสมองแล้ว ข้าพเจ้าก็สามารถที่จะเห็นแง่ขันบางอย่างในขณะที่ข้าพเจ้าถูกจับ คนที่อยู่ข้างหน้าข้าพเจ้ามีปืนพกแต่งเครื่องแบบตำรวจ โดดเข้ามาถึงข้าพเจ้าแบบที่เห็นกันอยู่บนโรงลิเก เขาไม่ได้ร้องเพลงลิเกแต่ร้องเสียงว่าอะไรฟังไม่ออก มีอีกหลายคนที่ซ่อนตัวอยู่ในพุ่มไม้ และไม่ยอมออกมาจนกว่าข้าพเจ้าจะยกมือขึ้นแสดงให้เห็นว่าไม่มีอาวุธติดตัวเลย ผู้ที่เข้ามาจับข้าพเจ้าในขั้นแรกมีประมาณ 5 หรือ 6 คน แต่ต่อมาสักหนึ่งนาทีหลังจากข้าพเจ้าได้ยอมแพ้ เห็นมีประมาณ 30 คน เข้ามัดมือข้าพเจ้าไพล่หลังด้วยผ้าขาวม้า ต่อไปนี้ก็เป็นเวลาที่ผู้จับข้าพเจ้าไม่รู้ว่าเขาพูดว่าอย่างไรบ้าง เพราะต่างคนต่างก็พูดพร้อม ๆ กัน แต่คนที่ใกล้ข้าพเจ้าที่สุดดูเหมือนจะบอกข้าพเจ้าว่า ครอบครัวของข้าพ

เจ้าเป็นสัตว์ชั้นต่ำ และพ่อแม่ของข้าพเจ้าคงไม่แต่งงานกัน ข้าพเจ้าเคราะห์ดีที่ยอมแพ้ มิฉะนั้น....ฯลฯ คนที่เข้ามาทีหลังเมื่อได้เห็นแน่ชัดว่า มือของข้าพเจ้าถูกมัดไพล่หลังแล้ว ก็หาความสนุกด้วยการตบตีข้าพเจ้า และถือโอกาสสั่งสอนข้าพเจ้าด้วยถ้อยคำอันหยาบคาย ข้าพเจ้าไม่ได้กล่าวโต้ตอบสักคำเดียว ความจริงข้าพเจ้าตื่นเต้นและอึ้งไปหมด เพราะเหตุว่า ข้าพเจ้าพะวงอยู่แต่ในเรื่องปัญหาว่าเพื่อนข้าพเจ้าถูกจับหรือเปล่า ในไม่ช้าก็รู้สึกเบาใจไปบ้าง ที่ไม่เห็น 2 คนนั้นถูกจับมา ถึงแม้ว่าชาวบ้านจะได้แบกวิทยุรวมกลุ่มอยู่ และนอกจากนั้นไม่ได้ยินเสียงปืนเลย จึงเป็นที่เบาใจ

ข้าพเจ้าทราบความทีหลังว่า แดงและดีได้ยินเสียงคนมาจับข้าพเจ้า จึงวิ่งหนีไปก่อนที่จะมีใครได้เห็น เขาทั้งสองเข้าไปซ่อนตัวอยู่ในอีกส่วนหนึ่งของป่าจนกระทั่งถึงเวลากลางคืน และในคืนนั้นได้เดินทางไปยังที่ที่เราได้กำหนดนัดพบกันไว้ ถ้าเผื่อเราคลาดกัน หวังว่าถ้าข้าพเจ้าหนีไปได้ข้าพเจ้าก็คงจะได้ไปคอยอยู่ที่นั่น แต่เมื่อไม่พบข้าพเจ้า เขาก็เดินทางต่อไปทางภาคเหนือ เข้าไปยังจังหวัดอุทัยธานี และในไม่ช้าก็ถูกจับระหว่างที่กำลังรับประทานอาหารอยู่ในตลาด เพราะไม่ได้สวมหมวก

ผู้ที่มาจับข้าพเจ้ามีหัวหน้า 2 คน เป็นปลัดอำเภอประจำตำบล มีพลตำรวจ 2 คน นอกจากนั้นเป็นชาวนาที่หน้าตาริ้นเริงและมีใจกรุณา ท่านเหล่านี้ได้พาข้าพเจ้าออกจากป่าไปยังหมู่บ้านวังน้ำขาว เมื่อจะถึงชายหมู่บ้าน ได้มีผู้ที่อ้างตัวว่าเป็นผู้ที่จับข้าพเจ้าได้มารวมเป็นจำนวนมาก รวมทั้งนายอำเภอวัดสิงห์ ซึ่งเป็นคนเดียวที่ขี่ม้า ผู้ที่อารักขาข้าพเจ้าอยู่มีจำนวน 2 – 3 ร้อยคน ส่วนมากเป็นชาวนาจากหมู่บ้านต่าง ๆ ใกล้เคียง ในหมู่คนเหล่านั้น ข้าพเจ้าสังเกตจำได้ว่ามีสหายเก่าของเรา 2 – 3 คน คือคนตัดไม้ที่เราได้พบในคืนวันแรก ข้าพเจ้าทราบความต่อมาว่า หลังจากที่เขาได้ผละจากเราไปแล้ว ได้แจ้งความยังอำเภอวัดสิงห์ และทางอำเภอจึงได้เกณฑ์ชาวบ้านออกมาตามจับเรา เขาเข้าใจว่าเรามี 4 คน และพยายามจะซักถามให้ข้าพเจ้าบอกว่าอีก 3 คนนั้นหนีไปอยู่ที่ไหน

เมื่อนายอำเภอได้พบข้าพเจ้าแล้ว ข้าพเจ้าได้ถูกนำตัวโดยที่มีมือมัดไพล่หลังอยู่ตลอดเวลา ไปยังศาลาวัดวังน้ำขาว ณ ที่นั้นเขาล่ามโซ่ข้าพเจ้าไว้ที่เท้า ผูกไว้กับเสากลางศาลา เนื่องจากข้าพเจ้าไม่ได้พยายามต่อสู้หรือหลบหนี เขาก็ยอมให้ข้าพเจ้าไม่ต้องถูกมัดมือ ข้าพเจ้าได้ยินเจ้าหน้าที่ถกเถียงกันอยู่บ้าง และรู้สึกว่าความเห็นของเจ้า–

หน้าที่ในเรื่องข้าพเจ้านั้นแตกแยกกันออกเป็น 2 ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเห็นว่าข้าพเจ้าเป็นนักโทษอุกฉกรรจ์ เป็นคนทรยศต่อชาติ พยายามทำลายชาติและฆ่าเพื่อนร่วมชาติด้วยกัน อีกฝ่ายหนึ่งรู้สึกจะเป็นจำนวนเท่า ๆ กับฝ่ายแรก มีความกรุณา และหลังจากที่ข้าพเจ้าได้บอกเขาโดยไม่ได้บอกชื่อของข้าพเจ้าเองว่า ข้าพเจ้าเป็นนักเรียนของรัฐบาล ที่รัฐบาลส่งไปอังกฤษ เขาก็เชื่อข้าพเจ้า และตั้งคำถามข้าพเจ้าหลายข้อด้วยกัน ถึงเรื่องอนาคตและสถานะแห่งสงคราม ในฝ่ายหลังนี้ปลัดอำเภอประจำตำบลคนหนึ่งท่าทางเรียบร้อย มากระซิบกับข้าพเจ้าด้วยถ้อยคำสุภาพ ทำให้เป็นที่ปลาบปลื้มยินดีจับใจนัก ตรงกันข้ามมีปลัดอำเภอประจำตำบลอีกคนหนึ่ง ซึ่งมีใจกระด้างได้ตะคอกแก่ชาวบ้านต่าง ๆ ขู่ให้ออกไปห่าง ๆ ข้าพเจ้า เพราะว่าข้าพเจ้าเป็นกบฏรุนแรง ใจเหี้ยมอำมหิต จะอยู่ต่อไปไม่ได้กี่วันแล้ว ในหมู่ชาวบ้านนั้น ข้าพเจ้ารู้สึกว่าเขามีความเมตตากรุณาทั่ว ๆ ไป ไม่ใช่เพราะว่า เขารู้เรื่องการเมืองหรือการสงคราม แต่เพราะเหตุว่าน้ำใจอันดีและซื่อตามธรรมชาติของเขา พาให้เขามองข้าพเจ้าเป็นเพื่อนมนุษย์และเป็นเพื่อนมนุษย์ที่กำลังได้ทุกข์อยู่ และถึงแม้จะมีคนที่ไม่แยแสกับอะไรทั้งสิ้น ก็ไม่ได้รู้สึกว่าเกลียดชังนอกจากจะอยากรู้อยากเห็น ข้าพเจ้าสังเกตว่า ทั้งเจ้าหน้าที่และชาวบ้านอย่างน้อยก็เลื่อมใสอยู่ข้อหนึ่ง ที่ข้าพเจ้าได้โดดร่มลงมาจากเครื่องบินทิ้งระเบิด 4 เครื่องยนต์ ซึ่งข้าพเจ้าได้วาดภาพให้เขาดู บอกว่าใหญ่เท่ากับโบสถ์แต่ไม่สูงเท่า

อาหารกลางวันและอาหารเย็นในวันนั้น ชาวบ้านนำเอามาให้แก่เจ้าหน้าที่และข้าพเจ้า ถึงแม้ว่าใจคอข้าพเจ้าจะไม่สู้ดีนัก อาหารเหล่านั้นก็อร่อยและข้าพเจ้ารับประทานอย่างเต็มที่ ในตอนบ่ายชาวบ้านที่มาจากหมู่บ้านอื่น ๆ ได้ขึ้นมาบนศาลา มาดูพลร่มเขานั่งล้อมวงไม่ใกล้ข้าพเจ้านัก เพราะเหตุว่าเจ้าหน้าที่ที่เกลียดชังข้าพเจ้า ไล่ให้เขาออกไปห่าง ๆ อยู่เสมอ และพอตกบ่ายเจ้าหน้าที่บางคนก็ม่อยหลับไป ชาวบ้านจึงได้กระเถิบเข้ามาใกล้เข้าทุกที และเริ่มซักถามข้าพเจ้า ในหมู่ชาวบ้านหน้าซื่อเหล่านี้มีหญิงผู้หนึ่งอายุค่อนข้างมาก ข้าพเจ้าสังเกตว่าแกนั่งใกล้ข้าพเจ้าอยู่นานถึง 2 ชั่วโมง ไม่ไปไหนและนั่งเอามือกอดเข่า เมื่อคนที่มาดูข้าพเจ้าค่อยบางตาไปบ้างแล้ว หญิงชราผู้นั้นก็พูดกับข้าพเจ้าเสียงแปร่ง ๆ ว่า พุทโธ่หน้าเอ็งเหมือนลูกข้า ข้าพเจ้าถามว่า ลูกของป้าอยู่ไหน ได้รับคำตอบว่า ถูกเกณฑ์ทหารไปนานแล้ว ไม่รู้ว่าไปอยู่ที่ไหน เสียงอันเยือกเย็นซึ่งแสดงถึงน้ำใจของหญิงผู้นี้ ทำให้ข้าพเจ้าตื้นตัน และรู้สึกว่าได้มีรสหวานอันเป็นรสแห่งความรักของมารดาห้อมอยู่ในศาลานั้น

คืนวันนั้นข้าพเจ้านอนหลับสนิท เพราะเพลียทั้งร่างกายและจิตใจ รุ่งขึ้นเวลาสาย ชาวบ้านได้นำเอาเกวียนมารอข้าพเจ้า เพื่อจะนำไปยังที่ตั้งอำเภอวัดสิงห์ ข้าพเจ้านั่งมาในเกวียนข้อเท้าล่ามโซ่ติดอยู่กับเกวียนและมีตำรวจ 2 คนนั่งเกวียนมาด้วย ชาวบ้านประมาณ 12 คนเดินเป็นองครักษ์อยู่ข้าง ๆ เกวียน เกวียนที่ใส่ของสัมภาระของเรารวมทั้งเครื่องวิทยุ ได้ออกเดินทางไปล่วงหน้า ตำรวจในขณะนั้นรู้สึกว่าจะมีจิตใจเป็นมิตรและพยายามที่จะทำให้ข้าพเจ้าได้รับความสบายมากที่สุดที่จะทำได้โดยไม่ขัดกับข้อบังคับ ประมาณ 7 น. ขบวนของเราหยุดที่หมู่บ้านแห่งหนึ่ง เพื่อรับประทานอาหารเช้า รู้สึกว่าพวกชาวบ้านรู้ตัวจึงคอยเตรียมอาหารไว้ และเห็นจะไม่มีใครในหมู่บ้านที่ไม่มาดูข้าพเจ้า ตำรวจทั้ง 2 คนนั้นหยอกล้อหญิงสาว ถามว่า เมื่อได้เห็นพลร่มแล้วรู้สึกรักบ้างไหม คำตอบมักจะไม่เป็นไปในทางปฏิเสธ อาหารนั้นอร่อยมาก มีแกงบะฉ่อปลาผักและน้ำพริก ชาวบ้านได้เอาเหล้ามาเลี้ยง และตำรวจก็เชิญให้ข้าพเจ้าดื่มด้วย และกล่าวว่า ข้าพเจ้าจะไม่มีโอกาสลิ้มรสเหล้านั้นอีกเป็นเวลานาน ข้าพเจ้ารู้สึกสนุกถึงแม้ว่า 7 นาฬิกาในเวลาเช้า จะเช้าเกินไปสำหรับการดื่ม เป็นจริงดังที่ข้าพเจ้าได้คาด มีชาวบ้านหลายคนมาห้อมล้อมเกวียนของข้าพเจ้าและมาคุยด้วย ถามถึงเครื่องบิน การทิ้งระเบิด และสงคราม รู้สึกว่าเขาดีใจที่ได้ยินจากข้าพเจ้าว่าญี่ปุ่นกำลังจะแพ้ และจะเลิกสงครามในเร็ว ๆ นี้ และรู้สึกว่าชาวบ้านเหล่านั้นไม่ได้เกลียดชังอะไรข้าพเจ้า ได้ยินบางคนตะโกนว่า อะไรกัน คนไทยเหมือนเรานี่เอง และเมื่อขบวนของข้าพเจ้าออกจากหมู่บ้าน ข้าพเจ้าก็ได้ยินเสียงไชโยจากเพื่อนมนุษย์เหล่านั้นหลายครั้ง

เราหยุดรับประทานอาหารกลางวัน ที่หมู่บ้านแห่งหนึ่ง และข้าพเจ้าได้รับการต้อนรับทำนองเดียวกัน ข้าพเจ้าก็ต้อนรับชาวบ้านเช่นเดียวกันกับคราวก่อน คือ ตอบคำถามของเขาในเรื่องต่าง ๆ และรู้สึกว่าพูดได้คล่องกว่าคราวก่อน ก่อนที่เราจะออกเดินทางบ่ายวันนั้น มีชายคนหนึ่งซึ่งกำลังพูดอยู่กับข้าพเจ้า เห็นไม่มีใครมอง เอาว่านชิ้นหนึ่งใส่มือข้าพเจ้าแล้วกระซิบว่า เก็บเอาไว้ให้ดี ไม่เป็นอันตราย ดูที่หน้าผากแล้วเห็นจะทำงานสำเร็จ ทำใจให้ดี ๆ ไว้ ไม่เป็นอะไร

ประมาณ 16 น. เราหยุดที่หมู่บ้านอีกแห่งหนึ่ง ใหญ่กว่าหมู่บ้านอื่น ๆ ที่เราได้ผ่านมา ประชาชนที่มาถามข้าพเจ้า มีความรู้มากกว่าพวกก่อน ๆ มีพระสงฆ์อยู่หลายรูป ครู และมีอีกหลายคนที่เคยไปเรียนหนังสือที่กรุงเทพฯ พอตกเย็นเราก็ถึงวัดสิงห์

และเกวียนก็นำข้าพเจ้าไปยังสถานีตำรวจ เมื่อก่อนจะเข้าเขตอำเภอวัดสิงห์ ตำรวจ 2 คน ผู้คุมข้าพเจ้าซึ่งเวลานั้นสนิทชิดชอบกันมาก เอาเงินรวมกันได้ 12 บาทส่งให้ข้าพเจ้า และบอกว่า ข้าพเจ้าจะใช้เป็นประโยชน์ได้ใน 2 – 3 วันข้างหน้า ตำรวจทั้ง 2 นี้ ในวันรุ่งขึ้นได้เอาไข่ต้มมาให้ข้าพเจ้ารับประทานในกรงขัง และบอกว่าอาหารที่ราชการให้ข้าพ–เจ้า คงจะพอสำหรับทำให้หิวต่อไปอีก

ในทันทีทันใดที่เราได้เดินทางถึงสถานีตำรวจ สภาพการเป็นนักโทษของข้าพเจ้าก็แปรไปเป็นทางการ ข้าพเจ้าได้รับเชิญให้เข้าไปในกรงขังซึ่งเราเห็นกันอยู่ทุกแห่งตามสถานีตำรวจทั่วราชอาณาจักร กรงนั้นเป็นรูปหกด้าน กว้างยาวประมาณ 10 ฟุต เป็นกรงเหล็กรอบด้าน เว้นแต่ด้านพื้นดิน เมื่อข้าพเจ้าไปถึงมีผู้อาศัยอยู่ในนั้นคนหนึ่งแล้ว เป็นชายรูปร่างกำยำล่ำสันผิวคล้ำ เช่นเดียวกับชาวนาอื่น ๆ ในประเทศ รู้สึกหน้าตาชื่นบาน ยิ้มปากกว้างให้เห็นฟันขาว ชายผู้นั้นยังรู้สึกว่าชื่นบาน ถึงแม้ว่าจะถูกกล่าวหาในข้อที่สำคัญ คือเขาได้ทะเลาะกับลูกพี่ลูกน้องในงานเลี้ยงแห่งหนึ่ง มีนเมาเข้าไป "ชกเข้าไปทีหนึ่ง กระทืบหนึ่งหนที่กลางอก เขาก็ตาย" เพื่อนร่วมกรงของข้าพเจ้าได้ทราบล่วงหน้าว่าข้าพเจ้าถูกจับ และปรากฏว่าเขารู้สึกยินดีในเอกสิทธิ์ที่ได้เห็นพลร่มในระยะใกล้ชิด และได้มีการสนทนาปราศรัยในทำนองเดียวกับที่ได้เคยเป็นมา หลังจากนั้นครึ่งชั่วโมง มีนักโทษคนที่สามถูกจับมา คนนี้เป็นชายชาวกรุงเทพฯ ถูกจับด้วยข้อหาว่าพยายามทำจารกรรม ชายผู้นี้ได้มาถึงที่วัดสิงห์เมื่อ 3 – 4 วันก่อน ตั้งใจจะมาหาแร่ในบริเวณวังน้ำขาว ซึ่งเป็นหมู่บ้านเดียวกับที่เรากระโดดร่มลงมา เขาพยายามหาคนงานหาเกวียนจะเดินทางไปสำรวจแร่ พอดีตำรวจทราบเรื่องก็เลยสงสัยว่าคงจะเกี่ยวกับพลร่ม ผู้ต้องหานี้ได้คัดค้านอย่างมากแต่ไม่เป็นผล และใครจะมารู้ดีไปกว่าข้าพเจ้าว่าชายผู้นี้ไม่มีความผิดเลย ในกาลต่อมา ข้าพเจ้าพบชายผู้นี้อีกหลายครั้ง ที่กองตำรวจ–สันติบาลในกรุงเทพฯ เป็นเวลานาน 4 เดือน หลังจากที่เขาถูกจับ เพราะเหตุว่าชายผู้นี้ไม่ได้รับอนุญาตให้กลับบ้านได้เลยเป็นเวลานาน แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานประกอบแต่อย่างหนึ่งอย่างใด

ในเวลาเย็นและค่ำวันนั้น ชาวบ้านอำเภอวัดสิงห์ก็เข้ามารวมอยู่ในสถานีตำรวจเพื่อดูหน้าพลร่ม ตำรวจแสดงว่าพยายามจะห้ามไม่ให้เข้ามา แต่เนื่องจากตำรวจก็อยากอนุญาตให้ญาติมิตรของตนและญาติมิตรของเพื่อนฝูงของตนได้เข้ามาชมสิ่งประหลาด

ด้วย ในไม่ช้าสถานีตำรวจนั้นก็เต็มไปด้วยราษฎรผู้อยากรู้อยากเห็นของอำเภอวัดสิงห์ ผู้เยี่ยมเยียนเราเหล่านี้มิได้ระงับปากเสียงเกี่ยวกับพลร่มเลย บางคนก็รู้สึกเกลียดชังโกรธแค้น แต่บางคนก็เมตตา ผู้ต้องหาเคยฆ่าคนตายกับข้าพเจ้ารู้สึกสนุกบ้าง ในการที่มีคนมาดู แต่นักหาแร่ของเราไม่สามารถที่จะกลั้นความทุกข์ร้อนของตนได้ นักค้นแร่นี้เป็นคนเดียวที่บริสุทธิ์ ไม่มีความผิด ส่วนเราทั้งสองคนนั้นถูกจับในขณะกระทำผิด ราษฎรบางคนดูไม่เข้าใจว่าคนใดในสามคนนี้เป็นพลร่ม และเมื่อเขาถามกันอย่างดัง ๆ ข้าพเจ้าก็เลยชี้ว่า นักโทษฆ่าคนตายคือพลร่ม นักโทษฆ่าคนตายก็ชี้นักค้นแร่ว่าเป็นพลร่ม แต่นักค้นแร่ไม่พูดว่ากระไร นั่งหน้าเศร้าอยู่ ต่อวันรุ่งขึ้นจึงเริ่มพูดจาวิสาสะบ้าง แต่พูดอยู่กับพวกเราเท่านั้น ไม่พูดกับคนอื่น เผอิญแกเป็นคนเรียนทางหมอดู แกเลยดูลายมือของข้าพเจ้า แล้วบอกว่าชะตายังไม่ถึงฆาต ส่วนเส้นลาภในมือนั้นปรากฏชัด สำหรับชะตาของแกเองนั้นไม่สู้ดี

ในบ่ายวันรุ่งขึ้น ข้าหลวงประจำจังหวัดชัยนาทได้เดินทางมาถึงพร้อมด้วยครอบ–ครัว และมีผู้กำกับการตำรวจกับผู้พิพากษามาด้วย และต่อจากนั้นอีกหนึ่งชั่วโมง เราทั้งสามคนก็ออกเดินทางไปกับข้าราชการผู้ใหญ่เหล่านั้น เพื่อไปสู่ชัยนาท ระหว่างทางตั้งแต่สถานีตำรวจจนถึงท่าเรือยนต์ ทั้งสามคนถูกล่ามโซ่ติดกันเป็นพวง (นักค้นแร่ดูเหมือนจะเป็นคนหน้าบางสักหน่อย) ท่านข้าหลวงประจำจังหวัดรู้สึกกระดากที่ต้องเอาโซ่มาล่ามข้าพเจ้า ผู้ซึ่งเป็นนักเรียนที่รัฐบาลส่งไปเรียนเมืองนอก จึงได้มาบอกข้าพเจ้าล่วงหน้าก่อนจะออกเดินทาง "หวังว่าคงจะไม่รังเกียจ" ตลอดทางที่ไปสู่ท่าเรือยนต์ ประชาชนพากันออกมาดูนักโทษเป็นครั้งสุดท้าย เฉพาะอย่างยิ่งนักโทษพลร่ม มีบางคนที่ข้าพเจ้าจำได้ว่าเป็นนักเรียนกฎหมาย ได้มาดูข้าพเจ้าเมื่อวันก่อน และเมื่อข้าพเจ้าผ่านหน้าเขา เขาก็โบกมือต้อนรับ

ที่จังหวัดชัยนาท ข้าพเจ้าถูกแยกตัวจากเพื่อนนักโทษ นำตัวไปที่จวนข้าหลวงอยู่เป็นเวลาหลายชั่วโมง ระหว่างนั้น ข้าพเจ้าขออนุญาตอาบน้ำ ท่านข้าหลวงก็อนุญาตโดยให้สัญญาว่าจะไม่พยายามหลบหนี ข้าพเจ้าจึงมีโอกาสโกนหนวดเคราโดยใช้มีดโกนของข้าพเจ้ายี่ห้อ Roll Razor (เวลาจะลับมีดโกนชนิดนี้มีเสียงดังคล้าย ๆ จุดประทัด) ในทันใดนั้นประตูห้องน้ำก็ถูกผลักดันเปิดออก และมีคนวิ่งเข้ามา เขาว่าเขาได้ยินเสียงปืนกล ความจริงไม่ใช่อื่นเลย เสียงข้าพเจ้าลับมีดโกนนั่นเอง หลังจากอาบน้ำแล้ว

ข้าพเจ้าได้รับประทานอาหารเอร็ดอร่อย ครั้นแล้วผู้กำกับการตำรวจก็มาถึง พร้อมด้วยอัยการจังหวัด เพื่อจะสอบสวนทั่วไปในชั้นแรก ข้าพเจ้าได้ให้ชื่อข้าพเจ้าในครั้งนั้น และความประสงค์อันแท้จริงที่เข้ามาทำราชการ แต่มิได้บอกว่าเพื่อนของข้าพเจ้ามีอยู่กี่คนในกองทัพอังกฤษ และแน่ละข้อความลับทั้งมวล ข้าพเจ้าก็ไม่เปิดเผย ผู้ซักถามข้าพเจ้าในครั้งแรกก็ถามอย่างอ่อนโยน แต่เมื่อมาถึงปัญหาที่สำคัญ ๆ และข้าพเจ้าดื้อดึงไม่ยอมตอบ ก็รู้สึกชักเคือง ๆ แต่ก็หาได้กระทำการอย่างใดกับข้าพเจ้าไม่ เวลา 22.00 น. ค่ำวันนั้น เป็นอันว่าการสอบสวนชั้นแรกนี้ได้เสร็จสิ้นลง และข้าพเจ้าได้ถูกนำตัวไปยังสถานีตำรวจในจังหวัดนั้น เพื่อขังไว้หนึ่งคืน

เมื่อข้าพเจ้าไปถึงสถานีตำรวจ มีเพื่อนร่วมกรงอยู่แล้วประมาณ 12 คน ในนั้นมีหลายคนที่รู้สึกว่ามีอายุต่ำกว่า 20 ปี เขากำลังนอนกัน และพื้นของกรงขังก็พอดี ๆ กับจำนวนคนอยู่แล้ว เมื่อข้าพเจ้าเข้าไปเพิ่มอีกคนหนึ่งก็ต้องมีคนใดคนหนึ่งปีนขึ้นไปอยู่ยอดกรง เพื่อนร่วมกรงทุกคนลงความเห็นว่า ควรจะให้เด็กคนหนึ่งขึ้นไปเสียชั้นบน แม้ว่าข้าพเจ้าจะขอขึ้นไปเอง ภายหลังข้าพเจ้าจึงทราบว่า ทำไมเขาถึงยัดเยียดให้คนนั้นขึ้นไปเสียชั้นบน ไม่มีใครอยากจะให้แกเข้าใกล้เพราะแกเป็นโรคผิวหนัง ข้าพเจ้าไปนอนแทนที่แก และตัวแกก็ขึ้นไปอยู่ชั้นบนตรงศีรษะข้าพเจ้าพอดี เด็กคนนี้เกาตลอดคืน และมีสะเก็ดหล่นลงมาบนตัวข้าพเจ้า คืนนั้นข้าพเจ้านอนไม่หลับ เพราะเหตุที่เด็กเกาหนวกหู กับมีตัวเรือด มียุง มีมด และถึงแม้ว่าข้าพเจ้าจะสวมเสื้อผ้าคลุมร่างกายได้ทั้งตัว แต่ศีรษะจนถึงเท้า ก็ไม่ช่วยอะไรได้มากมายนัก

เช้าวันรุ่งขึ้น ข้าพเจ้าถูกย้ายไปอยู่ที่เรือนจำจังหวัดชัยนาท มีแพทย์เป็นผู้ควบคุม แพทย์ผู้นี้ก็เป็นนักโทษนั่นเอง โทษฐานฆ่าคนตาย ต้องจำคุกตลอดชีวิต แต่เนื่องด้วยมีการพระราชทานอภัยโทษ (งานเฉลิมพระชนมพรรษา งานขึ้นปีใหม่ ฯลฯ) จึงใกล้กำหนดที่จะปลดปล่อยออกไป และเนื่องจากแกเป็นคนที่มีความประพฤติดีและมีความรู้ทางหมออยู่บ้าง จึงได้เป็นผู้รับผิดชอบใน"โรงพยาบาล"ของเรือนจำ โรงพยาบาลนี้จะว่าเป็นโรงพยาบาลไม่ได้ เพราะไม่เห็นมียา ส่วนคนไข้ก็นอนอยู่บนพื้น คอยให้ธรรมชาติบำบัดไข้หรือบั่นทอนชีวิตไป คนไข้ส่วนมากเป็นโรคไข้จับสั่น หมอนั่นเป็นคนที่มีนิสัยดี แต่ทำอะไรให้คนไข้ไม่ได้ นักโทษบางคนถูกตีตรวนที่ข้อเท้า พวกนี้เป็นพวกที่ได้รับโทษอย่างหนัก และเพิ่งเข้ามารับโทษ ถ้าอยู่นานสักหน่อยและแสดงตนว่ามีความประพฤติดี

ก็ได้รับการยกเว้น ไม่ต้องตีตรวน มีอยู่หลายคนที่ได้รับอนุญาตให้ไปทำงานทำถนนที่นอกเรือนจำ นักโทษที่ดีที่สุดได้รับการยกเว้น ไม่ต้องทำงานอะไรเลย และได้รับอนุญาตให้ออกไปเที่ยวในเมืองได้ในเวลากลางวัน แต่ต้องกลับมานอนในเรือนจำ มีบางคนที่หัดอ่านและเขียนหนังสือในเรือนจำ และบางคนก็หัดทำการจักสานและงานฝีมืออย่างอื่น มีเรือนหนึ่งพิเศษสำหรับผู้หญิงซึ่งผู้ชายเข้าไปไม่ได้ และมีคนบอกข้าพเจ้าว่านักโทษผู้หญิงกับนักโทษผู้ชายบางคน เมื่อออกไปแล้ว ก็ไปแต่งงานกัน ก็มี นักโทษเหล่านั้นรับประทานข้าวแดงและแกงซึ่งมีแต่ผัก วันละสองครั้ง นักโทษที่มีความประพฤติดี อาจจะไปจับปลามาได้แล้วเอาต้มเอาเอง มีบางคนที่ทางบ้านส่งเสียอาหารให้ก็มี ข้าวแดงนั้นฝืดคอเกินไปสำหรับคนใหม่อย่างข้าพเจ้า และถึงแม้ว่าข้าพเจ้าจะพยายามกลืนแบบเดียวกับคนอื่น ก็ยังรู้สึกว่าต้องการน้ำแกงมากมายที่จะช่วยให้ผ่านลำคอลงไปได้ ในเวลานี้เอง ที่เงิน 12 บาท ที่ตำรวจได้ให้ไว้ ได้มีประโยชน์ เพราะข้าพเจ้าใช้ซื้อขนมรับประทาน และพัสดีเรือนจำก็ยังมีความเมตตา คือ ส่งข้าวขาวมาให้ข้าพเจ้าพร้อมด้วยไข่และแกงได้รับประทานทุกมื้อ อาหารเหล่านั้นข้าพเจ้าแบ่งรับประทานรวมกับหมอ และนักโทษอื่น ๆ ซึ่งเป็นผู้ช่วยหมอ

ข้าพเจ้าจำไม่ได้ว่าข้าพเจ้าอยู่ในเรือนจำนั้นกี่วัน อาจจะเป็นระหว่างสามวันกับหนึ่งสัปดาห์ เช้าวันหนึ่งข้าพเจ้าถูกเรียกตัวไปที่สถานีตำรวจ เข้ากรงขังที่ข้าพเจ้าเคยเข้ามาแล้ว และในราว 11.00 น. วันเดียวกันนั้น ข้าพเจ้าก็ขึ้นเรือยนต์เดินทางมาสู่กรุงเทพฯ มีผู้กำกับการตำรวจควบคุมมา ในเรือนั้นมีนักโทษอยู่คนหนึ่ง ถูกล่ามโซ่อยู่กับข้าพเจ้า เขาเคยเป็นคนไข้ของโรงพยาบาลโรคจิตที่ปากคลองสาน แต่ได้หลบหนีไป และในระหว่างที่หลบหนีไปนั้นได้ไปฆ่าพระสงฆ์รูปหนึ่งตาย เขาบอกข้าพเจ้าว่าไม่บ้าหรอก และข้าพเจ้าเองก็มองไม่เห็นอาการเป็นบ้าอย่างใดเลย ข้าพเจ้าอยากทราบว่า เรื่องของเขาเป็นไปอย่างไรในเวลาต่อไป

ผู้กำกับการตำรวจ ผู้ควบคุมข้าพเจ้า ชอบนำตัวข้าพเจ้าแสดงแก่เพื่อนของท่านเป็นจำนวนมาก ตลอดทางในเวลากลางคืน ข้าพเจ้าก็ถูกนำตัวขึ้นจากเรือไปขังไว้ที่สถานีตำรวจ เพื่อนร่วมกรงขังของข้าพเจ้าทุกแห่งมีเรื่องแปลก ๆ น่าสนใจ แต่น่าเสียดายที่ข้าพเจ้าไม่สามารถจะนำมาเล่าให้ฟังในที่นี้ เพราะจะทำยืดยาวจนเกินไปนัก ในเช้าวันรุ่งขึ้น ข้าพเจ้ารับประทานข้าวต้มของข้าหลวงประจำจังหวัดอ่างทอง ท่านผู้นี้กล่าว

ว่า เราก็เหมือนกับจีนเล่นงิ้ว เรารบกันสักหน่อย แล้วพอเลิกก็มากินข้าวต้มกัน ในคืนวันสุดท้าย ข้าพเจ้านอนอยู่สถานีตำรวจนนทบุรี และในวันรุ่งขึ้นก็ออกมายังกรุงเทพฯ

ตั้งแต่แรกมาจนถึงบัดนี้ ไม่ว่าข้าพเจ้าจะถูกนำตัวไป ณ ที่ใด มักจะมีคนได้ยินเรื่องข้าพเจ้า และออกมาดูพลร่ม แต่ที่กรุงเทพฯรู้สึกว่าไม่มีใครสังเกตเห็นเรือตำรวจเล็ก ๆ ซึ่งนำข้าพเจ้ามา และเมื่อข้าพเจ้าขึ้นบกที่ท่าช้าง ซึ่งห่างจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ไม่กี่ก้าว ข้าพเจ้ามองหาใครที่รู้จักสักคนหนึ่งก็ไม่มี เมื่อรออยู่ที่ท่าน้ำสักสองชั่วโมง ก็มีรถตำรวจมารับ และนำข้าพเจ้าไปกองตำรวจสันติบาล ณ ที่นั้นข้าพเจ้าทราบว่า "แดง" และ "ดี" ได้มาถึงเมื่อวันก่อน และในไม่ช้าข้าพเจ้าก็ได้พบเพื่อนทั้งสองคนนี้ และได้คุยกันในเวลารับประทานอาหารกลางวัน

ในไม่ช้าจำนวน "นักโทษสงคราม" ก็เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ก่อนหน้าพวกเรา 3 คนนั้น มีจีน 2 คนพูดไทยได้ ซึ่งเป็นผู้ที่รอดตายมาจากคณะซึ่งโดดลงที่นครปฐม (ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวถึงในตอนต้น เพื่อนของเขา 1 คน ถูกฆ่าตาย และอีกคนหนึ่งหลบหนีไปได้) หลังจากข้างขึ้นเดือนต่อไป Appreciation ที่ 2 (เค็ง ขำ และกร) ก็ได้มาถึงโดยสวัสดิภาพ (คือถูกจับมาเหมือนกับพวกเรา) ต่อมามีจีนอีก 2 คน ผู้รอดตายมาจากจำนวน 5 คน ซึ่งขึ้นบกจากเรือใต้น้ำในทางภาคใต้ของประเทศไทย ต่อจากนั้นไปคนไทยจากอเมริกาก็ถูกจับเข้ามาเรื่อย ๆ คราวละ 2 คน 1 คน และ 5 คน ตามลำดับเวลา คนไทยจากอเมริกานี้ บางคนเดินทางบกจากยูนนาน บางคนเข้ามาทางเรือบินทะเลจากโคลอมโบ มีนักเรียนไทย 2 คนจากอเมริกาถูกฆาตกรรมหลังจากที่ได้ถูกจับในภาคอีสาน พวกเรา"ช้างเผือก" 6 คนรู้สึกขอบคุณในโชคชะตาที่ไม่ได้เสียชีวิตเลย เนื่องจากจำนวนนักโทษเหล่านี้ได้เพิ่มขึ้น เราจึงถูกย้ายจากกรงขังที่ตึกสันติบาล ออกอยู่บ้านพักตำรวจภายในบริเวณสันติบาลนั้น ต่อมามีพวกเรามาจากอังกฤษเข้ามาอีก 2 คน ไม่ได้ถูกจับ แต่เข้ามาอาศัยอยู่กับพวกเรา คือ นายสวัสดิ์ ศรีสุข (เรเวน) กับนายจุ้นเคง รินทกุล (พงษ์) ในตอนสุดท้าย เราได้รับอนุญาตให้เดินเล่นได้ในบริเวณของกองตำรวจสันติบาล และได้รับเงินเบี้ยเลี้ยงมากขึ้น ทำให้พวกเราสามารถอยู่ดีกินดีขึ้น จนกลายเป็นเจ้าจำนำของร้านค้าในกองตำรวจสันติบาล (ในระหว่างนี้พวกเราได้ถูกญี่ปุ่นสอบสวนโดยมีเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยเข้าร่วมคุ้มครองพวกเราด้วย เรื่องการสอบสวนนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือ *อุโฆษสาร* ปี 2495 ชื่อเรื่องว่า "มุสาวาทาเวรมณี" จึงขอระงับไม่นำมากล่าว)

การที่เราจะติดต่อทางวิทยุกับกองบัญชาการในอินเดียได้นั้น ได้อาศัยความช่วยเหลือจากเสรีไทยผู้ใหญ่และผู้น้อยภายในประเทศเป็นอันมาก บางคนยอมสละ ถึงกับให้ใช้บ้านเป็นสถานีวิทยุ เวลากลางวันพวกเราอยู่ในสันติบาลในฐานเป็นนักโทษ ใช้เวลาอ่านหนังสือตำรวจบ้าง หนังสืออ่านเล่นบ้าง เลี้ยงปลากัดบ้าง(เด็ก ๆ ลูกตำรวจชอบ) เตะตะกร้อบ้าง(ผู้ใหญ่ตำรวจบางคนชอบ) ขุดดูทำการสุขาภิบาลในเขตบ้านบ้าง อะไรเหล่านี้ เพื่อไม่ให้มีพิรุธว่าในเวลากลางคืนพวกเราออกไปส่งวิทยุได้

แต่การติดต่อวิทยุนั้น ลำบากยากแสน เพราะเหตุว่ากองบัญชาการเข้าใจว่าเราถูกจับไปแล้ว . จึงไม่ติดต่อมาตามกำหนดนัดหมาย เราพยายามอยู่เป็นเวลาหลายเดือน ผลสุดท้ายจึงได้ส่งคนถือหนังสือไปทางบก ไปติดต่อกับเจ้าหน้าที่ทหารอังกฤษที่จุงกิง และอีกด้านหนึ่งเราก็ใช้วิทยุกระจายเสียงของกรมโฆษณาการแต่งบทความสนทนาที่มีความนัย อ้างถึงชื่อปลอมของพวกเรา (ซึ่งไม่มีใครรู้ในประเทศไทย) และขอร้องให้พวกเรา"ช้างเผือก"ในอินเดียคอยฟังวิทยุลับของพวกเราด้วย พวกเราในสันติบาลได้ผลัดเวรกันไปส่งและรับวิทยุทุกคืนแต่ไม่มีผล นักวิทยุกลับมารายงานเป็นประจำว่าไม่ได้ยินเสียงจากอินเดีย จนกระทั่งถึงต้นเดือนกันยายน เมื่อหนังสือที่ส่งออกไปทางบกประกอบกับข้อความสนทนา ที่ส่งโดยวิทยุของกรมโฆษณาการได้ถึงหูพวกเราในอินเดีย ทางอินเดียจึงได้เริ่มติดต่อมา ในคืนวันที่ติดต่อนั้น พวกเรานอนไม่หลับ เพราะปลื้มปีติยินดีเหมือนกับตายแล้วเกิดใหม่

ด้วยความช่วยเหลือของผู้ใหญ่ในประเทศไทย หลังจากนั้นงานของเสรีไทยจากอังกฤษ ก็เป็นไปโดยง่ายดายและปลอดภัย เราได้รับความช่วยเหลือจากตำรวจทั่วประเทศ และหลังจากนั้นทหารบก ทหารเรือ และทหารอากาศก็ได้ร่วมมืออย่างแข็งขัน ตั้งแต่ชั้นนายพลลงมาจนถึงชั้นพลทหาร ตั้งแต่ชั้นรัฐมนตรีลงมาจนถึงราษฎรสามัญ ในราวเดือนพฤษภาคม 2488 ขบวนเสรีไทยได้เจริญเติบโตขึ้น จนกระทั่งเมื่อข้าพเจ้าได้รับอนุญาตให้ลาไปพักผ่อนที่อินเดียและอังกฤษ ข้าพเจ้าก็สามารถออกเดินทางด้วยเครื่องบินคาตาลินาจากหัวหิน และกลับด้วยเครื่องบินดาโกต้า บินมาลงที่สนามบินของกองทัพอากาศไทยในภาคอีสาน[4] คณะ"ช้างเผือก" และคณะเสรีไทยจากอเมริกา

---

[4]โปรดดูความละเอียดในหนังสือ *งานใต้ดินของพันเอกโชติ* ของพลเอกเนตร เขมะโยธิน บทที่ 7-8-9 และ 17-18-19.

(ซึ่งมีจำนวนมากกว่าพวกเรา และทำงานได้รวดเร็วกว่าพวกเรา) ก็ได้เริ่มเข้ามาตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน 2487 เป็นต้นมา และเนื่องจากได้มีสถานีวิทยุติดต่อกับอินเดียเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก งานของคณะ Appreciation ก็มีความสำคัญน้อยลงทุกที จนกระทั่งเห็นว่าเราควรจะแยกกันไปทำงานที่อื่น พงษ์กับเรเวนได้ออกไปทำงานพิเศษก่อนหน้านั้นแล้ว ต่อมาในเดือนเมษายน 2488 กรกับขำก็ลงไปยะลา หลังจากนั้น ดีกับเค็งก็ไปปฏิบัติงานอีกแห่งหนึ่งในภาคใต้ ในกรุงเทพฯมีแต่แดงกับข้าพเจ้าเหลืออยู่ ไม่สู้จะได้ทำอะไรเป็นกิจจะลักษณะนัก จนกระทั่งเสร็จสงคราม

4. ปัจฉิมบท และบทขยายความ

ข้อความในตอนที่ 3 ข้างต้นนั้น ข้าพเจ้าได้เขียนไว้นานแล้ว และในขณะนั้นได้พยายามเขียนให้ได้ความชัดพอสมควร แต่จะเขียนมากนักไม่ได้ เพราะเหตุผลหลายประการ บัดนี้ถึงโอกาสที่ควรจะขยายความเพิ่มขึ้นบ้าง (แต่ก็ยังไม่สามารถกระทำได้ทั้งหมด) ประกอบกับที่บทความนี้จะนำไปใช้เป็นผนวกของหนังสือประวัติการณ์ที่อาจารย์ดิเรก ชัยนาม เรียบเรียงขึ้น จึงขอบรรยายเพิ่มเติมไว้บางข้อที่เกี่ยวพันกับหนังสือของอาจารย์ดิเรก ชัยนามนั้น

1. **เหตุใดข้าพเจ้าจึงถูกเลือกให้เข้ามาติดต่อกับขบวนเสรีไทยเป็นคนแรก** คำตอบสั้น ๆ ก็คือ เพราะขบวนเสรีไทยในประเทศไทยนั้น เจ้าหน้าที่อังกฤษทราบดีว่ามีนายปรีดี พนมยงค์ เป็นหัวหน้า และมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองมีส่วนสำคัญอยู่มากในขบวนการนั้น ข้าพเจ้าเป็นธรรมศาสตร์บัณฑิตผู้หนึ่ง และเคยทำงานใน ม.ธ.ก. อยู่หลายเดือน แม้ขณะนั้นจะไม่คุ้นเคยกับผู้ประศาสน์การ (นายปรีดี) เป็นส่วนตัว ก็มีความสัมพันธ์กันอยู่บ้าง ดังนี้

(ก) ข้าพเจ้าสำเร็จได้ปริญญา ธ.บ. เมื่อมิถุนายน 2479 ซึ่งเป็นบัณฑิตรุ่นแรกในหมู่นักศึกษาที่เริ่มเรียน ตั้งแต่ พ.ศ. 2477 แรกตั้ง ม.ธ.ก. บัณฑิตรุ่นนี้เป็นรุ่นแรกที่มีการอบรมในมหาวิทยาลัยก่อนรับปริญญา พอจะได้คุ้นเคยวิสาสะกับคณาจารย์อยู่บ้าง

(ข) เมื่อข้าพเจ้าสอบไล่ได้ปริญญาตรีเศรษฐศาสตร์ ที่มหาวิทยาลัยลอนดอนนั้น ทางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง โดยอาจารย์วิจิตร ลุลิตานนท์ ได้ทราบถึงคะแนนและผลที่สอบได้เกียรตินิยมสูง ได้นำความเสนอผู้ประศาสน์การ และผู้ประ–

ศาสน์การได้มีโทรเลขแสดงความยินดี ทั้งในฐานะผู้ประศาสน์การและฐานะรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง เจ้าสังกัด

ฉะนั้นสรุปความแล้ว หากข้าพเจ้าสามารถเล็ดลอดเข้ามาพบกับหัวหน้าขบวนการเสรีไทยในประเทศ ก็คงจะเป็นการสะดวกที่จะให้ความไว้วางใจและเชื่อถือในด้านขบวนการภายใน ไม่ต้องสอบสวนยืดยาว หรือเป็นที่เคลือบแคลงสงสัย

แท้จริงก็เป็นเช่นนั้น เพราะเมื่อข้าพเจ้าและพวกถูกจับกุมมาอยู่ที่กองตำรวจสันติบาล นายตำรวจผู้ควบคุมข้าพเจ้า คือ ร้อยตำรวจเอกพโยม จันทรัคคะ ธ.บ. (ปัจจุบัน พ.ต.อ.) และก่อนที่อธิบดีกรมตำรวจ (พลตำรวจเอกอดุลย์ อดุลยเดชรัส) จะอนุญาตให้ตั้งสถานีวิทยุ (ที่พระที่นั่งอุดรฯ) ติดต่อได้กับฐานทัพในอินเดีย คุณพโยมก็ได้เสี่ยงอันตราย แอบเอาเครื่องวิทยุไปตั้งทดลองส่งที่บ้านของตน ทั้งนี้โดยติดต่อกับอาจารย์วิจิตร ลุลิตานนท์ (เลขาธิการ ม.ธ.ก.ขณะนั้น) และอาจารย์วิจิตรเป็นสื่อ ติดต่อกับอาจารย์ปรีดีอีกชั้นหนึ่ง คุณพโยมได้ลอบนำข้าพเจ้าไปพบอาจารย์ปรีดีเป็นครั้งแรกที่บ้านอาจารย์วิจิตรที่บางเขน เพื่อเสนอสารจากผู้บัญชาการสูงสุดของสหประชาชาติ (หลอด หลุยส์ เมานต์แบตเตน) ต่อหัวหน้าขบวนการเสรีไทย ในระหว่างที่ลักลอบกระทำการโดยยังมิได้รับอนุมัติจากอธิบดีกรมตำรวจนั้น เพื่อน ๆ ข้าพเจ้าได้สามารถติดต่อทางวิทยุกับอินเดียเป็นผลสำเร็จ ได้สามารถรับเอาคุณประเสริฐ ปทุมานนท์ และคุณกฤษณ์ โตษยานนท์ มาลงร่มที่ใกล้หัวหิน และได้ติดต่อสัมพันธ์กับหัวหน้าเสรีไทยผู้อื่นเป็นครั้งคราว รวมทั้งอาจารย์ดิเรก ชัยนาม ด้วย

การลอบพบปะกับผู้ใหญ่ในครั้งนั้น กระทำในเวลากลางคืน (เว้นแต่การนัดพบกันที่บ้านอาจารย์วิจิตรที่บางเขนนั้น เป็นเวลากลางวัน) ข้าพเจ้ามักจะ "แว้บ" จากที่พักในกองตำรวจสันติบาล มาเดินเล่นที่ถนนสนามม้า แล้วเผอิญคุณพโยมขับรถผ่านมาเป็นเวลาที่ผู้อื่นมองไม่เห็นหรือไม่สังเกต ข้าพเจ้าและเพื่อนเชลยสงครามเข้าไปนั่งปร้อในรถแล้ว คุณพโยมพาขับไปยังที่นัดหมายต่าง ๆ แล้วถ่ายรถ จำได้ว่าพบกับอาจารย์ดิเรกครั้งแรกก็เป็นวิธีนี้ ขากลับก็มีการถ่ายรถอีกในที่นัดหมาย กว่าจะได้เข้านอนก็สาง ๆ หรือระหว่าง "หวอ" คือ สัญญาณเครื่องบินมาโจมตี ยิ่งต่อมา ท่านอธิบดีกรมตำรวจให้พบท่านหลังเที่ยงคืนทุกครั้ง บางครั้งเริ่มพบท่านเวลา 3 นาฬิกา และท่านมักจะพาไปเดินคุยกันในบริเวณพระบรมรูปทรงม้าบ้าง ในบริเวณอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยบ้าง

เมื่ออธิบดีกรมตำรวจอนุญาตให้ติดต่อทางวิทยุได้นั้น การติดต่อทางลับของเราเสร็จเรียบร้อยแล้ว ฉะนั้นจึงสามารถแสดงสมรรถภาพให้ท่านได้เห็นว่าติดต่อได้รวดเร็วมาก พลร่มรุ่นแรกที่ท่านอธิบดีกรมตำรวจสั่งให้รับเป็นทางการได้คือ นายเสนาะ นิลกำแหง นายประโพธ เปาโรหิต และนายเทพ เสมถิติ รับลงที่บนภูกระดึง พลร่มรุ่นหลัง ๆ ยิ่งรับได้สะดวกยิ่งขึ้น เพราะขบวนการเสรีไทย รวมทั้งคุณพโยม ไม่ต้องปฏิบัติการเป็นความลับถึงสองชั้น คือ นอกจากจะปิดญี่ปุ่นและคนอื่น ๆ แล้ว ยังต้องปิดท่านอธิบดีและตำรวจอื่น ๆ ด้วย และความร่วมมือของอธิบดีกรมตำรวจ ทำให้การปฏิบัติงานของพวกเราทั้งหลายสะดวกขึ้นหลายประการ เพราะตำรวจเป็นใจด้วย และตำรวจมีกำลังอยู่ทุกหนทุกแห่ง แม้ว่าญี่ปุ่นจะพบพวกเราที่เป็นนายทหารฝรั่งมากับตำรวจ ก็เตรียมกันไว้ล่วงหน้าแล้วว่าจะเล่านิยายว่าตำรวจไทยจับเชลยได้

2. เหตุใดข้าพเจ้าจึงได้รับอนุญาตให้ลาไปพักผ่อนที่อินเดียและอังกฤษ ข้าพเจ้าได้รับอนุญาตให้ไปจากกรุงเทพฯได้ เมื่อมิถุนายน 2488 เพราะ (ก) ทางกองบัญชาการอังกฤษใคร่จะให้ข้าพเจ้าไปรายงานตัวด้วยวาจา (ข) ข้าพเจ้าอยากไปอังกฤษ และเมื่อได้ทำความดีความชอบถึงขนาด กองบัญชาการก็อนุญาตให้ข้าพเจ้าไปพักผ่อนที่อังกฤษได้ เพื่อเยี่ยมคู่รักของข้าพเจ้าที่นั่น

ประโยชน์ที่อาจารย์ปรีดีใคร่จะให้ข้าพเจ้าไปทำที่อังกฤษนั้น ก็คือ ประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมือง อาจารย์ปรีดีต้องการให้ข้าพเจ้าไปขอร้องให้รัฐบาลอังกฤษยอมรับรองขบวนการเสรีไทยเป็นรัฐบาลอันชอบธรรมของไทย ทำนองเดียวกับที่สหรัฐฯได้รับรองแล้ว และให้ข้าพเจ้าไปขอร้องให้รัฐบาลอังกฤษปลดปล่อยเงินสำรองเงินตราที่เราฝากไว้ที่อังกฤษ และซึ่งถูกกักกันอยู่ทั้งมวล ในการนี้อาจารย์ปรีดีบอกข้าพเจ้า ให้พยายามติดต่อกับนายแอนโตนี อีเดน รัฐมนตรีต่างประเทศขณะนั้น แต่ข้าพเจ้าเรียนปฏิเสธอย่างแข็งขันว่าข้าพเจ้าไม่รู้จักอีเดน และการไปอังกฤษเพียงไม่กี่วัน จะเข้าพบอีเดนนั้นเหลือวิสัย อย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้าจะพยายามหาช่องทางที่ดีที่สุดที่จะเจรจากับใครคนใดคนหนึ่งในเรื่องนี้

ขณะนั้นปรากฏว่า สงครามทางยุโรปยุติแล้ว และอังกฤษกำลังจะมีการเลือกตั้งทั่วไป จากคำเล่าลือในกองทหารทั้งหลาย ข้าพเจ้าคะเนว่าพรรคกรรมกรของอังกฤษคงจะชนะเลือกตั้ง เผอิญประธานพรรคกรรมกรในขณะนั้น คือ ศาสตราจารย์ลัสกี้

แห่งมหาวิทยาลัยลอนดอน ข้าพเจ้าไม่คุ้นเคยเป็นส่วนตัวกับลัสกี้ เพราะท่านเป็นหัวหน้าวิชารัฐศาสตร์ ข้าพเจ้าเรียนทางเศรษฐศาสตร์ เคยแต่เข้าฟังบรรยายของท่าน แต่ก็คิดว่าคงจะเข้าหาท่านง่ายกว่าเข้าหาอีเดน และอีกประการหนึ่ง ถ้าพรรคกรรมกรจะชนะเลือกตั้งแล้ว การติดต่อกับอีเดนก็ไม่มีความหมาย ฉะนั้นจึงตัดสินใจบันทึกข้อความถึงลัสกี้ ขอพบท่าน ท่านก็ดีใจหาย อนุญาตให้พบที่บ้านท่าน ข้าพเจ้าแต่งตัวใส่เครื่องแบบพันตรีอังกฤษเข้าไปพบลัสกี้ เพื่อแสดงว่าข้าพเจ้าเอาชีวิตเข้าแลกกับเรื่องนี้แล้ว โดยร่วมรบกับอังกฤษ แต่ข้อนี้ซาบซึ้งใจของศาสตราจารย์ลัสกี้เพียงใด ไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่า เมื่อข้าพเจ้าได้อธิบายเรื่องความต้องการของขบวนเสรีไทยแล้ว ศาสตราจารย์ลัสกี้ได้บอกว่าท่านจะพยายามช่วย แต่มีเงื่อนไขอยู่ข้อหนึ่ง เงื่อนไขข้อนี้ท่านใช้เวลาอธิบายให้ข้าพเจ้าฟังถึงกว่าหนึ่งชั่วโมง สรุปความว่าท่านจะช่วยไทย แต่ไม่ต้องการช่วยไทยประเภทที่ถืออำนาจหรือมีทรัพย์สินส่วนตัวมากมาย ท่านต้องการช่วยตาสีตาสา (common people) มากกว่า และเวลากว่าหนึ่งชั่วโมงนั้น ท่านใช้เทศนาให้ฟังว่า ควรจะช่วยตาสีตาสาทำไม

การติดต่อกับลัสกี้นี้ไม่ได้ผลเต็มที่ตามที่คาดหวัง เพราะรัฐบาลกรรมกรของอังกฤษยังคงดำเนินนโยบายถือไทยเป็นศัตรูแบบเดิม แต่อย่างไรก็ดี ศาสตราจารย์ลัสกี้ก็ได้กระทำตามที่ท่านพูดคือ ท่านพยายามเขียนบันทึกถึงนายเบวิน รัฐมนตรีต่างประเทศหลายครั้ง ตามที่ข้าพเจ้าขอร้อง ปรากฏจากปากคำของเพื่อน ๆ ที่อยู่กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษว่า บันทึกของลัสกี้นี้ได้รับพิจารณาจากเบวินอย่างเต็มที่ แสดงว่าแม้มิได้ผลจริง ๆ ลัสกี้ก็ได้พยายามช่วยไทยโดยแข็งขัน*

3. การไปเจรจาที่แคนดีหลังการยอมแพ้ของญี่ปุ่น เมื่อญี่ปุ่นยอมแพ้แล้ว ข้าพเจ้าได้ถูกส่งไปกับคณะผู้แทนไทยยังแคนดีสองครั้ง ทั้งสองครั้งได้ถูกกำชับให้แต่งเครื่องแบบพันตรีอังกฤษ มิให้บกพร่อง เพราะการเจรจากับอังกฤษนั้นเป็นเรื่องสำคัญ อังกฤษไม่ยอมไทยง่าย ๆ อย่างสหรัฐฯ

ครั้งแรกข้าพเจ้าเดินทางไปในคณะของพลเอกหลวงเสนาณรงค์เป็นคณะผู้แทนไทยฝ่ายทหาร พลเอกหลวงเสนาณรงค์เป็นหัวหน้าคณะไป เพราะท่านมียศติดศัพท์เป็น

---

*เรื่องราวการติดต่อกับศาสตราจารย์ลัสกี้ โปรดดู "บันทึกที่เพิ่งเปิดเผยของป๋วย อึ๊งภากรณ์" ในภาคสามของหนังสือนี้

ที่ทราบกันอยู่ว่า ท่านเป็นผู้ที่ต่อต้านญี่ปุ่นอย่างแข็งขันที่สุดในการรุกขึ้นบกของญี่ปุ่น และสามารถต่อต้านได้สำเร็จในส่วนของท่าน จนรัฐบาลไทยสั่งหยุดยิง พลเอกหลวงเสนาณรงค์เป็นผู้ที่มีบุคลิกลักษณะเด่น สมเป็นทหาร และมีชื่อเสียงในทางสุจริต รักชาติ และกล้าหาญ คณะผู้แทนไทยคณะนั้นไม่ได้มีการเจรจากันมาก เป็นการ "แสดงธง" ของไทยเพื่อให้อังกฤษและนักหนังสือพิมพ์ทั่วไปเห็นว่า ไทยก็ได้สู้ญี่ปุ่น และพร้อมที่จะสู้ญี่ปุ่นตลอดมาจนเลิกสงคราม หากแต่สหประชาชาติห้ามหน่วงเหนี่ยวไว้

ข้าพเจ้าได้ไปในคณะผู้แทนไทยอีกครั้งหนึ่งยังกรุงแคนดี ซึ่งหม่อมเจ้าวิวัฒนไชย ไชยันต์ ทรงเป็นหัวหน้าไป รายละเอียดการเจรจาเรื่องนี้ ปรากฏในหนังสือของอาจารย์ดิเรกแล้ว จึงไม่จำเป็นจะต้องเล่าไว้ ณ ที่นี้ และความจริงข้าพเจ้าก็ถูกเรียกตัวกลับไปศึกษาต่อที่ลอนดอนเสียก่อนที่การเจรจาจะเสร็จลง

4. **คุณหลวงสุรณรงค์ และนายมาร์ติน** ก่อนจบบทความนี้ข้าพเจ้าไม่ควรจะเว้นกล่าวถึงบุคคลสองท่าน ที่ได้ให้กำลังใจแก่เราเมื่อเราไปถึงอินเดียใหม่ ๆ ขณะนั้นใจของพวกทหารเสรีไทยกำลังฝ่อเพราะได้ตรากตรำเดินทางมาเป็นเวลาหลายเดือน และไม่แน่ใจว่าอนาคตของพวกเราจะเป็นอย่างไรในอินเดีย ปรากฏว่า เราได้พบชาวอังกฤษหลายท่านที่เคยมาทำงานในประเทศไทย และพูดไทยได้อยู่ในกองทหารซึ่งจะบังคับบัญชาเรา คนอังกฤษเหล่านี้ เช่น Pointon, Micholoyn, Bryce, Smith, Hobbs, Hopkins ได้ให้กำลังใจแก่พวกเราอยู่บ้าง แต่ท่านที่ให้กำลังใจแก่เราอีกด้านหนึ่งนั้น คือ พลเอกหลวงสุรณรงค์ และ Mr. Martin คุณหลวงสุรณรงค์ท่านไปอินเดียจากสิงคโปร์ ขณะที่ท่านไปสิงคโปร์นั้น ท่านไปราชการทหาร แต่เมื่อญี่ปุ่นเริ่มรุกราน ท่านก็เลือกหลบหนีไปอินเดีย เพื่อแสดงว่าเป็นคนไทยคนหนึ่งที่ไม่ยอมแพ้ พวกเราหนุ่ม ๆ ได้เห็นตัวอย่างของท่านจริง ๆ เข้าก็มีกำลังใจสูงขึ้น อีกท่านหนึ่งเป็นชาวอังกฤษชื่อ มาร์ติน มีอายุมาก เป็นบิดาของนายแพทย์ไทย คือนายแพทย์บุญสม มาร์ติน ท่านเดินจากประเทศไทยไปถึงอินเดียด้วยเท้า เพื่อไม่ยอมอยู่เป็นเชลยญี่ปุ่น พวกเราหลายคนคุ้นเคยกับบุตรของท่าน และถือท่านเสมือนคนไทย ตัวอย่างของ "ลุงมาร์ติน" ก็เป็นสิ่งส่งเสริมกำลังใจของเราเช่นกัน

พระบรมวงศานุวงศ์ และขบวนการเสรีไทย

เมื่อผมกับเพื่อนเสรีไทยจากอังกฤษอีก 5–6 คน โดดร่มลงในเมืองไทยระหว่างสงครามญี่ปุ่น เมื่อเดือนมีนาคม 2487 แล้วถูกจับมาคุมตัวที่กองตำรวจสันติบาลนั้น พวกเราได้ติดต่อทางวิทยุกับกองบัญชาการของอังกฤษที่อินเดียสำเร็จได้ เมื่อกันยายนหรือตุลาคมในปีเดียวกันนั้น เป็นช่องทางสื่อสารช่องแรกระหว่างขบวนการเสรีไทยซึ่งมีนายปรีดี พนมยงค์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เป็นหัวหน้าฝ่ายหนึ่ง กับกองทัพและรัฐบาลของพันธมิตรด้านสหประชาชาติอีกฝ่ายหนึ่ง และเป็นทางที่สื่อสารทางวิทยุช่องเดียวอยู่หลายเดือนจนกว่าจะได้มีหน่วยพลร่มอื่น ๆ จากอังกฤษและอเมริกาเข้ามาทำการติดต่อได้สำเร็จ เพราะฉะนั้นผมจึงกล่าวได้ว่า ระหว่างปลายปี 2487 จดต้นปี 2488 นั้น เรื่องราวทั้งหมดในการติดต่อระหว่างเสรีไทยกับสหประชาชาติต้องผ่านสถานีวิทยุของผม เพื่อนของผมกับผมเป็นผู้รับข้อความที่จะต้องส่งต้องรับ เข้ารหัสถอดรหัส และเรียบเรียงส่งไปตามที่ควรจะกระทำ กับกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่าการติดต่อในระยะเวลานั้นไม่มีใครอื่นทราบ ไม่มีใครบันทึกไว้ เอกสารต่าง ๆ ก็ทำลายเสียสิ้นเพื่อมิให้ตกถึงมือข้าศึก ฉะนั้น จึงเห็นควรเขียนขึ้นไว้เป็นหลักฐานสำหรับนักศึกษาและคนไทยรุ่นหลังทั้งปวงจะได้ทราบ

เพื่อนของผมที่ร่วมทำการสื่อสารดังกล่าวมาข้างต้น ซึ่งจะเป็นพยานสนับสนุนบทความนี้ได้แก่ นายประทาน เปรมกมล นายสำราญ วรรณพฤกษ์ (ทั้งสองคนทำงานที่ลีเวอร์บราเดอส์ ออกเมื่อปี 2515 นี้) นายเปรม บุรี และนายรจิต บุรี (ทั้งสองคนเป็นศาสตราจารย์อยู่คณะแพทยศาสตร์รามาธิบดี มหาวิทยาลัยมหิดล) และนายธนา โปษยานนท์ (เคยเป็นนายตำรวจ ขณะนี้ทำงานที่ธนาคารแห่งประเทศไทย)

เมื่อเราติดต่อทางวิทยุกับสหประชาชาติได้ ไม่ช้า ทางกองบัญชาการอังกฤษก็ปรารภว่า อยากจะส่งพลจัตวาเจ็กส์ และพลตรีฮอบส์ เข้ามาหารือและเจรจากับหัวหน้าขบวนการเสรีไทย ซึ่งหัวหน้าเสรีไทยก็ได้ตอบเชื้อเชิญให้เข้ามา ในโทรเลขฉบับต่อมาทางอังกฤษได้ถามต่อมาว่า ในคณะของพลจัตวาเจ็กส์นั้น อยากจะให้หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ สวัสดิวัตน์ ซึ่งทรงยศเป็นนายร้อยเอกในกองทัพอังกฤษขณะนั้นเข้ามาด้วย ไม่ทราบว่าหัวหน้าเสรีไทยจะยินดีต้อนรับหรือไม่

การที่อังกฤษมีโทรเลขถามเรื่องหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ (ท่านชิ้น) นี้ ผู้ที่ไม่ทราบเรื่องอาจจะประหลาดใจ ก็เพราะท่านชิ้นเป็นคนไทยทำไมจะต้องถามกันด้วย น่าจะส่งเข้ามาได้ดีกว่าส่งนายทหารฝรั่งด้วยซ้ำ คำอธิบายก็คือ ด้านอังกฤษเข้าใจดีว่านายปรีดี พนมยงค์เป็นผู้ก่อการในคณะราษฎร เปลี่ยนแปลงการปกครองปี 2475 ผู้หนึ่ง ซึ่งเปลี่ยนระบบจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นระบบรัฐธรรมนูญโดยมีพระมหากษัตริย์ และต่อมาสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่พอพระทัยในการดำเนินงานของคณะราษฎรถึงกับทรงสละราชสมบัติ ส่วนท่านชิ้นนั้นเป็นเชษฐาของสมเด็จพระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 กับเป็นราชเลขานุการใกล้ชิดพระปกเกล้าฯ ด้วย ทางอังกฤษเกรงว่าทางหัวหน้าเสรีไทยจะรังเกียจหรือเข้าใจผิดด้านการเมืองอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงต้องถามมาก่อน

หัวหน้าเสรีไทยได้ตอบโทรเลขไปทันทีว่าขอเชิญท่านชิ้นเสด็จเข้ามาด้วยความยินดี ใจความในโทรเลขนั้นตอนหนึ่งว่า เรื่องการเมืองภายในประเทศนั้นเป็นอันยุติไม่มีปัญหาอีกต่อไป เสรีไทยมีความมุ่งหมายอยู่อย่างเดียวที่จะรักษาเอกราชและอิสรภาพของประชาชาติไทย ฉะนั้น คนไทยทุกคนไม่ว่าจะเป็นเจ้านายหรือราษฎรธรรมดาที่มีความรักชาติอย่างเดียวกัน ต้องถือเป็นคณะเดียวกัน มีความสามัคคีกันเป็นหลักการใหญ่ ทางราชการอังกฤษยังไม่แน่ใจ ได้มีโทรเลขถึงผมเป็นการส่วนตัวถามว่า ที่หัวหน้า

เสรีไทยส่งโทรเลขตอบไปนั้นคำตอบมาจากใจจริงหรือว่าส่งไปเป็นเพียงพิธี และเพื่อแสดงอัธยาศัย diplomatic เท่านั้น ผมเองได้ตอบยืนยันไปตามที่ได้สังเกตมาก่อนว่า คำตอบของนายปรีดี พนมยงค์นั้น ผมแน่ใจว่ามาจากใจโดยสุจริต

ต่อมาท่านชิ้นได้ทรงส่งวิทยุโทรเลขของท่านเองมาอีกหนึ่งฉบับตรงถึงนายปรีดี พนมยงค์ ขอบใจที่หัวหน้าเสรีไทยยินดีต้อนรับ และทรงแสดงเจตนาว่าจะร่วมงานด้วยอย่างจริงใจ แต่ใคร่จะขอถามว่า เพื่อนฝูงของท่านชิ้นหลายท่านต้องโทษการเมืองอยู่ที่เกาะตะรุเตาบ้าง บางขวางบ้าง ที่อื่น ๆ บ้างนั้น นายปรีดี พนมยงค์จะกระทำอย่างไร

หัวหน้าเสรีไทยตอบไปโดยฉับพลันว่า กรมขุนชัยนาทฯ และผู้อื่นซึ่งต้องโทษการเมืองอยู่ที่เกาะตะรุเตา บางขวาง และที่อื่นนั้น ทางกรุงเทพฯจะหาทางปลดปล่อย และมิใช่จะปลดปล่อยอย่างเดียว จะออกกฎหมายนิรโทษกรรมด้วย โอกาสที่จะกระทำได้ก็คือจอมพล ป. พิบูลสงครามต้องกลให้ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี แล้วผู้สำเร็จราชการฯ แต่งตั้งนายควง อภัยวงศ์ ผู้ร่วมงานอยู่ในขณะนั้นขึ้นเป็นหัวหน้ารัฐบาลแทน

ท่านชิ้นและทางราชการอังกฤษก็มีความพอใจ คณะของพลจัตวาเจ็กส์และท่านชิ้นจึงได้เข้ามากรุงเทพฯ และได้เข้าพบบรรดาหัวหน้าเสรีไทยหลายครั้ง ที่จำได้แน่ก็คือ บนเรือซึ่งลอยลำวิ่งขึ้นลงอยู่ในแม่น้ำเจ้าพระยา (ซึ่งปลอดจากญี่ปุ่น) และที่ตึกโดมของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ชั้นสอง ซึ่งใช้เป็นที่ทำการแห่งหนึ่งของขบวนการเสรีไทย (ศาสตราจารย์วิจิตร ลุลิตานนท์ เป็นเลขาธิการ ม.ธ.ก.อยู่ขณะนั้น)

ส่วนนักโทษการเมืองนั้น เมื่อถึงโอกาสดังกล่าวมาข้างต้น นายปรีดี พนมยงค์ผู้สำเร็จราชการฯ และหัวหน้าเสรีไทย ก็ได้ปฏิบัติตามที่ได้ตั้งใจไว้แต่เดิม คือปลดปล่อยให้เป็นอิสระ และออกกฎหมายนิรโทษกรรมและคืนยศศักดิ์ให้ทั่วทุกท่าน งานด้านนี้นายทวี บุณยเกตุ ขณะนั้นเป็นรัฐมนตรีว่าการศึกษาธิการ ทำหน้าที่รัฐมนตรีสั่งราชการสำนักนายกรัฐมนตรี และเป็นเลขาธิการขบวนการเสรีไทยภายในประเทศ เป็นผู้รับคำสั่งโดยตรงจากหัวหน้าเสรีไทยให้ร่างพระราชบัญญัตินิรโทษกรรม แล้วนำเสนอคณะรัฐมนตรีพิจารณา เสร็จแล้วเสนอสภาผู้แทนราษฎรลงมติเป็นกฎหมาย โดยมีนายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้ลงนามในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล และนายควง อภัยวงศ์ นายกรัฐมนตรีเป็นผู้ลงนามรับสนองตามระเบียบ

ระหว่างที่ผมส่งวิทยุอยู่ดังกล่าวข้างต้นนั้น ทางการทหารอังกฤษได้ส่งเครื่องบินมาทิ้งระเบิดในประเทศไทยเป็นระยะ ๆ หัวหน้าเสรีไทยจึงได้มีโทรเลขแจ้งไปยังอังกฤษว่า บางทีเครื่องบินทหารอังกฤษมาทิ้งระเบิดเปะปะขอให้ระมัดระวังให้ดี เฉพาะอย่างยิ่งอย่าทิ้งที่พระบรมมหาราชวัง หรือวังของเจ้านายต่าง ๆ ให้หลีกเลี่ยงพระบรมวงศานุวงศ์และที่ตั้งรัฐบาลกับที่ทำการเสรีไทยต่าง ๆ ได้แจ้งสถานที่ต่าง ๆ ที่ควรหลีกเลี่ยงไปอย่างชัดเจน ทางอังกฤษก็ตอบรับว่าจะปฏิบัติตาม

ครั้งหนึ่งมีพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งจะเป็นผู้ใดบ้างผมจำไม่ได้หลายองค์เสด็จหลบภัยไปบางปะอิน เผอิญในระยะนั้นมีเครื่องบินของอังกฤษบินไปทางบางปะอิน และทิ้งระเบิดด้วย แต่เคราะห์ดีที่ไม่มีผู้ใดเป็นอันตราย รุ่งขึ้นผมได้รับคำต่อว่าอย่างรุนแรงจากหัวหน้าเสรีไทยในเรื่องนี้ และได้ส่งคำประท้วงไปอย่างดุเดือดต่อกองบัญชาการทหารอังกฤษ ทางการอังกฤษจึงมีโทรเลขตอบขอโทษและรับรองว่าจะพยายามมิให้เกิดความพลาดพลั้งอย่างนี้ขึ้นอีก

การที่เสรีไทยโดยเฉพาะหัวหน้าเสรีไทยได้แสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ถวายความอารักขาให้พ้นภัยสงครามครั้งนั้น สมเด็จพระพันวัสสาพระบรมอัยยิกาเจ้าได้ทรงซาบซึ้งพระทัยดี และเมื่อสิ้นสงครามได้รับสั่งเรียกนายปรีดี พนมยงค์ไปที่ประทับและขอบใจ ซึ่งคณะเสรีไทยถือว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณเป็นอย่างยิ่ง

เมื่อญี่ปุ่นเลิกสงครามแล้ว ในฐานะเป็นพันตรีในกองทหารอังกฤษ ผมเองได้ถูกส่งตัวไปร่วมคณะผู้แทนไทยเพื่อเจรจาการทหารและการเมืองกับอังกฤษ ณ นครแคนดี ลังกา 2 ครั้ง ครั้งแรกหัวหน้าคณะคือพลเอกหลวงเสนาณรงค์ ครั้งหลังพระองค์เจ้าวิวัฒนไชยทรงเป็นหัวหน้า ต่อมามหาวิทยาลัยลอนดอนซึ่งให้ทุนเล่าเรียนชั้นปริญญาเอกแก่ผมในขณะนั้น ได้ติดต่อไปยังกระทรวงกลาโหมอังกฤษ ขอให้ผมได้รับการปลดจากราชการทหารเร็วเป็นพิเศษ เพื่อกลับไปศึกษาต่อ ผมจึงได้ออกเดินทางผ่านเมืองกัล-กัตตา จะไปยังประเทศอังกฤษ แต่ได้รับคำสั่งจากหัวหน้าคณะเสรีไทยเป็นครั้งสุดท้าย ให้ไปร่วมกับนายทหารเสรีไทยจากสหรัฐอเมริกาที่กัลกัตตา เพื่อถวายความอารักขาแด่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล และพระอนุชา ซึ่งเสด็จประทับแรมอยู่

ณ ที่นั้น จากประเทศสวิตเซอร์แลนด์จะเสด็จกลับเยี่ยมประเทศไทย ผมได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความยินดี ก่อนที่จะไปถอดเครื่องแบบพันตรีกลับคืนเป็นนักเรียนในมหาวิทยาลัยลอนดอนอีกสามปี

ธันวาคม 2514

ตีพิมพ์ครั้งแรกใน
บางเรื่องเกี่ยวกับพระบรมวงศานุวงศ์ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2
มีนาคม 2515

เรียนให้เก่ง

นักศึกษาที่รัก

ในการเขียนเรื่องสำหรับอนุสรณ์เศรษฐศาสตร์ประจำปี 2510 นี้ ผมจะขอคุยสักหน่อย คำว่าคุยในที่นี้หมายความโอ้อวด นาน ๆ ทีฟังอาจารย์โอ้อวดบ้าง หวังว่าคงจะไม่รังเกียจ

มีนักศึกษามาถามผมบ่อย ๆ ว่าได้ข่าวว่าคณบดีเรียนเก่ง เรียนอย่างไรจึงเก่ง บางคนกล้าหน่อยก็ถามว่า ที่เขาลือกันว่าเรียนเก่งนั้นจริงเพียงใด

คำถามเช่นนี้จะตอบโดยไม่โอ้อวดย่อมทำไม่ได้ แต่อย่างไรก็ตาม ควรพิจารณาข้อเท็จจริงก่อน

ในชั้นประถมและมัธยม ผมเรียนอยู่ที่โรงเรียนอัสสัมชัญ บางรัก สอบไล่ได้คะแนนรวมมักจะไม่ต่ำกว่า 80% บางครั้งพลาดก็ต่ำลงมาบ้าง แต่ไม่ถึง 75% แต่ตั้งแต่มัธยมห้าไปถึงแปด คะแนนส่วนมากใกล้ 90% บางปีก็เกินกว่า 90%

ในการศึกษาขั้นอุดมที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง ผมเรียนพลาง ทำงานพลาง สอบไล่ได้เป็นธรรมศาสตร์บัณฑิตภายในกำหนดสามปี คะแนนส่วนมากได้พอผ่านไป รับพระราชทานปริญญาลำดับที่ 65 ในจำนวนรุ่นเดียวกัน 79 คน

ในการศึกษาชั้นปริญญาตรีทางเศรษฐศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยลอนดอน มีการสอบไล่สองครั้งในระยะสามปี สอบชั้น intermediate เมื่อปลายปีแรกเข้าใจว่าได้คะแนนไม่สู้ดีนัก (ถ้าดีก็คงจำได้เอามาคุยได้) และสอบชั้น finals เมื่อปลายปีที่สาม การสอบ finals มีสอบข้อเขียนเก้าลักษณะวิชา อาจารย์บอกผลว่าสอบได้ grade A แปดลักษณะวิชา และ B หนึ่งลักษณะวิชา สรุปว่าได้เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง ได้รับอนุญาตให้เรียนปริญญาเอกต่อได้

ในการศึกษาชั้นปริญญาเอกทางเศรษฐศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยลอนดอน (หลังจากไปเป็นทหารเสียสามปีกว่า) ไม่ต้องสอบเขียน แต่ทำวิทยานิพนธ์ (เรื่องเศรษฐศาสตร์ว่าด้วยการควบคุมดีบุก) และสอบปากเปล่า ได้กระทำสำเร็จภายในสามปี* เอาวิทยานิพนธ์มาอ่านใหม่เร็ว ๆ นี้ รู้สึกว่าไม่สู้จะวิเศษนัก

สมมติว่าผลของการเรียนตามข้อเท็จจริงข้างต้นแสดงว่าเรียนเก่ง ปัญหาต่อไปคือเรียนอย่างไร ที่จะบรรยายต่อไปนี้เป็นวิธีการที่ใช้มาแล้วเฉพาะตัว ไม่อาจเอื้อมที่จะแสดงเป็นหลักการสำหรับนานาจิตตัง แต่บางข้อก็คงจะเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาอื่นได้บ้าง เช่นความพากเพียร

1. ความพากเพียร

ถ้าใครมาบอกเราว่า มีผู้นั้นผู้นี้สติปัญญาเลิศมนุษย์ ไม่ต้องเล่าเรียนอะไรหนักหนา ก็สอบได้ดีและเด่น อย่าเชื่อ เพราะสติปัญญานั้น จริงอยู่ บางคนอาจจะมีดีกว่าคนอื่น แต่การฝึกฝนสติปัญญานั้นไม่มีวิธีอื่น นอกจากใช้ความอุตสาหะพากเพียร

---

* ผมเริ่มเรียนใหม่เมื่อเลิกสงครามในต้นปี ค.ศ. 1946 เขียนวิทยานิพนธ์เสร็จ และสอบปากเปล่าเสร็จเมื่อปลายปี ค.ศ. 1948 แต่เผอิญเวลานั้นทางการเมืองไทยโจษกันอย่างชวนให้เสียหายว่า ผมได้โดดร่มเข้ากรุงเทพฯ เพื่อร่วมปฏิวัติหรือปฏิวัติซ้อน พี่น้องทางกรุงเทพฯ เดือดร้อนใจเขียนจดหมายไปบอกทางลอนดอนว่า อย่าเพิ่งเดินทางกลับ จะเป็นอันตราย เพราะเพื่อนฝูงก็ถูกจับไปหลายคน ผมจึงเข้าหาศาสตราจารย์ Robbins ขออย่าเพิ่งให้มหาวิทยาลัยประกาศผลสอบไล่ได้ เพราะถ้าสอบไล่ได้แล้วก็ต้องเดินทางกลับ ถ้าเดินทางกลับตอนนั้นก็อาจจะมีอันตราย ศาสตราจารย์ Robbins บอกว่า หมอนี่พิกล ตั้งแต่ตั้งมหาวิทยาลัยมา มีแต่คนมาเร่งให้ประกาศผลสอบไล่ได้ นี่มาขอให้หน่วงไว้ แต่ท่านก็หน่วงให้หลายเดือน

เมื่อผมเรียนอยู่มัธยมห้า กำลังคลั่งพลศึกษา เพื่อน ๆ เขาชวนให้ออกวิ่งเช้า ๆ ก็ตื่นตั้งแต่ตีสามหรือตีสี่ วิ่งบ้างเดินบ้างจากตลาดน้อยมาสนามหลวง (เพื่อน ๆ บางคนวิ่งได้หลายรอบ ผมบางทีก็ได้รอบ บางทีก็ครึ่งรอบ) แล้วก็วิ่งรอบสนามหลวงแล้วกลับบ้าน พอกลับบ้านยังไม่สว่าง จิตใจปลอดโปร่ง ก็รู้สึกว่าเวลาเช้าตรู่นี้เป็นเวลาเหมาะสำหรับเล่าเรียน ต่อมาแม้จะไม่ออกวิ่งเช้ามาก ๆ ก็มีเวลาท่องและหาความรู้จากหนังสือเรียนได้สักสองสามชั่วโมงก่อนไปโรงเรียน วันละสองสามชั่วโมงนี้เป็นกำไรสุทธิ เพราะปกติมักจะทำการบ้านเสร็จตอนเย็นหรือหัวค่ำก่อนเข้านอน

เมื่อผมเรียนธรรมศาสตร์ กลางวันต้องเป็นครู และครูอัสสัมชัญต้องทำงานหนักตลอดวัน การดูหนังสือธรรมศาสตร์ก็ใช้เวลาค่ำและเวลาเช้ามืด ส่วนมากมักจะไปค้างกับเพื่อนหลายคนที่กำลังเรียนธรรมศาสตร์อยู่ด้วยกัน

เมื่อผมเรียนอยู่ที่อังกฤษ ยิ่งต้องพากเพียรเป็นพิเศษ เพราะรู้ตัวว่าภาษาอังกฤษเราแพ้เปรียบเพื่อนนักเรียนด้วยกัน ส่วนมากผมเข้าห้องสมุดอ่านตำราตั้งแต่เช้า แล้วออกจากห้องสมุดกลับบ้านเมื่อห้องสมุดปิด คือตอนสามทุ่มครึ่ง ถึงเวลาฟังคำบรรยายหรือเข้าห้องเรียนก็ไป ถึงเวลาอาหารก็รับประทานอยู่ในมหาวิทยาลัยหรือในที่ใกล้เคียง (มีเพื่อนนักเรียนไทยอีกคนหนึ่งที่ช่วยบังคับใจซึ่งกันและกัน)

2. การจัดเวลาให้เหมาะ

มนุษย์เราจะเรียนตลอดเวลาไม่ได้ ถ้าทำเช่นนั้นอาจจะมีผลร้าย บางคนอาจจะเสียสติไป ฉะนั้นจึงต้องมีเวลาพักผ่อน เฉพาะอย่างยิ่งใกล้ ๆ สอบไล่

เมื่อเรียนอยู่ที่อัสสัมชัญ มีวันหยุดคือวันพฤหัสและวันอาทิตย์ แต่มีการบ้านให้ทำ นักเรียนก็มีวันเลือก ถ้าทำการบ้านวันพฤหัส เย็นและค่ำวันพุธก็ไม่ทำงาน ถ้าจะหยุดพักผ่อนวันอาทิตย์ ก็รีบทำการบ้านในตอนเย็นและค่ำวันเสาร์ เป็นต้น

เมื่อผมเรียนธรรมศาสตร์ เพื่อน ๆ กับผมที่ดูหนังสือด้วยกันมักจะหยุดทำงานค่ำวันเสาร์ และเต็มวันวันอาทิตย์

เมื่อผมเรียนที่อังกฤษ ก็ติดนิสัยพักงานวันพุธตั้งแต่เที่ยงเป็นต้นไป และพักวันเสาร์ป่ายตลอดถึงเย็นวันอาทิตย์ ค่ำวันอาทิตย์เริ่มทำงานเตรียมไปฟังคำบรรยายให้รู้เรื่องในวันจันทร์

ระยะก่อนสอบไล่เป็นระยะเวลาที่สำคัญ โดยทั่วไปผมจะต้องพยายามหาเวลาหยุดให้สมองโปร่งก่อนสอบไล่ มากน้อยตามความเหมาะสมและจำเป็น ฉะนั้นหมายความว่า ระยะเวลาก่อนจะถึงตอนหยุดพักให้สมองโปร่งนั้น ก็ต้องมุทำงานมากเป็นพิเศษ ระยะมุนี้ต่างกันตามกาลเทศะ เมื่ออยู่อัสสัมชัญผมก็มุประมาณสองสัปดาห์แล้วหยุดหนึ่งสัปดาห์ รวมเป็นสามสัปดาห์ก่อนสอบไล่ประจำภาค เมื่ออยู่ธรรมศาสตร์มีเวลามุและหยุดน้อย แต่สมมติว่าจะเริ่มสอบในวันจันทร์ ผมก็มุในสัปดาห์ก่อนหน้านั้นทั้งสัปดาห์ จากจันทร์ถึงศุกร์ วันศุกร์เป็นวันโต้รุ่ง วันเสาร์วันอาทิตย์เป็นวันนอนพักผ่อน เมื่ออยู่อังกฤษ ตอนสอบ finals ปลายปีที่สาม (ปีหนึ่งมีสามภาค) ก็มุในภาคที่สอง และพักผ่อนในภาคที่สามก่อนสอบไล่

ที่เรียกว่าพักผ่อนเพื่อให้สมองโปร่งนั้นก็ทำได้หลายวิธีต่าง ๆ กัน แล้วแต่จะชอบ ได้กล่าวมาแล้วว่า เมื่ออยู่ธรรมศาสตร์นั้นผมนอนพักผ่อน เมื่ออยู่อัสสัมชัญผมใช้วิธีเดินเล่น คือตอนเช้าหรือบางทีตอนค่ำ เดินจากบ้านที่ตลาดน้อยมาทางเจริญกรุงเข้าสี่พระยา ออกพญาไท เลี้ยวซ้ายตอนปทุมวัน ข้ามสะพานกษัตริย์ศึก ผ่านวัดเทพศิรินทร์ วงเวียนยี่สิบสองกรกฎา กลับบ้าน(เวลานั้นถนนที่เดินยังเปลี่ยวมืดและสงบ) ขณะที่เดิน ก็นึกถึงสูตรคณิตศาสตร์ คิดทบทวนปีที่สำคัญในประวัติศาสตร์ ฯลฯ พลางชมนกชมไม้ไปด้วย เมื่อผมเรียนอยู่อังกฤษ เวลาพักตามปกติก็คือไปดูหนัง เล่นบิลเลียด เป็นต้น แต่เมื่อพักให้สมองโปร่งก่อนสอบไล่ในภาค 3 ปีที่ 3 นั้น ผมใช้เวลาถกและอภิปรายกับเพื่อนนักศึกษาด้วยกันเป็นส่วนใหญ่ และดูหนังมากขึ้น แต่ไม่ดูหนังสือ

3. การถกอภิปราย

สำหรับนักเรียนชั้นมัธยม ครูผู้สอนเป็นผู้ที่แนะวิชาอย่างถี่ถ้วนสมบูรณ์ และเป็นผู้นำในการถามการตอบในห้องเรียน นักเรียนด้วยกันไม่จำเป็นต้องนำเรื่องวิชาเรียนมาถกหรืออภิปรายกันมากนัก แต่ถึงในชั้นมัธยมก็ตาม ถ้านักเรียนใช้ความคิดความอ่านมากเพียงพอ ย่อมจะเกิดประเด็นให้ปุจฉาวิสัชนากันได้ และจะเป็นประโยชน์แก่การเรียนมิใช่น้อย ในโรงเรียนมัธยมที่ทันสมัย ครูย่อมส่งเสริมให้มีการอภิปรายในหมู่นักเรียนเพื่อฝึกฝนให้สามารถใช้ความคิดโดยลำพังได้มากขึ้น

ในการศึกษาขั้นอุดม การถกเถียงและอภิปรายระหว่างนักศึกษาเป็นของจำเป็น เมื่อผมเรียนธรรมศาสตร์ วิสัยของนักศึกษาที่จะอภิปรายถกเถียงประเด็นในวิชาการต่าง ๆ มีมาแต่เดิมแล้ว ตั้งแต่ครั้งยังเป็นโรงเรียนกฎหมาย ฉะนั้น เมื่อดูหนังสืออยู่กับเพื่อน ๆ เป็นหมู่เป็นคณะ การอภิปรายโต้เถียงกันก็เป็นของธรรมดา เฉพาะอย่างยิ่งในเมื่อพวกเราเป็นพวกที่ไม่ได้ไปฟังคำบรรยายในตอนกลางวันเป็นส่วนใหญ่ การถกอภิปรายมีผลยั่วยุให้แต่ละคนต้องศึกษาต่อ ต้องคิดต่อ แล้วกลับมาถกอภิปรายต่อ นี่แหละที่นักปราชญ์สมัยนี้เรียกกันเสียโก้ว่า "บรรยากาศทางวิชาการ" (academic atmosphere) แท้จริงก็เป็นสิ่งที่พวกเรานักศึกษาสร้างกันได้ด้วยพวกเรากันเอง แต่ถ้าอาจารย์เข้าช่วยแนะด้วยก็ยิ่งดี ที่บ่นกันว่ามหาวิทยาลัยเรามักจะไม่มีบรรยากาศทางวิชาการนั้น พวกคณาจารย์ก็ต้องรับผิดที่ไม่ได้ช่วยอำนวยให้เกิดขึ้น แต่ไม่ความลืมว่า นักศึกษาก็สามารถช่วยสร้างสรรค์ให้เกิดขึ้นได้ ถ้าตั้งใจจะทำให้เกิดขึ้นจริง

เมื่อผมเรียนอยู่ที่อังกฤษ ได้พยายามจับกลุ่มเพื่อน ๆ นักศึกษาด้วยกันสำหรับถกเถียงอภิปรายกันนอกเวลาเรียน เท่าที่จำได้มีอังกฤษ 1 คน อินเดีย 1 คน จีน 1 คน ลังกา 1 คน และไทย 1 คน บางคนก็ถนัดในวิชานี้ เพื่อน ๆ ก็ได้พึ่ง เพื่อน ๆ ถนัดวิชานั้นเพื่อนคนอื่นก็ได้ฟัง แต่ถึงจะถนัดในวิชาเดียวกันตำราที่จะอ่านก็มีมากเหลือกำลัง พวกเราแยกกันอ่านแล้วมาเล่าสู่กันฟัง ได้ประโยชน์ทั้งทางแตกฉานและลึกซึ้ง ยิ่งใกล้สอบ พวกเราเลิกดูหนังสือกันแล้ว แต่ดูบันทึกที่ย่อเรื่องไว้ เอาข้อสอบเก่า ๆ มาผลัดกันตอบคนละข้อสองข้อให้คนอื่นฟังให้คนอื่นท้วง ความกระจ่างแจ้งในวิชาก็เกิดขึ้นแต่ละคน สมองก็โปร่งเพราะไม่ต้องคร่ำเครียดอ่านตำรา ถ้าไม่เข้าใจตอนไหน ก็ซักเพื่อนเอา เวลาจะตอบตอนสอบไล่ก็สามารถตอบได้รวดเร็วชัดเจน เพราะได้ซ้อมกันมาแล้ว เคยถูกขัดคอกันมาแล้ว และเคยหัดอภิปรายซึ่งกันและกันมาแล้ว

นักศึกษาที่รัก ที่ผมอภิปรายมาข้างต้นนี้ ไม่ใช่เป็นมนต์คาถาที่จะนำไปสู่การเรียนเก่ง การเรียนย่อมต่อเนื่องกันเป็นลูกโซ่ จากประถมไปมัธยม จากมัธยมไปอุดม ถ้าจะพากเพียรต้องพากเพียรให้ตลอดไปทุกช่วง จะเลือกพากเพียรเป็นตอน ๆ มิได้ อนึ่งสติปัญญาที่จะนำมาใช้ในชั้นอุดม ต้องอาศัยฝึกฝนมาแต่ชั้นมัธยม ต้องอาศัยความรู้พื้นฐานจากมัธยม ถ้าเราเผอิญพบว่าเราบกพร่องอะไรในเบื้องล่าง เช่นปรากฏว่าอ่อนประวัติศาสตร์ไป ตามเข้าไม่ใคร่ทัน ก็ต้องพากเพียรย้อนกลับไปหาความรู้พื้นฐานเพิ่มเติมให้

เพียงพอ เมื่อผมกลับจากสงครามโลกไปเรียนใหม่ รู้สึกว่าด้อยทางคณิตศาสตร์อ่านตำราไม่เข้าใจ กลุ้มใจนักต้องกลับไปซื้อหนังสือแคลคูลัสมาอ่านแล้วให้เพื่อน ๆ ช่วย แม้แต่ชั้นปริญญาตรีก็เช่นเดียวกันรำคาญใจที่เรียนประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ แต่ไม่รู้ประวัติศาสตร์ชาติอังกฤษพอ ก็กลับไปหาหนังสือชุดมัธยมว่าด้วยประวัติศาสตร์อังกฤษมาอ่านเสริมดู ต่อมาภายหลังจึงเกิดความพึงพอใจที่ใครเขาพูดอะไรกัน เราก็ตามเขาทัน

นักศึกษาในคณะเศรษฐศาสตร์ภาคปกติคงจะมีปัญหาเกี่ยวกับการจัดเวลาให้เหมาะมากพอใช้ เพราะบางคนยังไม่สามารถวางตารางเวลาทำงานของตนเองได้ ถ้าเป็นเช่นนี้ก็ใคร่จะแนะให้พยายามกำหนดเวลาเสียให้ดี ชั่วโมงไหนฟังคำบรรยายอะไรทางมหาวิทยาลัยเขาจัดไว้แล้ว ที่สำคัญที่เราจะต้องพึ่งตัวเองช่วยตัวเอง คือ ชั่วโมงที่ไม่มีการบรรยายจะต้องกำหนดไปว่า เราจะต้องอ่านหนังสือวิชาอะไร แล้วควบคุมใจให้ทำให้ได้ มิไยที่เพื่อนฝูงจะชักจูงให้ทำอะไรอย่างอื่นที่สนุกสนานกว่า เราเสียอีกควรชักจูงเพื่อนฝูงให้มาสนับสนุนซึ่งกันและกันให้เล่าเรียน และเมื่อได้กำหนดในตารางเวลาเผื่อไว้แล้วว่า จะมีชั่วโมงเที่ยว จะมีวันสำหรับเล่น ก็ควรจะทำได้ไม่ยากนัก

นักศึกษาในภาคค่ำสิจะเล่าเรียนได้ยากกว่านักศึกษาภาคปกติ เพราะถ้าใครไม่มีงานทำในภาคกลางวัน และควบคุมใจไม่ได้ ในไม่ช้าก็จะเริ่มชวนกันไปทำอย่างอื่นที่ไม่ใช่การศึกษา และถ้าเริ่มชวนกันไปเป็นนิสัยแล้ว การเที่ยวการเตร่ แม้จะไม่ถึงกับเสเพล ก็จะเลยลามไปเป็นอาจิณนิสัย เช่น เพียงแต่นั่งคุยกันที่ร้านกาแฟ วันแรกก็หนึ่งชั่วโมง ต่อ ๆ ไปคุยกันไปมากคนมากเรื่องขึ้น ก็ยิ่งเสียเวลามากขึ้น และยิ่งถ้ามีการชักนำกันให้ "ใจแตก" (คำเก่า แต่ได้ความหมายดี)มาก ๆ เข้า ไม่นานอาจจะถึงเสเพล

ฉะนั้นสำหรับนักศึกษาภาคค่ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผมขอแนะนำให้พยายามคุมใจของตนให้ดี พยายามจัดตารางทำงานของตนเองในเวลากลางวันให้มีเรียนมากพอสมควร หย่อนใจบ้างพอหอมปากหอมคอ แล้วควบคุมใจตนให้ปฏิบัติตามคำสั่งของตนเองจนได้ ถ้าใครหาอาชีพทำในตอนกลางวันได้ ก็ดีเหมือนกันจะเป็นประโยชน์หลายสถาน กันใจแตกได้ง่ายขึ้น

มีผู้ปกครองนักศึกษาภาคค่ำหลายคนมาบ่นให้ฟังว่า บุตรหลานของตนนั้นเรียนภาคค่ำแล้วกลับบ้านดึก ปรากฏว่า ที่ดึกนั้นดึกจริง ๆ คือถึงสองยามหรือห้าทุ่ม แท้จริง

การเรียนภาคค่ำเรียนถึงสองทุ่มก็เลิก แม้จะขยันเข้าห้องสมุดอีกก็คงไม่เกินชั่วโมงครึ่ง ใครกลับบ้านดึกถึงห้าทุ่มน่าจะไม่ใช่เพราะเรียน น่าอดสู ผมอยากจะเสนอให้ผู้ปกครองส่งพี่เลี้ยงมาคอยรับกลับบ้านแบบนักเรียนอนุบาล

ข้อคิดเหล่านี้เขียนขึ้นให้นักศึกษาเกิดสติรำลึกได้ว่า เรามาเรียน ต้องเรียนให้เก่ง วิธีที่จะเรียนให้เก่ง ก็ได้กล่าวไว้ตามประสบการณ์ แต่ถ้าใครมีวิธีที่ดีกว่า ก็ยิ่งดี ข้อที่ควรจำต่อไปก็คือ นักศึกษามิใช่จะมีหน้าที่ต่อตนเองที่จะเรียนให้เก่งเท่านั้น จะต้องเรียนให้เก่งกว่าครูบาอาจารย์ด้วย มิฉะนั้นโลกจะเจริญได้อย่างไร

ดีพิมพ์ใน อนุสรณ์เศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์ 2510

เหลียวหลัง แลหน้า

เหลียวหลังเรื่องในครอบครัว

คนเราเมื่อมีอายุยืนมาถึง 60 ปี ถ้าเป็นคนไทยแบบโบราณ ท่านก็ว่ามีโชคดีแล้ว พระท่านช่วยให้อายุยืนถึงปานนี้ครบห้ารอบนักษัตร พ่อผม แม่ผม พี่ผมสองคน ไม่ได้มีโอกาสทำบุญวันเกิด 60 ปี ฉะนั้นเมื่ออายุจะครบ 60 ปี ก็รู้สึกมีความจำเป็นที่จะต้องเหลียวหลังดูว่าชีวิตของเรานั้นได้ทำบุญทำบาปไว้ประการใด และรู้สึกว่ามีหน้าที่ที่จะแลไปข้างหน้าว่าทางเจริญของชีวิตคนเรานั้นจะควรเป็นไปในสถานใด

คนเราเมื่อจะเขียนเรื่องของตนเอง ย่อมเขียนเข้าข้างตนเองเป็นส่วนใหญ่ ผู้อ่านจึงมีความจำเป็นและหน้าที่ที่จะไตร่ตรองว่าข้อเขียนนั้นมีสัจจะเพียงใด ค้นดูได้ง่ายว่าได้โกหกพกลมไว้หรือเปล่า

ในเรื่องส่วนตัวนั้น เมื่อหนุ่ม ๆ คิดว่าได้วางแผนไว้เรียบร้อยพอสมควร การมีภรรยานั้นเป็นการเสี่ยงโชค ยิ่งมีเมียต่างชาติยิ่งต้องระวังมาก เพราะความยากลำบากในการครองเรือนปกติก็มีมากอยู่แล้ว ยิ่งผัวเมียต่างชาติต่างภาษา ต่างวัฒนธรรม ก็ยิ่งยากมากหลายเท่า อาศัยความรักซึ่งกันและกัน ความดีต่อกัน ความเอาใจใส่ทนุถนอมน้ำใจซึ่งกันและกัน ความรอบคอบที่จะไม่นำเรื่องวัฒนธรรมของครอบครัวซึ่งต่างกันมาเป็น

อุปสรรคของชีวิต เหล่านี้กับอาศัยความดี ความซื่อสัตย์ ความมัธยัสถ์ ความที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม จึงกล่าวได้ว่าชีวิตครอบครัวมีความสุขมากพอใช้

ความอบอุ่นในครอบครัว มีอานิสงส์มาถึงลูก เพราะทำให้ลูกเมื่อได้รับความอบอุ่นก็มีปัญหาน้อย แม้ว่าจะเป็นลูกครึ่งชาติอย่างที่ปากตลาดเขาเรียกกัน ลูกของเราทั้งสามคน คุณพระช่วยให้ไม่ประพฤติสำมะเลเทเมาอย่างลูกคนอื่นเขาประสบกัน ต่างก็มีสติปัญญาได้เรียนจบขั้นปริญญาของมหาวิทยาลัยในอังกฤษทั้งนั้น และที่สำคัญกว่านั้น ก็คือ ไม่มีใครเสพยาเสพติดให้โทษ ไม่มัวเมาในกามคุณ ไม่หลงใหลในอบายมุขนานาประการ เป็นผู้ที่เชื่อในอหิงสา ความไม่ประทุษร้ายต่อใคร ๆ รักความสัตย์สุจริต รักสิทธิเสรีภาพประชาธิปไตย และเลื่อมใสในการบำเพ็ญประโยชน์แก่สาธารณชน คุณสมบัติของลูกนี้ ทั้งในการศึกษา ความประพฤติ และนิสัยสันดาน เขาได้มาจากแม่ของเขาเป็นส่วนใหญ่ เพราะเมียผมยอมเสียสละอยู่กับลูก ๆ ทั้ง ๆ ที่มีความรู้สอบได้ปริญญาตรีเกียรตินิยมทางสังคมวิทยา ทำอาหารเอง ซักผ้าเอง ทำงานบ้านเอง สอนหนังสือให้ลูกบ้างในเวลาเตรียมตัวไปเรียนต่างประเทศ ต่อเมื่อลูก ๆ โตกันแล้ว จึงได้ออกนอกบ้านไปทำงานสังคมสงเคราะห์ทั้งในประเทศไทยเป็นเวลาหลายปี และในประเทศอังกฤษ

บัดนี้ภาระเรื่องลูกก็ใกล้จะหมดไปแล้ว สองคนแรกมีสัมมาชีวะ และมีเหย้าเรือนเรียบร้อยแล้ว ลูกคนเล็กก็จะสำเร็จชั้นปริญญาตรีในไม่กี่เดือนข้างหน้า เราสองคนก็อายุมากเข้าทุกที จะทำงานรับใช้สังคมต่อไปได้อีกนานเท่าใดก็ไม่ทราบ แต่เมื่อหมดภาระก็จะได้พักผ่อนเสียที เลือกทำแต่สิ่งที่เป็นเรื่องเพลิดเพลินและสนใจบ้าง

เหลียวหลังเรื่องญาติและมิตร

ผมเป็นหัวหน้าครอบครัวตั้งแต่อายุ 18 ปี เมื่อเรียนจบมัธยมบริบูรณ์จากโรงเรียนอัสสัมชัญใหม่ ๆ พ่อตายตั้งแต่อายุ 9 ขวบ แม่ก็เลี้ยงพวกเรามาจนถึงขั้นนั้นแล้วเหนื่อยแปร้เต็มที พี่ชายก็ยังทำงานไม่สู้ได้เงินมากนัก ผมเลยรับจัดการบ้านให้จนกระทั่งไปเมืองนอก ได้พยายามช่วยน้องอยู่บ้างพอสมควร เมื่อไปนอกแล้วก็ยังส่งเงินมาช่วยครอบครัวได้ตอนสงครามโลกยังไม่เกิด พยายามกระเบียดกระเสียน เพราะเป็นห่วงทางบ้านอยู่

ต่อมาเมื่อผมกลับจากเมืองนอกมาทำงานเป็นหลักฐานแล้ว ได้พยายามช่วยเหลือญาติพี่น้องและมิตรสหายต่อไป ตลอดจนคนที่ไม่เคยรู้จักกันก็พยายามช่วยเหลือเท่าที่จะกระทำได้ เพราะมาได้คิดว่าในบรรดาญาติพี่น้องเพื่อนฝูงและเพื่อนมนุษย์ทั้งหลาย ตนเป็นผู้ที่มีวาสนามากได้เรียนสูงกว่าคนอื่น ได้ตำแหน่งมีเงินได้สูงกว่าผู้อื่น มีหน้าที่ที่จะเฉลี่ยสุขให้ผู้อื่นที่มีวาสนาน้อยกว่า ในขณะเดียวกันก็มีหน้าที่ต่อเมียและลูกเป็นเบื้องต้น การปฏิบัติของผมต่อพี่ น้อง ญาติ และเพื่อนมือย่างไร ไม่ควรจะพรรณนาไว้โดยละเอียดในที่นี้ ให้เป็นเรื่องที่พี่ น้อง ญาติ และเพื่อนจะพรรณนาเอง ถ้าเป็นเรื่องที่เขาอยากจะพรรณนา

เหลียวหลังเรื่องงาน

ผมเริ่มทำงานตั้งแต่อายุ 18 ปี เป็นครูโรงเรียนอัสสัมชัญ ชั้นมัธยม 2 ต่อมาเป็นครูมัธยม 5 ต่อมาเป็นครูพิเศษสอนชั้นมัธยมปีที่ 5–6–7 และ 8 สอนอยู่ 4 ปีเศษ จึงย้ายมาทำงานเป็นล่ามภาษาฝรั่งเศสที่มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เพราะสำเร็จเป็นธรรมศาสตร์บัณฑิตแล้ว และเตรียมตัวจะสอบแข่งขันไปเรียนต่างประเทศ

ผู้ที่ผมเคยสอนอยู่ในโรงเรียนอัสสัมชัญที่ไม่ได้ดีในชีวิตก็คงจะมี แต่ที่เป็นพ่อค้า นักธุรกิจ นายธนาคาร แพทย์ นักกฎหมาย นักการทูต สมาชิกสภานิติบัญญัติก็หลายคน เป็นอธิบดี หรือแม้แต่รัฐมนตรีก็มีบ้าง เวลาเขาเอ่ยลำเลิกถึงคุณของครูก็ดีใจ แต่ไม่สามารถจะรับเครดิตในความสำเร็จในชีวิตของเขาได้ทั้งหมด เพราะผมรู้ตัวว่า เวลาที่ผมเป็นครูอัสสัมชัญนั้น ผมยังเด็กมากทำอะไรผิดพลาดบ่อย ๆ

เมื่อเรียนจบปริญญาตรีเศรษฐศาสตร์ที่อังกฤษแล้ว กำลังเรียนปริญญาเอกอยู่เกิดสงครามโลกในทวีปเอเชีย ผมกับเพื่อน ๆ จึงตัดสินใจรับใช้ชาติด้วยการสมัครเข้าเป็นเสรีไทย และได้สมัครเป็นทหาร เข้ามาติดต่อเสรีไทยในเมืองไทยเป็นรุ่นแรกด้วยเรือใต้น้ำ และด้วยการโดดร่มชูชีพจากเครื่องบิน ได้รู้ถึงวินาทีที่จะตายหรือจะเป็น ได้ฝ่าอันตรายมิใช่น้อย (เขียนไว้ในเรื่อง "ทหารชั่วคราว" กับคนอื่นเขียนไว้ใน "Bangkok Top Secret")แต่ก็เดชะบุญได้รอดชีวิตไปได้โดยสวัสดิภาพ และยังได้เป็นคนหนึ่งที่ช่วยประเทศไทยให้หลุดพ้นจากการเป็นผู้พ่ายแพ้ในสงคราม ฉะนั้นเมื่อเหลียวหลังกลับ

ไปคิดถึงเหตุการณ์ในครั้งนั้น ในเรื่องชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์นั้น คงจะปรากฏเป็นหลักฐานแน่นอนว่า มีความซื่อสัตย์และจงรักภักดีไม่น้อยกว่าใคร ได้แสดงออกมาด้วยการกระทำจริง ๆ ไม่เพียงแต่ด้วยคำพูดพล่อย ๆ ของคนที่อ้างสามสถาบันนี้อยู่เสมอโดยไม่เคยกระทำ

หลังสงครามเมื่อเรียนจบปริญญาเอกแล้ว ก็ได้ทำงานโดยสุจริตตามสติปัญญาเท่าที่มีอยู่ ได้ทำงานในกรมบัญชีกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงการคลัง ธนาคารแห่งประเทศไทย (เป็นพนักงานพิเศษ เป็นรองผู้ว่า 7 เดือน เป็นผู้ว่าการ 12 ปีเศษ) เป็นที่ปรึกษาเศรษฐกิจการคลัง สถานเอกอัครราชทูตลอนดอน และผู้แทนไทยในคณะมนตรีดีบุก เป็นผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ ผู้อำนวยการสำนักงานเศรษฐกิจการคลัง กรรมการบริหารสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ กรรมการบริหารสภาการศึกษาแห่งชาติ เป็นคณบดีเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และเป็นอธิการบดีอยู่ในเวลานี้ (2519) ดูตามตำแหน่งราชการที่เคยทำมาก็น่าจะพอ จะเรียกว่ามีวาสนาดีก็ได้ ฝรั่งเขาเรียกว่า full life คือเต็มชีวิต ที่จะทะเยอทะยานเป็นตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใดทางการเมืองนั้น มิได้คิด และตั้งใจว่าจะไม่คิดไปจนตราบสิ้นชีวิต เท่านี้ก็พอแล้ว ถ้าดูการปฏิบัติหน้าที่ราชการแล้วก็กระทำด้วยความสัตย์สุจริตตลอดมา และบางครั้งต้องใช้ความกล้าหาญพอสมควร รวมทั้งที่ได้เขียนหนังสือไว้ เอากลับมาทบทวนดู ก็ไม่เห็นว่าควรจะมีใครกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์แต่อย่างไร แต่นั่นแหละทุกวันนี้จะเอาอะไรกันมาก บ้านเมืองเต็มไปด้วยการโกหกพกลมทั้งนั้น ที่เสียใจอยู่หน่อยหนึ่งก็คือ ทำไมคนไทยจำนวนมากจึงได้เชื่อง่าย เชื่อโดยปราศจากหลักฐานอย่างนี้

เหลียวดูการปรับปรุงระบบเศรษฐกิจ

คนที่มีอายุมาก ๆ คงจำได้ว่า เมื่อเลิกสงครามใหม่ ๆ นั้น เศรษฐกิจ การคลัง การธนาคารของไทยเรายุ่งเหยิงเต็มที รัฐบาลได้ตั้งสำนักงานข้าวขึ้นตามความจำเป็นของกาลสมัย โดยการส่งออกอยู่ในกำมือของรัฐบาล ใครจะส่งข้าวออกได้ต้องผ่านสำนักงานโดยได้รับใบอนุญาต อัตราแลกเปลี่ยนเงินกับต่างประเทศก็มีหลายอัตรา อัตราทางการใช้สำหรับข้าวส่งออกและสินค้าเข้าบางชนิด เช่น หนังสือ หรือสินค้าที่รัฐ

บาลสั่งเข้า มีอีกอัตราหนึ่งใช้สำหรับดีบุกส่งออก อีกอัตราหนึ่งสำหรับยาง นอกนั้นใช้อัตราเสรีในทางตลาด ซึ่งขึ้นลงฮวบฮาบเป็นที่ระส่ำระสาย นอกจากนั้นก็มีอัตราตลาดมืดอีกอัตราหนึ่ง เรื่องนี้ทำให้เศรษฐกิจปั่นป่วนจะวางแผนงานอะไรก็ยากทั้งทางรัฐบาลและเอกชน และเนื่องด้วยมีความไม่แน่นอนในอัตราแลกเปลี่ยนเงิน การสั่งสินค้าเข้าจึงเสี่ยงต่อกระแสของอัตรา พ่อค้าจึงต้องคิดเผื่อไว้ ทำให้ข้าวของแพงเปล่า ๆ ส่วนการคลังนั้นเล่าก็วุ่นวายเต็มที หลายปีรัฐบาลต้องตั้งงบประมาณรายได้เพียงน้อยกว่ากึ่งหนึ่งของงบประมาณรายจ่าย นอกนั้นต้องกู้เงินจากธนาคารชาติหรือกู้จากต่างประเทศ ตลาดพันธบัตรหรือตั๋วเงินคลังพูดได้ว่าไม่มี ส่วนบัญชีงบปีของรัฐบาลเล่า ก็ค้างการชำระมาเป็นหลาย ๆ ปี ที่ทำมาแล้ว ก็ไม่ลงตัว ต้องเดากันบ้าง ทำให้คาดการณ์ไม่ถูก บางครั้งจะจ่ายเงินเดือนข้าราชการ ต้องโทรศัพท์ขอกู้เงินธนาคารชาติกันเป็นการด่วน ถนนหนทางเล่าก็เป็นลูกรังทางแคบทั่วราชอาณาจักร

การแก้ไขระบบเศรษฐกิจการธนาคารการคลังเช่นว่านี้ เป็นเรื่องที่เพื่อน ๆ ของผมและผมร่วมมือร่วมใจกันทำระหว่างปี 2495 ตลอดมา และต้องกินเวลาอยู่หลายปี เพื่อน ๆ ที่กล่าวนี้คงจะเอ่ยชื่อไม่หมด แต่ก็มีคุณบุญมา วงษ์สวรรค์ คุณสม-หมาย ฮุนตระกูล คุณพิสุทธิ์ นิมมานเหมินทร์ คุณหญิงสุภาพ ยศสุนทร คุณกรอง-ทอง ชุติมา ส่วนมากเป็นคนรุ่นหนุ่มสาวในธนาคารแห่งประเทศไทย และกระทรวงการคลัง

เรื่องสำนักงานข้าวนี้ เมื่อเป็นของรัฐบาล ก็มีการทุจริตและใช้อำนาจแอบอ้างกันได้ง่าย นอกจากทุจริตธรรมดาแล้ว ทางทำเนียบนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีอื่น ๆ ยังใช้อภิสิทธิ์ให้ใบอนุญาตแก่คนนั้นคนนี้ซึ่งไม่ใช่พ่อค้า แต่เป็นคนที่วิ่งเต้นหาประโยชน์จากการได้ใบอนุญาตเอาไปขายช่วงให้แก่พ่อค้า เพราะฉะนั้นนักศึกษาและผู้อื่นที่ในสมัยนี้เสนอให้รัฐบาลจัดส่งข้าวเสียเองนั้น จงสำเหนียกให้ดี ว่าเป็นวิธีที่ไม่ดี นัก- ถ้าเรามีเครื่องมือราชการหรือระบบการปกครองยังไม่ดี พวกเราเสนอให้แก้ระบบนี้เสียโดยหันไปใช้ระบบการค้าโดยเสรี ส่วนปัญหาที่ราคาข้าวภายในประเทศต่ำกว่าราคาข้าวในตลาดโลก ถ้าส่งออกเสรีก็จะทำให้ราคาข้าวภายในประเทศสูงฮวบฮาบเกินไปนั้น เราเสนอให้มีการเก็บพรีเมี่ยมชั่วระยะหนึ่ง แล้วค่อย ๆ ลดพรีเมี่ยมลงจนเลิกไป (แต่รัฐบาลยังคงเก็บพรีเมี่ยมอยู่ถึงทุกวันนี้)

เรื่องอัตราแลกเปลี่ยนเงินกับต่างประเทศหลายอัตรานั้น เราเสนอให้รัฐบาลใช้มาตรการอันกล้าหาญ คือเลิกอัตราทางการ หันมาใช้อัตราตลาดเป็นอัตราทางการและให้มีอัตราเดียว อยากจะเก็บเงินจากผู้ส่งยางและดีบุกออกก็เก็บเป็นภาษีแทน การตีราคาทุนสำรองใหม่เป็นอัตราตลาด ทำให้รัฐบาลมีเงินตราต่างประเทศเหลือพอสำหรับไปตั้งทุนรักษาระดับอัตราแลกเปลี่ยน มีหน้าที่ซื้อขายเงินตราต่างประเทศกับธนาคารพาณิชย์ ทำให้อัตราแลกเปลี่ยนมีเสถียรภาพมากขึ้น และความจริงก็มีเสถียรภาพจริง คือ ไม่สู้จะขยับเขยื้อนเลยตลอดมาร่วม 20 ปี เมื่อราษฎรพ่อค้าแน่ใจในค่าของเงินบาทเทียบกับต่างประเทศ การค้าขายก็ง่ายขึ้น ก็มีความเจริญขึ้น และแทนที่เขาจะบวกเอาค่าเสี่ยงเรื่องอัตราในราคาสินค้า ราคาสินค้าก็ลดลง เงินสำรองระหว่างประเทศก็ขยายตัวเพิ่มขึ้นมาเป็นลำดับในระยะร่วม 20 ปี จาก 2498

ทางด้านการคลัง การงบประมาณ พวกเราร่วมกับ Public Administration Service ของอเมริกา ได้จัดวางรูปการงบประมาณให้เข้าแบบให้มีการพินิจพิจารณากันอย่างถูกลักษณะวิชาการ การลงบัญชีงบประมาณก็ถูกต้องตามสมัย สามารถรู้ได้โดยไม่ชักช้าว่าเงินได้ เงินรับ เท่าใด เงินจ่ายเท่าใด ในทุกระยะ การลงบัญชีก็รวดเร็ว และตรวจสอบได้ภายในไม่กี่เดือน ทำให้วางนโยบายการงบประมาณได้โดยง่าย สถิติศุลกากรเราก็ปรับปรุงให้สำเร็จรวดเร็วทันใจ การภาษีอากรนั้น ถ้าจะกล่าวว่าใครช่วยทำให้ดีขึ้น ก็เห็นจะได้แก่คุณสุนทร หงส์ลดารมภ์ ตอนเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง และคุณบุญมา วงษ์สวรรค์ หนี้สินที่รัฐบาลมีต่อธนาคารชาติพะรุงพะรังก็ออกกฎหมายล้างเสีย เริ่มต้นกันใหม่ ตลาดพันธบัตร ตลาดตั๋วเงินคลัง เมื่อเปิดโอกาสให้อัตราดอกเบี้ยและเรื่องอื่น ๆ มีเสรียิ่งขึ้น ก็เกิดขึ้นได้ จนรัฐบาลบางปีไม่ต้องกู้เงินมากมายเท่าที่มีผู้เสนอซื้อพันธบัตร

เรื่องถนนหนทางนั้น รัฐบาลสมัยนั้นอยากจะสร้างให้มาก ๆ โดยไม่คำนึงถึงคุณภาพของถนน เพราะฉะนั้น เมื่อสร้างแล้วก็ไม่ได้มาตรฐาน อุบัติเหตุก็มีมาก บางแห่งใช้ไปได้เพียงปีเดียวสองปี ถูกน้ำทำลายเสีย ต้องซ่อมแซมเป็นการใหญ่ เราส่งคณะไปขอกู้เงินจากธนาคารโลก แต่จะยืนยันทำอย่างที่เราเคยทำ ธนาคารโลกก็ไม่ยอม คณะที่ไปนั้นไปอยู่อเมริกาเสียหลายเดือน แต่กลับมามือเปล่า ผมจึงได้ร่วมคิดกับ Ed Sessions ซึ่งขณะนั้นเป็นผู้อำนวยการ USOM (MSA ในขณะนั้น) และ Howard Parsons ซึ่งเป็น

อุปทูตอเมริกันอยู่ เสนอรัฐบาลไทยและอเมริกันให้มาสร้างถนนมิตรภาพ สระบุรี–นครราชสีมา ให้ดูเป็นตัวอย่างโดยรัฐบาลไทยไม่ต้องเสียเงินสักสตางค์เดียว เมื่อสร้างเสร็จก็ยังไปสร้างมิตรภาพ 2 อีก ระหว่างพิษณุโลก–หล่มสัก นอกจากจะได้ถนนดีแล้ว ยังได้ผลพลอยได้สำคัญคือ สินค้าเกษตรของเราเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ที่เคยปลูกก็ปลูกมากขึ้น เช่น ปอ ที่ไม่เคยส่งออกก็ได้ส่งออก เช่น ข้าวโพด และในระยะเวลาที่ผมกล่าวถึงนี้ก็มีมันสำปะหลัง ข้าวฟ่าง ถั่วเหลือง ถั่วชนิดต่าง ๆ เพิ่มขึ้นมาอีก อีกประการหนึ่ง เมื่อรัฐบาลไทยได้รับรองในมาตรฐานของถนนแล้ว ก็ได้วางแผนการสร้างถนนในประเทศไทยอย่างถูกต้อง จนบัดนี้เราก็สามารถกู้เงินธนาคารโลกมาสร้างถนนหลายสายแล้ว

ที่ผมได้เล่าเรื่องต่าง ๆ มาเกี่ยวกับการปรับปรุงระบบเศรษฐกิจการคลังการธนาคารของไทยในระยะ 2495 มาจนถึง 2500 เศษนี้ ก็เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า บางทีเมื่อเราจะทำงานในราชการให้มีประสิทธิภาพนั้นจึงต้องอาศัยปฏิรูประบบ การปฏิรูประบบต้องร่วมกันทำโดยมีความพร้อมเพรียงกัน และจะต้องทำให้ผู้ใหญ่เห็นความสัตย์สุจริตของเรา ผู้ใหญ่ในกรณีนี้ ได้แก่ หม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ ผู้ว่าการธนาคารชาติ และประธานกรรมการบริหารสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติในขณะนั้น คุณพระบริภัณฑ์ยุทธกิจ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังในขณะนั้น ซึ่งทั้งสองท่านเป็นกำลังสำคัญในการที่จะสนับสนุนให้นายกรัฐมนตรี จอมพล ป. พิบูลสงคราม ยอมรับงานปฏิรูปดังกล่าว

การปฏิรูปใด ๆ ย่อมต้องทำให้ได้ประโยชน์เสียประโยชน์ ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ฉะนั้นย่อมมีความลำบากเป็นพิเศษ และต้องอาศัยความรอบคอบ ความรู้จักประมาณ และความกล้าหาญด้วย แต่ถ้าหากมีความสัตย์สุจริตเสียอย่าง ก็พอจะทำให้คนที่เสียประโยชน์ แม้จะโกรธเราในบางครั้งก็อดเคารพนับถือไม่ได้

เหลียวดูวิกฤตกาลในเรื่องงาน

เมื่อพุทธศักราช 2496 ผมได้รับแต่งตั้งให้เป็นรองผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย มีสาเหตุเนื่องมาจากนายกรัฐมนตรี จอมพล ป. พิบูลสงคราม ต้องการจะฝืนอัตราแลกเปลี่ยนเงินต่างประเทศให้เงินบาทมีค่าสูงขึ้น (การฝืนเช่นนี้ทำให้เงินสำรองร่อยหรอลงฮวบฮาบจนเกือบหมด) จึงได้สั่งให้ธนาคารชาติขายเงินปอนด์แก่ธนาคารพาณิชย์

สำหรับซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคบางชนิด โดยราคาถูกกว่าในท้องตลาดเป็นอันมาก การกระทำเช่นนี้ย่อมเป็นการยั่วให้มีการทุจริต เพราะผู้ที่มีความโลภก็มาขอซื้อเงินปอนด์ โดยอ้างว่าจะไปใช้สำหรับซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคที่กำหนดไว้ แต่หาได้นำไปซื้อไม่ เอาไปเป็นประโยชน์แก่ตนเอง มีธนาคารพาณิชย์แห่งหนึ่งได้กระทำผิดอย่างที่ว่า คณะรัฐมนตรีกล่าวหาว่า รองผู้ว่าการธนาคารชาติขณะนั้นไม่ได้ตรวจตราเงินให้ดี จึงปลดออก (ความจริงย้ายไปเป็นผู้จัดการรัฐวิสาหกิจอย่างอื่น เพราะมีเส้นดีทางซอยราชครู) แล้วตั้งให้ผมเป็นรองผู้ว่าการแทน และผู้ว่าการก็เลยใช้ให้ผมสอบสวนเรื่องความผิดของธนาคารพาณิชย์ในกรณีนั้น

จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (ขณะนั้นเป็นพลเอก) มีความประสงค์จะซื้อธนาคารพาณิชย์ที่ทำความผิดนั้น เป็นแผนการที่จะควบคุมการธนาคารพาณิชย์ต่าง ๆ ของประเทศ จึงได้ให้พลโทประยูร ภมรมนตรี รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงการคลัง เชิญผมไปรับประทานอาหารกลางวันที่โรงแรมรัตนโกสินทร์ เมื่อผมเข้าไปก็เห็นมีแม่ทัพนายกองทั้งทัพบก เรือ อากาศ และตำรวจอยู่พร้อมหน้าประมาณ 20 คน เมื่อรับประทานอาหารแล้ว จอมพลสฤษดิ์ก็ถามผมเรื่องสอบสวนธนาคารพาณิชย์นั้นเป็นอย่างไร ผมก็เล่าให้ฟัง เพราะท่านเป็นรัฐมนตรีผู้หนึ่ง ท่านก็ถามว่า ถ้ารัฐบาลไม่เอาผิดธนาคารนั้นจะได้ไหม ผมก็เรียนว่า เห็นจะไม่ได้เพราะปรากฏความผิดแจ้งชัด ท่านก็ถามว่า ผมจะรายงานคณะรัฐมนตรีไปได้ไหมว่า ธนาคารพาณิชย์นั้นก็ทำผิดไปแล้วให้คณะรัฐมนตรีเพียงแต่ตักเตือนอย่าให้ทำอีก ผมก็ชี้แจงว่า ในสัญญาซื้อขายเงินปอนด์นั้นระบุไว้ว่า ถ้าธนาคารพาณิชย์ทำผิดความประสงค์ของรัฐบาลก็จะต้องถูกปรับกำหนดไว้ตายตัว คงจะเสนอเป็นอย่างอื่นไม่ได้ เว้นไว้เสียแต่ว่าเมื่อเสนอไปแล้ว ถ้าคณะรัฐมนตรี ซึ่งจอมพลสฤษดิ์และหลายท่านที่นั่งรับประทานอาหารอยู่ด้วยนั้นเป็นสมาชิกอยู่ อยากจะปรานีก็เป็นเรื่องของคณะรัฐมนตรี การรับประทานอาหารครั้งนั้นก็สิ้นสุดกันเพียงเท่านั้น

ต่อมาอีกสองสามวัน พลโทประยูร ภมรมนตรี ก็บอกผมอีกว่าจอมพลสฤษดิ์และพลเอกเผ่า ศรียานนท์เชิญผมไปรับประทานอาหารกลางวัน คราวนี้ที่อาคารราชดำเนินกลาง คราวก่อนไม่มีพลเอกเผ่า คราวนี้มี และก็มีแม่ทัพนายกองเช่นคราวแรก จอมพลสฤษดิ์และพลเอกเผ่าก็โอ้โลมปฏิโลมผมเรื่องเดียวกันนั้นอีก ผมก็ได้กลับไปคิดและปรึกษากับเมียแล้วว่า เราก็ยังมีภาระการเงินอยู่เป็นอันมาก ลูก ๆ ก็ยังเล็กอยู่

แต่คำเสนอของจอมพลสฤษดิ์นั้น เราทำให้ไม่ได้จะเสียชื่อ จึงยืนกรานตามเดิมทุกประการ ซ้ำยังบอกว่า ทางคุณสฤษดิ์และคุณเผ่าก็มีอำนาจอยู่ในคณะรัฐมนตรี ถ้าต้องการให้คณะรัฐมนตรีลงมติอย่างไร ก็คงจะสำเร็จ ส่วนผมจำเป็นต้องเสนอคณะรัฐมนตรีไปตามรูปผ้า

ต่อมาผมก็เสนอให้คณะรัฐมนตรีลงโทษปรับธนาคารพาณิชย์นั้นเป็นจำนวนเงินหลายล้านบาทตามสัญญาซื้อขายเงินปอนด์เสรี คณะรัฐมนตรีก็ลงมติเห็นชอบด้วย จอมพลสฤษดิ์ก็ยังซื้อธนาคารพาณิชย์นั้นอยู่ดี แต่จะด้วยราคาเท่าใดไม่ปรากฏ ส่วนผมนั้นต่อมาก็มีมติคณะรัฐมนตรีให้พ้นจากตำแหน่งรองผู้ว่าการธนาคารชาติ ในวันที่ 25 ธันวาคม 2496 นั้นเอง รับตำแหน่งนั้นมาสนองพระเดชพระคุณได้ 7 เดือนเศษ เป็นรองผู้ว่าการระยะสั้นที่สุดคนหนึ่ง กลับไปรับราชการเป็นผู้เชี่ยวชาญการคลังกระทรวงการคลังตามเดิม

ในไม่ช้า พลเอกเผ่า ศรียานนท์ เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงการคลังอีกตำแหน่งหนึ่ง (นอกจากเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการมหาดไทยและอธิบดีตำรวจ) ก็คบคิดกับ O.S.S. ของอเมริกา (ซึ่งกลายเป็น C.I.A. ในวาระต่อไป O.S.S.นั้นเป็นหน่วยทหารทำงานลับของอเมริกาในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2) จะให้บริษัทอเมริกันบริษัทหนึ่งมาพิมพ์ธนบัตรไทยแทนบริษัททอมมัส เดอลารู ของอังกฤษ โดยมีข้อกล่าวหาต่าง ๆ นานา คณะรัฐมนตรีจึงตั้งให้ผมเป็นเจ้าหน้าที่พิจารณาเรื่องนี้ โดยมีเจ้าหน้าที่ของกระทรวงการคลังและธนาคารแห่งประเทศไทยร่วมด้วย ผมก็ได้พยายามพิจารณาอย่างเที่ยงธรรมที่สุด โดยพิจารณาเรื่องความปลอดภัยของประเทศเป็นใหญ่ คือ พิจารณาว่าบริษัททอมมัส เดอลารูนั้นเป็นบริษัทที่ไว้วางใจได้หรือไม่ในเชิงการเมือง เมื่อปรากฏว่าไม่มีหลักฐานที่จะชวนให้เชื่อเป็นอย่างอื่น แล้วจึงพิจารณาในแง่ของฝีมือและราคาของธนบัตร โดยนำเอาบริษัทอังกฤษอีกบริษัทหนึ่งกับบริษัทอเมริกันที่สองอีกบริษัทหนึ่งมาเปรียบกับทอมมัส เดอลารู และบริษัทอเมริกันที่หนึ่งที่กล่าวหาทอมมัส เดอลารู รวมกันเป็นสี่บริษัท ปรากฏว่า ฝีมือนั้นบริษัทอเมริกันที่สองเยี่ยมที่สุด แต่ราคาแพงเกินต้องการ รองลงมาเชิงฝีมือเป็นบริษัททอมมัส เดอลารู ราคาถูกกว่าและก็เคยพิมพ์ธนบัตรให้รัฐบาลไทยมาหลายสิบปีแล้ว เป็นที่เชื่อถือแก่ประชาราษฎร บริษัทอังกฤษอีกบริษัทหนึ่งเป็นรองทั้งฝีมือและราคา ส่วนบริษัทอเมริกันที่กล่าวหา

บริษัททอมมัส เดอลารูนั้น ฝีมือไม่ดี ปลอมง่าย และมิหนำซ้ำสืบทราบมาจากหลักฐานที่เชื่อถือได้ว่า ผู้จัดการบริษัทที่มาวิ่งเต้นนั้น ชื่อเสียงไม่สู้จะดีนัก ตั้งแต่ระหว่างสงครามโลกมาแล้ว ความประพฤติส่วนตัวก็เป็นที่น่ารังเกียจ ผมจึงนำความเสนอคุณพระบริภัณฑ์ยุทธกิจ รัฐมนตรีคลัง ท่านก็เห็นด้วย แล้วให้เขียนรายงาน ระหว่างที่เขียนรายงานอยู่นั้น ท่านรัฐมนตรีคลังก็ได้บอกกับพลเอกเผ่า ศรียานนท์ว่า ผมได้เสนอรายงานด้วยวาจาแล้วว่าอย่างไร พลเอกเผ่าคงจะได้นำความไปบอกกับผู้จัดการบริษัทอเมริกันที่เสนอขอพิมพ์ธนบัตร ผู้จัดการคนนั้นจึงได้มาพบผมและจะให้ผมเปลี่ยนรายงานเสีย ผมไม่ยอม อเมริกันผู้นั้นจึงบริภาษด่าว่าผมต่าง ๆ และบริภาษพาดพิงมาถึงรัฐมนตรีคลังด้วย ผมจึงทำรายงานต่อท่านรัฐมนตรีคลังรวมทั้งที่อเมริกันมาด่าผมและท่านด้วย และขณะเดียวกันก็โทรศัพท์บอก Howard Parsons อุปทูตอเมริกันให้ทราบถึงพฤติกรรมของคนของเขา Mr. Parsons แสดงความเสียใจและขอโทษแทน ในรายงานซึ่งผมเสนอคณะรัฐมนตรีนั้น ผมแนะให้คงใช้บริษัททอมมัส เดอลารูอย่างเคย แต่ถ้าหากคณะรัฐมนตรียังคลางแคลงใจเรื่องความปลอดภัยอยู่ จะใช้บริษัทอเมริกันที่สองผมก็ว่าแล้วแต่จะพิจารณา แต่ถ้าหากจะตัดสินให้บริษัทอเมริกันที่หนึ่งพิมพ์ธนบัตรไทยต่อไปแล้ว ผมก็จะอยู่รับราชการต่อไปไม่ได้ เพราะผู้จัดการได้มาบริภาษผมและท่านรัฐมนตรีว่าการคลัง เป็นบริษัทที่เลวจริง ๆ จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี กล่าวแก่คุณพระบริภัณฑ์ในที่ประชุมคณะรัฐมนตรีว่า ไอ้ลูกศิษย์คุณพระนี่มันจองหองจริง คำหนึ่งมันก็จะลาออก สองคำมันก็จะลาออก คุณพระท่านก็โต้ตอบแทนผม ผลสุดท้ายคณะรัฐมนตรีลงมติตามรายงานของผม จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เคยนัดไว้ว่าจะให้ผู้จัดการบริษัทอเมริกันที่หนึ่งเข้าพบในวันรุ่งขึ้น ก็งดเปลี่ยนเป็นให้คุณรักษ์ ปัณยารชุนบุตรเขยพบแทน แต่เรื่องนี้ทำความไม่พอใจให้คุณเผ่า ศรียานนท์ เป็นอย่างมาก

และต่อมาอีกหลายปี ผู้จัดการบริษัทอเมริกันนั้นเองเป็นผู้มารื้อฟื้นเรื่องการพิมพ์ธนบัตรกับคุณโชติ คุณะเกษม ซึ่งเป็นทั้งรัฐมนตรีคลังและผู้ว่าการธนาคารชาติในสมัยแรกของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และคุณโชติก็ตกลงกับเขา จนเกิดเรื่องทำให้คุณโชติต้องออกจากตำแหน่งและต้องคดี

ความจริงจอมพล ป. พิบูลสงคราม ท่านเมตตาผมอยู่แต่ดั้งเดิม ชะรอยจะเป็นเพราะผมเป็นเพื่อนกับประสงค์ พิบูลสงคราม บุตรชายของท่าน ครั้งหนึ่งจอมพลขัด

เคืองกรรมการสภาเศรษฐกิจทั้งคณะ เพราะเห็นว่าขัดขวางท่าน ท่านเลยเปลี่ยนกรรม-การเสียทั้งคณะ เอาคนแก่อย่างท่านสกล เจ้าคุณหลายท่านออกหมด ทีนี้ตั้งใหม่มีแต่เฉพาะรัฐมนตรี ที่ไม่เป็นรัฐมนตรี ก็มีแต่ หม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ กับผม ผมเองเวลานั่งประชุมก็นั่งอยู่ปลายแถวตามประสาเด็ก รวมอยู่กับคุณศิริ สิริโยธิน และคุณประมาณ อดิเรกสาร และเคยร่วมใจกันคัดค้านรัฐมนตรีอาวุโสหลายครั้งหลายหน

จอมพล ป. พิบูลสงคราม เคยสัพยอกผมเรื่องชื่อของผมครั้งหนึ่ง ท่านเคยพูดว่า คุณป๋วยน่ะจะเป็นข้าราชการผู้ใหญ่แล้วไม่เปลี่ยนสักที ชื่อเป็นเจ๊กเป็นจีนอยู่อย่างนั้น ผมก็หรียนท่านว่า พ่อผมตั้งชื่อมา ถ้าจะให้เปลี่ยนก็ต้องให้พ่อเปลี่ยน แต่เสียใจที่พ่อตายเสียแล้วเลยเปลี่ยนไม่ได้ อีกประการหนึ่ง ถ้าท่านนายกรัฐมนตรีรู้จักภูมิศาสตร์ของไทยดีจะทราบว่าที่จังหวัดลำปางมีตำบลหนึ่งชื่อว่า ปางป๋วย ฉะนั้นป๋วยจึงเป็นคำไทยด้วย ท่านก็เลยหัวเราะและเลยไม่พูดถึงนามสกุลด้วยซ้ำ

ตอนพุทธศักราช 2498 – 99 ผมรู้ตัวดีว่าเป็นที่เกลียดชังของผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินทั้งสาม คือ จอมพล ป. พิบูลสงคราม จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และพลเอกเผ่า ศรียานนท์ จึงคิดขยับขยายจะไปเมืองนอกเสียพักหนึ่งให้ไม่ต้องทะเลาะกันต่อไป จึงได้ติดต่อกับศาสตราจารย์เฟรเดริก เบนแนม ซึ่งเคยสอนผมมา ให้ช่วยหางานให้ ศาสตราจารย์เบนแนมก็ได้จัดการให้ แต่ความเรื่องนี้รู้ถึงคุณพระบริภัณฑ์ยุทธกิจ ท่านก็เห็นใจ แต่ไม่อยากให้ผมออกจากราชการไป จึงส่งผมไปทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาเศรษฐกิจและการคลังที่สถานเอกอัครราชทูตที่ลอนดอน และเลยเป็นผู้แทนไทยในคณะมนตรีดีบุกด้วย

เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำรัฐประหารสำเร็จ ก็ได้เรียกตัวผมเข้ามาทำงานคณะรัฐประหาร ผมเห็นมีผู้หลักผู้ใหญ่ร่วมอยู่เป็นอันมาก เช่น หม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ คุณเล้ง ศรีสมวงศ์ คุณทวี บุณยเกตุ คุณพระเวชยันต์รังสฤษดิ์ เป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ที่ผมเคารพนับถือทั้งนั้น จึงได้ตัดสินใจเข้ามาทำงานให้ กล่าวได้ว่างานครั้งนั้น ซึ่งเป็นตอนที่จอมพลสฤษดิ์ตั้งใจทำนุบำรุงบ้านเมืองจริง ๆ เป็นงานที่ผมเองรู้สึกสนุกมือและสนใจมาก ๆ และเข้าใจว่าเป็นราชการที่มีประโยชน์แก่ส่วนรวมจริง ๆ เมื่อจอมพลสฤษดิ์ตั้งรัฐบาลจึงให้ผมเป็นผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ และผมได้ครองตำแหน่งนี้อยู่ประมาณสามปี เมื่อได้รับตำแหน่งอื่นคือ เป็นผู้ว่าการธนาคารชาติและผู้อำนวยการสำนักงาน-

เศรษฐกิจการคลัง เห็นว่าคน ๆ เดียวไม่ควรจะรับผิดชอบทั้งนโยบายการเงิน นโยบายการคลัง และนโยบายงบประมาณ จึงได้ลาออกจากตำแหน่งผู้อำนวยการงบประมาณเสีย

จอมพลสฤษดิ์ ถึงแม้ว่าจะโกรธเคืองผมเมื่อ พ.ศ. 2496 ก็คงจะหายโกรธแล้ว และคงจะเห็นว่า ผมเป็นคนซื่อสัตย์ต่อแผ่นดิน จึงได้ให้ความไว้วางใจในเรื่องตำแหน่งหน้าที่ราชการ จอมพลสฤษดิ์ได้พูดกับผมสองสามครั้งว่า คุณป๋วย ผมรู้ดอกว่าบ้านของคุณเป็นเรือนไม้เล็ก ๆ อยู่ไม่สบาย เอาไหม ผมจะสร้างตึกให้อยู่อย่างสบาย ผมก็ตอบท่านว่าขอบพระคุณ แต่ผมอยู่สบายแล้ว ไม่เคยบ่นว่าไม่สบายเลย ครั้นท่านเข้าซี้หนักเข้า ก็เลยพูดทีเล่นทีจริงว่า เมียผมเขาไม่ชอบอยู่ตึก ถ้าท่านสร้างตึกให้ก็จะเข้าอยู่ไม่ได้

เมื่อคุณโชติ คุณะเกษม มีเหตุอันเป็นไปต้องออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง ผมยังประชุมคณะมนตรีดีบุกอยู่ที่ลอนดอน จอมพลสฤษดิ์ได้มีโทรเลขถึงผม เรียกร้องให้รับตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังแทน ในขณะนั้นจอมพลสฤษดิ์มีอำนาจมาก ชี้ตันตาย ชี้ปลายเป็น ผมไม่แน่ว่าถ้าปฏิเสธแล้วจะเกิดอะไรขึ้น แต่ก็ต้องปฏิเสธ จึงมีโทรเลขตอบท่านว่า ผมไม่ขอรับตำแหน่งนี้เพราะได้สาบานไว้เมื่อตอนเข้าเป็นเสรีไทยว่า จะไม่รับตำแหน่งการเมืองใด ๆ จนกว่าจะเกษียณอายุราชการ (เพื่อให้แน่ใจว่าการเข้าเป็นเสรีไทยนั้นไม่ใช่เพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว) จอมพลสฤษดิ์ได้มีโทรเลขอีกฉบับหนึ่งเร่งเร้าให้ผมรับ *"ประเทศชาติกำลังอยู่ในภาวะคับขันทางเศรษฐกิจ เห็นมีแต่คุณที่จะช่วยผมได้..."* แต่ผมก็มีโทรเลขตอบมาว่า ผมยินดีรับใช้ประเทศชาติทุกอย่าง แต่ไม่ใช่ฐานะรัฐมนตรี ท่านนายกรัฐมนตรีคงจะไม่ต้องการรัฐมนตรีที่ทวนคำสาบานเป็นแน่ จอมพลสฤษดิ์จึงเงียบไป และตั้งผู้อื่นขึ้นมาแทน พอผมกลับจากการประชุมคณะมนตรีดีบุก จอมพลสฤษดิ์จึงได้แต่งตั้งให้ผมเป็นผู้ว่าการธนาคารแห่งประเทศไทย

ในการประชุมคณะมนตรีดีบุกในระยะนั้น มีกรณีสำคัญเกี่ยวกับชื่อเสียงและผลประโยชน์ของประเทศไทยคือ เกิดการลักลอบนำดีบุกส่งออกนอกโควต้าอย่างอุกอาจที่ท่าเรือภูเก็ต นายเหมืองทั้งต่างประเทศและคนไทยเห็นแจ้งชัดกันทั่วหน้า (และความจริงหัวหน้าลักลอบเอาดีบุกออกนั้นก็มิใช่อื่นไกลคือ จอมพลสฤษดิ์นั่นเอง แต่ในขณะนั้นความเซ่อของผมทำให้ผมไม่ทราบข้อนี้) ผู้แทนมาเลเซียในคณะมนตรีดีบุกจึงนำความ

ขึ้นฟ้องคณะมนตรี ในฐานะผู้แทนไทย ผมจึงรีบเสนอหัวหน้าคณะปฏิวัติ คือ จอมพล สฤษดิ์ ให้ออกคำสั่งทันทีให้เจ้าหน้าที่ศุลกากรและเจ้าหน้าที่ตำรวจสืบสวนโดยด่วน และให้อายัดดีบุกที่ลักลอบส่งออกนั้นเมื่อตามจับได้ แล้วก็มีโทรเลขด่วนถึงคณะมนตรีดีบุกแจ้งให้ทราบว่า รัฐบาลไทยได้ดำเนินการสืบสวนและให้อายัดดีบุกนั้นแล้ว จะแจ้งให้คณะมนตรีทราบเมื่อได้ความคืบหน้า ก็แน่ละการสืบสวนเช่นว่านั้นย่อมไม่ปรากฏว่าได้พบเรือที่นำสินค้าออกไป ในการประชุมคณะมนตรีดีบุกแต่ละครั้ง ภาคีต่าง ๆ ในคณะมนตรีก็เร่งรัดให้ผู้แทนไทยและรัฐบาลจัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง เราก็ผัดเพี้ยนเขาตลอดมา เรือที่บรรทุกดีบุกที่ลักลอบมานั้น ปรากฏว่านำเอาดีบุกไปขึ้นที่เท็กซัส สหรัฐอเมริกา เราก็พยายามติดต่อสหรัฐฯและเจ้าหน้าที่สหรัฐฯขอทราบรายละเอียด แต่ก็ไม่ทราบรายละเอียดสักที เรือที่บรรทุกดีบุกนั้นภายหลังได้ข่าวว่าล่มเสียแล้ว ยิ่งหาร่องรอยไม่ได้ คณะมนตรีก็เร่งเร้าให้ประเทศไทยจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งเสีย กาลเวลาก็ล่วงไปได้สักปีเศษหรือสองปี จอมพลสฤษดิ์เองก็โมโหว่าคณะมนตรีรังแกไทย จึงโทรเลขสั่งผมว่า ถ้าคณะมนตรีเอาเรื่องนี้ขึ้นระเบียบวาระอีกก็ให้คัดค้านแล้วให้เดินออกจากที่ประชุม ประเทศไทยจะเลิกเป็นภาคีสัญญาดีบุกละ ผมไตร่ตรองดูแล้วก็ส่งโทรเลขทวนคำสั่งเข้ามาว่า ผมไม่เห็นด้วยกับคำสั่งของท่าน เพราะใคร ๆ ก็รู้ว่ามีการลักลอบดีบุกจากประเทศไทย การเดินออกจากที่ประชุมก็เท่ากับว่ารัฐบาลไทยขี้แพ้ชวนตี และถ้าเราจะเลิกเป็นภาคีสัญญาดีบุกนั้น ตามสัญญาต้องบอกกล่าวล่วงหน้าหนึ่งปี และในระหว่างปีนี้ที่เรายังออกไม่ได้ คณะมนตรีจะแกล้งเราอย่างไรก็ได้ เช่น ตัดโควต้าให้ลดลงอย่างมาก ไม่เป็นประโยชน์แก่ประเทศไทยเสียเลย ขอให้ท่านนายกรัฐมนตรีออกคำสั่งให้ผมใหม่ จอมพลสฤษดิ์โทรเลขตอบไปว่ายกเลิกคำสั่งเดิม คุณจะทำอย่างไรก็ได้ตามใจ ต่อมาผมจึงเร่งรัดให้คณะมนตรีทำการอย่างหนึ่งอย่างใด ผู้แทนมาเลเซียกับผู้แทนเบลเยี่ยมเสนอให้ตั้งอนุญาโตตุลาการ ผมเห็นว่าการตั้งอนุญาโตตุลาการนั้นไม่เป็นประโยชน์แก่ประเทศ จึงอภิปรายว่าบทบัญญัติในสัญญาดีบุกที่ให้ตั้งอนุญาโตตุลาการนั้น เป็นบทบัญญัติที่ว่าด้วยกรณีที่มีข้อขัดแย้งกันในบรรดาภาคี แต่กรณีนี้ไม่มีการขัดแย้งกัน ประเทศไทยและภาคีอื่น ๆ ก็เห็นพ้องต้องกันว่ามีการลักลอบ เพียงแต่ไม่ทราบจำนวนที่ลักลอบเท่านั้น ฉะนั้นควรจะตกลงกันฉันมิตรว่าจะกำหนดจำนวนเท่าใด คณะมนตรีก็ยินยอม และได้กำหนดจำนวนว่าน่าจะเป็นจำนวน

หนึ่ง (จำไม่ได้ว่ากี่พันตัน) ขั้นต่อไปก็คือรัฐบาลไทย เสนอให้ใช้บทบัญญัติอีกข้อหนึ่งในสัญญาดีบุกว่าด้วยการส่งดีบุกออกเกินโควต้า คือให้ปรับไหม ให้ประเทศไทยเอาเงินเท่ากับมูลค่าของดีบุกที่ลักลอบออกนั้นเข้าในมูลภัณฑ์กันชน โดยมีสิทธิ์ในเงินนั้นและกำไรอันจะพึงมีจากมูลภัณฑ์กันชน เมื่อเลิกมูลภัณฑ์ คณะมนตรีก็ตกลงด้วย ผมกลับจากประชุมก็พูดกับสมาคมเหมืองแร่ให้เข้าใจ และขอให้สมาคมเหมืองแร่นำเงินจำนวนที่ประเทศไทยจะต้องถูกปรับนั้นมาซื้อพันธบัตรรัฐบาล รัฐบาลจะได้มีเงินเอาไปชำระค่าปรับเขา สมาคมเหมืองแร่ก็ตกลงแต่โดยดี ครั้นต่อมามีการชำระบัญชีมูลภัณฑ์กันชนดีบุก ปรากฏว่า ส่วนที่รัฐบาลไทย "ถูกปรับ" นั้น ก็ได้คืนมาซ้ำยังมีกำไรเป็นเงินปันผลมาด้วย การที่มีเหตุร้ายก็กลายเป็นดี ชื่อเสียงรัฐบาลไทยก็ไม่เสีย เงินก็ไม่เสียกลับได้กำไร แต่ทำให้ผมกลุ้มใจไปหลายเวลาเพราะจำเป็นต้องขัดคำสั่งนายกรัฐมนตรี และได้ตั้งใจไว้ว่าถ้านายกรัฐมนตรียืนยันคำสั่งเดิม ผมก็จะลาออกไม่เฉพาะแต่ตำแหน่งผู้แทนไทยในคณะมนตรีเท่านั้น แต่จะลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารชาติเป็นการคัดค้านด้วย

การปฏิบัติหน้าที่ราชการของผมในฐานะผู้ว่าการธนาคารชาติ เป็นเวลา 12 ปีเศษนั้น คงจะพอจำกันได้ดีพอใช้ว่า ได้ทำดีหรือทำบกพร่องมากน้อยเพียงใด ในระหว่างนั้น ได้มีการร่างพระราชบัญญัติการธนาคารพาณิชย์ขึ้นใหม่ (มีเพื่อน ๆ หลายคนเป็นหัวแรง เช่น คุณสมหมาย ฮุนตระกูล เป็นอาทิ) ได้ตั้งโรงพิมพ์ธนบัตร ได้เริ่มจัดตั้งสำนักงานสาขา ได้ทำให้เงินสำรองระหว่างประเทศเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ได้รักษาเสถียรภาพของเงินตราเป็นประโยชน์แก่การค้า การอุตสาหกรรมยิ่งนัก ได้ขยายงานธนาคารพาณิชย์ไปเป็นอันมากทั่วราชอาณาจักร ภายในธนาคารเองก็ได้มีการปรับปรุงระบบงานและอัตราเงินเดือน ขยายสวัสดิการ และได้เริ่มสะสมผู้มีสติปัญญาดีให้เป็นกำลังของธนาคารสืบไป

วันหนึ่งระหว่างที่จอมพลสฤษดิ์ยังเป็นนายกรัฐมนตรีอยู่ มีผู้เสนอให้รัฐบาลตั้งกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง มีอำนาจหน้าที่กำหนดนโยบายการเงิน เฉพาะอย่างยิ่งการเงินระหว่างประเทศ เผอิญวันที่เรื่องจะเข้าคณะรัฐมนตรีนั้น ผมไปร่วมประชุมคณะรัฐมนตรีเช้าหน่อย พบท่านปลัดบัญชาการ คุณหลวงวิจิตรวาทการ ท่านก็เล่าให้ฟังว่า จะมีการเสนอตัวกรรมการคณะนี้ขึ้นในวันนั้น ผมก็เรียนท่านว่า นโยบายการเงินนั้นเป็นหน้าที่

โดยตรงของผู้ว่าการธนาคารชาติภายใต้ความกำกับของรัฐมนตรีคลัง ส่วนเรื่องการเงินระหว่างประเทศนั้น นอกจากผู้ว่าการจะมีหน้าที่ความรับผิดชอบแล้ว ยังมีคณะกรรมการทุนรักษาระดับอัตราแลกเปลี่ยน ซึ่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังเป็นประธานอยู่อีกด้วย ผมไม่เห็นประโยชน์อันใดที่จะมีคณะกรรมการชุดใหม่นี้อีก ตรงกันข้ามจะเป็นโทษ เพราะทำให้ความรับผิดชอบพร่าไป และผู้ที่มีรายชื่อในคณะกรรมการชุดนี้ก็มีหลายคนที่ผมไม่ไว้วางใจ ถ้าขืนจะตั้งคณะกรรมการชุดนี้ ผมก็ไม่มีทางเลือกนอกจากจะลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าการธนาคารชาติ คุณหลวงวิจิตรชะรอยจะนำเอาความเรื่องนี้ไปเรียนแก่นายกรัฐมนตรี ในวันนั้นและวันต่อ ๆ มาก็ไม่มีใครเอ่ยถึงคณะกรรมการนโยบายการเงินอีก

เมื่อจอมพลสฤษดิ์ถึงแก่อสัญกรรมไป ผมเป็นคนหนึ่งที่ได้รับแต่งตั้งให้มีหน้าที่สอบสวนทรัพย์สินของจอมพลสฤษดิ์ และผมรับรองได้โดยเกียรติยศว่า ในคณะกรรมการสอบสวนนั้นผมเป็นคนหนึ่งที่พยายามให้ความเป็นธรรมแก่จอมพลสฤษดิ์ กรณีใดที่เป็นที่สงสัยในข้อกฎหมายหรือข้อเท็จจริง ผมก็พยายามให้ประโยชน์แก่กองมรดกหรือแก่บุคคลภายนอก แต่กระนั้นก็ดี เมื่อท่านผู้หญิงจะฟ้องรัฐบาล ผมก็ตกเป็นจำเลยคนหนึ่ง แต่ที่ทำให้เกิดความโทมนัสมาก ก็คือ ในคำฟ้องนั้นบรรยายว่าผมเป็นคนที่แกล้งหาเรื่องต่าง ๆ "โดยหวังผลประโยชน์ส่วนตัว" ทนายของท่านผู้หญิงซึ่งเขียนคำฟ้องนั้นก็เป็นเพื่อนกันมา ไปเรียนที่อังกฤษด้วยกัน ไฉนจึงมาบรรยายคำฟ้องเช่นนี้ ประหนึ่งว่าไม่เคยรู้ใจกันมาแต่ก่อน วันนั้นที่ได้อ่านคำฟ้องผมกลุ้มใจมาก รีบกลับบ้านแต่วันเพราะไม่มีจิตใจที่จะทำงาน แต่เดชะบุญเมื่อกลับถึงบ้านมีโทรเลขรออยู่ฉบับหนึ่ง แจ้งว่าผมได้รับรางวัลรามอนแม็กไซไซ ฐานที่ปฏิบัติราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริตไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัว ความที่ได้โทมนัสในตอนกลางวันนั้นก็สูญสลายไป กลับมีใจเข้มแข็งขึ้น นี่แหละมนุษย์ อิฏฐารมณ์ยังมีอิทธิพลเหนือมนุษย์อยู่

นายกรัฐมนตรีที่มีความเมตตาแก่ผมมากที่สุดในตอนที่ผมรับราชการ คือจอมพลถนอม กิตติขจร ท่านผู้นี้นอกจากจะร่วมเรียนในวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักรโดยท่านเป็นหัวหน้าชั้นแล้ว ท่านยังให้ความไว้วางใจผมเป็นพิเศษ ระหว่างที่ท่านเป็นรองนายกรัฐมนตรีอยู่ มีเรื่องอะไรเกี่ยวกับตัวผมท่านก็ช่วยแก้ให้ มีงานสำคัญบางชิ้นที่คณะรัฐมนตรีจะมอบหมายให้ใครทำ ท่านก็มักจะเสนอชื่อผม ความสัมพันธ์ทางส่วนตัว

ระหว่างท่านกับผมก็เป็นไปอย่างสนิทสนม ฉะนั้นที่ผมได้เขียนจดหมายนายเข้ม เย็นยิ่งไปท้วงท่านเมื่อทำ "การปฏิวัติ" ใน พ.ศ. 2514 นั้น ผมเขียนด้วยความหวังดีต่อท่าน และได้จ่าหน้าซองมีหนังสือนำถึงท่านโดยตรง แจ้งให้ทราบแน่ชัดว่าจดหมายนี้มาจากผม ต่อเมื่อท่านไม่มีปฏิกิริยาตอบอย่างใด ผมจึงนำเอาจดหมายนี้ออกตีพิมพ์เป็นจดหมายเปิดผนึก

ก่อนหน้านั้นสักสามสี่ปี ผมได้ไปขอพบท่านเป็นการส่วนตัว ท่านให้ไปพบที่กระทรวงกลาโหม ในห้องนั้นมีแต่ท่านและผมเท่านั้น ผมได้เรียนท่านว่า บรรดาญาติสนิทของท่านนั้นมีชื่อเสียงไปในเชิงที่ไม่ดี เพราะทุจริตเบียดเบียนราษฎรและพ่อค้า กับกระทำการผิดกฎหมายหลายเรื่อง ผมเล่าให้ท่านฟังเป็นเรื่อง ๆ จอมพลถนอมก็อึ้งไปครู่หนึ่ง และขอบคุณผมที่นำเรื่องมาบอก และท่านว่าท่านก็ได้ห้ามไปแล้วโดยทั่วไป จะทำมาหากินอย่างไรก็ไม่ห้าม แต่อย่าเอาเปรียบคนอื่น ท่านก็รับคำว่าท่านจะดูเรื่องนี้และจัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่พฤติกรรมที่ปรากฏมานั้นแสดงว่าไม่ได้ผล

ครั้งหนึ่ง รัฐบาลของจอมพลถนอมประกาศออกมาห้ามมิให้รัฐมนตรีทั้งหลายประกอบการค้าหรือเป็นประธานกรรมการ กรรมการในธุรกิจต่างๆ ในการแสดงสุนทรพจน์ประจำปีที่สมาคมธนาคารไทย ผมจึงผูกเป็นคำกลอนยกย่องจอมพลถนอมว่าท่านทำดี แต่ยังมีรัฐมนตรีหลายท่านเป็นประธานหรือกรรมการธนาคารพาณิชย์อยู่ หรือว่าธนาคารพาณิชย์ไม่ใช่การค้า ในสองสามวันต่อมาจอมพลถนอมก็ลาออกจากประธานกรรมการธนาคารพาณิชย์ แต่ไม่ปรากฏว่ามีรัฐมนตรีอื่นใดลาออกตามท่าน

เมื่ออาจารย์ปรีดี พนมยงค์ ออกจากประเทศจีนมาอยู่ฝรั่งเศส เมื่อปี 2513 ผมได้กำหนดไว้ก่อนแล้วว่า จะไปพักตากอากาศในประเทศฝรั่งเศส ทั้งนี้โดยไม่ได้ทราบล่วงหน้าว่าอาจารย์ปรีดีจะออกมา เมื่อท่านออกมาแล้วก็ได้คิดว่าสมควรจะไปเยี่ยมท่านเป็นการคารวะส่วนตัวในฐานศิษย์อาจารย์และในฐานที่เป็นเสรีไทยใต้บังคับบัญชาของท่าน ผมจึงได้เข้าพบจอมพลถนอมก่อนออกเดินทาง เพื่อเรียนท่านว่าผมจะไปเยี่ยมอาจารย์ปรีดี จอมพลถนอมก็แสดงความยินดีและยังได้ฝากให้ผมนำความไปเรียนอาจารย์ปรีดีด้วย ผมก็รับเป็นสื่อให้และยังได้นำความจากอาจารย์ปรีดีมาเรียนจอมพลถนอมด้วย ต่อมาเมื่ออาจารย์ปรีดีฟ้องรัฐบาลไทยให้ออกหนังสือเดินทางให้ และให้จ่ายเงินบำนาญ ผมก็ได้เป็นสื่อให้ทั้งสองฝ่ายตกลงกันเป็นที่เรียบร้อยนอกศาล จอมพลถนอมก็ยังได้แสดงความชื่นชมยินดีที่ผมได้จัดการให้สำเร็จเป็นที่เรียบร้อย

เหลียวแลดูอุดมคติ

ท่านที่เคยฟังผมบรรยายหรือเคยอ่านหนังสือที่ผมเขียน คงจะระลึกได้ว่า ผมได้พูดได้เขียนไว้อย่างไรในเรื่องอุดมคติประจำใจ ผมยังขอยืนยันต่อไปอีกว่า คนเราจะเป็นคนที่สมบูรณ์ได้ต้องระลึกเสมอถึงคุณธรรม 3 ข้อ คือ **ความจริง ความงาม และความดี** กล่าวโดยย่อ ความจริงหมายถึงสัจธรรมและหลักวิชา ความงามหมายถึงสิ่งต่าง ๆ ที่ทำให้มนุษย์มีวัฒนธรรม และความเพลิดเพลินเป็นการอดิเรกรวมทั้งการกีฬาประเภทต่าง ๆ ความดีนั้นหมายถึงการไม่เบียดเบียนประทุษร้ายต่อกัน ความสัตย์สุจริตและการบำเพ็ญประโยชน์ต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ถ้าขาดคุณธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งก็จะทำให้มนุษย์นั้น ๆ มีความบกพร่องไป เช่น ถ้ามีแต่ความดีแต่ปราศจากหลักวิชาจะทำให้เกิดประโยชน์ไม่ได้ เพราะอาจจะใช้ความดีไปในทางที่ผิดกลายเป็นทำคุณบูชาโทษ ถ้าคนเรามีแต่ความจริงและความดี ไม่คิดถึงความงาม ศิลปวรรณคดี การสังคีต การนาฏศิลป์ก็จะเจริญไม่ได้ และคน ๆ นั้นหรือสังคมนั้น ๆ ย่อมจะแห้งแล้งไม่มีความสุข ถ้าคนเราและสังคมเราขาดความดีเสียแล้ว มีแต่ประทุษร้ายซึ่งกันและกัน และแม้แต่ไม่คิดประทุษร้ายแต่ไม่มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน คนนั้นและสังคมนั้นก็มีแต่ความเห็นแก่ตัว แย่งชิงทรัพย์สินเงินทองและอำนาจกันอย่างหน้าเลือด เพราะฉะนั้นไม่ว่าจะเป็นผู้ที่มีอำนาจปกครองวางนโยบายแผ่นดินหรือเป็นเอกชนจะละเลยความจริง ความดีและความงามเสียมิได้

อันความจริงและสัจธรรมนั้นก็เป็นหน้าที่ที่พวกเรานักการศึกษาทั้งหลายจะสนับสนุนให้เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นหลักวิชาแขนงใด ระดับใด นักเรียนนักศึกษาเข้ามาในสถานการศึกษาก็ต้องการจะได้หลักวิชา ทั้งที่จะเป็นเครื่องมือเอาไปหากินต่อไปภายหน้า และที่จะเป็นเครื่องกระตุ้นให้เกิดความสามารถนึกคิดตริตรองได้ด้วยตนเอง ไม่หลงเชื่อคำกล่าวที่ไม่มีหลักฐานหรือความเชื่อในทางไสยศาสตร์ ตรงกับที่พระท่านเรียกว่าวิชา และครอบคลุมไปถึงวิชาทั้งทางโลกและทางธรรม

ทุกวันนี้ในประเทศไทย ปรากฏว่ามีข่าวลือกันจนเป็นที่รุ่นวายรวมทั้งที่ปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ วิทยุ และโทรทัศน์ และข่าวลือเหล่านั้น ถ้าโดนแก่ตัวของตัวเองจึงจะแน่ใจว่า มักจะไม่เป็นความจริง ใบปลิวกล่าวหาคนนั้นคนนี้ก็มีกันจนแพร่หลาย ล้วนแล้วแต่เป็นใบปลิวที่กล่าวหากันในข้อฉกาจกรรจ์ทั้งนั้น เฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการเมือง (ใบปลิวบางรายถึงกับยุยงส่งเสริมให้มีการใช้อาวุธ และบางรายก็ขู่จะล้างชีวิตกัน ใบปลิวชนิดนี้ผิดกฎหมาย ตำรวจควรจะจับผู้กระทำผิดมาลงโทษ) เมื่อเป็น

ใบปลิวหรือข่าวลือ ผู้ที่เขียนหรือผู้ที่ลือไม่กล้าลงชื่อรับผิดชอบ ผู้อ่านที่รักความจริงน่าจะถือว่าเป็นเหมือนบัตรสนเท่ห์ไม่ควรปักใจเชื่อ หนังสือพิมพ์ วิทยุ และโทรทัศน์ก็เช่นเดียวกันจะนำเอาคำกล่าวในใบปลิวและข่าวลือมาเสนอต่อผู้อ่านผู้ชมผู้ฟัง ถ้ามีความรับผิดชอบจริง ๆ ก็ควรแสวงหาหลักฐานมาประกอบ หรือสอบสวนเอาให้ได้ความจริงจงได้ มิฉะนั้นก็ควรงดเว้นไม่เสนอ "ข่าว" นั้น เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเป็นการทำให้มีผู้เสื่อมเสียชื่อเสียงหรือทำให้ผู้อ่านผู้ฟังผู้ชมเข้าใจผิดในเรื่องสำคัญไป

ผมได้ทราบมาโดยมีหลักฐานเชื่อถือได้ว่า มีสถาบันการศึกษาชั้นสูงในประเทศไทยนำเอาข่าวลือมาเสนอนักศึกษาชวนให้เชื่ออย่างไม่แสดงหลักฐาน เช่นนี้ย่อมจะขัดกับความเป็นเลิศในวิชาการ เช่น วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร มีผู้กล่าวหาโดยไม่แสดงหลักฐานว่า ผมและผู้อื่นอีกหลายคนเป็นคอมมูนิสต์ ต้องการจะล้างชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ต้องการจะให้ผมเป็นประธานาธิบดี เรื่องเหล่านี้เราได้มาจากใบปลิวเถื่อน ข้อแรกที่สุดนั้น เรายังมีกฎหมายว่าด้วยการกระทำอันเป็นคอมมูนิสต์อยู่ ถ้าใครเป็นคอมมูนิสต์และกระทำการอันเป็นคอมมูนิสต์ ก็ชอบที่ตำรวจจะจัดการตามกฎหมาย คือ จับกุมไป แต่ก็ไม่เห็นมีใครถูกจับกุม ในเมื่อตำรวจไม่จับกุม และผู้พูดไม่มีหลักฐานยืนยัน ผู้พูดก็ไม่น่าจะพูดในสถาบันการศึกษาชั้นสูงเช่นนั้น และเมื่อมีการกล่าวหาก็ควรที่จะให้ผู้ถูกกล่าวหาได้มีโอกาสโต้ตอบ จึงจะมองเห็นความจริงได้ วิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักรนี้เป็นสถาบันที่ผมรักและเคารพนับถือ เพราะได้เคยเรียนที่วิทยาลัยแห่งนี้เป็นรุ่นแรก เพื่อนฝูงที่เรียนอยู่พร้อมกันก็ยังรักใคร่นับถือกันอยู่ และเป็นแหล่งการศึกษาของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ทั้งพลเรือน ทหาร และตำรวจ จึงเป็นที่น่าเสียดายที่เอาใจใส่ต่อสัจธรรมน้อยไป

ข้อกล่าวหาอย่างเดียวกัน ปรากฏว่า มีอยู่ในสภาความมั่นคงแห่งชาติ ในคณะกรรมการกลั่นกรองของสภาความมั่นคงฯ มีอยู่ใน กอ.รมน. และมีอยู่ในสถานที่อบรมทหารต่าง ๆ สถาบันเหล่านี้มีความรับผิดชอบมากต่อความมั่นคงของประเทศชาติ (เปรียบไม่ได้กับกลุ่มบางกลุ่มที่ไม่มีความรับผิดชอบ จึงกล่าวหาคนได้อย่างพล่อย ๆ แล้วยังใช้อาวุธได้โดยผิดกฎหมาย แต่ไม่มีการลงโทษกัน) ฉะนั้นเพื่อเทิดทูนสัจธรรมและเพื่อประโยชน์ของความมั่นคงแห่งชาติ จึงควรจะให้โอกาสแก่ผู้ถูกกล่าวหาได้โต้ตอบ หรือมิฉะนั้น ถ้ามีหลักฐานแน่นอนก็จัดการแก่ผู้ถูกกล่าวหาไปตามกฎ-หมาย

ความจริงดังกล่าวหมายรวมถึงความจริงใจด้วย คือ ความสัมพันธ์ระหว่างคนหนึ่งกับอีกคนหนึ่งต้องตั้งอยู่บนรากฐานแห่งความจริงใจ เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อฝ่ายหนึ่งตกทุกข์ได้ยาก อีกฝ่ายหนึ่งต้องมีความมั่นคงเสมอต้นเสมอปลาย มิใช่ว่าเมื่อเขาได้มีอำนาจวาสนาก็พินอบพิเทาเตารพักใคร่ พอเขาได้ทุกข์ก็หลีกเลี่ยงไม่เหลียวแล การที่ผมได้ไปเยี่ยมอาจารย์ปรีดี พนมยงค์ที่ปารีส และได้ไปเยี่ยมจอมพลถนอม กิตติขจรที่สิงคโปร์ ก็ด้วยเหตุนี้ ไม่ใช่เรื่องของผู้อื่นที่จะโจษจันกันไปต่าง ๆ นานา โดยไม่คำนึงถึงสัจธรรม

ความงามนั้นเป็นเรื่องของจิตใจและร่างกาย ไม่เกี่ยวกับลัทธิการเมืองใด ๆ ถ้ามีการเมืองเข้ามาแทรกแซง ความงามย่อมจะเสียไป ไม่เป็นคุณธรรมเสียแล้ว เราชมศิลปะ เรานิยมดนตรี เราชื่นชมในความเก่งของนักกีฬาที่สามารถควบคุมร่างกายของเขาให้กระทำสิ่งที่มนุษย์ธรรมดาไม่สามารถทำได้ ไม่ใช่เพราะเหตุว่านักศิลปิน หรือนักดนตรี หรือนักกีฬานั้น จะต้องมีความคิดทางการเมืองเหมือนกับความคิดของเรา แต่เราชมเขานิยมเขาในเรื่องที่เขากระทำได้เด่น เป็นที่ซาบซึ้งใจแก่เรา ทำให้เรารู้สึกเพลิดเพลิน และรู้สึกนิยมชมชอบในเรื่องที่เขาแสดง ด้วยเหตุฉะนี้ผมจึงเห็นว่า การที่นิสิตนักศึกษาติเตียนดนตรีไทยหรือวรรณคดีไทย หาว่าเป็นสมุนของศักดินา หาว่าเป็นการมอมเมาประชาชนนั้น เป็นความเข้าใจผิดในเรื่องของศิลปะและความงาม คนเราต่างคนก็ต่างใจ ใครจะชอบศิลปะทางไหนก็เป็นเรื่องของเขา แม้แต่ผมไม่ชอบดนตรีหรือวรรณกรรมสมัยใหม่ เมื่อคนรุ่นใหม่ต้องการฟังต้องการอ่าน ก็ไม่ขัดขวางและทนฟังทนอ่านได้ หน้าที่ของนิสิตนักศึกษาคือ เมื่อรักดนตรี นาฏศิลป์ วรรณกรรมสมัยใหม่แล้ว ก็ควรจะสนับสนุนให้ดนตรี นาฏศิลป์ และวรรณกรรมนั้นให้เจริญ แทนที่จะขัดขวางอย่างอื่นที่ตนไม่ชอบ อย่างนั้นจึงจะเรียกว่าศิลปะเพื่อประชาชนจริง

เรื่องของความดีความประพฤติดี เป็นเรื่องที่ศาสนาต่าง ๆ ทุกศาสนาสอนเราให้ปฏิบัติ ความสัมพันธ์ระหว่างบุตรกับบิดามารดา ครูกับศิษย์ ญาติต่อญาติ มิตรต่อมิตร คนหนึ่งกับสาธารณชน เป็นเรื่องที่ศาสนากำหนดให้เราประพฤติและปฏิบัติอยู่ สรุปความก็คือ ให้มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน ไม่ให้ประทุษร้ายต่อกัน ให้เกื้อกูลกัน ให้ทำประโยชน์แก่กัน ให้เฉลี่ยสุขซึ่งกันและกัน สมดั่งคำพระที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

สปปุริโส ภิกขเว กุเล ชายมาโน
ชนสฺส อตฺถาย หิตาย สุขาย โหติ

ข้อสำคัญที่พึงเอาใจใส่ ก็คือ ศาสนาต่าง ๆ นั้นต่างก็มีข้อดีของตนทั้งนั้น เราเกิดมาในพระบวรพุทธศาสนา ก็เห็นว่าศาสนาของเรานั้นดี แต่ก็ต้องเห็นด้วยว่าคนอื่นเขาก็มีเสรีภาพในการถือศาสนาของเขาเช่นเดียวกัน ความสมานฉันท์ในเรื่องศาสนา (และเชื้อชาติ) ย่อมทำให้ชาติมีความมั่นคงมากขึ้น

สำหรับผมเอง แม้ว่าจะรู้สึกว่าได้ทำงานรับใช้ชาติและสังคมอย่างเต็มที่มาถึงจนอายุจะ 60 ปีแล้วก็ตาม มีความรู้สึกว่าได้มีความบกพร่องอยู่มาก คือ การจัดระบบเศรษฐกิจให้เรียบร้อยดังได้พรรณนามาข้างต้นนั้น ยังไม่สามารถที่จะบันดาลให้ผู้ที่ยากไร้เป็นจำนวนมากในประเทศไทยมีฐานะความเป็นอยู่ดีขึ้น เฉพาะอย่างยิ่งในชนบทที่แร้นแค้น ทั้งนี้อาจจะเป็นด้วยเหตุหลายประการที่มิใช่อยู่ในความรับผิดชอบของผม เช่น ประชากรเพิ่มขึ้นโดยรวดเร็ว การศึกษาและอนามัยของประชาชนยังไม่ดีเท่าที่ควร เป็นต้น เนื่องด้วยเหตุฉะนี้จึงได้มาคิดเห็นว่า ถ้าไม่มีการลงมือพัฒนาชนบทอย่างละเอียด เพียงแต่สร้างระบบและสภาวะเศรษฐกิจให้ดีขึ้นอย่างเดียว ก็จะไม่สามารถกู้ฐานะของเพื่อนร่วมชาติหลายสิบล้านได้ดีพอ จึงได้ร่วมมือร่วมใจกับเพื่อน ๆ ทำการพัฒนาชนบทเป็นการช่วยเหลือรัฐบาล ไม่ใช่จะมาทำแข่งขันกับรัฐบาล งานพัฒนาชนบทที่ว่านี้ได้จัดทำขึ้นสามโครงการ 2 ใน 3 โครงการนี้ได้เริ่มทำขึ้นมาแล้ว 7 ปี คือ **โครงการของมูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์** จัดทำที่จังหวัดชัยนาทและอุทัยธานี และ**โครงการศูนย์บัณฑิตอาสาสมัครของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์** สองโครงการนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบและได้เคยรับสั่งถามถึงกิจการ ทรงเอาพระทัยใส่อยู่ ถึงกับพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์แก่มูลนิธิและพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่บัณฑิตอาสาสมัคร สองสามรุ่น ส่วนอีกโครงการนั้น คือ **โครงการพัฒนาลุ่มน้ำแม่กลอง** ซึ่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จัดทำขึ้นร่วมกับมหาวิทยาลัยเกษตรและมหาวิทยาลัยมหิดล เพิ่งมีอายุได้ปีเศษจึงมิได้ปรากฏผลว่าจะสำเร็จหรือไม่ประการใด แต่บรรดาอาจารย์และนิสิตนักศึกษาของทั้งสามมหาวิทยาลัยก็ได้ใช้ความพยายามทุ่มเททั้งกำลังใจให้แก่โครงการนี้เป็นอย่างมาก แต่ภาวะทางการเมืองในปัจจุบันประกอบกับความเท็จซึ่งปรากฏอยู่ทั่วไปในขณะนี้ ทำให้โครงการพัฒนาชนบทเหล่านี้อยู่ในความเพ่งเล็งของทางราชการบางหน่วย เช่น กอ.รมน. และคณะกรรมการกลั่นกรองของสภาความมั่นคงแห่งชาติ โดยมีผู้กล่าวหาว่าอาจารย์และนิสิตนักศึกษาในโครงการนั้น ๆ ไปปลุกระดมมวลชนให้มีความเกลียดชังรัฐบาล ความ

จริงหาได้เป็นเช่นนั้นไม่ บัณฑิตอาสาสมัครก็ดี อาจารย์และนิสิตนักศึกษาในโครงการแม่กลองก็ดี ได้รับการอบรมและคำสั่งให้ปฏิบัติงานในหน้าที่ของตนโดยมิให้เอาเรื่องการเมืองมาเกี่ยวข้อง ใครที่ไม่ปฏิบัติตามก็ถอนตัวออกจากโครงการ และทั้งสองโครงการนี้ก็ได้รับความสนับสนุนจากคณะรัฐมนตรีใช้งบประมาณแผ่นดินมาดำเนินการ แต่ก็มิวายที่จะมีผู้คอยระแวงสงสัยและหาความต่าง ๆ นานา ทั้งนี้จะมีส่วนเกี่ยวข้องกับความสงสัยในตัวผมด้วยกระมัง ด้วยเหตุฉะนี้และเพื่อประโยชน์ของงานในโครงการ ผมจึงลาออกจากตำแหน่งผู้อำนวยการโครงการแม่กลอง กำลังหาผู้มาทำหน้าที่แทนอยู่ ส่วนโครงการศูนย์บัณฑิตอาสาสมัครนั้น ผมได้ลาออกจากตำแหน่งประธานกรรมการมาแล้วร่วมปี

แลดูสังคมไทยและอนาคตของไทย

ผมได้เคยพูดเคยเขียนไว้ที่อื่นว่า สังคมที่พึงปรารถนานั้นจะต้องประกอบด้วยคุณ–ธรรม 4 ประการ คือ **มีสมรรถภาพ มีเสรีภาพ มีความชอบธรรม** และ **มีความเมตตากรุณา** สมควรที่จะนำมากล่าวโดยย่อในที่นี้ และประยุกต์กับสภาวะปัจจุบันของไทยเพื่อเป็นการชี้ช่องทางว่า เพื่ออนาคต เราทุกคนควรร่วมมือร่วมใจกันทำอย่างไรให้ได้มาซึ่งสังคมในอุดมคติ

ในสังคมที่มีสมรรถภาพนั้น ผู้ปกครองสังคมนั้นจะต้องใช้หลักวิชาดำเนินการของรัฐในทุกแง่ทุกมุม เพื่อให้สังคมนั้นดำเนินชีวิตไปโดยลงทุนน้อยที่สุด ได้ผลมากที่สุดตามเป้าหมาย ไม่ว่าจะเป็นสาขาวิชาใด วิทยาศาสตร์ เกษตรศาสตร์ การแพทย์ อนามัย วิศวกรรมศาสตร์ สถาปัตยกรรมศาสตร์ สังคมศาสตร์ทั้งมวล และมนุษยศาสตร์ทั้งมวล ในการนี้ไม่เฉพาะข้าราชการหรือนักการเมืองชั้นปกครองเท่านั้นที่จะต้องมีความรู้ความสามารถ แต่ประชาราษฎรทั้งหลายไม่ว่าต่ำหรือสูงก็ต้องมีการศึกษาพอสมควร เพื่อจะได้มีความรู้ความสามารถคิดแก้ปัญหาของตน รู้จักให้ความคิดชั่งใจได้ด้วยตนเอง ฉะนั้นการศึกษาและอนามัยของประชาราษฎรจึงมีความสำคัญอยู่มาก

สังคมจะมีสมรรถภาพได้ก็ต้องอาศัยไม่มีความรั่วไหลและเหลวไหล ราษฎรพ่อค้า ข้าราชการเสียภาษีอากรกันเต็มเม็ดเต็มหน่วย ไม่มีการรั่วไหล ข้าราชการไม่มีที่จะเบียดเบียนราษฎร ทำหน้าที่ตามกำลัง คือ ตำรวจก็จับผู้ร้าย ครูก็สอนนัก–

เรียน นายอำเภอก็ดูแลทุกข์สุขของราษฎร เป็นขั้น ๆ ไป เป็นต้น และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ไม่มีการทุจริตล้างผลาญเงินหลวงหรือข่มขู่เอาเงินสินบนรางวัลจากพ่อค้าพาณิชย์ ในเรื่องนี้ รัฐธรรมนูญปัจจุบันได้บัญญัติไว้ให้มีผู้ตรวจบัญชีของรัฐสภา ซึ่งจะช่วยให้ป้องกันปราบปรามความทุจริตของข้าราชการ แต่ก็ยังไม่ได้รับความสนใจจากรัฐบาล ไม่มีการแต่งตั้งตามรัฐธรรมนูญ เมื่อร่างรัฐธรรมนูญกันนั้น มีผู้เสนอให้มีผู้ตรวจราชการของรัฐสภา เมื่อพิจารณากันก็ตกไป เป็นที่น่าเสียดายยิ่งนัก เพราะถ้าหากมีผู้ตรวจบัญชีของรัฐสภาและผู้ตรวจราชการของรัฐสภาขึ้นจริง ๆ ก็จะทำให้ความรั่วไหลและเหลวไหลที่มีอยู่ในวงราชการของไทยในปัจจุบันนี้ลดน้อยถอยลง ทำให้ประเทศไทยมีสมรรถภาพสูงขึ้น

อนึ่ง ใคร ๆ ก็พูดกันในสังคมไทยว่า ราชการปัจจุบันนี้ไม่มีสมรรถภาพ เพราะระบบราชการไม่ดีอย่างหนึ่ง และมีการรวมอำนาจไว้ในเมืองหลวงจนเกินไปอีกอย่างหนึ่ง ระบบราชการไม่ดีเพราะมีการทำงานซ้ำซ้อนกัน เกี่ยงกันบ้าง แย่งกันบ้าง และหานโยบายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมิได้ การรวมอำนาจไว้ในเมืองหลวงแทนที่จะกระจายไปสู่ท้องถิ่น ทำให้ท้องถิ่นไม่ได้รับการดูแลเท่าที่ควร ทำให้เกิดอุปสรรคนานาประการในการที่จะพัฒนาประเทศให้ทั่วถึงกัน เรื่องทั้งสองนี้จะทิ้งช้าไว้ไม่ได้เพราะคล้ายกับสนิมนับวันจะกินระบบราชการให้กร่อนหย่อนสมรรถภาพขึ้นทุกที จึงควรที่พวกเราราษฎรทั้งหลาย มหาวิทยาลัย และรัฐบาลจะร่วมมือกันหาวิธีแก้ปัญหานี้ให้จงได้โดยรวดเร็ว

เสรีภาพในสังคม หมายความถึง เสรีภาพในการพูด การเขียน การคิด การชุมนุมกันโดยสันติและปราศจากอาวุธ เป็นต้น เสรีภาพเช่นว่านี้ไม่ใช่เสรีภาพในอันที่จะทำให้สิทธิเสรีภาพของผู้อื่นเสื่อมเสียไป และข้อจำกัดเสรีภาพอีกข้อหนึ่งคือ ประโยชน์ส่วนรวมโดยความเห็นชอบของประชาชนส่วนใหญ่หรือโดยรัฐบาล ผู้เผด็จการย่อมอ้างถึงประโยชน์ส่วนรวมเสมอ แต่เป็นเรื่องประโยชน์ส่วนรวมที่ผู้เผด็จการวินิจฉัยว่าเป็นประโยชน์ส่วนรวม มิใช่ประชาชนเป็นผู้วินิจฉัย การเสียภาษีที่รัฐสภาซึ่งราษฎรเลือกตั้งมาลงมติให้เสียเป็นการจำกัดเสรีภาพที่ชอบธรรม

เสรีภาพมีคุณแก่สังคม เพราะในสังคมนั้นมีคนจำนวนมาก ความคิดอ่านย่อมแตกแยกกันได้ มนุษย์เรามีสมองด้วยกันทุกคน และความคิดอันประเสริฐของมนุษย์แต่

ละคน ไม่เลือกชั้นวรรณะหรือทรัพย์สมบัติ ย่อมจะเป็นประโยชน์แก่สังคมทั้งนั้น เหตุไฉนเล่าเราจึงจะจำกัดเฉพาะความคิดเห็นของบุคคลส่วนน้อย ไม่เปิดโอกาสให้บุคคลทั้งหลายแสดงความคิดเห็นตามทัศนนิยมของเขา จะได้มีโอกาสเลือกได้ว่าวิถีทางใดจึงจะเป็นประโยชน์ที่สุดแก่ส่วนรวม

บางอาจารย์กล่าวถึงสิทธิเสรีภาพของมนุษย์ว่าเป็นของคู่กับชีวิต คือ มนุษย์เราเกิดมาทุกคนก็มีสิทธิเสรีภาพมาตรฐาน ซึ่งเป็นของควบคู่มาโดยกำเนิด ใครทำลายล้างเสรีภาพย่อมเป็นผู้ที่เบียดเบียนกวนสิทธิของเพื่อนมนุษย์โดยไม่ชอบธรรม

สิทธิเสรีภาพนี้จะมีได้ก็แต่ในสังคมที่เป็นเสรีประชาธิปไตย เผด็จการไม่ว่าจะเป็นฝ่ายขวา(ฟาสซิสต์) หรือฝ่ายซ้าย(คอมมูนิสต์) ย่อมจำกัดเสรีภาพโดยอำเภอใจ เผด็จการฝ่ายขวามักจะห้ามไม่ให้คนของเขาทำการหนึ่งการใด เผด็จการฝ่ายซ้ายนอกจากจะห้ามมิให้ทำการหนึ่งการใด เช่น ตั้งพรรคการเมืองแล้ว ยังห้ามมิให้ไม่ทำการหนึ่งการใดด้วย เช่น จะเกียจคร้านก็ไม่ได้ต้องทำงานตามกำหนด คอมมูนิสต์มักจะอ้างว่าเขาเป็นประชาธิปไตยทางเศรษฐกิจและสังคม คือ มีความเสมอภาคในหมู่ราษฎร แต่หาได้เป็นประชาธิปไตยทางการเมืองและวัฒนธรรมไม่ ส่วนฟาสซิสต์นั้นไม่เป็นประชาธิปไตยทั้งการเมือง วัฒนธรรม เศรษฐกิจและสังคม เราจึงไม่ควรรับเผด็จการทั้งฝ่ายขวาและฝ่ายซ้าย

ความชอบธรรมหรือที่มีผู้เรียกว่าความยุติธรรมนั้น หมายถึงว่า ภายในสังคมนั้นมนุษย์ทุกคนเสมอกันในกฎหมาย ไม่ว่าจะเป็นลูกเศรษฐี ขุนนาง มียศถาบรรดาศักดิ์ประการใด ถ้าทำผิดกฎหมายต้องได้รับโทษเช่นกระยาจกคนยากไร้ หรือถ้าทำดีก็มีรางวัลตอบแทนเสมอกัน ไม่มีการเลือกที่รักมักที่ชัง

ในสังคมที่มีความยุติธรรมนั้น เรื่องความสงบเรียบร้อยเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่ง ทหาร ตำรวจ อัยการ ตุลาการ ต้องมีสมรรถภาพและทำงานด้วยความเอาใจใส่และเที่ยงธรรม ไม่มีการยัดเยียดความผิดให้แก่ราษฎร ไม่มีการจับยัดถังแดงและเผา ไม่มีการยิงทิ้ง ไม่มีการกล่าวหาใคร ๆ ว่าเป็นอะไรโดยปราศจากหลักฐานอันสัตย์จริงเช่น กล่าวหาว่าใครเป็นคอมมูนิสต์ เป็นต้น ทหารต้องป้องกันประเทศอย่างซื่อสัตย์สุจริตไม่ใช่สร้างความแตกแยกในชาติ โดยพยายามใช้เงินภาษีอากรมาปราบราษฎรผู้เสียภาษีอากร ตำรวจต้องทำหน้าที่โดยปราศจากความหวาดเกรงต่ออิทธิพลทั้งหลายและไม่ลำเอียง ใครพกลูกระเบิดโดยผิดกฎหมายต้องจับกุมไม่ว่าจะเป็นกลุ่มอะไร ใครคิดปฏิวัติ

โดยใช้กำลังเป็นการกระทำผิดกฎหมายอาญาฐานเป็นกบฏก็ต้องจับกุม เพราะทหารและตำรวจเป็นที่พึ่งของราษฎร ไม่ใช่เป็นนายของราษฎร ผู้ถูกกล่าวหาย่อมไม่มีความผิดจนกว่าจะหาหลักฐานได้ว่าผิดจริง ใครแจกใบปลิวชักจูงให้ใช้อาวุธหรือกล่าวหาคนอื่นว่าใช้อาวุธ ควรจะจับเพื่อจะให้ได้ต้นตอแห่งใบปลิวนั้น อัยการและตุลาการต้องทรงไว้ซึ่งเกียรติ อยู่เหนืออิทธิพลของเงิน ของการยู่เข็ญ และของอำนาจ

ในสังคมที่มีความชอบธรรมนั้น ใครทำดีจะได้ดี ใครทำชั่วจะได้ชั่ว นรกหรือสวรรค์อยู่ในชาตินี้เอง ไม่ต้องไปรอในชาติหน้า ผู้ที่ปลอมตัวว่าเป็นคนดีย่อมจะอยู่ในฐานคนดีอยู่ไม่นาน จะมีผู้ค้นพบในไม่ช้า

สังคมที่มีสมรรถภาพ เสรีภาพ และความชอบธรรม แต่ปราศจากความเมตตากรุณาย่อมเป็นสังคมที่ไม่สมบูรณ์ เพราะบุคคลในสังคมนั้นก็ยังแตกต่างกันไปโดยกำเนิดโดยกรรมพันธุ์ และโดยสิ่งแวดล้อม คนเราบางคนเกิดมาง่อยเปลี้ยเสียขา ตาบอด หูหนวก หรือพิการอย่างอื่น ไม่ใช่ความผิดของเขา คนที่เกิดมาดีต้องช่วยเหลือเขา จะนึกผิด ๆ ว่าเพราะ"ชาติก่อน"เขาทำมาไม่ดีจึงได้รับความทุกข์ในชาตินี้หาควรไม่ ความฉลาดหรือความโง่บางทีก็เป็นเรื่องของกรรมพันธุ์ซึ่งไม่แน่นอน คือพ่อฉลาด ลูกโง่ก็ได้ หรือกลับกัน เลือกไม่ได้ เด็กที่มีของเล่นย่อมได้เปรียบเด็กจนที่ไม่มีของเล่น เด็กที่เกิดมาในชนบทแร้นแค้น โรงเรียนไม่ดี ครูไม่ดี อุปกรณ์การเรียนไม่ดี ย่อมจะแข่งขันกับเด็กในเมืองที่มีโชควาสนาดีกว่ามิได้ เพราะฉะนั้นจะถือลัทธิสมรรถภาพและเสรีว่าใครมือยาวสาวได้สาวเอาหาชอบไม่ คนที่มีวาสนาดีกว่าจึงควรเกื้อกูล ควรทำประโยชน์ และควรเฉลี่ยสุขให้แก่คนที่ไม่มีวาสนา

ที่กล่าวมานี้เป็นเรื่องที่ฝรั่งเขาเรียกว่า ความยุติธรรมในสังคม มีความหมายกว้างกว่าการกระจายรายได้หรือการกระจายทรัพย์สิน เพราะความสุขไม่ได้ขึ้นอยู่กับทรัพย์สินอย่างเดียว ในระบบสังคมที่ผู้หญิงแพ้เปรียบผู้ชาย เพื่อให้เกิดความยุติธรรมในสังคมก็ต้องแก้ไขระบบ เครื่องมือหากินถ้าใครไม่มีก็ต้องหยิบยื่นให้ การศึกษา การอนามัย และอาชีพเป็นเรื่องที่จะต้องให้แก่มนุษย์ทุกคน ความยากจนทำให้มนุษย์เสื่อมค่าของความเป็นมนุษย์ เรามีหน้าที่ช่วยเหลือซึ่งกันและกันทั้งนั้น

ตรงกันข้ามกับความเมตตากรุณา คือ การพิฆาตเข่นฆ่าซึ่งกันและกัน ไม่ว่าจะเป็นซ้ายพิฆาตขวา หรือขวาพิฆาตซ้ายย่อมเลวด้วยกันทั้งนั้น ในสภาพปัจจุบันในเมืองไทย ข้อที่น่าสังเกตก็คือ ฝ่ายที่เราเรียกกันว่าซ้าย คือ นิสิตนักศึกษา กรรมกร ชาวไร่

ชาวนานั้น ไม่มีอาวุธ จะมีก็บางคนมีปืนไว้ป้องกันตัว แต่กระนั้นก็ยังมีบางโอกาสที่พวกฝ่ายนี้ขู่เข็ญว่าจะเผาตึกหรือทำลายทรัพย์สิน นี่ก็เป็นการกระทำอันมิชอบ แต่ฝ่ายที่เราเรียกว่าขวา คือ กระทิงแดง นวพล และกลุ่มอื่น ๆ อีกมากมายนั้น มักใช้อาวุธเป็นเครื่องขู่ขวัญฝ่ายตรงกันข้าม นั่นก็เป็นการกระทำอันมิชอบ และผิดกฎหมายอย่างชัดแจ้ง ถ้าใช้ความเมตตากรุณาเป็นหลักถึงจะแตกแยกกันอย่างไรก็จะเจรจาตกลงกันได้ด้วยสันติวิธี อาวุธไม่เคยแก้ปัญหาอะไรได้ในโลกนี้ มีแต่จะสร้างปัญหาให้เกิดขึ้นใหม่ ๆ อยู่เสมอ แต่ความเมตตาเป็นสิ่งที่ค้ำจุนโลก อหิงสาและสันติทำให้สังคมมีความสุขได้

การใช้อาวุธประกอบกับความเท็จเป็นเครื่องมือนั้นแทนที่จะช่วยแก้ปัญหาให้ กลับจะเป็นการเสริมสร้างพลังให้ศัตรูอย่างมาก เช่น คนที่ไม่เป็นคอมมูนิสต์แล้วเราเรียกเขาว่าเป็นคอมมูนิสต์ และขู่เข็ญว่าจะสังหารเขาด้วยอาวุธเพราะเป็นคอมมูนิสต์ ผู้ที่ถูกขู่เข็ญเกิดความหวาดกลัว หนีเข้าป่าไป ในป่าก็ต้องรับความช่วยเหลือทางอาวุธ อาหาร และอื่น ๆ จากคอมมูนิสต์ ในไม่ช้าก็ต้องเป็นพวกของคอมมูนิสต์ไป เป็นการเพิ่มกำลังให้คอมมูนิสต์ เราต้องการหรือไม่ กอ.รมน. คิดให้ดี ตัวอย่างในลาวและเขมรและญวนก็มีอยู่เป็นอันมาก ถ้ารักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ จริง ก็ต้องคิดให้ดีให้รอบคอบ

แลดูการเมืองและเศรษฐกิจของไทย

ในปัจจุบันนี้เราพูดกันอยู่ว่า แม้จะมีการเลือกตั้งในวันที่ 4 เมษายนนี้ (2519)เราจะมีรัฐบาลที่มั่นคงมิได้ เพราะพรรคการเมืองมีมากมายและรัฐบาลที่จะตั้งขึ้นมาก็ต้องเป็นรัฐบาลผสมหลาย ๆ พรรค ยิ่งผสมพรรคเล็กพรรคน้อยยิ่งจะขาดเสถียรภาพ ส.ส. ที่เลือกขึ้นมาก็คงไม่วายต้องจ่ายเงินซื้อเสียงมามาก เล้วเมื่อเข้าสภาก็คงขายตัว ในไม่ช้าสภาก็คงถูกยุบอีก และที่พูดกันมากก็คือ จะมีการเลือกตั้งจริงหรือในวันที่ 4 เมษายน เพราะมีผู้คิดจะทำปฏิวัติอยู่

เรื่องนี้ผมรู้สึกหนักใจมาก เพราะประชาธิปไตยของเราก็เพิ่งมีรากเล็ก ๆ ได้ไม่ถึง 3 ปี ความปั่นป่วนทั้งหลายจะว่าเนื่องมาจากสภานิติบัญญัติที่ผมเองเป็นสมาชิกก็เถียงไม่ถนัด

ผมคิดว่าในระยะนี้ ใครจะเป็นรัฐบาล จะเป็นฝ่ายซ้ายฝ่ายขวาไม่สำคัญ สำคัญอยู่ว่าจะเป็นประชาธิปไตยหรือจะคิดล้างประชาธิปไตย นักการเมืองทั้งหลายที่เลื่อมใสในระบบประชาธิปไตยควรจะหาวิธีให้โอกาสประชาธิปไตยหยั่งรากแก้วลงให้ลึกให้มั่นคง แล้วจึงคิดเรื่องจะเป็นขวาหรือจะเป็นซ้าย จึงจะชอบ ควรจะละซึ่งทิฐิมานะหันหน้าเข้าหากันเป็นปึกเป็นแผ่นป้องกันลัทธิเผด็จการทั้งซ้ายและขวาให้ได้

วิธีหนึ่งที่จะให้รัฐบาลมีเสถียรภาพในสภาวการณ์ปัจจุบันนี้ เห็นจะเป็นวิธีที่ให้พรรคที่ได้รับเลือกเข้าไปในสภาผู้แทนมากที่สุดสามหรือสี่พรรครวมกันเป็น**รัฐบาลแห่งชาติ** โดยมีเสียงในสภาเกินกว่าครึ่งมากพอสมควร ถ้าสี่พรรคไม่พอก็ห้าพรรค พรรคใดมีสมาชิกมากที่สุดให้หัวหน้าพรรคเป็นนายกรัฐมนตรี พรรคที่สมาชิกมากที่สองให้หัวหน้าพรรคเป็นประธานสภา แล้วแบ่งหน้าที่ตำแหน่งรัฐมนตรีตามส่วนของจำนวนสมาชิกพรรค ไม่เลือกว่าพรรคใดเป็นขวาหรือซ้าย นโยบายร่วมของรัฐบาลผสมมีสามข้อ คือ (1) เอกราชของประเทศ (2) ความสงบเรียบร้อยของประชาชน (3) การจัดช่องว่างระหว่างคนมีกับคนจน เรื่องอื่นไม่เป็นเรื่องสำคัญ และหลักสามประการนี้ก็เป็นที่รับรองในนโยบายของพรรคทั้งหลายอยู่ การที่ให้พรรคใหญ่ ๆ เป็นรัฐบาลก็ถูกต้องตามหลักการประชาธิปไตย และ ส.ส. ทั้งหลายก็จะหาวิธีขายตัวได้ยากขึ้น รัฐบาลก็จะมีเสถียรภาพพอสมควร ส่วนกลุ่มผลประโยชน์นอกสภา เช่น กรรมกร นายจ้าง นิสิตนักศึกษา นวพล เหล่านี้ก็ยังดำเนินการอยู่ แต่ต้องเป็นไปโดยสันติปราศจากอาวุธ เรื่องโต้แย้งกันทั้งหลายให้สภาผู้แทนราษฎรเป็นผู้ตัดสิน เมื่อตัดสินไปอย่างไรแล้วยอมรับมติของสภา ถ้าไม่ชอบใจก็ยกขึ้นว่ากันใหม่ในการประชุมสภาสมัยต่อไป อย่างนี้พรรคการเมืองทั้งหลายจะยอมตกลงด้วยไหม จะยอมเสียสละไหม เพื่อความมั่นคงผลประโยชน์ของชาติและของประชาธิปไตย

ผมได้เขียนไว้ตอนต้นว่า ผมเสียดายที่รู้สึกว่าได้บกพร่องไปในการพิจารณาเรื่องเศรษฐกิจของประเทศ คือ ดูแต่ความเจริญเติบโตของส่วนรวมเป็นใหญ่ไม่ได้เฉลี่ยถึงความยุติธรรมในสังคม ข้อนี้จึงพยายามแก้ด้วยวิธีพัฒนาชนบทอย่างจริงจัง ในระหว่างที่การลงทุนอุตสาหกรรมยังซบเซาอยู่ทุกวันนี้ ก็เป็นโอกาสแล้วที่รัฐบาลจะหาวิธีลงทุนทางเกษตรและทางสังคมสงเคราะห์ในชนบทให้มากขึ้น โดยไม่ต้องเกรงเงินจะเฟ้อ ปัญหาที่สำคัญในปัจจุบันนี้ได้แก่การหาอาชีพให้แก่ราษฎรที่ไม่มีงานทำ กล่าวโดยย่อ

ถ้าเราทำสิ่งเหล่านี้ก็จะช่วยให้คนมีงานทำมากขึ้นในชนบท โจรผู้ร้ายก็จะลดน้อยลง คือ (1) ปฏิรูปที่ดินอย่างจริงจัง (2) จัดรูปที่ดิน (3) สนับสนุนราษฎรให้ปลูกพืชหลายฤดูด้วยการหาน้ำมาใช้และจัดงานตลาด (4) จัดทำอุตสาหกรรมที่คาบเกี่ยวกับการเกษตรทั้งทางเครื่องมือการเกษตรและเอาผลิตผลทางเกษตรไปเป็นวัตถุดิบ (5) ทำงานสังคมสงเคราะห์หนักมือขึ้นในชนบททั้งทางอุปโภคบริโภค บริการอนามัย การศึกษา วางแผนครอบครัว เป็นต้น (6) ฝึกและอบรมคนให้ทำงานประเภทต่าง ๆ ข้างต้น

อาจารย์บางท่านบอกว่า ถ้าเรามัวแต่เอาใจใส่เรื่องความยุติธรรมทางสังคม จะทำให้ประเทศในส่วนรวมเจริญช้าลง ฉะนั้นจึงควรพัฒนาเศรษฐกิจเสียก่อน ถึงคนมีจะมีมากขึ้น คนจนจะจนลงก็ตาม ในไม่ช้าความเจริญก็จะลงมาถึงคนจนเอง เราได้ใช้วิธีนี้มา 20 – 30 ปีแล้ว ปรากฏว่าไม่ได้ผล อาจารย์บางท่านอ้างว่า ความยุติธรรมในสังคมนั้นไม่ขัดกับการพัฒนาเศรษฐกิจ ถ้าเรามุ่งช่วยคนจน ปล่อยให้คนมั่งมีเขาช่วยตัวเอง ประเทศทั้งประเทศก็จะเจริญ บางประเทศได้เคยใช้วิธีนี้มาแล้ว แต่ประสบความล้มเหลว ผมเองเชื่ออย่างตำราหลังนี้ แต่เห็นว่าต้องใช้วิธีการให้ถูก วิธีการที่ถูกนั้น คือ วิธีหกประการที่ได้กล่าวมาข้างต้น

บทส่งท้าย

ยังมีอีกหลายเรื่องที่อยากจะเขียน แต่นี่ไม่กี่ชั่วโมงอายุขัยของผมก็จะถึงหกสิบปีแล้ว จึงขอยุติแต่เรื่องเท่านี้ ยกเว้นจะพูดเป็นการส่งท้ายอีกเพียงสองเรื่อง

เรื่องแรก เกี่ยวกับการชักจูงใจ เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับส่วนตัวผม ขอพูดไว้เสียเลย ผมได้ยินมาเสียเบื่อแล้วว่า ดร.ป๋วย หนุนนักศึกษา หรือมิฉะนั้นนักศึกษาหนุน ดร.ป๋วยให้เสีย คนที่มีลูกอายุ 17 – 18 หรือ 20 ขวบ น่าจะรู้ดีว่า คนหนุ่มสาวสมัยนี้ เฉพาะอย่างยิ่งที่เป็นนักศึกษาธรรมศาสตร์ เขาคิดได้เอง ไม่ต้องมีใครไปเสี้ยมสอนเขาดอก ถ้าคิดจะเสี้ยมสอนคนหนุ่มคนสาวสมัยนี้ก็เตรียมตัวผิดหวังได้ ส่วนที่กล่าวว่า นักศึกษาลากผมไปทางต่าง ๆ นั้น ก็คงจะเข้าใจในลักษณะจิตใจของผมผิดไป บทผมจะดื้อก็คงดื้อไม่แพ้ใคร เช่น เรื่องเกี่ยวกับนายกรัฐมนตรีสามท่านที่ได้เขียนไว้แล้ว ข้อคิดข้อเดียวกันนี้นำมาใช้ได้แก่คำกล่าวหาที่ว่า อาจารย์ปรีดี พนมยงค์ พยายามชักจูงผม หรือแม้แต่อาจารย์เสน่ห์หรือคนใกล้ชิดอื่น ๆ พยายามชักจูงผม เป็นการดูหมิ่นทั้ง

อาจารย์ปรีดี อาจารย์เสน่ห์ คนอื่น ๆ และเป็นการดูหมิ่นอย่างมากสำหรับตัวผม เสมือนหนึ่งขี้ผึ้งจะหลอมอย่างไรก็ได้ ไม่มีความคิดเป็นของตนเอง ครั้งหนึ่งผมเป็นผู้ว่าการธนาคารชาติอยู่ก็มีผู้กล่าวหาคุณหญิงสุภาพ ยศสุนทร ว่าชักจูงผมและเขียนสุนทรพจน์ให้ไปพูดจนกระทั่งคุณหญิงสุภาพ ยศสุนทร ต้องเอ็ดตะโรและแสดงพยานหลักฐานให้ดูหลายครั้งหลายหน จึงค่อยคลายไป จะไม่ให้ผมเป็นตัวของตัวเองบ้างเลยหรือ?

อีกเรื่องหนึ่ง ผมเคยเขียนไว้แล้วในที่อื่น แต่อยากจะยกเอามาให้ท่านทั้งหลายได้อ่านกันอีกเป็นความหวังสำหรับอนาคต และเป็นการแสดงทัศนคติเรื่องคุณภาพแห่งชีวิตที่ผมถืออยู่

คุณภาพแห่งชีวิต

ปฏิทินแห่งความหวัง : จากครรภ์ถึงเชิงตะกอน

เมื่อผมอยู่ในครรภ์ของแม่ ผมต้องการให้แม่ได้รับประทานอาหารที่เป็นคุณประโยชน์ และได้รับความเอาใจใส่และบริการอันดีในเรื่องสวัสดิภาพของแม่และเด็ก

ผมไม่ต้องการมีพี่น้องมากอย่างที่พ่อแม่ผมมีอยู่ และแม่จะต้องไม่มีลูกถี่นัก

พ่อกับแม่จะแต่งงานกันถูกกฎหมายหรือธรรมเนียมประเพณีหรือไม่ ไม่สำคัญ แต่สำคัญที่พ่อกับแม่ต้องอยู่ด้วยกันอย่างสงบสุข ทำความอบอุ่นให้ผมและพี่น้อง

ในระหว่าง 2 – 3 ขวบแรกของผม ซึ่งร่างกายและสมองผมกำลังเติบโตในระยะที่สำคัญ ผมต้องการให้แม่ผมกับตัวผมได้รับประทานอาหารที่เป็นคุณประโยชน์

ผมต้องการไปโรงเรียน พี่สาวผมหรือน้องสาวผมก็ต้องการไปโรงเรียน จะได้ความรู้หากินได้ และจะได้รู้คุณธรรมแห่งชีวิต ถ้าผมมีสติปัญญาเรียนชั้นสูง ๆ ขึ้นไป ก็ให้มีโอกาสเรียนได้ ไม่ว่าพ่อแม่ผมจะรวยหรือจะจน จะอยู่ในเมืองหรือชนบทแร้นแค้น

เมื่อออกจากโรงเรียนแล้ว ผมต้องการงานอาชีพที่มีความหมาย ทำให้ได้รับความพอใจว่าตนได้ทำงานเป็นประโยชน์แก่สังคม

บ้านเมืองที่ผมอาศัยอยู่ จะต้องมีขื่อมีแป ไม่มีการข่มขู่ กดขี่ หรือประทุษร้ายกัน

ประเทศของผมควรจะมีความสัมพันธ์อันชอบธรรมและเป็นประโยชน์กับโลกภายนอก ผมจะได้มีโอกาสเรียนรู้ถึงความคิดและวิชาของมนุษย์ทั้งโลก และประเทศของผมจะได้มีโอกาสรับเงินทุนจากต่างประเทศมาใช้เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวม

ผมต้องการให้ชาติของผมได้ขายผลิตผลแก่ต่างประเทศด้วยราคาอันเป็นธรรม

ในฐานะที่ผมเป็นชาวนาชาวไร่ ผมก็อยากมีที่ดินของผมพอสมควรสำหรับทำมาหากิน มีช่องทางได้กู้ยืมเงินมาขยายงาน มีโอกาสรู้วิธีทำกินแบบใหม่ ๆ มีตลาดดีและขายสินค้าได้ราคายุติธรรม

ในฐานะที่ผมเป็นกรรมกร ผมก็ควรจะมีหุ้นส่วน มีส่วนในโรงงาน บริษัทห้างร้านที่ผมทำอยู่

ในฐานะที่ผมเป็นมนุษย์ ผมก็ต้องการอ่านหนังสือพิมพ์และหนังสืออื่น ๆ ที่ไม่แพงนัก จะฟังวิทยุ ดูโทรทัศน์ก็ได้ โดยไม่ต้องทนรบกวนจากการโฆษณามากนัก

ผมต้องการสุขภาพอนามัยดี และรัฐบาลจะต้องให้บริการป้องกันโรคแก่ผมอย่างฟรีกับบริการการแพทย์รักษาพยาบาลอย่างถูกอย่างดี เจ็บป่วยเมื่อใดหาหมอหาพยาบาลได้สะดวก

ผมจำต้องมีเวลาว่างสำหรับเพลิดเพลินกับครอบครัว มีสวนสาธารณะที่เขียวชอุ่ม สามารถมีบทบาทและชมศิลปะวรรณคดี นาฏศิลป์ ดนตรี วัฒนธรรมต่าง ๆ เที่ยวงานวัด งานลอยกระทง งานนักขัตฤกษ์ งานกุศลอะไรได้พอสมควร

ผมต้องการอากาศบริสุทธิ์สำหรับหายใจ น้ำบริสุทธิ์สำหรับดื่ม

เรื่องอะไรที่ผมทำเองไม่ได้หรือได้แต่ไม่ดี ผมก็จะร่วมมือกับเพื่อนฝูงในรูปสหกรณ์ หรือสโมสร หรือสหภาพ จะได้ช่วยซึ่งกันและกัน

เรื่องที่ผมเรียกร้องข้างต้นนี้ ผมไม่เรียกร้องเปล่า ผมยินดีเสียภาษีอากรให้ส่วนรวมตามอัตภาพ

ผมต้องการโอกาสที่มีส่วนในสังคมรอบตัวผม ต้องการมีส่วนในการวินิจฉัยโชคชะตาทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของชาติ

เมียผมก็ต้องการโอกาสต่าง ๆ เช่นเดียวกับผม และเราสองคนควรจะได้รับความรู้และวิธีการวางแผนครอบครัว

เมื่อแก่ ผมและเมียก็ควรได้ประโยชน์ตอบแทนจากการประกันสังคม ซึ่งผมได้จ่ายบำรุงตลอดมา

เมื่อจะตาย ก็ขออย่าให้ตายอย่างโง่ ๆ อย่างบ้า ๆ คือ ตายในสงครามที่คนอื่นก่อให้เกิดขึ้น ตายในสงครามกลางเมือง ตายเพราะอุบัติเหตุรถยนต์ ตายเพราะน้ำหรืออากาศเป็นพิษ หรือตายเพราะการเมืองเป็นพิษ

เมื่อตายแล้ว ยังมีทรัพย์สมบัติเหลืออยู่ เก็บไว้ให้เมียผมพอใช้ในชีวิตของเธอ ถ้าลูกยังเล็กอยู่ก็เก็บไว้เลี้ยงให้โต แต่ลูกที่โตแล้วไม่ให้ นอกนั้นรัฐบาลควรเก็บไปหมด จะได้ใช้เป็นประโยชน์ในการบำรุงชีวิตของคนอื่น ๆ บ้าง

ตายแล้ว เผาผมเถิด อย่าฝัง คนอื่นจะได้มีที่ดินอาศัยและทำกิน และอย่าทำพิธี–รีตองในงานศพให้วุ่นวายไป

นี่แหละคือ ความหมายแห่งชีวิต นี่แหละคือการพัฒนา ที่จะควรให้เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์ของทุกคน

สุดท้ายนี้ ขอขอบพระคุณท่านทั้งหลายที่อุตส่าห์อ่านมาจนจบ ขอความสุขสวัสดีและสันติจงเป็นของท่านทั้งหลาย และพระท่านกล่าวไว้ดังนี้ เกี่ยวกับความสวัสดี

"เราตถาคตไม่เห็นความสวัสดีอื่นใดของสัตว์ทั้งหลาย นอกจากปัญญา เครื่องตรัสรู้ ความเพียร ความสำรวมอินทรีย์ และความเสียสละ"

ภาคที่สาม
ป๋วย อึ๊งภากรณ์
กับสงครามโลกครั้งที่สอง:
บันทึกที่เพิ่งเปิดเผย

เมื่อไม่นานมานี้ สำนักหอจดหมายเหตุ (Public Record Office) แห่งสหราชอาณาจักร ได้นำเอกสารของกระทรวงต่างประเทศอังกฤษในช่วงปี 2489 ออกเปิดเผยแก่สาธารณชน ในจำนวนเอกสารเหล่านี้ มีบันทึกช่วยจำ (Memorandum) ซึ่งเขียนโดยนายป๋วย อึ๊งภากรณ์รวมอยู่ด้วย[1] บันทึกช่วยจำดังกล่าวนี้ มีอยู่ 2 ฉบับ ฉบับแรกว่าด้วย *"การขาดแคลนข้าวและบทบาทการช่วยเหลือของไทย"* ฉบับที่สองว่าด้วย *"ความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับไทย"* บันทึกช่วยจำทั้งสองฉบับนี้ มีจดหมายปะหน้าซึ่งเขียนโดยศาสตราจารย์ ฮาโรลด์ เจ. ลัสกี้ (Harold J. Laski) ถึงนายฟิลิป โนเอล เบเกอร์ (Philip Noel Baker) แห่งกระทรวงต่างประเทศอังกฤษ[2]

เอกสารชิ้นนี้ นับเป็นเอกสารประวัติศาสตร์ที่ทรงคุณค่า ซึ่งไม่เพียงแต่จะช่วยให้ทราบถึงบทบาทของนายป๋วย อึ๊งภากรณ์ เมื่อสงครามโลกครั้งที่สองยุติลงเท่านั้น หากยังเป็นประโยชน์ในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับไทยในช่วงเวลาดังกล่าวอีกด้วย

---

[1] เอกสารรหัส F.O. 371/54358 X/N 07561, Harold J. Laski to Philip Noel Baker, dated March 12, 1946.

(อึ๊ง [2] ขอขอบคุณนายจริยวัฒน์ สันตะบุตร ซึ่งเป็นผู้ถ่ายสำเนาเอกสารจากสำนักหอจดหมายเหตุ

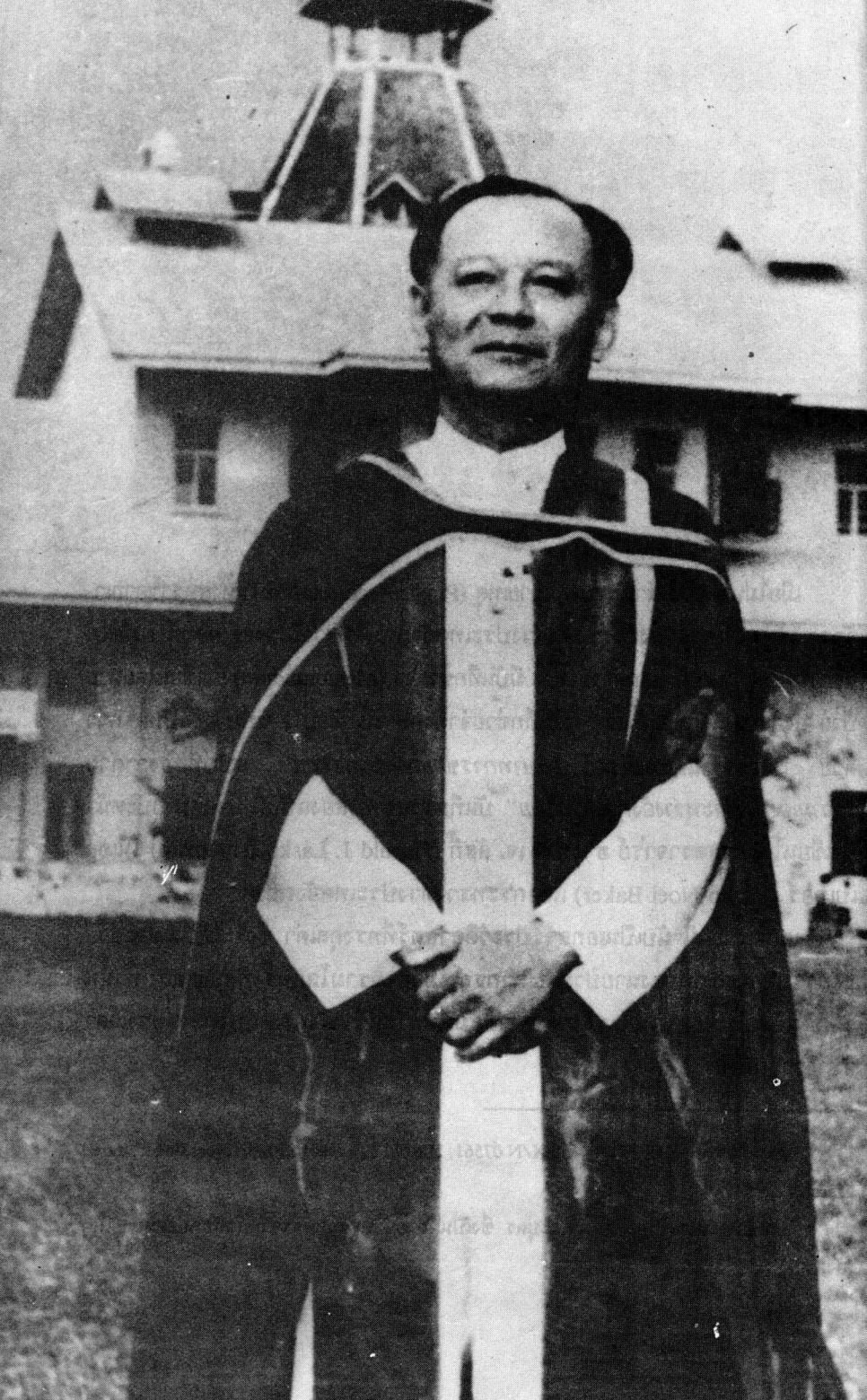

ปฐมลิขิต ว่าด้วยบันทึกของ ป๋วย อึ๊งภากรณ์

สมบูรณ์ ศิริประชัย

คำนำ

บันทึกช่วยจำ (Memorandum) ของอาจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ฉบับนี้ มีประวัติความเป็นมาที่น่าสนใจไม่น้อย ในฐานะเอกสารทางประวัติศาสตร์ชิ้นหนึ่งที่เพิ่งเปิดเผยเมื่อเร็ว.ๆ นี้ เพราะรัฐบาลอังกฤษจะเปิดเผยเอกสารต่าง ๆ ภายหลังเหตุการณ์นั้น ๆ ผ่านพ้นไปแล้ว 30 ปี เอกสารชิ้นนี้ย่อมชี้ให้เห็นถึงความมุ่งมั่นของอาจารย์ป๋วย ที่พยายามชี้แจงและโน้มน้าวให้รัฐบาลอังกฤษขณะนั้นเข้าใจประเทศไทยในสภาพที่ตรงกับความเป็นจริง ท่าทีของอาจารย์ป๋วยที่แสดงออกอย่างแจ่มชัดก็คือ ราษฎรไทยมิใช่ผู้แพ้สงคราม ราษฎรไทยทั้งมวลมิได้สมัครใจร่วมกับจักรวรรดิญี่ปุ่น จะมีก็เพียง จอม-พล ป.พิบูลสงคราม และสมัครพรรคพวกบางคนเท่านั้น ที่ใฝ่ใจกับจักรวรรดิญี่ปุ่นอย่างแนบแน่น อาจารย์ป๋วยพยายามอย่างน่าชมเชยที่ตอกย้ำและทบทวนถึงข้อตกลงบางประการที่รัฐบาลอังกฤษให้คำมั่นกับรัฐบาลไทย ก่อนหน้าสงครามยุติประมาณ 1 ปี อย่างไรก็ดี ท่าทีของรัฐบาลอังกฤษที่มีต่อราษฎรไทย ก็ไม่ผิดไปจากท่าทีของจ้าวแห่งลัทธิล่าอาณานิคมที่มีอาณานิคมของตน บันทึกช่วยจำชิ้นนี้จึงมีคุณค่าในตัวมันเอง ที่บ่งบอก

ถึงสถานภาพของประเทศไทยในขณะนั้นในสายตาของรัฐบาลอังกฤษ ในอีกด้านหนึ่ง บันทึกช่วยจำชิ้นนี้ยังเป็นเอกสารที่สะท้อนถึงความเข้าใจสังคมชาวนาไทยอย่างลึกซึ้งจากสายตาของอาจารย์ป๋วย เพราะอาจารย์ป๋วยไม่รีรอที่จะบอกกล่าวให้รัฐบาลอังกฤษทราบว่า ท่าทีและวิธีการข่มขู่แบบศัตรูของรัฐบาลอังกฤษจะไม่ได้รับความร่วมมือร่วมใจจากราษฎรไทยเลย ไม่เพียงเท่านั้น อาจารย์ป๋วยยังเสนอแนะวิธีการที่เป็นไปได้อย่างยิ่ง ที่จะระดมข้าวไปช่วยประชาชนในเอเชียที่กำลังเกิดทุพภิกขภัย และเหนือสิ่งอื่นใด อาจารย์ป๋วยได้แสดงให้รัฐบาลอังกฤษเห็นว่า ประเทศไทยมิใช่ผู้แพ้สงคราม ราษฎรไทยมิใช่ผู้รุกราน ตรงกันข้ามราษฎรไทยเป็นคนมีน้ำใจเอื้ออารี รักสงบ และประเทศไทยก็เป็นประเทศเอกราช มิใช่เมืองขึ้นของประเทศใด ๆ ข้อเขียนชิ้นนี้ของอาจารย์ป๋วยย่อมพิสูจน์ได้ว่า คำกล่าวนี้ไม่เกินความเป็นจริง แต่ก่อนจะอ่านบันทึกช่วยจำของอาจารย์ป๋วย ผู้เขียนขอเขียนเล่าความเป็นมาของเหตุการณ์ก่อนหน้านั้นพอสังเขป เพื่อว่าผู้อ่านบันทึกช่วยจำจะสามารถเข้าใจได้ว่าเหตุการณ์ช่วงนั้นมีสภาพอย่างไร

ทำไมประเทศไทยถูกถือว่าเป็น "ผู้แพ้สงคราม"

"ด้วยเมื่อวันที่ 8 ธันวาคม 2484 ตั้งแต่เวลาประมาณ 02.00 น. กองทหารญี่ปุ่นได้เข้าสู่ประเทศไทย โดยทางทะเลในเขตจังหวัดสงขลา ปัตตานี ประจวบคีรีขันธ์ นครศรีธรรมราช สุราษฎร์ธานี (บ้านดอน) และบางปู ส่วนทางบกได้เข้ามาทางจังหวัดพระตะบองและพิบูลสงคราม เกือบทุกแห่งทหารและตำรวจไทยได้ทำการต่อสู้อย่างเข้มแข็ง

"อนึ่งในเวลาเดียวกันก็ได้มีข่าวจากต่างประเทศว่ากองทัพเรือญี่ปุ่นได้เข้าโจมตีเกาะฮาวาย และฟิลิปปินส์ของสหรัฐอเมริกา ได้ส่งทหารขึ้นบกที่โกตาบารูในเขตมลายูของอังกฤษ และได้เข้าโจมตีสิงคโปร์โดยเครื่องบินอย่างหนักด้วย

"ในเรื่องนี้เอกอัครราชทูตญี่ปุ่นได้มาที่ทำเนียบนายกรัฐมนตรีในวันที่ 7 ธันวาคม 2484 เวลา 22.30 น. ได้ชี้แจงต่อรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศว่าได้ประกาศสงครามกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกาแล้ว แต่มิได้ถือว่าไทยเป็นศัตรู หากแต่มีความจำเป็นต้องขอเดินผ่านอาณาเขตไทย

"รัฐบาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้พิจารณาปรึกษากันโดยรอบคอบแล้ว เห็นว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งนี้เป็นสิ่งซึ่งไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงได้ แม้ประเทศไทยได้พยายามโดยสุดกำลังก็ไม่สามารถจะหนีเหตุการณ์อันนี้ได้พ้น และเนื่องจากสภาพเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น การที่จะต่อสู้กันไปก็จะเป็นการเสียเลือดเนื้อชาวไทยโดยไม่สำเร็จประโยชน์ จึงจำเป็นต้องพิจารณาตามข้อเสนอของรัฐบาลญี่ปุ่นและผ่อนผันให้ทางเดินแก่กองทัพญี่ปุ่น โดยได้รับคำมั่นจากรัฐบาลญี่ปุ่นเป็นลายลักษณ์อักษรว่าจะเคารพเอกราชอธิปไตยและเกียรติศักดิ์ของไทย ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลจึงได้ตกลงให้ทางเดินทัพแก่ญี่ปุ่น และการต่อสู้ระหว่างไทยกับญี่ปุ่นก็ได้หยุดลง"[1]

ข้อความข้างต้นนี้เป็นแถลงการณ์ฉบับหนึ่งของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงจุดยืนของรัฐบาลไทยในขณะนั้นได้ชัดเจนพอสมควร

ประมาณเกือบ 4 ปีต่อมาเมื่อวันที่ 14 สิงหาคม 2488 ญี่ปุ่นยอมแพ้สงครามอย่างไม่มีเงื่อนไข กล่าวสำหรับประเทศไทย แม้สงครามโลกครั้งที่ 2 จะสงบลงด้วยการที่พันธมิตรเป็นผู้กุมชัยชนะ ประเทศไทยย่อมถูกนับอยู่ในฝ่ายอักษะด้วย เพราะยอมให้ญี่ปุ่นใช้ดินแดนในการโจมตีมลายู สิงคโปร์ โดยเข้าพัวพันกับฝ่ายญี่ปุ่น จึงไม่น่าแปลกใจที่ถูกนับให้อยู่ในฐานะของผู้แพ้สงครามด้วย ยิ่งกว่านั้นเหตุผลเด่นชัดอีกประการหนึ่งที่พันธมิตรกล่าวหาประเทศไทยก็คือ เมื่อวันที่ 25 มกราคม 2485 รัฐบาลไทยได้ประกาศสงครามกับสหรัฐอเมริกาและสหราชอาณาจักร ดังนั้นพอญี่ปุ่นพ่ายแพ้อย่างหมดรูป ประเทศไทยจะถูกจัดการอย่างไร แต่ด้วยข้อเท็จจริงที่หนาแน่นไปด้วยเหตุผลของขบวนการผู้รักชาติ ประเทศไทยอ้างว่า แม้รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม จะยอมร่วมชะตากรรมกับญี่ปุ่น ขณะเดียวกันได้มีขบวนการผู้รักชาติจำนวนไม่น้อยก่อตั้งขบวนการใต้ดิน การต่อต้านขึ้นทั้งภายนอกและภายในประเทศ คนไทยรู้จักกันในนาม **"ขบวนการเสรีไทย"** (Free Thai Movement) อันเป็นตัวอย่างรูปธรรมที่สะท้อนให้เห็นถึงความรักชาติรักเกียรติศักดิ์ และเอกราชอธิปไตยของตน ทั้งนี้เราย่อมทราบภายหลังว่า หัวหน้าขบวนการเสรีไทยในประเทศไทยก็คือ "รู้ธ" หรือนายปรีดี พนมยงค์ หรือหลวงประดิษฐมนูธรรม ผู้สำเร็จราชการในขณะนั้นนั่นเอง ดังนั้นเมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 ปิด

---

[1] ดิเรก ชัยนาม, *เมืองไทยกับสงครามโลกครั้งที่ 2* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2513), หน้า 109–110.

ฉากลง สหราชอาณาจักรหรืออังกฤษก็ไม่รีรอที่จะยึดถือประเทศไทยเป็นศัตรูทันที นายเออร์เนสต์ เบวิน รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศอังกฤษในขณะนั้น ได้ออกแถลงการณ์เมื่อวันที่ 16 สิงหาคม 2488 ความว่า

"รัฐบาลอังกฤษรับทราบความช่วยเหลือที่ได้รับจากขบวนการต่อต้านของไทย รัฐบาลอังกฤษจะได้พิจารณาประเทศสันติภาพของไทยด้วยความระมัดระวังก่อน เพื่อจะดูว่ามีมูลฐานเพียงพอแก่การที่จะจัดฐานะอันผิดธรรมดาไปสู่ระเบียบได้หรือไม่ การที่ไทยได้เข้าร่วมมือกับญี่ปุ่น ทำให้มีปัญหาทางปฏิบัติหลายประการที่จะหลีกเลี่ยงไม่ชำระสะสางไม่ได้ ปัญหาเหล่านี้รัฐบาลอังกฤษจะได้ตรวจพิจารณา และท่าทีของอังกฤษขึ้นอยู่ที่ว่าคนไทยจะปฏิบัติตามความต้องการของทหารอังกฤษ ซึ่งกำลังเดินทางเข้าประเทศไทยนั้นอย่างไร ความวินาศและความบุบสลายที่เกิดขึ้นแก่ผลประโยชน์ฝ่ายบริติช และฝ่ายสัมพันธมิตรเพียงใด และมีส่วนช่วยในการที่จะให้สันติภาพความสงบเรียบร้อย และการบูรณะทางเศรษฐกิจกลับคืนดีในเอเชียตะออกเฉียงใต้เพียงใด"[2]

ข้อความนี้ย่อมสะท้อนถึงภาพพจน์ของประเทศไทย จากสายตาของรัฐบาลอังกฤษ จึงย่อมไม่ใช่เรื่องแปลกประหลาดที่อีกหนึ่งเดือนต่อมา คือเดือนกันยายน 2488 ผู้แทนอังกฤษขอให้รัฐบาลไทยส่งคณะผู้แทนออกไปเจรจาทำสัญญาทางทหารกับรัฐบาลอังกฤษ แต่รัฐบาลอังกฤษอุตส่าห์มีน้ำใจต่อเรา โดยกล่าวว่าเพื่อเกียรติศักดิ์ของไทยเอง ขอให้รัฐบาลไทยออกคำแถลงเอาว่าจะส่งคณะผู้แทนไปเองเพื่อเจรจาเรื่องนี้ที่แคนดี เกาะลังกา[3] วันที่ 4 กันยายน 2488 รัฐบาลไทยส่งผู้แทนชุดหนึ่งประกอบด้วย

(1) พลเอกหลวงเสนาณรงค์ ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก เป็นหัวหน้าคณะ
(2) ร.อ.เฉลิมศักดิ์ จูฑะพงศ์ นายทหารคนสนิทของหัวหน้าคณะ
(3) นายทวี ตะเวทิกุล อธิบดีกรมการเมือง กระทรวงต่างประเทศ
(4) พลเรือตรีแชน ปัจจุสานนท์ รองเสนาธิการทหารเรือ
(5) พันเอกสุรจิต จารุเศรณี รองเสนาธิการทหารบก

---

[2] เพิ่งอ้าง, หน้า 278.

[3] เพิ่งอ้าง, หน้า 279.

(6) พันเอกเนตร เขมะโยธิน รองเสนาธิการทหารบก

(7) นาวาอากาศโททวี จุลละทรัพย์ นายทหารฝ่ายเสนาธิการทหารอากาศ

(8) พันตรีป๋วย อึ๊งภากรณ์ เป็นผู้แทนและเลขานุการ

คำว่า "การเจรจา" ดังที่รัฐบาลอังกฤษเสนอนั้น ควรเปลี่ยนเป็นคำว่า "การบังคับให้เซ็นสัญญา" มากกว่า รัฐบาลอังกฤษเสนอเป็นร่างความตกลงจำนวน 21 ข้อต่อคณะผู้แทนไทย ข้อเสนอแกมบังคับนี้จะทำให้ประเทศไทยหมดเอกราชอธิปไตยทันที กล่าวคือ ข้อเสนอล้วนแต่จะควบคุมกิจการของประเทศไทยแทบทุกส่วน ไม่ว่าจะเป็นการเมือง การทหาร และเศรษฐกิจ [รายละเอียดของร่างความตกลง 21 ข้อ และภาคผนวก A และ B โปรดดูในหน้าถัดไป] คณะผู้แทนไทยจึงมิได้ลงนาม เพราะเป็นภารกิจที่มิได้รับมอบหมาย ขณะเดียวกันรัฐบาลไทยก็พยายามติดต่อให้สหรัฐอเมริกาช่วยเหลือ รัฐบาลไทยไม่สามารถทำอะไรมากไปกว่าการแสดงความน้อยใจต่อท่าทีรัฐบาลอังกฤษ ซึ่งสะท้อนจากการประชุมสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 6 กันยายน พ.ศ. 2488

"...ในขณะเดียวกัน ทั้งทางผู้แทนไทยที่ลังกา และผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้รับติดต่อกับผู้แทนอเมริกาว่า เสียแรงร่วมมือด้วยอย่างเต็มที่ กลับจะถูกสัมพันธมิตร (อังกฤษ) บังคับเสมือนไม่มีเอกราช เรื่องจึงปรากฏว่ารัฐบาลอเมริกันไม่ได้รับคำปรึกษาเรื่องนี้เลย ทางสภาผู้แทนราษฎรนั้น เมื่อรัฐบาลชี้แจงเหตุผลว่า ถูกบีบบังคับก็จำต้องอนุมัติให้ลงนามได้ แต่ให้บันทึกไว้เป็นประวัติศาสตร์ว่า จำต้องยอมอังกฤษ เพราะถูกบังคับ ไม่ใช่ยินยอมโดยสมัครใจ"[4]

เดชะบุญของชาติไทย รัฐบาลอเมริกันได้รีบประท้วงรัฐบาลอังกฤษอย่างแรงว่า ร่างที่ยื่นต่อไทยนี้ทำในนามสัมพันธมิตร ฉะนั้นรัฐบาลอเมริกันจำต้องได้รับคำปรึกษา รัฐบาลอเมริกันไม่ยอมรับรู้ด้วย[5] อย่างไรก็ตามรัฐบาลไทยเองก็ยังคงต้องเจรจากับอังกฤษต่อไป วันที่ 22 กรกฎาคม 2488 ผู้แทนอังกฤษก็ได้แจ้งให้รัฐบาลไทยส่งคณะผู้แทนไปเจรจาที่เมืองแคนดี เกาะลังกา รัฐบาลไทยได้ส่งคณะผู้แทนประกอบด้วย

(1) ม.จ.วิวัฒนไชย ไชยันต์ ที่ปรึกษาสำนักนายกรัฐมนตรี และกระทรวงการคลัง

---

[4] เพิ่งอ้าง, หน้า 283.

[5] เพิ่งอ้าง, หน้า 283.

(2) พลโท พระยาอภัยสงคราม

(3) นายเสริม วินิจฉัยกุล

(4) น.ท. ม.จ. อุทัยเฉลิมลาภ วุฒิชัย

(5) พ.อ. ม.จ. ชิดชนก กฤดากร

(6) นายกนต์ธีร์ ศุภมงคล

(7) พ.ต. ป๋วย อึ๊งภากรณ์

(8) นายประหยัด บุรณศิริ

ฝ่ายอังกฤษได้เสนอร่างความตกลง 21 ข้อต่อคณะผู้แทนไทย มีความดังนี้[6]

1. ให้ยุบองค์การทหาร องค์การกึ่งทหาร องค์การการเมือง ซึ่งกระทำการโฆษณาเป็นปฏิปักษ์ต่อสหประชาชาติ

2. ส่งมอบบรรดาเรือทั้งหมดที่เป็นของสหประชาชาติ ซึ่งอยู่ในท่าเรือให้แก่เจ้าหน้าที่สัมพันธมิตร

3. จะกระทำทุกวิถีทางเพื่อปลดเปลื้องบรรเทาทุกข์เชลยศึกและผู้ที่กักกันสัมพันธมิตร และจะออกค่าใช้จ่ายในการจัดอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยา อนามัย และการขนส่งให้มีจำนวนเพียงพอ โดยปรึกษากับเจ้าหน้าที่ทหารฝ่ายสัมพันธมิตร

4. จะรับผิดชอบในการป้องกันรักษาและซ่อมแซมชดใช้ ซึ่งทรัพย์สินของสัมพันธมิตรทั้งหมด

5. ร่วมมือกับเจ้าหน้าที่ทางทหารฝ่ายสัมพันธมิตรในเรื่อง

ก. ปลดอาวุธญี่ปุ่นในประเทศไทย และส่งมอบให้แก่ฝ่ายสัมพันธมิตร

ข. ยึดและมอบเครื่องอุปกรณ์ในการสงครามของญี่ปุ่นให้แก่เจ้าหน้าที่ทางการทหารฝ่ายสัมพันธมิตร ซึ่งจะได้ตั้งขึ้น รวมทั้งเรือรบ เรือสินค้าทุกชนิด เครื่องบิน อาวุธ กระสุน ยานยนต์ และยานอื่น ๆ คลังทหารต่าง ๆ รวมทั้งน้ำมันที่ใช้ในการบิน และน้ำมันอื่น ๆ กับเชื้อเพลิง เสื้อผ้า เครื่องมือ เครื่องใช้ของวิทยุ และทรัพย์สมบัติอื่น ๆ ซึ่งเป็นของกองทัพญี่ปุ่น

6. ห้ามทำการค้ากับศัตรูของสัมพันธมิตร

---

[6] เพิ่งอ้าง, หน้า 279–283.

7. ยึดทรัพย์ของญี่ปุ่นทั้งหมด (และศัตรูอื่น) มอบให้กับสัมพันธมิตร

8. ร่วมมือในการฟ้องร้องและสอบสวนบุคคล ซึ่งต้องหาว่าเป็นอาชญากรสงครามหรือผู้ที่ร่วมมือกับญี่ปุ่นหรือกับศัตรูของสัมพันธมิตรโดยเปิดเผย

9. ส่งมอบตัวกบฏซึ่งเป็นชนชาติสัมพันธมิตรให้แก่เจ้าหน้าที่สัมพันธมิตร

10. จะบำรุงรักษา และพร้อมที่จะช่วยเหลือเจ้าหน้าที่ฝ่ายสัมพันธมิตร ทั้งทางทัพเรือ ทัพบก และทัพอากาศ ตลอดจนท่าเรือ สนามบิน สิ่งก่อสร้าง เครื่องมือ เครื่องใช้ทางคมนาคม อาวุธและคลังทุกชนิด ตามที่จะได้ระบุ และนอกจากนั้น รวมทั้งสิ่งปลูกสร้างพื้นดิน และคลังสัมภาระอื่น ๆ ตามแต่เจ้าหน้าที่ทหารสัมพันธมิตรจะได้แจ้งความประสงค์เป็นครั้งคราว เพื่อใช้เป็นที่พักทหารในการที่จะเข้ามาปลดอาวุธญี่ปุ่น และเป็นที่เก็บของด้วย

11. จะให้ใช้ท่าเรือ และให้ความสะดวกในการเจรจาแก่เจ้าหน้าที่ทหารฝ่ายสัมพันธมิตรในดินแดนไทยได้ตามความประสงค์

12. จัดการตามความประสงค์ของเจ้าหน้าที่สัมพันธมิตรในการควบคุมหนังสือพิมพ์ ตรวจตรา และควบคุมวิทยุการติดต่อทางสายต่าง ๆ การติดตั้งหรือกิจการอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับการคมนาคมภายใน

13. จะดำเนินการปกครองทางพลเรือนต่อไปโดยปฏิบัติตามความประสงค์ของเจ้าหน้าที่ทหารฝ่ายสัมพันธมิตร เพื่อให้เจ้าหน้าที่สามารถปฏิบัติกิจการของเขาได้

14. ในกรณีที่ต้องการจะให้มีความสะดวก ในการเกณฑ์แรงงาน และในการใช้ประโยชน์ในดินแดนไทย ซึ่งการประกอบการอุตสาหกรรมขนส่ง ตลอดจนการคมนาคม โรงไฟฟ้า สาธารณกิจ และความสะดวกอื่น ๆ คลังเชื้อเพลิง และวัตถุอื่น ๆ ตามแต่เจ้าหน้าที่ทหารฝ่ายสัมพันธมิตรจะแสดงความประสงค์มา

15. เรือสินค้าของชาวไทย ไม่ว่าจะอยู่ในน่านน้ำไทยเรือต่างประเทศ ต้องอยู่ในความควบคุมของสัมพันธมิตร เมื่อสัมพันธมิตรต้องการเพื่อผลประโยชน์ของสัมพันธมิตร

16. ยอมให้จัดตั้งคณะผู้แทนทางทหารซึ่งแต่งตั้งโดยเจ้าหน้าที่ทางการทหาร เพื่อเป็นที่ปรึกษาในการจัดกำลังการฝึก และการจัดเครื่องมือเครื่องใช้กำลังของกองทัพไทย

17. ห้ามไม่ให้นำข้าว ดีบุก ยาง และไม้สัก ออกนอกประเทศชั่วระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งเจ้าหน้าที่สัมพันธมิตรจะเห็นว่าจำเป็น โดยพิจารณาเหตุการณ์ทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นอยู่ในขณะนั้น เว้นแต่ในความอำนวยของคณะกรรมการผสมฝ่ายสัมพันธมิตรหรือเจ้าหน้าที่คล้ายกัน ที่จะมาแทนคณะกรรมการคณะนี้

18. ตลอดเวลาที่โลกยังขาดแคลนข้าว ตามความเห็นของคณะกรรมการผสมสัมพันธมิตร หรือเจ้าหน้าที่สัมพันธมิตร ด้วยราคาที่จะตกลงกับคณะกรรมการข้าว โดยถือราคาควบคุมข้าวที่อยู่ในประเทศอื่น ๆ ในเอเชีย

19. จะตกลงรายละเอียดกับคณะกรรมการข้าวของสัมพันธมิตรในเรื่องเกี่ยวกับวิธีการที่จะให้บังเกิดผลตามข้อตกลงข้างบนนี้ ข้อตกลงดังกล่าวนี้จะต้องกินความถึงรายละเอียดตามภาคผนวกแห่งข้อตกลงนี้ และนอกจากนั้นจะจัดให้มี

ก. สัมพันธมิตรจะเข้าควบคุม เพื่อให้กิจการต่าง ๆ ที่สัมพันธมิตรต้องการให้เป็นไปตามความประสงค์จนกว่ารัฐบาลไทยจะมีประกันให้แก่สัมพันธมิตร

ข. เพื่อให้มีการร่วมมือภายหลังต่อไปอีก ระหว่างรัฐบาลไทยกับคณะกรรมการข้าวสัมพันธมิตร ในการที่จะบริหารข้อผูกพันใด ๆ ซึ่งได้มีขึ้นแล้วนั้นต่อไป

20. การวางนโยบายการเงินของไทย (รวมทั้งอัตราแลกเปลี่ยนซึ่งกำหนดเมื่อเริ่มต้น) ต้องเป็นไปตามคำแนะนำของผู้แทนฝ่ายสัมพันธมิตร โดยยึดหลักความสะดวกที่จะให้การปลูกข้าวมีผลมากที่สุด และให้บังเกิดอุปโภคอื่น ๆ ที่ยังขาดแคลนอยู่ และเพื่อหลีกเลี่ยงการยุ่งยากทางเศรษฐกิจ

21. จะให้ข้าวที่ประสงค์โดยเร็วที่สุด และจะปฏิบัติตามภาคผนวกซึ่งได้แนบมาด้วย

ภาคผนวก A

วิธีการซึ่งคิดว่าจำเป็นเพื่อประกันให้จำนวนข้าวเป็นสินค้าออกได้มากที่สุด

(ก) ให้เจ้าของข้าวแจ้งปริมาณข้าวเปลือก และข้าวสาร

(ข) ให้คาดคะเนข้าวที่เหลือใช้ในประเทศไทย

(ค) เก็บข้าวที่เหลือนี้ขายให้คณะกรรมการข้าวสัมพันธมิตร ดังปรากฏในข้อ 13 ในราคาที่ไม่เกินราคาข้าวของพม่าที่ตั้งไว้

(จ) ห้ามส่งข้าวเปลือกหรือข้าวสารออกนอกประเทศ เว้นแต่จะโดยคำสั่งของเจ้าหน้าที่ฝ่ายสัมพันธมิตร

(ฉ) ห้ามเก็บภาษีสินค้าออกหรือภาษีข้าวสารหรือข้าวเปลือก เว้นไว้แต่จะได้รับอนุญาตจากเจ้าหน้าที่ข้าวฝ่ายสัมพันธมิตร

(ช) สนับสนุนให้มีการปลูกข้าวให้มากที่สุดในประเทศไทย

(ซ) จดทะเบียนโรงสีทุกแห่ง และจำกัดราคาซื้อขายข้าวโรงสีไม่ให้เก็บราคาที่กะไว้

(ด) บูรณะโรงสีใหม่โดยทุก ๆ ทางที่สามารถ รวมทั้งการสับเปลี่ยนเครื่องจักรจากโรงสีที่เสียหายมากไปยังโรงสีที่เสียหายน้อย เพื่อให้โรงสีที่ใช้งานได้มีพอเพียงที่จะสีข้าว

(ต) ในการขนส่งข้าวจากนาไปโรงสี จากโรงสีไปท่าเรือ ให้มีการขนส่งที่เพียงพอกับข้าวที่เก็บเกี่ยวได้

(ถ) ให้รีบจัดการบูรณะท่าเรือให้เพียงพอ

(ท) ควบคุมการแจกจ่ายเครื่องบริโภค ในลักษณะที่ชักจูงให้เกิดชาวกสิกรรมจำนวนมากที่สุด

(น) การควบคุมข้าวข้างบนนี้จะทำชั่วระยะเวลาหนึ่งจนกว่าความอัตคัดข้าวจะสิ้นสุดลง

ภาคผนวก B

ว่าด้วยองค์การรวบรวมข่าวและวิธีปฏิบัติ ซึ่งรัฐบาลไทยจะต้องกระทำ [รายละเอียดต่าง ๆ ในภาคผนวกฉบับนี้มิได้คัดไว้ สรุปคือ ต้องยินยอมให้อังกฤษควบคุมการติดต่อสื่อสารทุกอย่างในประเทศ]

วันที่ 25 กันยายน 2488 คณะผู้แทนไทยได้รับร่างหัวข้อกำหนดความตกลงและภาคผนวกให้พิจารณา ผมก็คือ ข้อกำหนดครั้งใหม่นี้หนักหน่วงกว่าร่างความตกลง 21 ข้อที่กล่าวในตอนต้นเสียอีก อาทิ ไทยจะต้องสั่งข้าวจำนวน 1.5 ล้านตันโดยไม่คิดมูลค่า ซึ่งคิดเป็นมูลค่าในขณะนั้นอย่างน้อย ประมาณ 2,500 ล้านบาท ไทยจะต้องใช้เงินสำหรับการบำรุงรักษาเชลยศึกสัมพันธมิตร และสำหรับค่าทดแทนความวินาศหรือความบุบสลายของทรัพย์สิน[7] ฯลฯ

คณะผู้แทนได้รายงานเข้ามาที่รัฐบาลโดยรัฐบาลได้สั่งให้คณะผู้แทนเสนอข้อแก้ไขหลายข้อ เฉพาะอย่างยิ่งข้าว 1.5 ล้านตัน โดยไม่คิดมูลค่า แต่การเจรจาไม่ประสบผลสำเร็จ คณะผู้แทนเดินทางกลับกรุงเทพฯ ต่อมาราวต้นเดือนธันวาคม พ.ศ. 2488 รัฐบาลอังกฤษก็แจ้งมาใหม่ว่า ขอให้รัฐบาลไทยส่งคณะผู้แทนไปใหม่ โดยคราวนี้ขอให้ไปที่เมืองสิงคโปร์[8] คณะผู้แทน(ชุดเก่าที่ไปประชุมที่ลังกา) ได้ออกจากกรุงเทพฯ ไปสิงคโปร์เมื่อวันที่ 9 ธันวาคม 2488 แต่ก่อนออกเดินทาง ผู้แทนกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษได้นำจดหมายของนายเดนนิง[9] มาให้ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช นายกรัฐมนตรี สาระสำคัญก็คือ

---

[7] เพิ่งอ้าง, หน้า 285–286.

[8] เพิ่งอ้าง, หน้า 286.

[9] คิเรก ชัยนาม ได้ให้รายละเอียดว่า นายเดนนิงนั้น ระหว่างสงครามเป็นที่ปรึกษาทางการเมืองของพลเรือ ลอร์ด หลุยส์ เม้าท์แบตเตน ผู้บัญชาการทหารสูงสุดของสัมพันธมิตรในภูมิภาคเอเชีย–อาคเนย์ และเป็นผู้เจรจาในนามรัฐบาลอังกฤษ ภายหลังสงครามเป็นรองปลัดกระทรวงการต่างประเทศ และเอกอัครราชทูตประจำญี่ปุ่นและได้บรรดาศักดิ์เป็นเซอร์

"...อังกฤษถือว่าเราได้ให้ความช่วยเหลือในขบวนการต่อต้านนั้น ยังไม่เพียงพอที่จะให้ประโยชน์แก่การดำเนินการสงครามอย่างจริงจัง อังกฤษยอมรับว่าไทยได้แสดงความประสงค์ในการที่จะลุกขึ้นต่อต้านญี่ปุ่น เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2488 (ค.ศ. 1945) จริง แต่ผู้บัญชาการทหารสูงสุดมีความเห็นว่า ไทยยังไม่ได้รับการฝึกและไม่มีอาวุธครบมือเพียงพอซึ่งทั้งนี้ยังจะต้องอาศัยความช่วยเหลือจากสัมพันธมิตรต่อไปอีก ตรงกันข้ามไทยควรพอใจในการที่ฝ่ายสัมพันธมิตรทำให้ญี่ปุ่นแพ้ ก่อนที่จะมีการรบกันขึ้นในประเทศไทย ฉะนั้นคนไทยจึงยังไม่ได้ผจญกับความทารุณโหดร้ายของสงคราม...ความจริงนายเดนนิงได้บอกกับคณะผู้แทนไทยแล้วตั้งแต่อยู่ที่แคนดี ลังกา ว่า <u>ข้อตกลงนี้จะแก้ไขได้แต่ถ้อยคำ จะแก้ไขในสาระสำคัญไม่ได้</u> [เน้นโดยผู้เขียน] *ฝ่ายไทยจะต้องรับข้อเสนอของฝ่ายอังกฤษ เรื่องให้ข้าวจำนวนหนึ่งล้านครึ่ง และต้องถือว่าเป็นการให้เปล่าโดยไม่มีเงื่อนไขใด ๆ กับทั้งต้องจัดการให้แก่ประเทศอังกฤษโดยเร็ว เพราะมิฉะนั้นบรรดาประเทศที่ต้องการข้าวหากรู้ความจริงก็จะมีความรู้สึกที่ไม่ดีต่อประเทศไทย เท่าที่อังกฤษได้ปฏิบัติต่อประเทศไทยนั้น ถือว่าเป็นการปรานีอย่างที่สุดแล้ว..."*[10]

ม.จ.วิวัฒนไชย ไชยันต์ หัวหน้าคณะผู้แทนได้รายงานมายังรัฐบาลว่า ผู้แทนอังกฤษ หมายถึงนายเดนนิง ได้กล่าวสุนทรพจน์เป็นเชิงเทศนาว่า

"...การที่ต้องมีการเจรจาทำความตกลงกันเช่นนี้ก็เพราะไทยได้ประกาศสงครามกับอังกฤษ แต่อังกฤษก็คำนึงถึงความดีของขบวนการต่อต้านของไทยที่ได้ดำเนินการมา หากแต่ว่าการกระทำและเสียสละของไทยนั้นยังน้อยกว่าที่อื่น หมายความว่ายังไม่ถึงกับรบกับญี่ปุ่นและเสียหาย ผู้คนล้มตายหรือทรัพย์สินสูญหายมากมาย หัวข้อความตกลงที่อังกฤษเสนอใหม่ครั้งนี้ไม่อาจเปลี่ยนแปลงแก้ไขได้ เพราะเป็นหัวข้อเสนอที่น้อยที่สุดแล้ว (minimum) ไม่อาจที่จะเปลี่ยนแปลงแก้ไขได้ และรัฐบาลอังกฤษพร้อมที่จะให้สถานะสงครามระหว่างไทยกับอังกฤษสิ้นสุดลงโดยเร็ว..."[11]

---

[10] ดิเรก ชัยนาม, อ้างแล้ว, หน้า 287.

[11] เพิ่งอ้าง, หน้า 287.

ม.จ.วิวัฒนไชย ไชยันต์ เสด็จกลับกรุงเทพฯ เพื่อรายงานรัฐบาลในวันที่ 12 ธันวาคม 2488 คณะรัฐมนตรีได้ประชุมปรึกษาหารือมีข้อสรุปว่า เห็นได้ว่าผลดีในการยอมลงนามมีมากกว่าที่จะไม่ยอมลงนาม[12] ยิ่งกว่านั้นฝ่ายอังกฤษยังได้แจ้งให้ผู้แทนของเราทราบว่า นอกจากหัวข้อความตกลงและภาคผนวกนี้แล้ว (Heads of Agreement and Annex) ไทยยังจะต้องทำสัญญาอีกชนิดหนึ่ง เรียกว่า "Formal Agreement" ซึ่งต่อมาแปลว่า "ความตกลงสมบูรณ์แบบ" อนึ่งในขณะที่กำลังเจรจาอยู่นั้น ฝ่ายไทยได้ขอร้องให้รัฐบาลอเมริกันช่วยเจรจากับรัฐบาลอังกฤษให้ผ่อนปรนต่อประเทศไทย ซึ่งเราก็ยังไม่อาจรู้ได้ว่า "การผ่อนปรนนั้น" มีอะไรบ้าง

"ในที่สุด เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2488 (ค.ศ.1946) ผู้แทนไทยได้รับอนุมัติจากรัฐบาลให้ลงนามกับผู้แทนอังกฤษที่เมืองสิงคโปร์ ความตกลงนี้เรียกว่า 'ความตกลงสมบูรณ์แบบเพื่อเลิกสถานะสงครามระหว่างประเทศไทยกับบริเตนใหญ่และอินเดีย' ซึ่งมีทั้งหมด 24 ข้อ และในวันเดียวกันนั้น ก่อนการลงนามในความตกลงสมบูรณ์แบบ ผู้แทนฝ่ายไทยได้แลกเปลี่ยนหนังสือกับฝ่ายอังกฤษฉบับหนึ่ง ความว่า ฝ่ายอังกฤษได้ส่งหัวข้อความตกลง (Heads of Agreement) พร้อมทั้งภาคผนวก (Annex) วางข้อกำหนดต่าง ๆ ซึ่งรัฐบาลสหราชอาณาจักรกับอินเดีย พร้อมที่จะเลิกสถานะสงครามกับไทย และขอให้ไทยตอบให้ทราบว่า รัฐบาลไทยพร้อมที่ลงนามความตกลงสมบูรณ์แบบฉบับหนึ่งหรือหลายฉบับโดยไม่ชักช้า ซึ่งครอบคลุมถึงบทต่าง ๆ ที่กำหนดไว้ในหัวข้อความตกลงและภาคผนวกนี้ กับว่าในระหว่างที่ยังไม่ได้ลงนามเช่นว่านั้น รัฐบาลไทยจะปฏิบัติตามบทเหล่านี้ทุกประการ ผู้แทนฝ่ายไทยได้ตอบรับรองไปเช่นนั้นแล้ว"[13]

ความตกลงสมบูรณ์แบบ มีสาระสำคัญ คือ[14]

(1) จัดการเรื่องที่ไทยประกาศสงครามกับอังกฤษให้สู่สภาพเดิมก่อนวันประกาศ

(2) ไทยยืนยันว่าการกระทำต่าง ๆ ซึ่งทำต่ออังกฤษภายหลังญี่ปุ่นเข้าเมืองไทย

---

[12] เพิ่งอ้าง, หน้า 287.

[13] เพิ่งอ้าง, หน้า 290.

[14] เพิ่งอ้าง, หน้า 291–292.

เป็นโมฆะ และจะจัดการให้สู่สภาพเดิม หรือให้ค่าทดแทนสำหรับทรัพย์สินของอังกฤษที่เสียหายไป

(3) ไทยยอมรับผิดชอบในการพิทักษ์รักษา และคืนในสภาพไม่เสื่อมเสียซึ่งธรรมดาทรัพย์สิน สิทธิ และผลประโยชน์ทุกชนิดของอังกฤษในประเทศไทย

(4) ไทยยอมรับว่า สงครามที่ญี่ปุ่นทำครั้งนี้ แสดงให้เห็นว่าประเทศไทยมีความสำคัญเกี่ยวกับการป้องกันมลายา พม่า อินเดีย และอินโดจีน และความมั่นคงทางมหาสมุทรอินเดีย และแคว้นแปซิฟิคตะวันตกเฉียงใต้ ฉะนั้น จะร่วมมือเต็มที่ในบรรดาข้อตกลง เพื่อความมั่นคงระหว่างประเทศ ซึ่งองค์การสหประชาชาติหรือคณะมนตรีความมั่นคงเห็นชอบแล้ว

(5) ไทยจะไม่ตัดคลองข้ามอาณาเขตไทย เชื่อมมหาสมุทรอินเดียกับอ่าวไทย (ขุดคอคอดกระ) โดยรัฐบาลสหราชอาณาจักรมิได้เห็นพ้องด้วยก่อน

(6) ไม่ช้ากว่า 1 กันยายน พ.ศ. 2490 (ค.ศ. 1947) รัฐบาลไทยรับว่านอกจากจะได้เป็นไปตามคำแนะนำของคณะกรรมการประสมในวอชิงตัน หรือองค์คณะใด ๆ ที่จะมาทำการแทน และในกรณีข้าว นอกจากจะได้เป็นไปตามคำอำนวยขององค์การพิเศษที่จะจัดตั้งขึ้นเพื่อการนั้นแล้ว จะห้ามบรรดาการส่งข้าว ดีบุก ยางและไม้สัก ออกนอกประเทศ และจะจัดระเบียบการค้าและเร่งเร้าการผลิตโภคภัณฑ์เหล่านี้

(7) ไทยจะให้ข้าวสารโดยไม่คิดมูลค่า 1.5 ล้านตันแก่องค์การ ซึ่งรัฐบาลสหราชอาณาจักรจะได้ระบุ ซึ่งขณะนั้นตันละประมาณ 28 ปอนด์ (ปอนด์ละ 60 บาท) เท่ากับ 2,520 ล้านบาท

(8) ไม่ช้ากว่าวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2490 (ค.ศ. 1947) รัฐบาลไทยจะจัดให้องค์การดังกล่าวใช้ประโยชน์ได้ในข้าวทั้งหมด อันเป็นส่วนที่เหลือจากความต้องการภายในประเทศไทย โดยคิดราคาที่กำหนดด้วยความตกลงกับองค์การนั้น

(9) ไทยจะทำความตกลงกับรัฐบาลอังกฤษและอินเดียเกี่ยวกับการร่วมบำรุงที่ฝังศพสงคราม

(10) โดยคำนึงถึงคำมั่นสัญญา ซึ่งไทยให้โดยความตกลงนี้กับรัฐบาลอังกฤษและอินเดีย จะสนับสนุนไทยเข้าเป็นสมาชิกสหประชาชาติ

ส่วนหัวข้อความตกลง (Heads of Agreement) และภาคผนวก (Annex) มีสาระ

สำคัญคล้าย ๆ กับความตกลงสมบูรณ์แบบ แต่มีรายละเอียดมากกว่า แต่เราจะไม่นำมากล่าวถึงเพราะเน้นเรื่องทางทหาร ทางการเมืองมากกว่าทางเศรษฐกิจ[15]

ประเทศไทยต้อง "ซื้อ" สันติภาพด้วยราคาแพงไม่น้อย ดังคำแถลงการณ์ของสำนักนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 1 มกราคม 2489 ดังข้อความตอนหนึ่งว่า[16]

"เนื่องจากรัฐบาลไทยสมัยหนึ่งได้ประกาศสงครามกับบริเตนใหญ่ ฉะนั้น บริเตนใหญ่จึงได้ถือว่าสถานะสงครามเกิดขึ้นระหว่างประเทศไทยกับบริเตนใหญ่ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นมา

"โดยปกติการที่จะเลิกสถานะสงครามระหว่างสองประเทศนั้น ฝ่ายที่ชนะย่อมจะเรียกร้องบังคับให้ฝ่ายที่แพ้ทำสัญญาสันติภาพ เมื่อได้ลงนามในสัญญาสันติภาพแล้วสถานะสงครามจึงจะสิ้นสุดลง ประเทศไทยได้ตกอยู่ในภาวะเช่นนี้ด้วย แต่ว่าด้วยเหตุที่คนไทยทั้งภายในและภายนอกประเทศ ได้ร่วมมือกันตั้งขบวนการต่อต้านประเทศที่เป็นศัตรูกับสัมพันธมิตรขึ้น และได้แสดงเจตจำนงที่จะร่วมกับสหประชาชาติ ประกอบทั้งคณะรัฐบาลที่รับผิดชอบในการก่อให้เกิดสถานะสงครามขึ้นได้สิ้นไปแล้ว บริเตนใหญ่จึงได้ตกลงใจใช้วิธีใหม่ด้วยน้ำใจอันกว้างขวาง กล่าวคือ แทนที่จะให้ประเทศไทยทำสัญญาสันติภาพ บริเตนใหญ่ได้เรียกร้องแต่เพียงให้ประเทศไทยยอมรับข้อกำหนดบางประการเกี่ยวกับการที่จะทำให้ทรัพย์สินได้สียหายไปในระหว่างสงครามได้กลับคืนมา และให้ประเทศไทยได้ร่วมมือในการบูรณะเศรษฐกิจ และร่วมมือในการจัดประกันความมั่นคง และส่งเสริมสันติภาพระหว่างประเทศ เพื่อป้องกันมิให้เกิดมีสงครามกันขึ้นในภายหน้า..."

เรื่องราวที่กล่าวถึงมาแล้วทั้งหมดนั้นเป็นข้อมูลพื้นฐานเพื่อทำความเข้าใจบทบาทของอาจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ในขณะนั้น

ทำไมอาจารย์ป๋วยถึงเขียนบันทึกช่วยจำฉบับนี้

ข้อเขียนของอาจารย์ป๋วยเรื่อง "ทหารชั่วคราว"[17] ทำให้เราพอจะปะติดปะต่อเรื่องนี้ได้ แต่เราจะไม่กล่าวถึงชีวิตที่โลดโผนตื่นเต้นของอาจารย์ป๋วย เพราะได้เขียน

---

[15] สนใจ โปรดดูจาก ดิเรก ชัยนาม, อ้างแล้ว, หน้า 494–498.

[16] เพิ่งอ้าง, หน้า 294.

[17] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, "ทหารชั่วคราว," ใน ดิเรก ชัยนาม, *เมืองไทยกับสงครามโลกครั้งที่ 2* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2513), หน้า 215–246.

อย่างละเอียดไว้แล้ว นายเข้มหรืออาจารย์ป๋วย หลังจากที่เสร็จสิ้นการประชุมในฐานะผู้แทนที่ร่วมเดินทางไปที่แคนดีและที่สิงคโปร์ ได้กล่าวว่า ในเดือนมิถุนายน 2488 ได้รับอนุญาตให้ไปอังกฤษนั้นก็เพราะ[18] (อาจารย์ป๋วยเดินทางไปอังกฤษก่อนการเจรจาเรื่องสัญญาสมบูรณ์แบบจะเสร็จสิ้นลง เพราะถูกเรียกตัวกลับไปศึกษาต่อที่ลอนดอน)

"(ก) ทางกองบัญชาการอังกฤษใคร่จะให้ข้าพเจ้าไปรายงานด้วยวาจา

"(ข) ข้าพเจ้าอยากไปอังกฤษ และเมื่อได้ทำความดีความชอบถึงขนาดกองบัญชาการก็อนุญาตให้ข้าพเจ้าไปพักผ่อนที่อังกฤษได้ เพื่อเยี่ยมคู่รักของข้าพเจ้าที่นั่น"

แต่อีกเหตุผลหนึ่งอาจารย์ป๋วยเล่าไว้ก็คือ

"อาจารย์ปรีดี พนมยงค์ ต้องการให้ข้าพเจ้าไปขอร้องให้รัฐบาลอังกฤษยอมรับรองขบวนการเสรีไทยเป็นรัฐบาลอันชอบธรรมชาวไทย ทำนองเดียวกับที่สหรัฐฯ ได้รับรองแล้ว และขอให้ข้าพเจ้าไปขอร้องให้รัฐบาลอังกฤษปลดปล่อยเงินสำรองเงินตราที่เราฝากไว้ที่อังกฤษ และถูกกักกันอยู่ทั้งมวล ในการนี้ อาจารย์ปรีดีบอกข้าพเจ้าให้พยายามติดต่อกับนายแอนโตนี อีเดน รัฐมนตรีต่างประเทศในขณะนั้น แต่ข้าพเจ้าเรียนปฏิเสธอย่างแข็งขันว่า ไม่รู้จักอีเดน และการไปอังกฤษเพียงไม่กี่วัน จะเข้าพบอีเดนนั้นเหลือวิสัย อย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้าก็จะพยายามหาช่องทางที่ดีที่สุดที่จะเจรจากับใครคนใดคนหนึ่งในเรื่องนี้"

ขณะนั้นอังกฤษกำลังมีการเลือกตั้งทั่วไป ผลของการเลือกตั้ง เป็นที่ประหลาดใจแก่ประชาชนทั้งโลก เพราะคนส่วนมากคิดว่า ทำอย่างไรเสียพรรคนายเชอร์ชิลล์ก็คงจะชนะอีก เพราะนำประเทศปลอดภัยมาได้ แต่ผิดคาดเพราะพรรคกรรมกรชนะอย่างมากมาย[19]

อาจารย์ป๋วยเล่าต่อไปว่า

"...ข้าพเจ้าคะเนว่าพรรคกรรมกรของอังกฤษคงจะชนะเลือกตั้ง เผอิญประธานพรรคกรรมกรในขณะนั้น คือ ศาสตราจารย์ลัสกี้ แห่งมหาวิทยาลัยลอนดอน ข้าพเจ้าไม่คุ้นเคยเป็นส่วนตัวกับลัสกี้ เพราะท่านเป็นหัวหน้าวิชารัฐศาสตร์ ข้าพเจ้าเรียนทางเศรษฐ-

---

[18] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, เพิ่งอ้าง, หน้า 244.

[19] ดิเรก ชัยนาม, อ้างแล้ว, หน้า 411.

ศาสตร์ เคยแต่เข้าฟังบรรยายของท่าน แต่คิดว่าจะเข้าหาท่านง่ายกว่าเข้าหาอีเดน และอีกประการหนึ่งถ้าพรรคกรรมกรชนะเลือกตั้งแล้ว การติดต่อกับอีเดนก็ไม่มีความหมาย ฉะนั้นจึงตัดสินใจบันทึกข้อความถึงลัสกี้ขอพบท่าน ท่านก็ดีใจหาย อนุญาตให้พบที่บ้านท่าน ข้าพเจ้าแต่งตัวใส่เครื่องแบบพันตรีอังกฤษเข้าไปพบลัสกี้ เพื่อแสดงว่าข้าพเจ้าอาชีวิตเข้าแลกกับเรื่องนี้แล้ว โดยร่วมรบกับอังกฤษ แต่ข้อนี้ซาบซึ้งใจของศาสตราจารย์ลัสกี้เพียงใดไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าเมื่อข้าพเจ้าได้อธิบายเรื่องความต้องการของขบวนการเสรีไทยแล้ว ศาสตราจารย์ลัสกี้ก็ได้บอกว่า ท่านจะพยายามช่วย แต่มีเงื่อนไขอยู่ข้อหนึ่ง เงื่อนไขข้อนี้ท่านใช้เวลาอธิบายให้ข้าพเจ้าฟังถึงกว่าหนึ่งชั่วโมง สรุปความว่า ท่านจะช่วยไทย แต่ไม่ต้องการช่วยไทยประเภทที่ถืออำนาจ หรือมีทรัพย์สินส่วนตัวมากมาย ท่านต้องการช่วยตาสีตาสา (common people) มากกว่า และเวลากว่าหนึ่งชั่วโมงนั้น ท่านใช้เทศนาให้ฟังว่า ควรจะช่วยตาสีตาสาทำไม

"การติดต่อกับลัสกี้ ไม่ได้ผลเต็มที่ตามที่คาดหวัง เพราะรัฐบาลกรรมกรอังกฤษยังคงดำเนินนโยบายถือไทยเป็นศัตรูแบบเดิม แต่อย่างไรก็ดี ศาสตราจารย์ลัสกี้ก็ได้ทำตามที่ท่านพูด คือท่านพยายามเขียนบันทึกถึงนายเบวิน รัฐมนตรีต่างประเทศหลายครั้ง ตามที่ข้าพเจ้าขอร้อง ปรากฏจากปากคำของเพื่อน ๆ ที่อยู่กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษว่าบันทึกของลัสกี้ได้รับการพิจารณาจากเบวินอย่างเต็มที่ แสดงว่าแม้มิได้ผลจริง ๆ ลัสกี้ก็พยายามช่วยไทยอย่างแข็งขัน..."[20]

เราไม่อาจทราบได้ว่า อาจารย์ป๋วยได้เขียนบันทึกเช่นนี้อีกกี่ฉบับ แต่อย่างไรก็ตาม เราย่อมสามารถเห็นอย่างกระจ่างชัดแล้วว่า อาจารย์ป๋วยได้ทำหน้าที่ของคนไทยที่รักชาติอย่างน่าชมเชย บันทึกช่วยจำที่ท่านจะอ่านต่อไป อาจารย์ป๋วยเขียนขึ้นเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ 2489 โดยมอบให้ศาสตราจารย์ลัสกี้ ทั้งนี้ศาสตราจารย์ลัสกี้ได้เขียนบันทึกปะหน้าบันทึกช่วยจำของอาจารย์ป๋วย และส่งให้นายฟิลิป โนเอล เบเกอร์ แห่งกระทรวงการต่างประเทศพิจารณาอีกทีหนึ่ง

แม้ว่าเราไม่อาจกล่าวได้ว่า ข้อเขียนบันทึกช่วยจำของอาจารย์ป๋วย จะมีผลต่อการผ่อนปรนของรัฐบาลอังกฤษทั้งหมด แต่เราย่อมแน่ใจได้ประการหนึ่งว่า ข้อเขียน

---

[20] ป๋วย อึ๊งภากรณ์, อ้างแล้ว, หน้า 244-245.

เช่นนี้ย่อมนำไปสู่ดุลพินิจของเจ้าหน้าที่อังกฤษเป็นแน่ ส่วนหนึ่งของการยอมอ่อนข้อของรัฐบาลอังกฤษมาจากการดำเนินนโยบายของพระพิศาลสุขุม(ประสบ สุขุม) ที่อาจารย์ปรีดี พนมยงค์ ส่งท่านไปสหรัฐอเมริกาเพื่อชักจูงโน้มน้าวและชี้แจงให้รัฐบาลอเมริกันช่วยเหลือประเทศไทย และอีกด้านหนึ่งก็เพราะรัฐบาลอังกฤษมองไม่เห็นหนทางว่า การบีบบังคับจากไทยจะเป็นผลดีต่อตนต่อไป ดังนั้นพอถึงเดือนพฤษภาคม 2489 ได้มีการเจรจากันเกิดขึ้น ระหว่างไทย อังกฤษ และสหรัฐอเมริกา และก่อให้เกิดสัญญาฉบับหนึ่งที่สำคัญก็คือ "ความตกลงไตรภาคี" (Tripartite Agreement) ระหว่างรัฐบาลแห่งประเทศไทย สหรัฐอเมริกา และสหราชอาณาจักรแห่งบริเตนใหญ่ "บันทึกความเข้าใจ" ซึ่งลงนามกัน ณ กระทรวงการต่างประเทศ กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 6 พฤษภาคม 2489 สาระสำคัญของข้อตกลงนี้ก็คือ ข้อตกลงนี้จะใช้แทนข้อ 14 แห่งความตกลงสมบูรณ์แบบระหว่างรัฐบาลของสมเด็จพระมหากษัตริย์ในราชอาณาจักร รัฐบาลอินเดีย และรัฐบาลไทย ซึ่งได้ลงนามกัน ณ สิงคโปร์เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2489

[ข้อ 14 ก็คือ รัฐบาลไทยจะต้องส่งข้าวส่วนที่เหลือสะสมไว้ และมีอยู่ในประเทศไทย ณ บัดนี้ แต่ไม่เกินหนึ่งกับกึ่งล้านตันเป็นอย่างมาก หรือจะตกลงกันให้เป็นข้าวเปลือก หรือข้าวกล้องในปริมาณอันมีค่าเท่ากันก็ได้ โดยไม่คิดมูลค่าใด ๆ ทั้งสิ้น]

รัฐบาลอังกฤษยอมอ่อนข้อให้บ้าง กล่าวคือ

"...รัฐบาลไทยจะจัดให้มีข้าว 1,200,000 ตัน ในราคา 12 ปอนด์ 14 ชิลลิงต่อหนึ่งตัน จากโรงสีโดยไม่คิดค่ากระสอบไว้สำหรับส่งออกนอกประเทศ ภายใต้ระบบการควบคุมขององค์การอังกฤษ-สหรัฐอเมริกา ซึ่งจะได้ตั้งขึ้นตามข้อกำหนดแห่งความตกลงไตรภาคีดังที่ได้เสนอข้างท้ายนี้..."[21]

จะเห็นว่ารัฐบาลอังกฤษยอมซื้อข้าวไทย แทนที่จะเอาเปล่า แต่มีหลักการว่า รัฐบาลไทยจะส่งข้าว 1 ล้าน 2 แสนตัน ภายในระยะเวลา 12 เดือน นับแต่วันลงนาม โดยอังกฤษยอมจ่ายเงินซื้อตันละ 12 ปอนด์ 14 ชิลลิง ถ้าครบ 12 เดือนแล้ว

---

[21] จดหมายที่นาย จ.ฮ.ทอมป์สัน รัฐทูตวิสามัญอัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็ม สมเด็จพระมหากษัตริย์แห่งบริเตน มีถึงนายดิเรก ชัยนาม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศชาวไทย ลงวันที่ 1 พฤษภาคม 2489.

ไทยไม่สามารถส่งข้าวให้ครบจำนวนที่กำหนด สำหรับจำนวนที่ส่งไม่ครบไทยจะต้องส่งให้โดยไม่คิดมูลค่า[22]

กล่าวโดยสรุป คำนำนี้เขียนไกลเกินกว่าที่บันทึกช่วยจำพูดถึงก็เพื่อจะให้ผู้อ่านเข้าใจถึงความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของเอกสารชิ้นนี้ หากจะมีใครสนใจเรื่องนี้และเริ่มค้นคว้าเรื่องนี้อย่างจริงจัง ก็นับได้ว่าบันทึกช่วยจำของอาจารย์ป๋วย ไม่เพียงจะเป็นบันทึกช่วยจำที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ หากยังมีคุณค่าให้เราไม่ลืมบทเรียนทางประวัติศาสตร์ของผู้นำประเทศบางคนที่เกือบพาชาติไปสู่ความล่มสลาย บทเรียนที่แลกมาด้วยราคาแพงเช่นนี้ ควรหรือที่จะปล่อยให้ล่องลอยไปเหมือนกับสายลม

---

[22] ดิเรก ชัยนาม, อ้างแล้ว, หน้า 414–421 ถ้าหากสนใจเรื่องราวต่อไปกรุณาอ่านได้จากหนังสือจำนวนมากที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้

บันทึกที่เพิ่งเปิดเผย ของ ป๋วย อึ๊งภากรณ์

ทวี หมื่นนิกร*
(ผู้แปล)

บันทึกที่เพิ่งเปิดเผยของ ศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ที่นำมาแปลนี้ แปลจากเอกสารกระทรวงต่างประเทศ(อังกฤษ) ซึ่งเก็บ ณ สำนักหอจดหมายเหตุ(อังกฤษ) เลขรหัส F.O. 271/54358 X/N 07561, Harold J. Laski to Philip Noel Baker, dated March 12, 1946.

เอกสารที่นำมาแปลนี้ อาจจำแนกออกเป็น 3 ส่วน คือ

(1) จดหมายของ ศาสตราจารย์ ฮาโรลด์ เจ. ลัสกี้ (Harold J. Laski) ถึงนายฟิลิป โนเอล เบเกอร์ (Philip Noel Baker) ลงวันที่ 12 มีนาคม 2489

(2) บันทึกช่วยจำฉบับที่หนึ่ง ว่าด้วยการขาดแคลนข้าวและบทบาทการช่วยเหลือของไทย ลงวันที่ 25 กุมภาพันธ์ 2489

(3) บันทึกช่วยจำฉบับที่สอง ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับไทย ลงวันที่ 25 กุมภาพันธ์ 2489 พร้อมทั้งภาคผนวก 2 ภาค

---

*ผู้แปลขอขอบคุณนายรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ แห่งคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่ช่วยตรวจแก้คำแปล และขัดเกลาสำนวนให้สละสลวยยิ่งขึ้น

THE LONDON SCHOOL OF
ECONOMICS AND POLITICAL SCIENCE
(UNIVERSITY OF LONDON)

12 มีนาคม 2489

ฯพณฯ ฟิลิป โนเอล เบเกอร์
กระทรวงการต่างประเทศ
ถนนดาวนิ่ง
ลอนดอน ตะวันออกเฉียงใต้ เขต 1

ฟิลิป ที่รัก

ผมแนบบันทึกช่วยความจำมา 2 ฉบับ โดยผมคิดว่ามีความสำคัญยิ่ง จากนักศึกษาชาวไทยคนหนึ่ง[1] ของผม ผู้ซึ่งได้ทำงานบางประการที่น่าสรรเสริญในไทยในช่วงที่ถูกญี่ปุ่นยึดครอง ภายหลังจากที่เขาได้รับการฝึกฝนในประเทศนี้ เพื่อภารกิจที่ยากลำบากนั้น

ผมมีความรู้สึกไม่ค่อยสบายใจในข้อที่ว่า สิ่งที่เขาต้องกล่าวถึงนั้นมีมูลอยู่เป็นอันมาก และฉะนั้น ผมจึงอยากให้คุณให้ใครสักคนในแผนกตะวันออกไกลได้ใส่ใจดู หากเขาผิด ผมไม่มีอะไรจะพูดอีก แต่ผมอยากรู้สึกให้แน่ใจว่าเขาผิดจริง ๆ ในเรื่องเหล่านี้ ความละเอียดอ่อนในการดำเนินงานก่อให้เกิดผลอันแตกต่างกันอย่างมาก

ระลึกถึงเสมอ
ฮาโรลด์ เจ. ลัสกี้

---

[1] หมายถึงนายป๋วย อึ๊งภากรณ์ – ผู้แปล

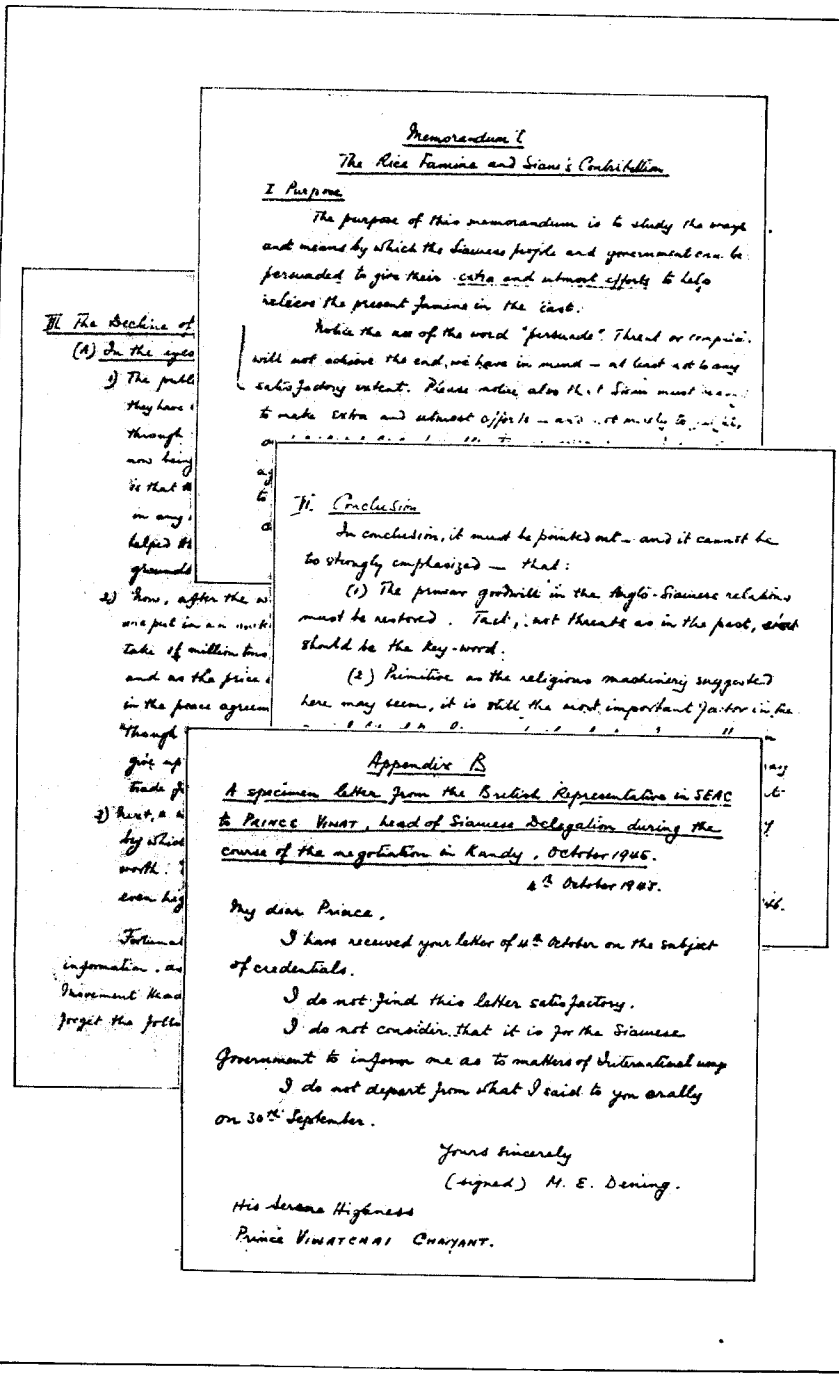

Memorandum I

The Rice Famine and Siam's Contribution

I Purpose

The purpose of this memorandum is to study the ways and means by which the Siamese people and government can be persuaded to give their extra and utmost efforts to help relieve the present famine in the East.

Notice the use of the word "persuade". Threat or compulsion will not achieve the end we have in mind – at least not to any satisfactory extent. Please notice also that Siam must make extra and utmost efforts – and not merely to [illegible]

III. Conclusion

In conclusion, it must be pointed out – and it cannot be too strongly emphasized – that:

(1) The proper goodwill in the Anglo-Siamese relations must be restored. Tact, not threats as in the past, should be the key-word.

(2) Priorities on the religious machinery suggested here may seem, it is still the most important factor in the

Appendix B

A specimen letter from the British Representative in SEAC to PRINCE WHAT, head of Siamese Delegation during the course of the negotiation in Kandy, October 1946.

4th October 1946.

My dear Prince,

I have received your letter of 4th October on the subject of credentials.

I do not find this letter satisfactory.

I do not consider that it is for the Siamese Government to inform me as to matters of International usage.

I do not depart from what I said to you orally on 30th September.

Yours sincerely

(signed) M. E. Dening.

His Serene Highness

Prince VIWATCHAI CHAIYANT.

บันทึกช่วยจำฉบับที่ 1

การขาดแคลนข้าวกับบทบาทการช่วยเหลือของไทย

1. ความมุ่งหมาย

ความมุ่งหมายของบันทึกช่วยจำฉบับนี้คือ เพื่อศึกษาถึงมรรควิธีที่ราษฎรและรัฐบาลไทยสามารถถูกชักจูงให้ใช้**ความพยายามเป็นพิเศษและอย่างถึงที่สุด** ในการบรรเทาทุพภิกขภัยในตะวันออกขณะนี้

โปรดสังเกตการใช้คำว่า"ชักจูง" การคุกคามหรือการบังคับจะไม่บรรลุจุดหมายที่เรามีอยู่ในใจ–อย่างน้อยที่สุดก็ไม่ถึงขนาดที่น่าพอใจใด ๆ โปรดสังเกตด้วยว่า ไทยต้องถูกขอร้องให้ใช้ความพยายามเป็นพิเศษและอย่างถึงที่สุด–และไม่เพียงแต่ให้ครบถ้วนหรือไม่ครบถ้วน–ตามพันธะของไทยที่ระบุไว้ในข้อตกลงหรือสนธิสัญญาระหว่างประเทศใด ๆ ปัญหาที่บันทึกฉบับนี้ต้องแก้ไขคือ "ทำอย่างไรจึงจะได้รับความร่วมมืออย่างกระตือรือร้นและจริงจังจากไทย"

2. ขีดความสามารถในการมีส่วนช่วยเหลือของไทย

ความช่วยเหลือของไทยจะประกอบด้วยข้าวเป็นหลัก อาหารชนิดอื่น ๆ ที่มีความสำคัญน้อยกว่า คือ ถั่ว ปลา ไข่เป็ด วัว ควาย และหมู เป็ดไก่ และนก ไม่สามารถมองข้ามไปได้เมื่อพิจารณาถึงความขาดแคลนอย่างรุนแรง

ตัวเลขต่อไปนี้แสดงให้เห็นถึงการส่งออกโดยถัวเฉลี่ยรายปีของไทยก่อนสงคราม (ประมาณระหว่างปี 2478 – 2482)

ข้าว (ทุกชนิด รวมถึง ปลายข้าว ข้าวเปลือก ข้าวกล้อง) 1,500,000 เมตริกตัน

ถั่วประเภทต่าง ๆ 1,800 เมตริกตัน

ปลา (ส่วนใหญ่เป็นปลาเค็ม) 26,900 เมตริกตัน

ไข่เป็ด 38,000,000 ฟอง

วัวควายและหมู 39,000 ตัว

เป็ดไก่และนก 1,500,000 ตัว

ตัวเลขก่อนสงครามเหล่านี้สามารถใช้เป็นฐานอย่างหยาบ ๆ สำหรับประมาณการในปัจจุบัน แต่ต้องไม่นำไปใช้อย่างหยาบ ๆ กับในประเทศอื่น ๆ ที่ไม่ได้รับภัยพิบัติขนาดเดียวกัน ดังในพม่า หรือฟิลิปปินส์ เศรษฐกิจของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกษตรกรรม ได้รับความเสียหายจากสงคราม ควรพิจารณาอย่างรอบคอบถึงอุทกภัยจากมรสุมและจากการยึดครองของกองทหารทั้งญี่ปุ่นและสัมพันธมิตร หากราษฎรและรัฐบาลไทยทำการรักษาเศรษฐกิจของตนไว้ได้บริบูรณ์ หรือเสียหายเพียงเล็กน้อย ทั้ง ๆ ที่อยู่ในภาวะสงครามถึง 45 เดือนแล้ว ก็จะเป็นที่น่าประหลาดใจและได้รับความเลื่อมใสอย่างยิ่ง นอกจากนั้น ความผิดปกติของมรสุมปีนี้ไม่ได้ละเว้นภัยพิบัติแก่ไทย ข้อสำคัญที่พึงสังวรก็คือ ภายในไทยเองทุพภิกขภัยกำลังคุกคามอยู่ในหลายภาคของประเทศด้วยเหมือนกัน เช่นตามจังหวัดในภาคตะวันตกเฉียงเหนือ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งจังหวัดต่าง ๆ ในภาคใต้ ซึ่งมีสภาวการณ์คล้ายคลึงกับในมลายู

ตามประมาณการของสำนักสถิติกลางของไทย ข้าพเจ้าเห็นว่าการเก็บเกี่ยวข้าวในไทยปีนี้ จะได้เพียงแค่การบริโภคตามปกติเท่านั้น ("ตามปกติ" หมายถึงการบริโภคก่อนสงครามที่ไม่ได้ถูกตัดทอนลง) ฉะนั้นในการที่มีข้าวเหลือ จึงจำเป็นต้องทำให้ราษฎรไทยลดการบริโภคลง นอกเหนือจากการสละข้าวที่มีอยู่ไม่ว่าน้อยเพียงใด

ความคิดเห็นเกี่ยวกับสต๊อคข้าวที่มีอยู่ในไทยเมื่อสงครามยุติลงนั้นแตกต่างกันมาก ว่ามีอยู่ตั้งแต่ 600,000 ตัน ไปจนถึงตัวเลขที่เหลือเชื่อว่ามี 2,000,000 ตัน ประมาณการของข้าพเจ้าเองว่ามีอยู่ราว ๆ 800,000 ตัน ถึง 1,000,000 ตัน ซึ่งส่วนหนึ่งจำนวนมากได้ส่งให้แก่ฝ่ายสัมพันธมิตรไปแล้ว (แหล่ง : ข่าวสารของขบวนการต่อต้านญี่ปุ่นของไทย)

ปริมาณอาหารชนิดอื่น ๆ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นหากมีก็เพียงเล็กน้อย อย่างเช่น วัวควาย หลังจากที่ญี่ปุ่นได้ฆ่าและส่งออกอย่างขนานใหญ่ระหว่างปีสงครามนั้น เป็นที่สงสัยว่าไทยจักสามารถรับภาระในการส่งออกได้มากหรือไม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการตระหนักดีว่าวัวควายเป็นที่ต้องการทุกขั้นตอนในการทำนา นับเป็นเรื่องยากที่จะให้ประมาณการอย่างถูกต้องเกี่ยวกับขีดความสามารถในการส่งออกอาหารชนิดอื่น ๆ เหล่านี้ในปัจจุบัน แต่เราอาจกล่าวอย่างใกล้เคียงกับความเป็นจริงได้ว่า นอกจากข้าวและวัวควายแล้ว ไทยจะสามารถรับภาระได้ประมาณครึ่งหนึ่งของผลเฉลี่ยก่อนสงคราม หากไม่มีปัญหาทางด้านการขนส่ง

3. วิถีทางที่ไทยสามารถช่วยได้

คำตอบที่เห็นชัด คือ

1) สละอาหารทั้งหมดที่มีอยู่ในปัจจุบัน

2) เร่งรัดการผลิต

3) ลดการบริโภคภายในประเทศลงสู่ระดับต่ำสุดตามควร

สิ่งที่ไม่ชัดนักคือ ในประเทศอย่างไทยที่การบริหารงานของรัฐและการขนส่งยังล้าหลังอยู่มาก อีกทั้งกลไกของรัฐยังเป็นอัมพาตโดยสงคราม ซึ่งยังผลให้มีการฉ้อราษฎร์บังหลวงอย่างกว้างขวาง มาตรการใด ๆ อันเป็นที่ยอมรับกันตามทัศนะของตะวันตกมีแนวโน้มที่จะล้มเหลวในไทย ข้าพเจ้าขอเสนอแนะว่า มรรควิธีที่มีประสิทธิผลมากที่สุดในการก่อให้เกิดผลตามที่ต้องการนี้ ก็คือ การเรียกร้องความสำนึกทางด้านมนุษยธรรม ซึ่งรับรองว่าไม่ขาดแคลนในราษฎรชาวไทย เรื่องนี้สามารถทำได้โดยการโฆษณาด้วยวาจาและการกระทำ แล้วจึงเก็บเกี่ยวผลของการโฆษณาโดยกลไกทางประเพณีและทางศาสนาที่มีอยู่ คำแนะนำเหล่านี้มีรายละเอียดอยู่ในตอนที่ 5

4. ไมตรีจิตของชาวอังกฤษ

มีความจำเป็นที่ต้องมองย้อนหลังไปถึงพัฒนาการของเหตุการณ์ระหว่างปี 2484 กับปัจจุบันนี้ เพื่อเข้าใจอย่างเต็มที่ในปัญหาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ในบันทึกช่วยจำอีกฉบับต่างหาก (ฉบับที่ 2) ข้าพเจ้าพยายามแสดงให้เห็นความจริงที่สำคัญที่สุด เพื่อเลี่ยงการสาธยายอย่างยืดยาว จากบันทึกช่วยจำฉบับที่ 2 เราได้ข้อสรุปที่สำคัญ ซึ่งตรงประเด็นต่อปัญหาเฉพาะหน้าของเรา ดังต่อนี้

(1) คำปราศรัยและแถลงการณ์ของอังกฤษเมื่อเร็ว ๆ นี้ในภาคตะวันออกไกลทำให้ราษฎรไทยเข้าใจว่า พวกเขาต้องให้ข้าวจำนวนหนึ่งในฐานะลูกหนี้อังกฤษ เพื่อยุติสถานะสงครามตามนัย "ทางเทคนิค" ระหว่างประเทศทั้งสอง

(2) เรื่องนี้เป็นเหตุให้ชาวไทยมิอาจรับรู้อย่างเต็มที่ถึงความรุนแรงของทุพภิกขภัยในประเทศเพื่อนบ้าน ข้าวถือว่าเป็นหนี้ อันเป็นพันธะตามกฎหมาย แทนที่จะเป็นสิ่งที่ช่วยราษฎรจากความอดอยาก

[โปรดอ่านเรื่องข้าวโดยละเอียดกว่านี้ ในบันทึกช่วยจำฉบับที่ 2]

5. ข้อแนะนำและเสนอแนะ

ในการแก้ปัญหานี้ ขอแนะนำมาตรการดังต่อไปนี้

(1) **โหมการโฆษณายิ่งขึ้นแก่ชาวไทย** โดยมีจุดประสงค์ดังต่อไปนี้

(ก) เพื่อปลุกเร้าความเห็นอกเห็นใจของราษฎรไทย และทำให้พวกเขาตระหนักถึงความรุนแรงของทุพภิกขภัยทั่วไปในโลก และโดยเฉพาะในตะวันออก

(ข) การโฆษณาควรกระทำในทางที่ไม่ทำให้ชาวไทยกลัวเกรงทุพภิกขภัยมากเกินกว่าที่จะบริจาคอาหารส่วนที่เหลือจากการบริโภคที่มีอยู่

(2) **แสดงไมตรีจิตของอังกฤษต่อไทย**

(ก) เน้นด้านมนุษยธรรมในการส่งมอบข้าว และขจัดทัศนคติแบบลูกหนี้–เจ้าหนี้ ด้วยการออกแถลงการณ์ต่อสาธารณะ ซึ่งหากจะให้ดีแล้ว ควรแถลงโดยการโฆษณาของพรรคแรงงาน จากกระทรวงการต่างประเทศ

(ข) ส่งสินค้าที่ไทยต้องการมาก เพื่อเป็นการสนับสนุนการโฆษณาไมตรีจิตด้วยวาจานั้น ชาวนาไทยต้องการความช่วยเหลือเป็นอันมากในด้านยารักษาโรค (โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ควินินและแอสไพริน), เครื่องมือทางการเกษตร รวมถึงเกวียน, กระสอบ, เสื้อผ้า, สบู่, ไม้ขีด ฯลฯ สินค้าเหล่านี้ทั้งหมดสามารถส่งมาจากอินเดีย ซึ่งมีปริมาณมากพอควร สินค้าดังกล่าวโดยเฉพาะอย่างยิ่งยารักษาโรคจะช่วยชาวนาให้มีความสามารถในการผลิตและเร่งการผลิตของพวกเขา พึงระมัดระวังในการส่ง หรือขาย หรือแลกเปลี่ยนสินค้าเหล่านี้ให้แก่ชาวนาโดยตรงเท่าที่จักเป็นไปได้ วิธีที่ดีที่สุด คือกระทำผ่านพระสงฆ์ท้องถิ่นหรือผู้ใหญ่บ้าน (ผู้ใหญ่บ้านเลือกตั้งโดยราษฎร เป็นธรรมเนียมเก่าแก่) ข้าราชการส่วนกลางและส่วนท้องถิ่นจะยินดีร่วมมือ

(ค) ปรับอัตราแลกเปลี่ยนปัจจุบัน (60 บาทต่อปอนด์) ซึ่งชาวไทยเสียเปรียบมาก เป็น 20 – 30 บาทต่อปอนด์ (เทียบกับอัตราก่อนสงคราม คือ 11 ต่อปอนด์) เพื่อทำให้ระดับราคาในไทยลดลง จะทำให้ชาวนายังคงอยู่กับนา และกลับไปทำนาโดยมีกำไร

(3) **ใช้พระสงฆ์ของหมู่บ้านและผู้ใหญ่บ้านกับกลไกของพุทธจักรของไทยเพื่อขอบริจาคข้าว**

ในประเทศอย่างไทย ชาวนาฟังคำชี้แนะจากพระสงฆ์ของหมู่บ้านและผู้ใหญ่บ้านอยู่เสมอ พวกเขาเกรงกลัวข้าราชการและชาวต่างชาติ แผนงานที่ดีที่สุดเป็นดังต่อไปนี้

(ก) ขอร้องรัฐบาลไทยให้เรียกเจ้าคณะจังหวัดทั้งหมด และเปิดประชุมพิเศษขึ้นในกรุงเทพฯ ให้ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการขาดแคลนอาหาร, กระตุ้นขอความร่วมมือ, และให้คำแนะนำแก่ท่าน

(ข) เจ้าคณะจังหวัดแต่ละองค์จะกลับไปยังจังหวัดของท่าน และเรียกประชุมพระสงฆ์ทั้งหมดของหมู่บ้าน ขอร้องอย่างเดียวกัน และให้คำแนะนำอย่างละเอียด

(ค) พระสงฆ์แต่ละองค์ของหมู่บ้าน ร่วมกับผู้ใหญ่บ้านจะรับผิดชอบในการรวบรวมข้าวและอาหารตามปริมาณที่กำหนด พระสงฆ์จะเทศน์และกระตุ้นราษฎรให้เสียสละข้าวที่มี และลดบริโภคลงถึงระดับต่ำสุดเพื่อมุ่งรักษาชีวิตมนุษย์ ใครที่รู้จิตใจของพระสงฆ์ไทยจะรู้ว่าจะได้ผลตอบสนองอย่างมากในไม่ช้า

(ง) กลไกดังกล่าวสามารถใช้เป็นตัวแทนสำหรับจ่ายปันสินค้าที่นำเข้ามาเพื่อชาวนา (ดู 2 ข.) ผลจะเป็นที่พึงพอใจยิ่งขึ้นทุกฝ่าย เพราะจะมี"การให้และการรับ"ทั้งสองฝ่าย

(4) ช่วยการขนส่งข้าวที่มีอยู่จากชนบทสู่กรุงเทพฯ

การขนส่งข้าวที่มีอยู่จากชนบทสู่กรุงเทพฯ เป็นปัญหายากเข็ญในตัวมันเอง เมื่อพิจารณาถึงสะพานตลอดทางรถไฟสายต่าง ๆ ซึ่งชำรุดเพราะถูกระเบิด, สภาพถนนที่เลว, และในส่วนของไทยก็ขาดแคลนยางรถยนต์, แบตเตอรี่, รถบรรทุก, แม้เกวียนเคราะห์ดีที่ภูมิภาคที่อุดมสมบูรณ์กว่าของประเทศ ซึ่งจะมีส่วนช่วยอย่างสำคัญที่สุดอยู่ในที่ราบภาคกลาง ไม่ไกลจากเมืองหลวงมากนัก เจ้าหน้าที่ทางทหารของฝ่ายสัมพันธมิตรสามารถจัดหาเครื่องมือที่จำเป็นในการขนส่งที่มีอยู่ในยามสงครามนั้นได้

6. สรุป

ในการสรุป ต้องขอชี้แจง–และไม่สามารถเน้นอย่างหนักแน่นจนเกินไปว่า

(1) ไมตรีจิตก่อนสงครามในความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับสยาม ต้องบูรณะความรู้สึกเห็นอกเห็นใจ มิใช่การข่มขู่คุกคามดังในอดีต จะเป็นหัวใจสำคัญในการนี้

(2) กลไกทางศาสนาดังที่แนะนำข้างต้นนี้อาจดูเก่าแก่ แต่ยังเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในชีวิตสังคมของราษฎรไทย และเท่าที่เกี่ยวกับปัญหาเฉพาะหน้า กลไกนั้นเป็นเพียงวิถีทางที่มีประสิทธิผลเพียงวิถีทางเดียว ที่จะทำให้ได้มาซึ่งข้าว เราอาจพึ่งพิงรัฐบาลไทยในการเริ่มต้นรณรงค์ แต่ที่จริงแล้วรัฐบาลควรมีบทบาทรองในเรื่องนี้

ลอนดอน, 25 กุมภาพันธ์ 2489

บันทึกช่วยจำฉบับที่ 2

ความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับไทย

1. ข้อเท็จจริงที่สำคัญ

ก่อน ธันวาคม 2484: ความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับไทยเป็นไปโดยฉันมิตร โดยทั่วไปชาวไทยนับถือว่าอังกฤษเป็นมิตรที่ดีที่สุด ราษฎรเชื่อว่าอังกฤษได้ปกป้องพวกเขาจากการรุกรานของฝรั่งเศสในทศวรรษที่ 1890

ธันวาคม 2484 : ญี่ปุ่นบุกไทย

มกราคม 2485 : รัฐบาลฟาสซิสต์ของไทยประกาศสงครามกับสหราชอาณาจักรและสหรัฐอเมริกา

มกราคม 2485 : แกนของขบวนการต่อต้านญี่ปุ่นของชาวไทยก่อตัวขึ้นทั้งภายในและภายนอกไทย, ในสหรัฐอเมริกา และในสหราชอาณาจักร (ในสหราชอาณาจักร ส่วนใหญ่ประกอบด้วยนักศึกษา)

มีนาคม 2486 : ชุดแรกของขบวนการใต้ดินในไทย ไปถึงเมืองจุงกิง พร้อมด้วยคำสั่งจากผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ของไทย ซึ่งเป็นผู้นำของขบวนการ เพื่อให้ขบวนการต้านญี่ปุ่นทั้งปวงร่วมกันและจัดตั้งสำนักงานใหญ่ขึ้นในดินแดนอังกฤษ

ตุลาคม 2486	:	ชุดที่สองของพลพรรคชาวไทยออกจากไทยถึงเมืองจุงกิง ด้วยความมุ่งหมายเดียวกัน ชุดแรกถูกฝ่ายจีน"คุมตัว"ไว้ โดยไม่ส่งข่าวถึงไทยเป็นเวลานานพอควร
พฤศจิกายน 2486	:	ชุดแรกของนักศึกษาชาวไทยจากอังกฤษ ซึ่งได้รับการฝึกฝนในกองทัพอังกฤษ พยายามเข้าสู่ไทยโดยเรือใต้น้ำ
มีนาคม 2487	:	นักศึกษาชาวไทยชุดที่สองจากสหราชอาณาจักร พยายามเข้าสู่ไทยเป็นครั้งที่สอง คราวนี้โดยการโดดร่ม ในที่สุด พวกเขาก็ติดต่อกับผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และผู้นำคนอื่น ๆ ของขบวนการภายในประเทศได้เมื่อเดือนมิถุนายน 2487
สิงหาคม 2487	:	ได้จัดตั้งการติดต่อทางวิทยุโดยตรงเป็นครั้งแรกระหว่างกองบัญชาการภาคพื้นเอเชียอาคเนย์กับขบวนการใต้ดินของไทย (อีกปีหนึ่งต่อมา คือในเดือนสิงหาคม 2488 มีสถานีวิทยุลับ 32 แห่งในไทยที่ติดต่อกับกองทัพบกอังกฤษ นอกเหนือจากสถานีวิทยุที่ติดต่อกับหน่วย โอ.เอส.เอส.ของอเมริกัน)
สิงหาคม 2488	:	รัฐบาลฟาสซิสต์ของไทยถูกโค่นลงโดยขบวนการเสรีไทย ซึ่งควบคุมรัฐบาล ขณะที่แสร้งทำเป็นร่วมมือกับญี่ปุ่น
กันยายน 2488	:	หลังจากสงครามได้ยุติลง มีข้อตกลงทางการทหารระหว่างฝ่ายสัมพันธมิตรกับไทย
มกราคม 2489	:	ข้อตกลงสันติภาพระหว่างสหราชอาณาจักรและอินเดียฝ่ายหนึ่งกับไทยอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งในบรรดาสิ่งอื่น ๆ นั้นไทยต้องส่งข้าวให้แก่ฝ่ายสัมพันธมิตรเป็นจำนวนอย่างมากที่สุด 1.5 ล้านตัน เพื่อ"ยกเลิกสถานะสงคราม"
มกราคม 2489	:	อัตราแลกเปลี่ยนทางการกำหนดเป็น 60 บาทต่อปอนด์ (เทียบกับ 11 บาท ต่อปอนด์ก่อนสงคราม)

2. การต่อต้านและการร่วมกับฝ่ายพันธมิตรของไทย ในระหว่างและหลังสงคราม

ข้อเท็จจริงต่อไปนี้ถูกเน้นให้เห็นความสำคัญเป็นอันมาก กล่าวคือ

(1) รัฐบาลไทยประกาศสงครามกับประเทศอังกฤษ

(2) ไทยยึดครองดินแดนของอังกฤษ คือส่วนหนึ่งของ มลายู และเชียงตุง กับเมืองพาน

บางคนคิดว่าบาปมหันต์ 2 ประการนี้ไม่สามารถไถ่ถอนได้ เว้นแต่การส่งมอบข้าวจำนวน 1.5 ล้านตัน และสิ่งอื่น ๆ ให้ตามข้อตกลง แต่ข้อเท็จจริงต่อไปนี้มักถูกมองข้ามไป หรือเห็นว่ามีความสำคัญน้อยนิด กล่าวคือ

(1) ราษฎรไทยกว่าร้อยละ 99 ไม่เห็นด้วยกับการประกาศสงคราม และได้แสดงให้เห็นท่าทีของพวกเขาอย่างแท้จริงด้วยการโค่นรัฐบาลฟาสซิสต์ ที่รับผิดชอบต่อการประกาศสงครามนั้นลงไป เมื่อเดือนสิงหาคม 2487 ทั้ง ๆ ที่มีกองทัพญี่ปุ่นที่เข้ม-แข็งอยู่ในไทย

(2) ในทางปฏิบัติแล้ว กองทัพไทยไม่ได้มีส่วนอย่างจริงจังในการต่อสู้กับฝ่ายสัมพันธมิตร ได้มีการประลองยุทธ์ในบริเวณเมืองเชียงตุงระหว่างกองทหารจีนกับกองทหารไทย เป็นการบังหน้า ซึ่งมีการติดต่อฉันมิตรระหว่างกองทัพทั้งสองฝ่าย โดยฝ่ายญี่ปุ่นไม่รู้เรื่อง

(3) ราษฎรไทยมีส่วนร่วมโดยตรงหรือโดยอ้อมในขบวนการต่อต้านญี่ปุ่น ซึ่งช่วยฝ่ายพันธมิตรในระหว่างสงคราม และทันทีหลังจากประกาศสันติภาพ ขบวนการต่อต้านญี่ปุ่นประกอบด้วย ข้าราชการ, หน่วยสำคัญของกองทัพบก, กองทัพเรือ, กองทัพอากาศ และกรมตำรวจ, ข้าหลวงของจังหวัดที่สำคัญ, ข้าราชการส่วนท้องถิ่น, ครู, ชาวนา ความเข้มแข็งของขบวนการควรได้รับการพิสูจน์ต่อสายตาของชาวโลกยิ่งขึ้น หากฝ่ายสัมพันธมิตรตัดสินใจให้ทำการรณรงค์ครั้งสำคัญในไทย เวลาใดก็ได้หลังเดือนพฤษภาคม 2488

(4) เกี่ยวกับ"การยึดครอง"ดินแดนของอังกฤษ ตั้งแต่ปี 2487 นั้น ผู้สำเร็จราช-การแทนพระองค์ได้ชี้แจงอย่างกระจ่างชัดแก่เจ้าหน้าที่ฝ่ายสัมพันธมิตรแล้วว่าดินแดน

ดังกล่าวจะคืนให้แก่อังกฤษ และเรื่องนี้ก็ได้มีการยืนยันในพระบรมราชโองการ เมื่อวันที่ 16 สิงหาคม 2488 ฝ่ายสัมพันธมิตรไม่ได้เสียเวลาเลยในการกลับเข้าไปตั้งอยู่ในดินแดนเหล่านี้

(5) ตลอดช่วงสงครามนั้น ราษฎรไทยทั้งโดยส่วนตัว และโดยความพยายามร่วมกัน ได้ช่วยเหลือเชลยศึกฝ่ายสัมพันธมิตร ภายใต้การควบคุมของญี่ปุ่น ด้วยการเสี่ยงต่อความปลอดภัยและชีวิตของตนเอง ในหลายกรณีชาวไทยได้ทำการช่วยเหลือเชลยศึกให้หลบหนี และให้ที่หลบซ่อนภายในประเทศ บางกรณีไม่ต่ำกว่า 8 เดือน กรณีอื่น ๆ ขบวนการใต้ดินได้ช่วยให้บินหนีออกสู่อินเดีย (ดูหลักฐานที่กระทรวงการสงครามและดูบทความใน *The New Statesman and Nation* ฉบับวันที่ 16 กุมภาพันธ์ 1946 หน้า 118 – 119) เอกสารในภาคผนวก ก (ต่อท้าย) เป็นจดหมายของเจ้าหน้าที่สืบราชการลับของอังกฤษที่เขียนถึงผู้เขียนบันทึกช่วยจำนี้เมื่อเดือนกรกฎาคม 2488 โดยส่งจากอินเดียเข้าไทยที่ถูกยึดครองอยู่

(6) ผู้ต้องขังที่เป็นพลเรือนฝ่ายพันธมิตร ภายใต้การควบคุมของฝ่ายไทยได้รับการดูแลเป็นอย่างดี และเมื่อโอกาสอำนวยชาวไทยก็ให้ความบันเทิงตลอดช่วงสงคราม ทั้ง ๆ ที่มีการประท้วงจากฝ่ายญี่ปุ่น (ประจักษ์พยาน : ผู้ต้องขังคนใดก็ได้) ภายในช่วงเวลาเพียง 3 วัน หลังจากที่ได้ข่าวการยอมจำนนของญี่ปุ่นเป็นครั้งแรก ผู้ต้องขังและเชลยศึกทั้งหมดที่อยู่ภายใต้การควบคุมของฝ่ายไทยได้ถูกส่งไปอินเดียโดยเครื่องบิน

(7) ความเป็นเจ้าบ้านที่ดีซึ่งไทยได้แสดงต่อกองทหารฝ่ายสัมพันธมิตรนั้นไม่มีความจำเป็นต้องขยายความ ณ ที่นี้ ในขณะนี้ ไทยกำลังเลี้ยงดูส่วนหนึ่งของกองพลทหารอินเดีย, ผู้อพยพชาวฮอลันดาจากอินโดนีเซียนับพันคน, และทหารญี่ปุ่นประมาณแสนคนบนแผ่นดินไทย

3. การลดลงของไมตรีจิตของอังกฤษในไทย

(ก) ในสายตาของสาธารณชนชาวไทยทั่วไป

1) สาธารณชนในไทยโดยทั่วไปไม่สามารถเข้าใจว่า พวกเขาได้กระทำบาปอย่างมหันต์ในการเมืองระหว่างประเทศ โดยการกระทำของอดีตนายกรัฐมนตรีคนหนึ่ง

ของพวกเขา (ผู้ซึ่งกำลังถูกพิจารณาว่าเป็นอาชญากรสงคราม) สิ่งที่พวกเขารู้ คือมีสงคราม พวกเขาไม่ได้มีส่วนในการสู้รบอย่างแท้จริงใด ๆ ในทางตรงข้าม พวกเขาได้ช่วยเชลยศึกฝ่ายสัมพันธมิตรด้วยเหตุผลแห่งมนุษยธรรมโดยแท้

2) บัดนี้ หลังสงครามแล้ว ราษฎรชาวไทยเพิ่งจะตระหนักอย่างกะทันหันว่า ตนต้องตกอยู่ในฐานะผะอืดผะอม ฝ่ายอังกฤษต้องการข้าวจากพวกเขา 1.5 ล้านตันในฐานะที่เป็นผลและเป็นราคาของสันติภาพ และยังมีประเด็นอื่น ๆ อีกในข้อตกลงสันติภาพซึ่งพวกเขายากที่จักเข้าใจ แม้พวกเขาทราบดีพอว่า ต้องให้หลายสิ่งหลายอย่างตั้งแต่เงินจนถึงสิทธิที่จักค้าโดยเสรี และสิทธิทางการเมืองบางประการ

3) ต่อมาราษฎรชาวไทยถูกบังคับให้ยอมรับอัตราแลกเปลี่ยนเงินตราต่างประเทศที่กำหนดขึ้นใหม่ โดยทำให้เงินของพวกเขามีค่าประมาณ 1/6 ของค่าก่อนสงคราม ด้วยเหตุนี้ ระดับราคาจึงสูงขึ้นถึงระดับที่สูงกว่าในระหว่างการยึดครองของญี่ปุ่นเสียอีก

อาจเป็นเรื่องเคราะห์ดีหรือเคราะห์ร้ายก็ได้ที่สาธารณชนไม่ได้รู้ข่าวจากภายในดังที่ทราบกันในพวกที่ทำงานในสำนักงานใหญ่ของขบวนการต่อต้านญี่ปุ่น สำหรับพวกหลังนี้เป็นการยากที่จักลืมความจริงต่อไปนี้

(ข) ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหน้าที่ทางการเมืองและการทหารของอังกฤษกับขบวนการใต้ดินของชาวไทย

1) ในเดือนพฤศจิกายน 2486 และต่อมาใน 2487 เมื่อนักศึกษาชาวไทยชุดแรกที่ได้รับการฝึกในกองทัพบกอังกฤษได้ถูกส่งเข้าไทยด้วยการโดดร่ม พวกเขาได้รับรหัสข่าวสารเพื่อนำเข้ามาและแจ้งแก่ผู้นำขบวนการภายในประเทศ ข่าวสารดังกล่าวนี้มีคำสั่งดังต่อไปนี้

(ก) รัฐบาลอังกฤษจะออกแถลงการณ์แต่เนิ่น ๆ เพื่อให้การรับรองของเอกราชของไทยหลังสงคราม

(ข) รัฐบาลอังกฤษจะปล่อยเงินกองทุนของไทยที่กักไว้ในลอนดอนในไม่ช้าเพื่อใช้ในการทำงานของขบวนการเสรีไทย

(ค) รัฐบาลอังกฤษจะช่วยชาวไทยจัดตั้งรัฐบาลชั่วคราวหรือคณะกรรมการแห่งชาติบนแผ่นดินอังกฤษ

คำมั่นสุดท้าย (ค) ได้เลิกล้มไปด้วยความตกลงร่วมกันว่า ไม่จำเป็นและเป็นไปไม่ได้ในทางปฏิบัติ เพราะรัฐบาลฟาสซิสต์ได้ถูกโค่นลงสำเร็จ และรัฐบาลที่ถูกควบคุมโดยขบวนการเสรีไทยได้จัดตั้งขึ้นภายในประเทศไทย

คำมั่น (ข) ที่จะปล่อยเงินกองทุนนั้นมิได้มีการปฏิบัติตลอดช่วงสงคราม ทั้ง ๆ ที่ขบวนการเสรีไทยได้ขอร้องอยู่เสมอ (ว่าเงินกองทุนของพวกเขาลดลงอย่างรวดเร็วอันเนื่องจากการขยายตัวของกิจกรรม) แม้ขณะนี้ หลังจากสงครามได้ยุติมานานแล้ว และหลังจากได้ลงนามในข้อตกลงสันติภาพแล้ว เงินกองทุน (ซึ่งมีจำนวนถึง 31.5 ล้านปอนด์) ก็ยังมิได้คืนแก่ไทยแม้แต่น้อยนิด เหตุผลที่ให้อยู่เป็นนิจก็คือ "ความยุ่งยากทางเทคนิค"

คำมั่นประการแรก (ก) ควรต้องได้รับการเอาใจใส่ตั้งแต่เดือนธันวาคม 2486 เป็นเวลา 25 เดือนมาแล้ว โดยที่เจ้าหน้าที่กองทัพบกอังกฤษได้นำเสนอให้กระทรวงการต่างประเทศดำเนินการ ทั้งนี้โดยเล็งเห็นถึงประโยชน์ที่จะได้รับ (กล่าวคือ การออกแถลงการณ์ระหว่างสงครามจะบำรุงขวัญของขบวนการเสรีไทยและจะช่วยปฏิบัติการทางทหารด้วย) แต่การรับรองเป็นทางการของอังกฤษครั้งแรกเกี่ยวกับเอกราชของไทยเพิ่งปรากฏเมื่อเดือนธันวาคม 2488 โดยที่ฝ่ายสัมพันธมิตร(รวมทั้งอังกฤษ)ไม่ได้ใช้เวลานานเช่นนั้นในการรับรองเอกราชของชาวเกาหลี ซึ่งเป็นพันธมิตรดีที่สุดของญี่ปุ่น (ฝ่ายจีนและอเมริกันได้ออกประกาศเกี่ยวกับเอกราชของไทยหลังจากสงครามเริ่มขึ้นไม่นาน และประกาศซ้ำตามมา)

2) ตลอดสงคราม ผู้นำของขบวนการเสรีไทยประสบความผิดหวังครั้งแล้วครั้งเล่า ในด้านความสัมพันธ์กับฝ่ายอังกฤษ ความพากเพียรทั้งปวงได้ทุ่มเทให้แก่งานเพื่อฝ่ายสัมพันธมิตรและความร่วมมือกับฝ่ายสัมพันธมิตร ความข้อนี้จะเป็นที่ซาบซึ้งได้โดยเพียงแต่ไปอ่านบันทึกของแผนกประเทศไทยของกองกำลังที่ 136 (Mo 1 Sp) กระทรวงการสงคราม) แต่ทางฝ่ายอังกฤษกลับมีข้อยุ่งยากเกี่ยวกับ"ปัญหาเทคนิคของสถานะสงคราม" เป็นอันมาก ตัวอย่างเช่น อังกฤษไม่สามารถส่งอาวุธให้แก่กองทหารของขบวนการเสรีไทย เพราะโดย"ทางเทคนิค"แล้วถือเป็นทหารข้าศึก ทั้ง ๆ ที่ความช่วยเหลือทั้งปวงของกองทหารไทยที่ให้แก่ฝ่ายสัมพันธมิตร ได้มีการผลักดันให้มีขึ้น ทั้งมีการสนองรับและได้รับความขอบคุณด้วย ผู้แทนระดับสูงจากขบวนการเสรี

ไทยได้บินออกจากไทยไปลังกาเมื่อต้นปี 2488 เพื่อเจรจาเรื่องทางการทหาร ขณะที่อยู่ในลังกา ลอร์ด หลุยส์ เม้าท์แบตเตน (Lord Louis Mountbatten) ได้แสดงถึงความปรารถนาของท่านที่จักพบกับผู้แทนเหล่านั้น และตามข้อเท็จจริง ท่านได้เชิญผู้แทนไปพบด้วย แต่การประชุมได้ระงับในนาทีสุดท้าย เพราะมี "วีโต้" จากหัวหน้าที่ปรึกษาทางการเมืองของผู้บัญชาการทหารสูงสุด ด้วยเหตุผล"ทางเทคนิค" มีตัวอย่างอื่น ๆ อีกมากที่สามารถกล่าวถึงได้ ณ ที่นี้ แต่ความจำกัดของเนื้อที่ทำให้ต้องละเว้นที่จะกล่าวถึง ผลก็คือว่า ผู้นำขบวนการเสรีไทยเริ่มสงสัยไมตรีจิตของรัฐบาลอังกฤษ

3) หลังจากสงครามยุติลง คณะผู้แทนไทยได้รับการขอร้องให้ไปเจรจาข้อตกลงที่ลังการะหว่างเดือนกันยายนถึงธันวาคม 2488 ในเดือนกันยายน คณะผู้แทนทหารไปเจรจาเรื่องทางทหารล้วน ๆ ในลังกา คณะผู้แทนได้รับเอกสารประมาณ 10 หน้า มีข้อตกลงไม่ใช่เพียงด้านการทหารเท่านั้น ยังมีด้านเศรษฐกิจและด้านการเมืองที่สำคัญอีกด้วย พวกเขามีเวลาศึกษาเอกสารเพียงชั่วโมงเดียว เมื่อหมดเวลาก็ขอให้พวกเขาลงนาม ไม่มีข้อตกลงที่เป็นแก่นสาร เว้นแต่เอกสารสั้น ๆ อันเป็นผลมาจากคณะผู้แทนทหารนั้น

ต่อมา คณะผู้แทนทางการเมืองของไทยได้รับการขอร้องให้ไปลังกาเพื่อการเจรจาซึ่งยังผลให้มีการลงนามในข้อตกลงกันที่สิงคโปร์ เมื่อวันที่ 1 มกราคม 2489 ซึ่งในบรรดาสิ่งอื่น ๆ นั้น ไทย"ยอมรับ"ที่จักส่งข้าว 1.5 ล้านตันให้โดยไม่คิดมูลค่าในฐานะที่เป็นค่าปฏิมากรรมสงคราม ความมุ่งหมายของข้อตกลงเหล่านี้ก็เพื่อ"ยกเลิกสถานะสงคราม" ดังที่ผู้แทนฝ่ายอังกฤษได้แถลงและย้ำออกมา ต้นฉบับที่ผู้แทนฝ่ายอังกฤษเสนอได้ระบุว่าเป็นข้าว 1.5 ล้านตัน มิใช่ปริมาณขั้นสูงดังที่ได้ตกลงกันต่อมา แต่เป็นจำนวนเต็ม ต้องเป็น"ข้าวสารชั้นดี" นี่ย่อมสันนิษฐานได้ว่าใช้ตัวเลขถัวเฉลี่ยของการส่งออกก่อนสงคราม แต่ความจริง ตัวเลขถัวเฉลี่ยก่อนสงครามนั้นรวมถึงข้าวทุกชนิดอันประกอบด้วยข้าวกล้อง ปลายข้าวกล้อง ข้าวนึ่ง ปลายข้าว ข้าวเปลือก ฯลฯ และการส่งออกข้าวสารชั้นดีเป็นเพียงครึ่งหนึ่งของตัวเลขนั้น หากพิจารณาสภาวการณ์ปัจจุบันของเกษตรกรรมในประเทศไทย ซึ่งได้รับความเสียหายจากภาวะสงคราม ประกอบกับปริมาณข้าวที่มีอยู่ในปัจจุบันแล้ว ไทยอาจต้องใช้เวลากว่า 3 ปี ในการจัดส่งข้าวให้แก่ฝ่ายสัมพันธมิตรตามปริมาณที่กำหนด โดยปราศจากผลตอบแทนใด ๆ และเนื่องจาก

ข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดของไทย เศรษฐกิจของประเทศย่อมจะล่มจมอย่างแน่นอน ด้วยเหตุนี้ ผู้แทนของไทยจึงประท้วงและมีการเขียนจดหมายตอบโต้ที่น่าสนใจตามมาบ้าง ซึ่งฉบับหนึ่งได้ลอกมา ณ ที่นี้ในภาคผนวก (ข) ในการตกลงขั้นสุดท้าย หลังจากที่ใช้เวลารอคอยและเจรจากันถึง 3 เดือน ข้าวจำนวน 1.5 ล้านตันกลายเป็นจำนวน"ขั้นสูงสุด" และเป็นข้าวชนิดใดก็ได้ ไม่จำต้องเป็นข้าวสารชั้นดี

4) หลังจากการลงนามในข้อตกลงสันติภาพไม่นาน ก็มีการประกาศอัตราแลกเปลี่ยนทางการว่า กำหนดให้ 1 ปอนด์ = 60 บาท ข้าพเจ้าไม่ทราบถึงเหตุผลข้อสนับสนุนหรือคำอธิบายใด ๆ ของอัตราใหม่จากฝ่ายอังกฤษ แต่จากการสนทนากับเพื่อนชาวอังกฤษของข้าพเจ้าที่เคยอยู่ในไทย ข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินใครพอใจกับอัตราใหม่นี้เลย ทั้งหมดเห็นว่าเงินบาทได้ถูกลดค่าต่ำเกินไป ความเห็นหนึ่งของชาวอังกฤษซึ่งมีประสบการณ์ทางการเงินและการธนาคาร คิดว่าค่าของเงินบาทจักต้องอยู่ระหว่างดอลลาร์ของมลายู กับรูปีของอินเดีย รัฐบาลไทยได้ออก"คำชี้แจง" แก่ราษฎรโดยแถลงว่าชาวไทยควรจะขอบคุณที่ค่าของเงินบาทไม่ต่ำกว่าที่ควรจะเป็น ราษฎรอย่างผู้เขียนบันทึกช่วยจำฉบับนี้ ซึ่งมีรายได้เป็นปอนด์สเตอร์ลิง ย่อมได้กำไรแน่จากอัตราใหม่ แต่ชาวนาซึ่งเป็นชนชั้นที่ยากจนที่สุดและมีจำนวนมากที่สุดของไทยจะเดือดร้อนอย่างยิ่ง และเกษตรกรรมของไทยก็ขึ้นอยู่กับคนพวกนี้ ราษฎรเริ่มมีความเห็นว่า อัตราแลกเปลี่ยนใหม่นี้เป็นเครื่องมืออีกอย่างหนึ่งเพื่อ"ยกเลิกสถานะสงครามทางเทคนิคระหว่างสองประเทศ"

4. สรุป

ในการพิจารณาดูข้อเท็จจริงเหล่านี้ ใคร ๆ ก็อดรู้สึกมิได้ว่า ระเบียบแบบแผนและข้อพิจารณาทางด้านนิตินัยของ"สถานะสงคราม" ได้รับการยึดถือมากเกินไป จนถึงระดับที่ตัดขาดจากความเป็นจริง และปัญหาท่าทีที่ผู้แทนอังกฤษได้แสดงต่อราษฎรไทยก่อให้เกิดความรู้สึกไม่ไว้วางใจและผิดหวังต่อรัฐบาลอังกฤษ

เมื่อคำนึงถึงปัญหาเฉพาะหน้าของเรา คือการขาดแคลนข้าว ความสัมพันธ์ที่ไม่ราบรื่น ย่อมมีผลดังนี้

ชาวไทยพากันเชื่อว่า พวกเขาต้องเสียสละข้าว–ไม่ใช่เพื่อป้องกันราษฎรจากความอดอยาก แต่เพื่อซื้อสันติภาพ ฉะนั้น จึงเป็นความสัมพันธ์อันแปลกประหลาดระหว่างลูกหนี้กับเจ้าหนี้ หากจุดมุ่งหมาย คือการชำระหนี้สงครามแล้ว ก็ยากที่จะหวังให้ใครใช้ความพยายามเป็นพิเศษ แต่หากเป็นเรื่องสำคัญขั้นความเป็นหรือความตายแล้ว ใครที่รู้จักราษฎรไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวนา ย่อมรับรองได้เลยว่า ความพยายามเป็นพิเศษและอย่างถึงที่สุดกำลังจะได้มาในไม่ช้านี้

ภาคผนวก ก.

จดหมายจากเจ้าหน้าที่สืบราชการลับของอังกฤษคนหนึ่ง เขียนถึงผู้เขียนบันทึกช่วยจำนี้ ส่งจากอินเดียเข้าไปในไทย เมื่อเดือนกรกฎาคม 2488

"...นี่เป็นจดหมายฉบับหนึ่ง ถึง ป. [แทน"ปูเลา" ปูเลาเป็นอธิบดีกรมตำรวจของไทยระหว่างสงคราม] ผมอยากให้คุณและเขาได้อ่านรายงานสมบูรณ์ของผู้หลบหนี [เชลยศึกที่เราช่วยให้หนี], เพราะเป็นเอกสารที่คนไทย [=ชาวสยาม] ใด ๆ ควรภูมิใจ, แต่มันใหญ่โตเกินไปที่จะส่งมาให้คุณ

"รายงานนั้นแสดงว่าจะทำอะไรได้บ้าง และให้ความหวังสำหรับอนาคต, ดังนั้นจึงควรสร้างความประทับใจแก่ 'ท่านผู้ทรงอำนาจ' ซึ่งก็นับว่าเป็นผลดี

.....ฯลฯ.....

"การไต่สวนเชลยศึกที่มีคุณช่วยส่งออกนอกประเทศ ได้เผยให้เห็นถึงบทบาทอันสำคัญยิ่งของคนไทยในการให้ที่หลบซ่อน เลี้ยงดู และช่วยเหลือพวกเขาตลอดทาง พวกเขาทั้งหมดหลบหนีระหว่างสัญญาณเตือนภัยทางอากาศ เราไม่สามารถทราบตำแหน่งของหมู่บ้านจำนวนมากที่พวกเขาผ่านไป, แต่มีหมู่บ้านหนึ่ง คือ ห้วยกระบอก สันนิษฐานว่าอยู่ในบริเวณกาญจนบุรี ซึ่งต้องกล่าวถึงเป็นพิเศษ เพราะกล่าวกันว่า ยังมีผู้หลบหนีซึ่งเป็นเชลยศึกชาวอินเดียซ่อนตัวอยู่กับราษฎรใกล้ ๆ หมู่บ้านนี้...

"ต่อไปนี้เป็นรายชื่อของผู้ช่วยเหลือบางคน สะกดตามการออกเสียง ยังมีคนอื่น ๆ อีกมากที่เราไม่รู้จักชื่อ

"**คุณหลวงวิทูรย์**[1] (Khun Luang Wee Soon) เป็นนักธุรกิจที่ทรงอิทธิพลในบ้านโป่ง และห้วยกระบอก ได้รับรายงานว่าเป็นหัวหน้าขององค์กรเพื่อช่วยเหลือเชลยศึกที่หลบหนี ครอบครัวของเขามีบุตรและธิดา 9 คน...กล่าวกันว่าทั้งครอบครัวต่อต้านญี่ปุ่นมาก วิทูรย์กำลังให้ที่หลบซ่อนแก่เชลยศึกชาวอินเดียที่หลบหนีหลายคน เขาดูแลผู้หลบหนี(ชาวอังกฤษ) 2 คน ด้วยการรับรองที่ยิ่งใหญ่ที่สุดอยู่ 3 เดือน

"**คุณเสน่ห์** (Konsanay) เป็นตำรวจไทยอยู่ที่บ้านใกล้สถานีรถไฟชุมพร และมีบ้านอีกหลังหนึ่งที่ฉวี...ได้ช่วยเชลยศึกคนหนึ่งให้หลบหนีไปอยู่ที่บ้านพ่อแม่ของเขาในบริเวณ 10 กิโลเมตร ทางเหนือของหลักเขตกิโลเมตรที่ 10 บนถนนสายชุมพร–เขาฝาชี แล้วพาไปบ้านโป่ง คุณเสน่ห์ พ่อแม่ และเมียของเขาให้ที่หลบซ่อนเลี้ยงดู และจัดหายารักษาโรคแก่ผู้หลบหนีคนนี้ ซึ่งเป็นคนป่วย เป็นเวลา 3 เดือน ตั้งแต่วันที่ 14 มกราคม ถึง 25 เมษายน 2488 เป็นการกระทำด้วยความกรุณาที่ควรได้รับเกียรติอย่างสูงสุด

"**นายกิมจู** (Nai Kim Joo) เป็นบุตรคนโตของครอบครัวที่เชลยศึกของเราคนหนึ่งพักอาศัยในบ้านโป่ง นายกิมจูและญาติของเขาทำทุกอย่างที่ทำได้ในการดูแลเชลยศึกคนนั้น

"**เล็ก** (Lek) นายร้อยในกรมตำรวจ และเป็นนักบินชั้นหนึ่ง ซึ่งโอนจากกองทัพอากาศไปอยู่กรมตำรวจ เล็กเป็นตำรวจประจำอยู่ในบริเวณลูกแก และได้ช่วยเชลยศึกทั้งหลายในทุกทางที่ทำได้ ติดตามพวกเขาเดินทางไปด้วย

"**นายนาดิน** เป็นวิศวกรโยธา ในบริษัทยางและดีบุกไทย พร้อมด้วยลูกจ้างคนอื่น ๆ ของบริษัท ได้เดินทางไปกับพวกที่หลบหนี และช่วยเหลือทุกทางที่ทำได้

.....ฯลฯ.....

"มีคนยามรถไฟอีก 2 คน ซึ่งไม่รู้จักชื่อ แต่ควรที่จะได้รับการกล่าวถึงเป็นพิเศษเพราะความช่วยเหลือของเขา ด้วยการอำนวยความสะดวกของคนทั้งสองนี้ คุณเสน่ห์จัดหาเครื่องแบบของคนยามรถไฟคนหนึ่งให้แก่เชลยอีกคนหนึ่ง คนยามทั้งสองนี้ได้เดินทางไปกับเชลยศึกที่แต่งเครื่องแบบคนยาม จากชุมพรถึงบ้านโป่ง โดยใช้เวลาหนึ่งคืนผ่านราชบุรี (อันเป็นชุมทางใหญ่ที่ญี่ปุ่นควบคุมอยู่)

---

[1]ไม่ทราบแน่ว่าจะถูกต้องหรือไม่ หากผิดพลาด ขออภัยด้วย–ผู้แปล

ภาคผนวก ข.

จดหมายตัวอย่างฉบับหนึ่ง
จากผู้แทนอังกฤษในกองบัญชาการภาคพื้นเอเชียอาคเนย์
ถึง ม.จ.วิวัฒนไชย หัวหน้าคณะผู้แทนไทย
ระหว่างการเจรจาในแคนดี เมื่อเดือนตุลาคม 2488

4 ตุลาคม 2488

ทูล ม.จ. วิวัฒนไชย ไชยันต์ ทรงทราบ

ข้าพเจ้าได้รับจดหมายของท่าน ลงวันที่ 14 ตุลาคมเกี่ยวกับหนังสือตราตั้งแล้ว ข้าพเจ้ามิได้พบว่าจดหมายฉบับนี้เป็นที่น่าพอใจ

ข้าพเจ้ามิได้คิดว่า รัฐบาลไทยจักต้องมีหน้าที่แจ้งแก่ข้าพเจ้าในเรื่องที่เกี่ยวกับธรรมเนียมระหว่างประเทศ

ข้าพเจ้ามิได้เห็นต่างไปจากสิ่งที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแก่ท่านด้วยวาจา เมื่อวันที่ 30 กันยายน ที่แล้วนี้

แล้วแต่จะโปรด

เอ็ม. อี. เดนนิ่ง

พบคุณลุงบุญธรรม ปานแก้ว ผู้ช่วยชีวิต ป๋วย อึ๊งภากรณ์*

ระดม สรรพพันธุ์

พวกเราชาวไทยคงจะจำกันได้ว่า เมื่อวันที่ 8 ธันวาคม 2484 กองทัพญี่ปุ่นได้บุกประเทศไทยแบบสายฟ้าแลบ เข้ามาถึง 3 ทาง คือ บริเวณจังหวัดสงขลา, บริเวณเกาะ-สมุย-สุราษฎร์ธานี และที่จังหวัดสมุทรปราการ

เมื่อ ฯพณฯ จอมพลป.พิบูลสงครามได้รับคำขาดจากรัฐบาลญี่ปุ่นให้ยอมจำนนและร่วมรบกับญี่ปุ่นเพื่อต่อสู้กับฝ่ายสัมพันธมิตรในสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง ฯพณฯ จอมพลป. ก็ได้สร้างคำขวัญปลุกใจประชาชนชาวไทยว่า "ท่านผู้นำไปทางไหน เราจะตามไปด้วย" และ "เชื่อผู้นำชาติพ้นภัย" เป็นที่ฮือฮากันพักใหญ่

ประเทศไทยภายใต้การนำของจอมพล ป. นำประเทศเข้าสู่สงครามร่วมกับญี่ปุ่น และมีกองทัพญี่ปุ่นย่ำอยู่ทั่วทุกแห่งหนทั่วประเทศท่ามกลางกลิ่นระเบิดควันปืนของสงครามโลกสมัยนั้น ในระหว่างนั้นเองหลวงประดิษฐมนูธรรม (นายปรีดี พนมยงค์) ซึ่งถูกกีดกันออกจากวงการเมืองให้ไปเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินก็พยายามรวบรวมกำลังอย่างลับ ๆ ตั้ง "ขบวนการเสรีไทย" เพื่อต่อต้านญี่ปุ่นร่วมกับคนไทยที่อยู่ต่าง-

---

*พิมพ์ครั้งแรกใน*มติชนสุดสัปดาห์*, ฉบับวันที่ 19 พฤษภาคม 2528, หน้า 17.

ประเทศ ซึ่งมี ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช เอกอัครราชทูตไทยประจำสหรัฐอเมริกา ขณะนั้นเป็นหัวหน้าสายต่างประเทศ

เหตุการณ์ในครั้งนั้นคนไทยวัยฉกรรจ์ก็ถูกเกณฑ์ไปเป็นทหารช่วยรบในสมรภูมิต่าง ๆ ทั่วประเทศอย่าง "นายบุญธรรม ปานแก้ว" อายุ 29 ปีในขณะนั้นก็ถูกเกณฑ์ไปช่วยรบในสมรภูมิเชียงรายในสังกัดทหารปืนใหญ่กับเขาด้วยเหมือนกัน

ด้วยวัยชรามากถึง 72 ปี ของ "คุณลุงบุญธรรม ปานแก้ว" เพราะเกิดเมื่อวันที่ 21 เมษายน 2456 เป็นบุตรของนายเภา นางเขียว ปานแก้ว ผู้ซึ่งเคยเป็นนักรบกรำศึกสงครามจากสนามชายแดนมาอย่างโชกโชน ได้รื้อฟื้นอดีตเหตุการณ์สมัยเมื่อถูกเกณฑ์ไปช่วยรบทางตอนเหนือสุดของประเทศเมื่ออายุ 29 ปี

และคราวหนึ่งได้ขอลาราชการมาเยี่ยมบ้านเกิดเมืองนอนและถือโอกาสพักผ่อนไปในตัว ที่บ้านบ่อยายส้ม ต.หนองมะโมง อ.วัดสิงห์ จ.ชัยนาท ในขณะที่เหตุการณ์บ้านเมืองยังคุกรุ่นอยู่เพราะการคุกคามจากกองทัพญี่ปุ่นและกองกำลังต่างชาติที่กระจัดกระจายอยู่เต็มบ้านเต็มเมืองในขณะนั้น

หลังจากกลับมาบ้านได้เพียง 2 วัน ก็ได้รับคำสั่งจากราชการในท้องถิ่นให้ชาวบ้านแถบนั้นเตรียมพร้อมอยู่ตลอดเวลาเพราะมีข่าวว่าจะมีกองกำลังญี่ปุ่นบุกขึ้นมาบริเวณจังหวัดชัยนาทเพื่อเดินทัพต่อไปยังประเทศพม่า

ในตอนเย็นใกล้ค่ำของวันต่อมา ชาวบ้านในท้องถิ่นนั้นนั่งเกวียนย่ำทุ่งมาทางหนองหมอ (อยู่บริเวณบ้านวังน้ำขาว อ.วัดสิงห์) ลัดแนวป่ามา และได้พบว่ามีทหารกระโดดร่มชูชีพลงมาหลบอยู่ในป่าชายทุ่งหนองหมอ จึงได้นำความมาแจ้งกับเจ้าหน้าที่บ้านเมือง

เช้าวันต่อมาเจ้าหน้าที่ก็ป่าวร้องให้ชาวบ้านไปล้อมจับตัว "ทหารคนนั้น" ซึ่งคุณลุงบุญธรรมก็ไปกับกลุ่มชาวบ้านนั้นด้วยและพบทหารคนนั้นกำลังนั่งกางดูแผนที่อยู่

คุณลุงบุญธรรมบ้วนน้ำหมากแล้วเล่าเหตุการณ์ตอนนั้นต่อไปว่า ทหารคนนั้นก็โบกมือให้กับพวกเราพร้อมกับร้องเรียกว่า "เข้ามาเถอะครับผมไม่สู้หรอกกับคนไทย แต่ถ้าเป็นญี่ปุ่นผมสู้ครับ"

"ทันใดนั้นชาวบ้านก็กรูกันเข้าไปจับตัวทหารคนนั้นไว้ แล้วก็ซ้อม ชก ต่อย

แล้วเตะอย่างไม่ปรานีปราศรัย เพราะไม่รู้ว่าใครเป็นใคร แม้ทหารคนนั้นจะร้องขอและบอกว่าเขาคือใคร? สังกัดที่ไหน? แต่ก็ไม่ได้รับความสนใจจากชาวบ้านแต่อย่างใด"

คุณลุงเล่าพลางปาดเหงื่อบนหน้าผากและเล่าต่อไปว่า เท่านั้นยังไม่พอ ชาวบ้านก็ผลักเข้าไปในกกไม้ที่เต็มไปด้วยหนาม โดยมีเจ้าหน้าที่เอาปืนจ่อข้างหลังแล้วขึ้นนกเตรียมลั่นไกจะยิงทหารคนนั้น

"ทันใดนั้นเองผมก็วิ่งปรู๊ดเข้าไปขวางไว้ และผลักกระบอกปืนออกไปพร้อมกับบอกว่า...ช้าก่อนครับ...เวลานี้บ้านเมืองเรากำลังคับขัน เราจับข้าศึกได้แล้ว เขาจะเป็นใคร? มาจากไหน? จะดีจะชั่วอย่างไรก็ต้องจับตัวส่งไปให้ผู้บังคับบัญชาชั้นเหนือขึ้นไปไต่สวนกันก่อน ท่านจะจัดการเสียเองโดยลำพังเป็นเรื่องที่ไม่ถูกต้อง"

ดูแววตาและลักษณะท่าทางของคุณลุงบุญธรรมและความจำที่ยังระลึกถึงเหตุ-การณ์ตอนนั้นได้อย่างแม่นยำ ด้วยความมีเมตตาธรรม จึงได้เข้าขัดขวางเหตุการณ์อันไม่พึงบังเกิดขึ้นเร็วเกินไป "ถึงตอนนี้นายทหารคนนั้นก็ไม่เอ่ยคำพูดสักคำ ได้แต่กลืนน้ำ-ลายยืนมองหน้าผมอยู่ชั่วครู่" คุณลุงกล่าว

แล้วก็ถูกเจ้าหน้าที่บ้านเมืองผลักขึ้นไปบนเกวียนที่จัดไว้ 2 เล่มเพื่อบรรทุกไปสอบสวนในเมือง เล่มหนึ่งบรรทุกนายทหารคนนั้นไป อีกเล่มหนึ่งสำหรับเจ้าหน้าที่คอยควบคุมตัวไปอย่างใกล้ชิดเพื่อเดินทางต่อไปที่ อ.วัดสิงห์ ซึ่งห่างจากที่เกิดเหตุ 30 กิโลเมตรเศษ หลังจากนั้นคุณลุงบุญธรรมก็ไม่ทราบข่าวทหารคนนั้นอีกเลย

ต่อมาเมื่อเกือบ 20 ปีที่ผ่านมานี้ ได้มีคนที่กำลังย่างเข้าสู่วัยชราผู้หนึ่ง, ผิวขาว, ใส่แว่นตา ได้ไปเที่ยวสืบหาคุณลุงบุญธรรม ปานแก้ว ในเขตจังหวัดชัยนาท และได้พบกับคุณลุงบุญธรรมซึ่งมีรูปร่างบึกบึน, ผิวดำเกรียมเพราะกร้านแดดกรำฝนจากชีวิตการทำไร่ทำนา หลังจากวางปืนจากสมรภูมิรบมาจับจอบทำไร่ทำนาอย่างสงบอยู่กับบ้านคือที่เลขที่ 92 หมู่ 3 บ้านบ่อยายส้ม ต.หนองมะโมง อ.วัดสิงห์ จ.ชัยนาท พร้อมกับภรรยาและบุตรอีก 6 คน

คุณลุงบุญธรรมถึงกับตกตะลึงเมื่อทราบว่าผู้ที่ตามหาท่านคือทหารคนนั้นที่เคยพบกันที่บ้านวังน้ำขาวเมื่อสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง ได้มาพบกันอีกครั้งหนึ่งระยะเวลาห่างกันถึง 20 กว่าปี แต่ก็ยังคงจำรูปร่างหน้าตาของกันและกันได้เป็นอย่างดี ถ้านับถึงวันนี้ก็ 40 กว่าปีมาแล้ว

คุณลุงบุญธรรมก็ได้ทราบชื่อเสียงเรียงนามของ "ทหารคนนั้น" ที่ท่านได้ช่วยเหลือชีวิตเอาไว้ในครั้งนั้นตอนนั้นเองว่า เขาคือ "ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์" ในตอนนี้

ถ้าหาไม่ซึ่ง "คุณลุงบุญธรรม ปานแก้ว" ได้ช่วยคลี่คลายเหตุการณ์วิกฤตในขณะนั้นแล้ว เรา... ไม่ว่าจะเป็นลูกศิษย์ลูกหาของท่านโดยตรงหรือคนทั่วไป อาจจะไม่รู้จักชื่อเสียง ไม่ทราบผลงานและเกียรติคุณของท่านอาจารย์ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ที่เปี่ยมล้นด้วยคุณประโยชน์ต่อสังคมไทยในวันนี้ ก็เป็นได้

ภาคผนวก

บรรณานุกรม
งานของ ป๋วย อึ๊งภากรณ์

1. วิทยานิพนธ์

"The Economics of Tin Control." Unpublished Ph.D. Thesis, London School of Economics, London University, 1949.

2. หนังสือภาษาอังกฤษ

Best Wishes for Asia. Bangkok: Klett Thai, 1975. 107 pp.

A Siamese for All Seasons: Collected Articles by and about Puey Ungphakorn. Komol Keemthong Foundation, 1981. [Fourth Edition, 1984].

3. ตำราภาษาไทย

การคลัง

ฉบับพิมพ์ครั้งที่หนึ่ง. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2496. 160 หน้า.

ฉบับพิมพ์ครั้งที่สอง. ประมวลมิตร, 2498. 272 หน้า.

เศรษฐกิจแห่งประเทศไทย

ฉบับพิมพ์ครั้งที่หนึ่ง. คณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2496.

ฉบับพิมพ์ครั้งที่สอง. ประมวลมิตร, 2499.

ฉบับพิมพ์ครั้งที่สาม. ประมวลมิตร, 2504.

[ฉบับพิมพ์ครั้งที่สองและสาม เขียนร่วมกับคุณหญิง สุภาพ ยศสุนทร].

4. หนังสือทั่วไป

คำพูดและข้อเขียน. สำนักพิมพ์รวมสาส์น, 2511.

สันติประชาธรรม. สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, 2516. [พิมพ์ครั้งที่สอง, 2517 ; พิมพ์ครั้งที่สาม, 2528].

เสียชีพอย่าเสียสิ้น. สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, 2517. [พิมพ์ครั้งที่สอง, 2523].

อุดมคติ. จุลสารมูลนิธิโกมล คีมทอง, 2517.

เหลียวหลัง แลหน้า. กองทุนเพื่อชนบท สำนักศูนย์บัณฑิตอาสาสมัครมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2519.

แนวทางสันติวิธีหลัง 6 ตุลาคม 2519. สำนักพิมพ์ปิยะสาส์น, 2521.

เศรษฐทรรศน์ของป๋วย อึ๊งภากรณ์. สมาคมเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์, กรกฎาคม 2523.

อันเนื่องมาแต่ 6 ตุลาคม 2519. มูลนิธิโกมล คีมทอง พิมพ์ครั้งแรก 6 ตุลาคม 2523.

คำให้การของ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ กรณีเหตุการณ์ 6 ตุลาคม. สำนักพิมพ์สนุกนึกพิมพ์ ครั้งแรกเนื่องในวันเกิดนายป๋วย อึ๊งภากรณ์ เมื่อ 9 มีนาคม 2524. [สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมล คีมทอง พิมพ์ครั้งที่สอง เมื่อเดือนพฤศจิกายน 2525].

5. หนังสือแปล

มากาเร็ท อึ๊งภากรณ์. *การสงเคราะห์ประชาชนในประเทศอังกฤษ.* กรุงเทพฯ : สำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิง, 2496. 60 หน้า. [ป๋วย อึ๊งภากรณ์ แปลจากเรื่อง *Social Welfare Service in England*].

6. หนังสือที่ตรวจสอบการแปล

ม.ร.ว.จันทรแรม ศิริโชค จันทรทัต (แปล). *ความจำเริญทางเศรษฐกิจตามลำดับขั้น.* สภาวิจัยแห่งชาติ, 2508. 298 หน้า. [แปลจากหนังสือของ W.W. Rostow, *Stages of Economic Growth*] .

7. บทความ

7.1 การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

"ปัญหาและลำดับการพัฒนา." *อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายประสงค์ สุนทรวิภาต.* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รวมมิตรไทย, 2510.

"จุดมุ่งหมายในการพัฒนาชนบท." บทความเสนอต่อที่ประชุมการสัมมนาผู้ได้รับรางวัลแมกไซไซ, พฤศจิกายน 2514.

"แนวใหม่ในการพัฒนาประเทศ." *วารสารมหาวิทยาลัยเชียงใหม่* 11 (กันยายน 2517), 1–16.

"ข้อคิดในการพัฒนาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้." *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* (กันยายน 2516).

"ข้อคิดในการพัฒนาเกษตรกรรม." *ข่าวเศรษฐกิจการเกษตร* (13 มกราคม 2511), 3–11.

"การรวมกำลังเพื่อพัฒนาเกษตรกรรม." กล่าวในที่ประชุมวิชาการครั้งที่ 1 สมาคมไทย–อเมริกัน, 20 พฤศจิกายน 2510.

"ความรับผิดชอบทางจริยธรรมเป็นสิ่งจำเป็นในการพัฒนาประเทศ." *รัฐสภาสาร* 14 (ตุลาคม 2509), 9–18; 14 (พฤศจิกายน 2509), 23–31.

"พระพุทธศาสนากับการพัฒนาชาติ." *รายงานกิจการของมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย* (2514).

"ความเป็นจริงของธนาคารเพื่อการเกษตรฯ." *ประชาชาติ* (9 มีนาคม 2519),7.

"การวิเคราะห์โครงสร้างทางเศรษฐกิจของประเทศ." *รัฏฐาภิรักษ์* 8 (เมษายน 2509), 85–97.

"เศรษฐกิจแห่งประเทศไทย." *แรงงานสัมพันธ์* 12 (มกราคม 2512), 5–12.

"เศรษฐกิจแห่งประเทศไทย : ปัญหาและภาวะข้างหน้า." *วารสารธนาคาร* 4(มิถุนายน 2512), 23–30.

"เศรษฐกิจแห่งประเทศไทยในอนาคต." *วิทยาสารปริทัศน์* 21(20 กุมภาพันธ์ 2513), 16–19, 62 ; 21(5 มีนาคม 2513), 18–19, 52.

"ภาวะเศรษฐกิจของไทย." *แรงงานสัมพันธ์* 12(10 ตุลาคม 2513), 9–26.

"ภาวะเศรษฐกิจของไทยในอนาคต." *วารสารข้าราชการ* 16(กุมภาพันธ์ 2514), 4–19.

"Thailand." In Cranley Onslow (ed.), *Asian Economic Development* (New York : Frederick A. Praeger, Publishers, 1965), pp. 151-174.

"Best Wishes for Asia." Address to the inaugural session of the New Delhi Conference of the Press Foundation of Asia, February 5, 1973.

"Thoughts on Southeast Asia's Development for 1980." A paper presented to Cambridge University, England (1972).

"Agricultural Research and Economic Development." A paper read at the Agriculture and Food Science Symposium, Singapore, February 22, 1974.

"The Meklong Integrated Rural Development Programme." Address on the occasion of receiving the Honorary Degree of Doctor of Letters conferred upon him by the University of Singapore, August 4, 1974.

"The Role of Ethics and Religion in National Development." The Sinclair Thompson Memorial Lectures, January, 1969, Christian Seminary, Chiengmai, Thailand.

7.2 การเงินและการคลัง

"เงิน." *เศรษฐศาสตร์ 1* (พฤศจิกายน – ธันวาคม 2511).

"ปัญหาเกี่ยวกับการเงิน." *วารสารกรมบัญชีกลาง* 5(มีนาคม 2507), 9–19.

"ธนาคารกลาง." เอกสารการบรรยาย ณ คณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อวันที่ 2 ตุลาคม 2512.

"นโยบายการเงินการคลังในภาวะฝืดเคือง." *อนุสรณ์เศรษฐศาสตร์.* มหาวิทยาลัย-ธรรมศาสตร์, 2514.

"งบประมาณและเจ้าหน้าที่งบประมาณ." *รัฐสภาสาร* 14(กันยายน 2509), 11–19.

"Excellens Scaccarii Scientia." An address given at the Annual Dinner of the Thai Bankers Association, February 3, 1960.

"Economic Policy and Customs Administration." A paper presented at the Training Centre-cum-seminar in Customs Administration, ECAFE, June 25, 1963, Bangkok.

"Finance and Commerce." An address at the general meeting of the American Chamber of Commerce in Thailand, October 15, 1963.

"The Role of Central Banking in a World of Tensions." *วารสารสังคมศาสตร์* Address delivered on 25 February, 1964, at the Kuala Lumpur Conference on Development and Cooperation in the South Asia Pacific Region organized by the Council on World Tension and the University of Malaya.

"Co-ordination of Monetary Policy, Fiscal Policy and Debt Management." A lecture given in the 9th SEANZA Central Banking Course, Kuala Lumpur, June 30, 1972.

7.3 เศรษฐกิจระหว่างประเทศ

"ภาวะเศรษฐกิจของไทยในด้านต่างประเทศ." *เศรษฐกิจปริทรรศ* 3(ตุลาคม 2512), 1–7.

"The Prospects of Tin." *Pacific Affairs* (June 1948), 150-161.

"The International Economic Position of Thailand." Address to the Thai Council of World Affairs and International Law, October 20, 1969, Bangkok.

"Steps to International Monetary Order." In Prateep Sondysuvan (ed.), *Finance, Trade and Economic Development in Thailand.* Bangkok: Sompong Press, 1975.

7.4 ประชากรและแรงงาน

"ปัญหาประชากรกับสภาพการณ์เศรษฐกิจ." *ออมสินสาร* 18(กรกฎาคม 2511), 29–32, 110–111.

"ปัญหาประชากรโดยทั่วไป." *หนังสือรับน้องใหม่.* คณะเศรษฐศาสตร์และบริหารธุรกิจ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 23 สิงหาคม 2512.

"ความรับผิดชอบของสหภาพแรงงานต่อเศรษฐกิจและสังคม." *คำบรรยายในการอบรมแรงงานสัมพันธ์แก่ผู้นำคนงาน.* กรุงเทพฯ : คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.

"การหางานให้ชาวชนบททำ." *ปรุงใหม่* (สิงหาคม 2517), 58–61.

"Labor in Southeast Asia." *Pacific Affairs* (December 1948), 411-413.

"Economics and Population Relationships." Address to the International Workshop on Communications, Aspects of Family Planning Programme December 6, 1968.

7.5 การศึกษา

"การศึกษา." *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* 3(กันยายน – พฤศจิกายน 2508), 8–27.

"จรรยานักเรียน." *รัฐสภาสาร* 15(ธันวาคม 2509), 21–28.

"เรียนเพื่อสอบ หรือสอบเพื่อเรียน หรือเรียนเพื่อเรียน." *เศรษฐศาสตร์จุฬา.* หนังสืออนุสรณ์ประจำปี 2510 ของคณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

"เรียนให้เก่ง." *อนุสรณ์เศรษฐศาสตร์.* มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2510.

"ทรรศนะเรื่องการพัฒนาการศึกษา." ปาฐกถา 18 ตุลาคม 2510 ใน *คำพูดและข้อเขียน* (2511), หน้า 162–183.

"การบริหารมหาวิทยาลัย." *วารสารพัฒนบริหารศาสตร์* 7(กรกฎาคม 2511), 532–544.

"ความชอบธรรมในมหาวิทยาลัย." *รัฐศาสตร์นิเทศ* 4(กรกฎาคม – กันยายน 2511), 1–8.

"การพัฒนามหาวิทยาลัย." *รัฐศาสตร์นิเทศ* 5(เมษายน – มิถุนายน 2512), 128–135.

"โครงการจัดพิมพ์และเผยแพร่หนังสือเด็กทั่วประเทศ." *วารสารวัฒนธรรมไทย* 9 (ธันวาคม 2512), 10–18.

"ข้อคิดเรื่องอุดมศึกษา." *วารสารครุศาสตร์* 1(เมษายน – พฤษภาคม 2514), 10–20.

"สนทนากับ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ : ปัญหาอุดมศึกษา." โดย เสน่ห์ จามริก และ เกษม ศิริสัมพันธ์. *วารสารธรรมศาสตร์* 1(มีนาคม 2514), 21–44.

"มหาวิทยาลัยกับสังคมไทย." *ศูนย์ศึกษา* 19(เมษายน – มิถุนายน 2516), 57–64.

"การศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม." *ประชาชาติ* (6 เมษายน 2518), 8–9.

"Education." A public lecture delivered on July 22, 1965 at Thammasat University. Reprinted in Paul B. Trescott, *Principles of Economics*. Bangkok: Thammasat University, 1967.

7.6 การศึกษาเศรษฐศาสตร์

"เศรษฐศาสตร์บัณฑิตที่พึงปรารถนา." *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* (ตุลาคม 2506).

"นักเรียนเศรษฐศาสตร์ไปเรียนอะไรมา? ใช้อะไรได้?" *รัฐสภาสาร* 14(กรกฎาคม 2509), 23–37.

"การบัญชีกับเศรษฐศาสตร์." *รัฐสภาสาร* 14(มิถุนายน 2509), 17–22.

"Economics as a Branch of Sciences." Address at the Social Science Association of Thailand, October 3, 1962.

7.7 ว่าด้วยคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

"เศรษฐศาสตร์จงเจริญ." *อนุสรณ์เศรษฐศาสตร์*. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2511.

"รายงานความก้าวหน้าของคณะเศรษฐศาสตร์ ปีการศึกษา 2511." *อนุสรณ์เศรษฐศาสตร์*. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2512.

"คณะเศรษฐศาสตร์ในปีการศึกษา 2513." *อนุสรณ์เศรษฐศาสตร์.* มหาวิทยาลัย-ธรรมศาสตร์, 2513.

"ตึกใหม่เศรษฐศาสตร์." *เศษศาสตร์* (พฤศจิกายน 2514).

7.8 สังคมกับการเมือง

"ความรับผิดชอบของผู้ใหญ่." *รวมปาฐกถาชุดเยาวชนกับเศรษฐกิจ.* คุรุสภา, 2513.

"เป้าหมายและวิธีการที่เหมาะสมสำหรับสังคมไทย." *ปาจารยสาร* 5(กันยายน – ตุลาคม 2519), 10–15.

"สนทนากับนายป๋วย อึ๊งภากรณ์." *รัฐศาสตร์นิเทศ* 6(เมษายน – มิถุนายน 2514), 1–6.

"จดหมายนายเข้ม เย็นยิ่ง."

"บันทึกประชาธรรมโดยสันติวิธี."

"เสียชีพอย่าเสียสิ้น." *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* 11 (ธันวาคม 2516), 36–44.

"ทางออกของไทยหลังสงครามอินโดจีน." *มหิดลสาร* (2516).

"ประชาธิปไตยของไทย." *รัฐศาสตร์ 17.* กรุงเทพฯ : กลุ่มกิจกรรมนักศึกษา คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2518.

"ข้อคิดจากสหรัฐอเมริกา." *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* (มีนาคม – พฤษภาคม 2514).

"บทบาทของนักการเมืองกับการพัฒนาเศรษฐกิจ." การบรรยายประกอบการศึกษาวิชาสัมมนาเศรษฐกิจปัจจุบัน ณ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อ 25 ตุลาคม 2518 พิมพ์ครั้งแรกใน *เศรษฐกิจไทย: โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลง.* ฝ่ายวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521. [และต่อมาใน *เศรษฐทรรศน์ของป๋วย อึ๊งภากรณ์.* สมาคมเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์, 2523].

"Government and Business." Address to the Thailand Management Association, National Management Conference, July 27, 1967.

"Truth-Unity-Sacrifice." An address to the Thai Bankers' Association, February 12, 1969.

"The Society of Siam." An address marking the 70th Anniversary of the Siam Society, February 27, 1974.

"Thailand : A Time for Unity." *Far Eastern Economic Review* (December, 1973).

7.9 ประวัติบุคคลและคำไว้อาลัย

"ท่านสิทธิพร." *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* (มิถุนายน 2514).

"ปูเลา." *หนังสือที่ระลึก พล.ต.อ.อดุล อดุลยเดชจรัส* (2516).

"ฟ.ฮีแลร์." คำกล่าวสดุดีในพิธีบรรจุศพ ฟ.ฮีแลร์ เมื่อวันที่ 9 ตุลาคม 2511 พิมพ์เป็นภาษาฝรั่งเศสใน *วารสารสยามสมาคม* (2512).

"คุณสมบูรณ์ เหล่าวานิช." *หนังสือที่ระลึกสมบูรณ์ เหล่าวานิช* (2515).

"พร้อม วัชระคุปต์." *หนังสือที่ระลึก พร้อม วัชระคุปต์* (2515).

"อาลัยรัก ขำ พงศ์หิรัญ." *หนังสือที่ระลึก ขำ พงศ์หิรัญ* (2515).

7.10 อัตชีวประวัติ

"ผู้หญิงในชีวิตของผม–แม่." *ธ.ป.ท.ปริทัศน์* ฉบับที่ 6 (2515), 36–49.

"ฟังไม่ได้ศัพท์ จับมากระเดียด." *อุโฆษสาร* (2512).

"แตกเนื้อหนุ่ม เมื่อ 2475." *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* 10(มิถุนายน 2515).

"Labor Omnia Vincit." *อุโฆษสาร* (2511).

"ทหารชั่วคราว" พิมพ์ครั้งแรกในหนังสือ *อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพันเอกสรรค์ ยุทธวงศ์* เมื่อวันที่ 19 กรกฎาคม 2496 ต่อมาได้เขียนเพิ่มเติมและพิมพ์ใน ดิเรก ชัยนาม, *ไทยกับสงครามโลกครั้งที่สอง*. แพร่พิทยา, 2509. หน้า 380–434.

"พระบรมวงศานุวงศ์และขบวนการเสรีไทย." ในหนังสือ*บางเรื่องเกี่ยวกับพระบรมวงศานุวงศ์ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2* นายปราโมทย์ พึ่งสุนทร และนายเปรื่อง ศิริภัทร์ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส 11 พฤษภาคม 2515.

"เหลียวหลัง แลหน้า." เอกสารเผยแพร่ครั้งแรกในเดือนมีนาคม 2519 ต่อมาสำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จัดพิมพ์เป็นเล่มในปี 2519.

8. หนังสือว่าด้วยป๋วย อึ๊งภากรณ์

บุญเกิด งอกคำ. *ธรรมศาสตร์-มหาวิทยาลัยแห่งความหวัง ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ - คนดีที่โลกต้องการ.* วิวัตรศิลป์การพิมพ์, 2526.

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. คณะกรรมการห้องสมุดเศรษฐศาสตร์. *คิดถึงอาจารย์ป๋วย.* โรงพิมพ์สวิตา 2527.

ส. ศิวรักษ์. *นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ ผู้ใหญ่ที่ไม่กะล่อน.* มูลนิธิโกมล คีมทอง, 2522. [พิมพ์ครั้งที่หก, 2528].

ป๋วย อึ๊งภากรณ์:
ชีวิต งาน และความหลัง

"ถ้ายึดมั่นในหลักประชาธรรมแล้ว ไม่มีวิธีอื่นใดเพื่อได้มาซึ่งประชาธรรม นอกจากสันติวิธี"

"การใช้อาวุธขู่เข็ญประหัตประหารกันเพื่อประชาธรรมนั้น แม้จะสำเร็จ อาจจะได้ผลก็เพียงชั่วครู่ชั่วยาม จะไม่ได้ประชาธรรมถาวร เมื่อฝ่ายหนึ่งใช้อาวุธแล้ว อีกฝ่ายหนึ่งแพ้ ก็ย่อมคิดใช้อาวุธโต้ตอบ เมื่ออาวุธปะทะกันแล้วจะรักษาประชาธรรมไว้ได้อย่างไร ตัวอย่างมีทั่วไปในอาฟริกา เอเชีย อเมริกาใต้ และผู้ที่สมคบกันใช้อาวุธแสวงอำนาจนั้น ภายหลังก็มักจะแตกแยกกัน เพราะชิงอำนาจกัน ใช้อาวุธต่อสู้ซึ่งกันและกันอีก ไม่มีที่สิ้นสุด"

"...สันติวิธีเป็นวิธีเดียว เพื่อประชาธรรถาวร คงต้องใช้เวลานาน คงต้องเสียสละ คงต้องกล้าหาญเด็ดเดี่ยวเป็นพิเศษ คงเป็นที่เย้ยหยันของผู้อื่น แต่ถ้ามั่นในหลักการจริง ความมานะอดทนย่อมตามมาเอง"

"บันทึกประชาธรรมไทยโดยสันติวิธี"

27 เมษายน 2515

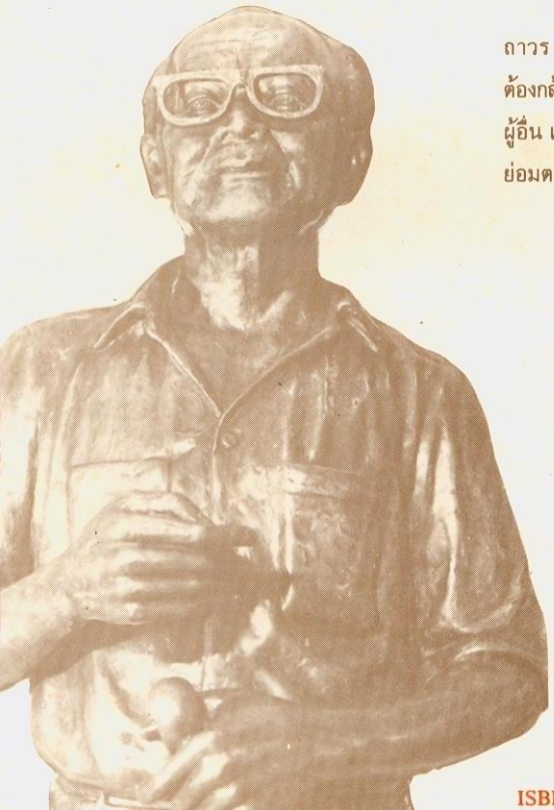

ISBN 974-571-197-7